THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 190.

शास्त्रदीपिका* ।

मीमांसाधुरन्धरश्रीपार्थसारथिमिश्रप्रणीता ।

पण्डितप्रवररामकृष्णविरचित-
युक्तिस्नेहप्रपूरण्याख्यव्याख्यया तथा मीमांसकप्रवर-
सोमनाथकृतया मयूखमालिकया च
व्याख्यया समलङ्कृता ।

SÂSTRA DIPÎKÂ

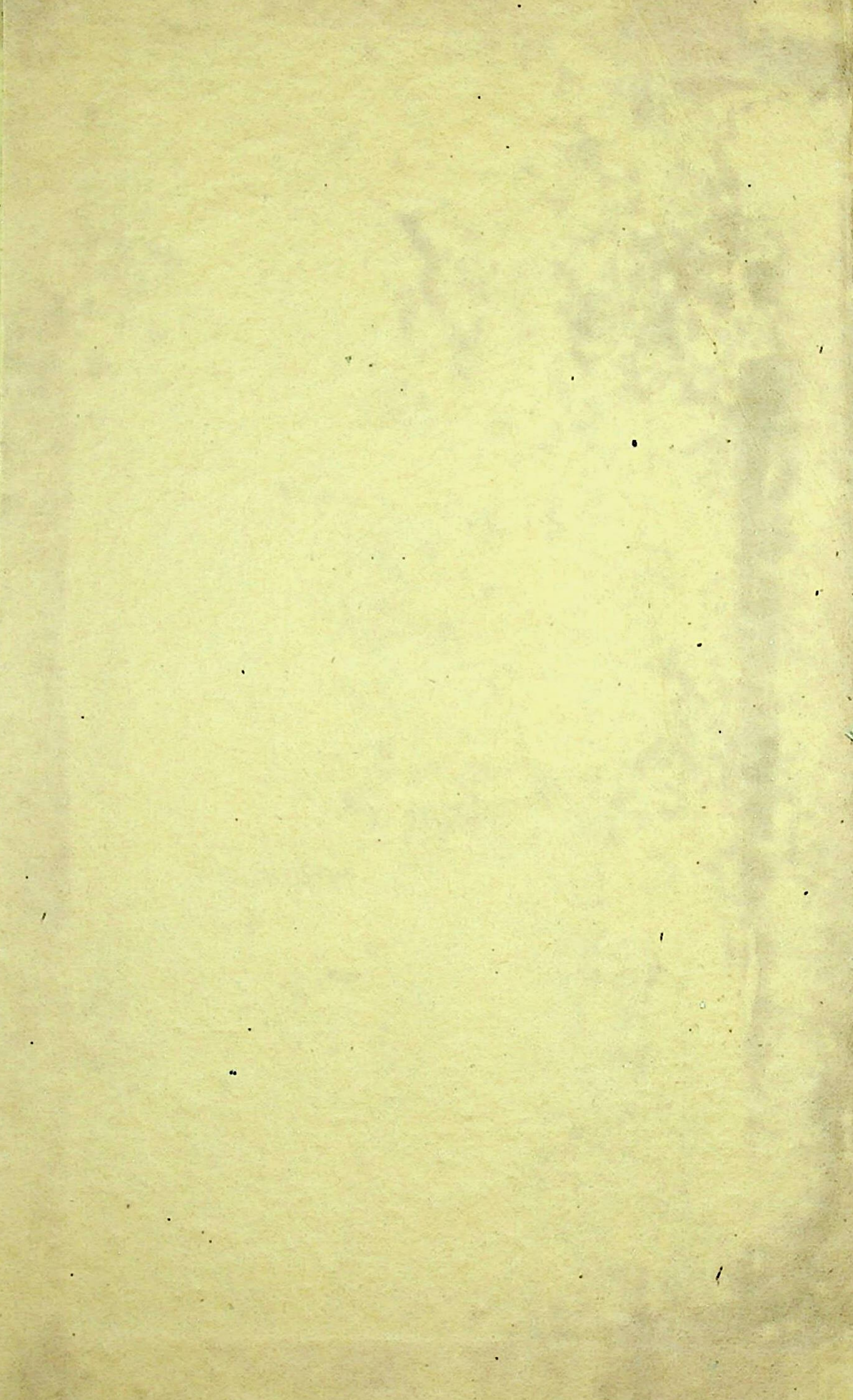
OF PÂRTHA SÂRATHI MISRA,
With the Commentary called Yuktisneha Prapûrani
by Pandit Rama Krishna Misra,
and the Mayûkha Mâlikâ by Somanath,
Edited by
Pandit Laxman Shastri Drâvida,
Professor, Government Sanskrit College, Calcutta.

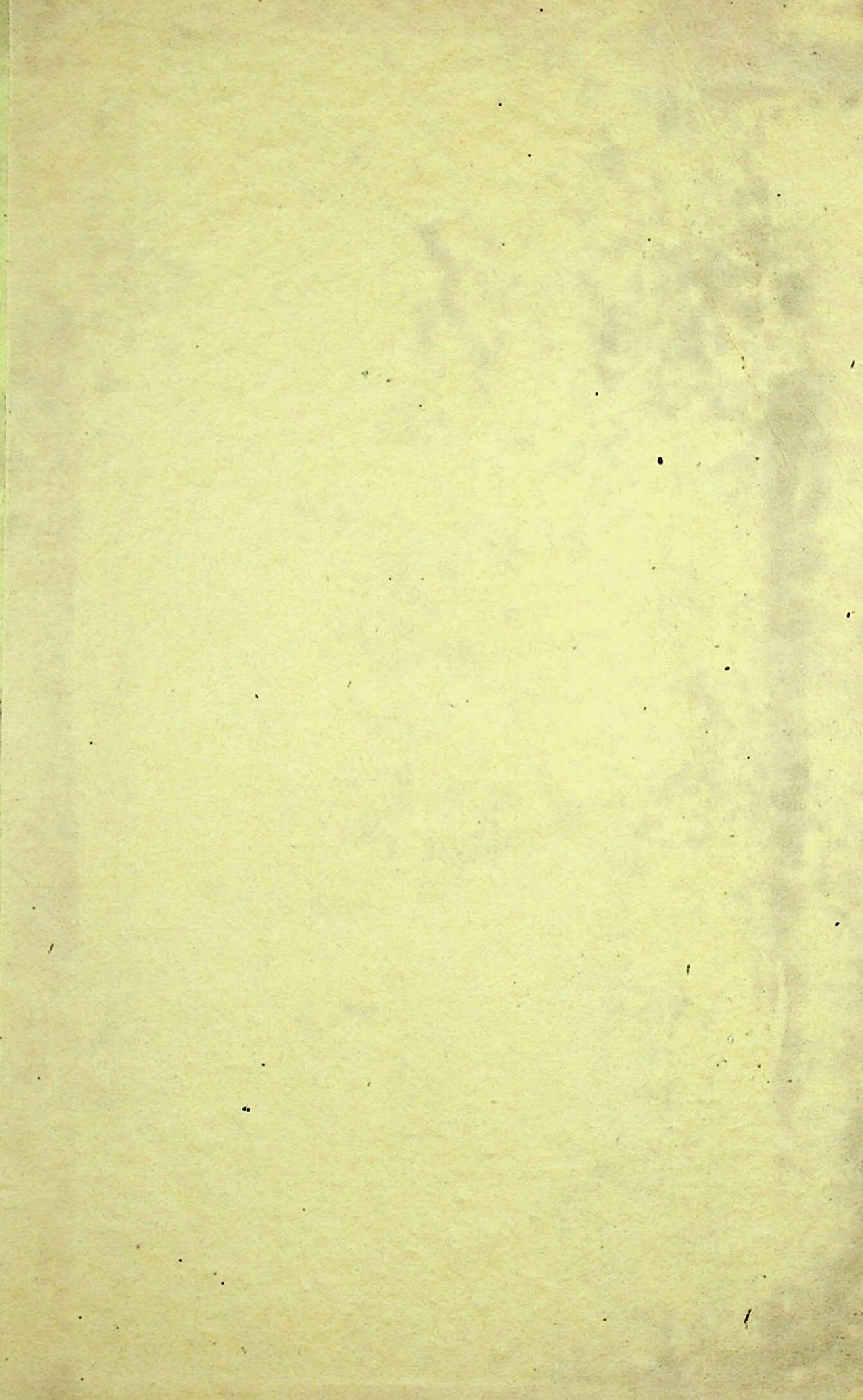
~~FASCICULUS III. 1.~~

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY;
CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT.
BENARES.
AGENTS:- OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:
PANDITA JYESHTHÂRAMA MUKUNDAJI, BOMBAY:
PROBSTHAIN & CO; BOOKSELLERS, LONDON.
Printed by Jai Krishna Das Gupta,
AT THE VIDYÂ VILÂSA PRESS.
BENARES.

Price Rupee one.

* केवलं प्रथमाध्यायप्रथमपादान्तं युक्तिस्नेहप्रपूरणी अग्रे च मयूखमालिकैवेति बोध्यम् ।

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

NOS. 188, 189, 190, 225 & 226.

शास्त्रदीपिका ।

मीमांसाधुरन्धरश्रीपार्थसारथिमिश्रप्रणीता ।

पण्डितप्रवररामकृष्णविरचित-

युक्तिस्नेहप्रपूरण्याख्यव्याख्यया समलङ्कृता ।

SASTRA DIPIKA

OF PÂRTHA SARATHI MISRA,

With the Commentary called Yuktisneha Prapûrani.

by Pandit Rama Krishna Misra,

Edited by

Pandit Laxman Shastri Dravid,

Professor, Government Sanskrit College, Calcutta.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE. BENARES.

AGENTS:-

OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

PANDITA JYESHTHARAM MUKUNDAJI, BOMBAY:

PROBSTHAIN & CO; BOOKSELLERS, LONDON.

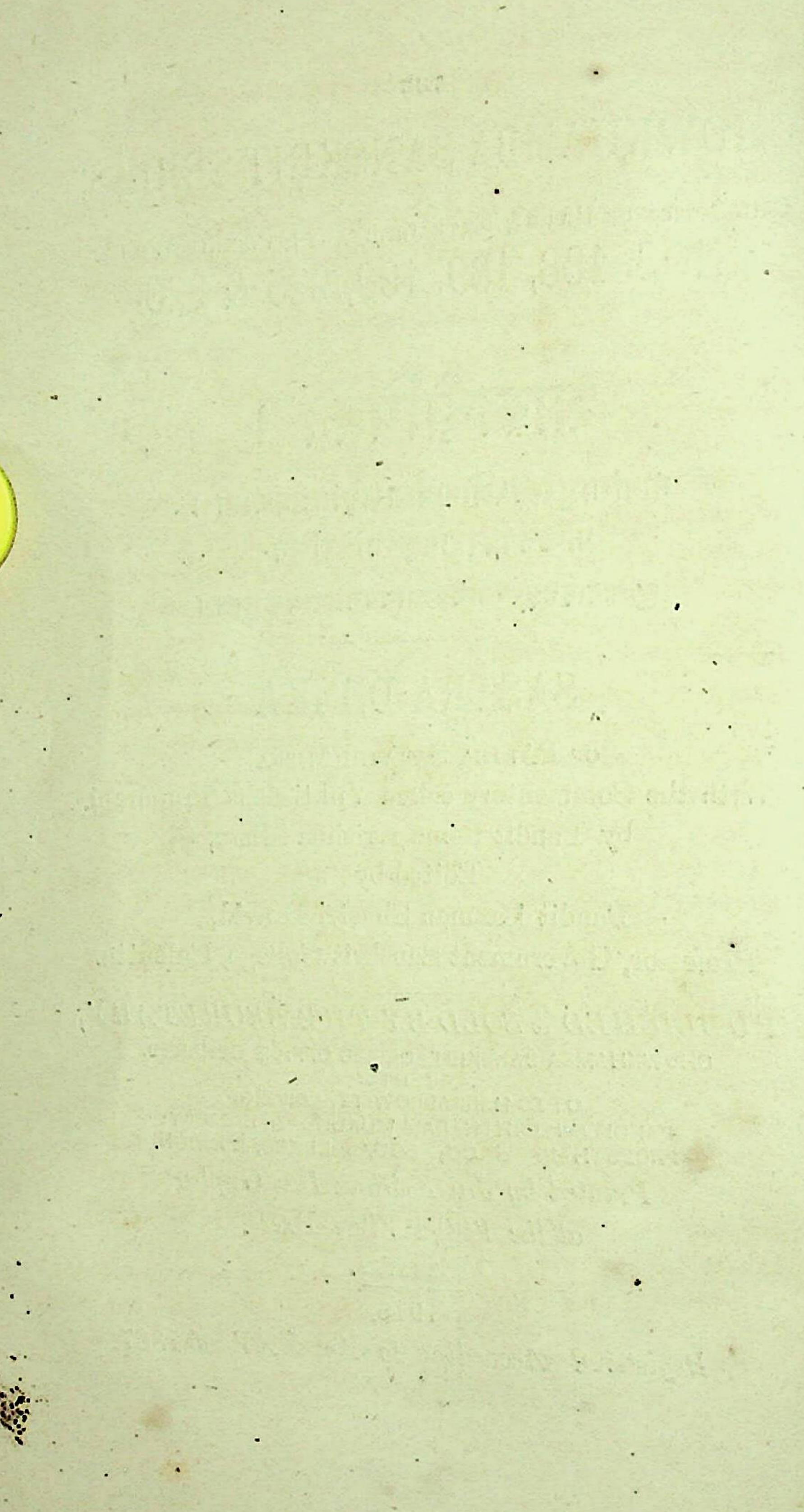
Printed by Jai Krishna Das Gupta,

at the Vidya Vilas Press.

BENARES.

1916.

Registered According to Act XXV of 1867.

॥ नमः परमात्मने ॥

शास्त्रदीपिका ।

श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचिता ।

श्रीरामकृष्णविरचितयुक्तिस्नेहप्रपूरण्याख्यव्याख्यासहिता ।

श्रीगणेशायनमः ।

आनन्दाञ्चितवदनं सदनं रघुनन्दनं दयामुक्त्योः ।
सीतालक्ष्मणसहितं वन्दे गिरिशादिवन्द्याङ्घ्रिम् ॥ १ ॥
विधिश्रुतिस्मृतिद्वारमद्वारं योगिनामपि ।
वाञ्छितार्थप्रदं धर्मप्रमाणं राममाश्रये ॥ २ ॥
वाचं देवीं गिरिशतनयां गोत्रदेवीं च भक्त्या
वन्दे व्यासं मुनिवरमथो जैमिनिं सूत्रकारम् ॥
व्याख्यातारं गहनवचनं भाष्यकारं च पूज्यं
भट्टाचार्यं शिखिगतितनुं तन्मतज्ञान् गुरूंश्च ॥ ३ ॥
अस्त्यत्र रेवोत्तरतीरवर्ती देशः प्रसिद्धो भुवि मालवाख्यः ॥
ओंकारमाहिष्मतिकाविशालतीर्थाद्यधिष्ठानकृतात्यभिख्यः ॥४॥
वसिष्ठपाराशरवत्सकौत्सशाण्डिल्यसद्भार्गवगौतमाद्याः ॥
वंशाः प्रसिद्धा भुवि मालवानां पूर्वक्षितीशेन्द्रसमर्चितानाम् ॥५॥

---

१ गिरिशादिभिर्वन्द्यमिति २- पा० पु० ।

२ इत आरभ्याऽन्ये श्लोकाः पुस्तकान्तरे न सन्ति ते यथालिखिता एवाऽत्र सम्मुद्रिता इति न सुधीभिर्दोषदृष्टिभिर्भवितव्यम् ।

वंशो विद्याविनयविमलस्तेषु काश्चित्प्रसिद्धः

कर्मब्रह्मप्रवणमतयः सर्व एव द्विजेन्द्राः ॥

गोत्रं वंशप्रवरसहितं यत्र पाराशराख्यं

नैक्रिविष्णौ(?) भुवनजननी देवता सा पुरेति ॥ ६ ॥

शिवदासाभिधस्तत्र वंशे पाराशराह्वये ॥

वेदशास्त्रार्थसम्पन्नः सदाचारपरोऽभवत् ॥ ७ ॥

तत्पुत्रोऽभून्मित्रशर्मा द्विजेन्द्रो मित्रं साक्षाद्ब्रह्मतेजोविशेषैः ॥

विद्वद्वृन्दैः पूजितः सर्वशास्त्रव्याख्या-

शिष्योद्गीतकीर्तिः पृथिव्याम् ॥ ८ ॥

जनार्दनस्तस्य सुतो मनीषी जनार्दनार्चानिरतो बभूव ॥

वेदेषु शास्त्रेषु च गीतकीर्तिः महीपतीन्द्रार्चितरम्यमूर्तिः ॥ ९ ॥

तस्माज्जातो वेदशास्त्रेष्वधीती गङ्गादेव्यां भैरवाख्यो द्विजेन्द्रः ॥

कीर्तिर्येनोपार्जिता विश्ववन्द्या वृत्तिश्चाग्र्या भूपतेः शेषवंश्यात् ॥ १० ॥

समुत्पन्नस्तस्मादतिविमलकीर्तिर्द्विजवरः

कृती पूनादेव्यां दिशि दिशि च नारायण इति ॥

प्रसिद्धः शास्त्रेषु क्षितिपतिसमूहार्चितपदः

परब्रह्मानन्दामृतरससमास्वादनपटुः ॥ ११ ॥

तस्मादभूद्धर्मरतनूरथाव्यां(?) श्रीमाधवः पुण्यचरित्रकीर्तिः ॥

वेदान्तवित्त्यक्तभवप्रवृत्तिः श्रीरामचन्द्रार्पितचित्तवृत्तिः ॥ १२ ॥

स देशादागतः काश्यां शास्त्राध्ययनसिद्धये ॥

सकलत्रः कृती भाग्यात् स्थितिं तत्र चकार ह ॥ १३ ॥

तस्माज्जातः प्रभावत्यां रामकृष्णाभिधः सुधीः ॥

पितृभक्तिपरः काश्यां सर्वशास्त्रविशारदः ॥ १४ ॥

सत्तद्ग्रन्थविनिर्माणात्स्वविद्या प्रकटीकृता ॥

---

१ निर्विष्टौ इति पु० पा० ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

लक्ष्मीकौस्तुभवक्षसं मुररिपुं शङ्खासिकौमोदकी-
हस्तं पद्मलाशताम्रनयनं पीताम्बरं शार्ङ्गिणम् ।
मेघश्याममुदारपीवरचतुर्बाहुं प्रधानात्परं
श्रीवत्साङ्कमनाथनाथममृतं वन्दे मुकुन्दं मुदा॥१॥

कीर्तिश्च येन विपुला पूर्वापरसमुद्रयोः ॥ १५ ॥
राजराजाभिधश्रीमद्गोपीनाथद्विजोत्तमात् ॥
विद्वन्नागरवृन्देषु प्राप्तं भट्टपदं स्थिरम् ॥ १६ ॥
गजपतिसदसि प्राप्ता पदवी बलभद्रराजगुरोः ॥
पण्डितशिरोमणिरिति प्रतापमार्तण्डनिर्माणात् ॥ १७ ॥
स तु शास्त्रप्रसादेन व्याचष्टे शास्त्रदीपिकाम् ॥
निमित्तमात्रमत्रैष व्याख्याता रघुनन्दनः ॥ १८ ॥
न शास्त्रदीपिका टीका कृता केनाऽपि सूरिणा ॥
तदपूर्वाध्वसञ्चारी नोपहास्यः स्खलन्नपि ॥ १९ ॥

ग्रन्थकारो ग्रन्थारम्भे तत्समाप्तिप्रचयगमनाभ्यां शिष्टाचारपरिप्राप्तविशिष्टेष्टदेवताप्रणतिरूपं मङ्गलमाचरति—

लक्ष्मीकौस्तुभेति । अध्येतॄणां लक्ष्मीसौभाग्यादिप्राप्तिसूचनार्थं जगदीश्वरस्यैतद्विशेषणम् । प्रस्तरशष्कुलीन्यायेन विघ्नविघातकत्वसामर्थ्यप्रदर्शनार्थं द्वितीयम् । विशेषणान्तराणि तु भक्तानुग्रहार्थस्वीकृतशरीरध्यानौपयिकानि । मतान्तरप्रसिद्धप्रधानेनान्यथासिद्धिवारणार्थं प्रधानात्परमित्युक्तम् । नचैवं देवताधिकरणविरोधः, उद्देश्याया एव तद्विषयत्वात् । उक्तं च "नास्माकं शब्द एव देवता नाकसदामिन्द्रादीनां देवतात्वाङ्गीकारात्" । अत एव वार्तिककारैः "विशुद्धज्ञानदेहाय" इत्यादिना महादेवो नमस्कृतः । उक्तं च भट्टोम्बेकेन—

(१) मीमांसाश्लोकवार्तिके १ श्लोकः ।

न्यायाभासतमश्छन्नशास्त्रतत्त्वार्थदर्शिनीम् ।
कुमारिलमतेनाऽहं करिष्ये शास्त्रदीपिकाम् ॥२॥

"ग्रन्थारम्भे ऽभिमतदेवतानमस्कारं करोति वार्तिककार" इति । अथवा देवतास्तुतेरेव प्रधानकर्मण एतत्फलं न देवतायाः, तस्या गुणत्वाङ्गीकारात् ।

केचित् पुनरेतत्कर्मपरत्वेन व्याचक्षते, तथाहि—अनेकपद्धत्यादिभिर्विशुद्धं यज्ज्ञानं तद्रम्यं स्वरूपं यस्य । वेदत्रयसमाहाररूपं चक्षुर्ज्ञापकं प्रमाणं यस्य तस्मै । स्वर्गादिफलप्राप्तिहेतवे । सोमस्यार्धं रसरूपं त्याज्यतया यो धारयति तस्मै नम इति । तेषामीश्वरद्रोहिणां प्रतीयमानार्थपरित्यागेनार्थान्तरं कल्पयतामनुपादेयमेतद्व्याख्यानम् ॥ १ ॥

इदानीं सप्रयोजनं कर्तव्यं प्रतिजानीते ।

न्यायाभासेति । अत्र पूर्वार्धेन प्राभाकराद्युद्भावितन्यायाभासतमोनिराकरणेन शास्त्रतत्त्वार्थप्रदर्शनं ग्रन्थस्य प्रयोजनमुक्तम् । शास्त्रदीपिकां करिष्य इति कर्त्तव्यप्रतिज्ञा । कुमारिलमतेनेति मतान्तरनिराकरणं ध्वनितम् ॥ २ ॥

कर्त्तव्यं प्रतिज्ञाय मीमांसाशास्त्रविषयत्वं द्योतयितुं तदाद्यसूत्रं लिखति ।

अथातो धर्म्मजिज्ञासेति ।

एतच्च धर्म्मविचाररूपं मीमांसाशास्त्रम् । लक्षणानि चास्य द्वादश प्रमाणभेदशेषप्रयुक्तिक्रमाधिकारसामान्यातिदेशाविशेषातिदेशोहबाधतन्त्रप्रसङ्गाख्यानि । प्रमाणादयः प्रसङ्गान्ता द्वादश पदार्थाः क्रमात् द्वादशानामध्यायानां विषयाः । तत्र प्रथमे ऽध्याये चतुर्भिः पादैः क्रमेण विध्यर्थवादस्मृतिनामधेयानि विचारितानि । द्वितीये तूपोद्घातभेदतदपवादप्रयोगभेदाः । तृतीये

(१ प्रथमं धर्मजिज्ञासाऽधिकरणम्)

अथाऽतो धर्मजिज्ञासा* ॥ १ ॥

श्रुतिलिङ्गवाक्यादीनि त्रिभिः पादैर्विचारितानि । चतुर्थे निवीतादिश्रुत्यादिबलाबलविचारः । पञ्चमे प्रतिपत्तिकर्म्म । षष्ठेऽनारभ्याधीतानि । सप्तमे बहुप्रधानोपकारकप्रयाजादीनि । अष्टमे याजमानानि ।

प्रधानस्य प्रयोक्तृत्वमप्रधानाप्रयोक्तृता ।
फलचिन्ता जघन्याङ्गचिन्तेत्येवं चतुर्थगाः ।

पञ्चमस्याद्ये श्रुत्यादिभिः क्रमो निरूपितः । द्वितीये क्रमविशेषः। तृतीये प्रयाजादिविवृद्धिः । चतुर्थे श्रुत्यादिबलाबलविचारः ।

अधिकारी तस्य धर्म्माः प्रतिनिध्यर्थलोपने ।
दीक्षा सत्रं देयवह्नी षष्ठपादेष्वमी स्थिताः ।

सप्तमाद्ये प्रत्यक्षवचनातिदेशः । द्वितीये तस्यैव शेषः । तृतीये नामातिदेशः । चतुर्थे निर्वापौषधलिङ्गेन प्राकृतधर्मातिदेशः ।

स्पष्टाल्लिङ्गादथास्पष्टात्प्रबलादपवादतः ॥
अतिदेशविशेषाः स्युरष्टमाध्यायपादगाः ।
ऊहारम्भो ऽथ सामोहो मन्त्रोहस्तत्प्रसङ्गतः ॥
नवमाध्यायपादेषु चतुर्ष्वेते प्रकीर्तिताः ।
द्वारलोपो ऽस्य विस्तारः कार्य्यैकत्वं समुच्चयः ॥
ग्रहसामप्रकीर्णानि नञर्थाश्चाष्टपादगाः ।
उपोद्घातस्तथा तन्त्रावापौ तन्त्रस्य विस्तृतिः ॥
आवापविस्तृतिश्चैकादशाध्यायस्य पादगाः ।

---

* अथ कृत्स्नवेदाध्ययनाऽनन्तरं यतोऽधीतो वेदो विवक्षितार्थः अतो धर्मस्य जिज्ञासा— विचारः कर्तव्य इति शेषः ।

अनेन सूत्रेण प्रारिप्सितस्य शास्त्रस्य श्रोतृप्रवृत्तिसिद्धये धर्मज्ञानं प्रयोजनं कथ्यते। यदा हि धर्मजिज्ञासा कर्तव्येत्युक्त्वा शास्त्रमारभ्यमाणं दृश्यते तदा नूनमिदं शास्त्रं धर्मज्ञानप्रयोजनमित्यवगम्यते।

प्रसङ्गस्तन्त्रनिर्णीतिस्समुच्चयविकल्पने।

द्वादशाध्यायपादार्था इति पादार्थसङ्ग्रहः।

सङ्गतिस्वरूपं चात्र ग्रन्थान्तरादवगन्तव्यम्[1]। सूत्रतात्पर्यं दर्शयति। अनेनेति। प्रयोजनपरत्वेन सकलशास्त्रशेषत्वमस्य ध्वन्यते। किमर्थं प्रयोजनकथनमित्यपेक्षायामाह। श्रोत्रिति। ननु नानेन प्रयोजनं कथ्यते तद्वाचकपदाभावादत आह। यदा हीति। कर्त्तव्येत्युक्त्या सूत्रे कर्त्तव्यतापदाध्याहारस्सूचितः। कर्त्तव्यतानुपदेशे ऽथातः शब्दयोरनन्वयापत्तेः। यथा —

"अथातोधर्म्मजिज्ञासासूत्रमाद्यमिदं कृतम्।

धर्माख्यं विषयं वक्तुं मीमांसायाः प्रयोजन"[2]मिति। मंदफलमेतदितिचेत्। न। उक्तोत्तरत्वात्। अनाश्वासात्तदनुपपत्तिरितिचेत्। न। आप्तत्वेन तदनुपपत्तेः। वक्ष्यति हि "तच्चेत्प्रत्ययिता"[3]दिति। तथा "अपि वा कारणाग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेर"[4]न्निति।

---

१ माधवीयजैमिनीयन्यायमालाविस्तरस्था एव श्लोकाः शब्दतः क्वचिदर्थतश्चोदाहृताः। सङ्गतिस्वरूपं तत एव ज्ञातव्यमिति कथनात्ते प्रदर्श्यन्ते श्लोकाः—

ऊहित्वा सङ्गतीस्तिस्रस्तथाऽवान्तरसङ्गतिम्।
ऊहेदाक्षेपदृष्टान्तप्रत्युदाहरणादिकम्॥
पूर्वन्यायस्य सिद्धान्तयुक्तिं वीक्ष्य परे नये।
पूर्वपक्षोक्तयुक्तिं च तत्राऽऽक्षेपादि योजयेत्॥

२ मी. श्लो. वा. श्लो. ११।

३ शाबरभाष्ये १। अ. १ पा. २ सू.।

४ जैमिनिसूत्रे १ अ. ३ पा. ७ सू.।

विदितं तावत्प्रयोजनं, सम्बन्धोऽपि शास्त्रस्य प्रस्तावहेतुर्वक्तव्यः १ यथा शास्त्रान्तरेषु शिष्यप्रश्नानन्तर्यादिसम्बन्धः प्रस्तावको वर्ण्यते, तथेहाऽपि शास्त्रारम्भप्रयोजकानां सम्बन्धानामन्यतमो वक्तव्यः २ अनेन सम्बन्धेनेदं शास्त्रमायातमिति, अन्यथाह्यऽसम्बद्धप्रलपितं स्यात् ।

सत्यम् । इह तु य एवाऽयं प्रयोजनेन सह शा-

उक्तं च—

"सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्म्मणो वाऽपि कस्य चित् ।
यावत्प्रयोजनं नोक्तं तावत्तत्केन गृह्यत" ५इति ॥

ननु प्रयोजनवत्प्रवृत्त्यङ्गत्वात्सम्बन्धोऽपि सूत्रकारेण वक्तव्यः, अविदितप्रयोजनवदविदितसम्बन्धेऽपि श्रोतुरप्रवृत्तेरिति चोदयति । विदितमिति । यथा "अथातोधर्मं व्याख्यास्यामः" १इत्यादिषु शिष्यप्रश्नानन्तर्य्यरूपसम्बन्धोऽभिधीयते तथाऽत्र सूत्रकारेण प्रयोजनवत्सम्बन्धोऽपि वक्तव्यः अन्यथा सूत्रकारस्यासम्बद्धप्रलापित्वेन तद्वचने न श्रद्दधीरन्नित्यर्थः । उक्तञ्च—

"सिद्धार्थं ज्ञातसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते ।
शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजन" २इति ।

परिहरति । सत्यमिति । यदैवास्य शास्त्रस्येदं प्रयोजनमित्युक्तं तदैव तयोर्धर्मज्ञानविचारयोः साध्यसाधनभावलक्षणः सम्बन्धोऽर्थादुक्तो न चार्थात्प्राप्तं सूत्रकारा अक्षरैर्निबध्नन्ति असूचकत्वेनासूत्रत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । अयमाशयः । नाऽस्य

---

५ मी. श्लो. वा. श्लो. ८ ।
१ काणादसूत्रे १ अ. १ आ. १ सू. ।
२ मी. श्लो. वा. श्लो. १९ ।

स्त्रस्य साध्यसाधनत्वसम्बन्धः स एव शास्त्रस्य प्र-
स्तावको नान्यः। भवति हि साधनत्वमेव साध्यार्थि-
नः साधने प्रवृत्तिहेतुः। सचाऽयं सम्बन्धः प्रयोजनो-
क्त्यैवाऽर्थाज्ज्ञायत इति न सूत्रकारेण पृथगुक्त इत्य-
दोषः॥

शास्त्रस्य शिष्यप्रश्नानन्तर्य्यसम्बन्धो हेतुः लोकहितैषिणा
जैमिनिना स्वयमेव धर्म्मज्ञानसाधनीभूतस्य शास्त्रस्याऽऽरब्ध-
त्वात्। अतः साध्यसाधनसम्बन्ध एवात्र। स च सम्बन्धिनो-
रभिधानादेवार्थात् ज्ञात इति भाष्यकारोऽप्येनमेव सम्बन्धं
"धर्म्मः प्रसिद्धो वा स्यादप्रसिद्धो वे" त्यादिना ऽऽक्षेपस-
माधानाभ्यामुपपादयिष्यति। अतो न सम्बन्धान्तरगवेषणा
कार्य्येति भावः। स एवेत्यनेन क्रियानन्तर्यगुरुपर्वक्रमरूपस-
म्बन्धान्तरनिराकरणम्। तथाहि—काणादे तन्त्रे शिष्यप्रश्नक्रि-
यानन्तर्यरूपसम्बन्धो दर्शितः। गुरुपर्वक्रमात्मकश्च सम्बन्धो
यथाऽत्रैव कैश्चिदुक्तः तद्यथा—

"ब्रह्मा प्रजापतये मीमांसां प्रोवाच, सोपीन्द्राय, सोऽप्यग्नये,
स च वासिष्ठाय, सोऽपि पराशराय, पराशरः कृष्णद्वैपायनाय,
सोऽपि जैमिनये, सोऽपि स्वोपदेशादनन्तरमिमं न्यायं ग्रन्थे नि-
बद्धवानिति। क्वचित्तु ब्रह्मा महेश्वरो वा प्रजापतये मीमांसां
प्रोवाच प्रजापतिरिद्रायेन्द्र आदित्यायेत्येवमादि पाठान्तरम्। त-
दत्र क्रियारूपस्तावत्सम्बन्धो न वाच्यो निष्प्रयोजनत्वात्, न ह्ये-
वंरूपसम्बन्धसद्भावासद्भावयोः श्रोतॄणां शास्त्रप्रवृत्तौ निवृत्तौ वा
शास्त्रगोचरे ज्ञाने वा कश्चिद्विशेषः, तथा गुरुपर्वक्रमरूपोऽपि सम्ब-
न्धो निष्फलो निर्हेतुकश्च, न ह्यस्मिन्सम्बन्धे किञ्चित्प्रमाणम-

---

१ शा. भा. १ पा. १ अ. १ सू.।

स्ति अतः सप्रमाणकः सप्रयोजनश्च सम्बन्धो वाच्यः स च सा-
ध्यसाधनत्वरूप एव युक्त इति भावः ।

नन्वत्र सूत्रकृतैवाऽथशब्दं प्रयुञ्जानेनाध्ययनक्रियानन्तर्य-
लक्षणस्य शास्त्रसम्बन्धस्योक्तत्वात् कथमुच्यते सूत्रकारेण न
पृथगुक्त इति ? ।

उच्यते ।अत्राऽथशब्दोऽध्ययनजिज्ञासाक्रिययोरेव सम्बन्ध-
माह, न शास्त्रस्य प्रयोजनेन सह, ते च क्रिये शास्त्रादत्यन्तभिन्ने।
ननु जिज्ञासापदेनैव विचाररूपा शास्त्रशब्दवाच्या क्रियोपा-
त्तैव कथमुच्यते शास्त्रादत्यन्तभिन्नेति ?। मैवं जिज्ञासापदस्य ज्ञा-
नेच्छारूपक्रियावाचकस्य मीमांसापर्यायत्वाभावात् । श्रोतृक्रि-
या हि ज्ञानेच्छारूपा जिज्ञासा, वक्तृक्रिया तु विचारात्मिका मी-
मांसा, कुतस्तयोरैक्यम् । कथन्तर्हि जिज्ञासाशब्दस्य मीमांसा-
यां प्रयोगः ?, उभयोरपि सन्प्रत्ययान्तत्वसाम्येनैकार्थत्वभ्रमा-
दितिब्रूमः । अयमत्र विवेकः विषयोऽत्र ज्ञाप्यजन्यभेदेन द्वि-
विधः, ज्ञाप्यो धर्मः, जन्यस्तज्ज्ञानं, सम्बन्धस्तु धर्मेण सह
शास्त्रस्य ज्ञाप्यज्ञापकभावलक्षणस्तज्ज्ञानेन सह जन्यजनक-
लक्षणः, धर्मज्ञानमवान्तरप्रयोजनं, परमप्रयोजनञ्चाभ्युदय-
निःश्रेयसे, तत्कामोऽधिकारी इत्यनुबन्धचतुष्टयं श्रोतृप्रवृत्तिसि-
द्ध्यर्थं सूत्रकारेण श्रुत्यर्थाभ्यामुक्तम् । लोकानुग्रहश्च शास्त्र-
प्रणयने कारणम् । नचैवमपि शिष्टाचारपरम्पराप्राप्तमङ्गला-
ऽनाचरणात्सूत्रकारस्याशिष्टत्वशङ्कया तच्छास्त्रे प्रवृत्त्यनुपपत्तिः ?
नैष दोषः । सूत्रादौ मङ्गलार्थाऽथशब्दप्रयोगेण मङ्गलाचरणस्य
कृतत्वात्। भाष्यकारेणापि लोकशब्दं प्रयुञ्जानेन तत्त्वानुस्मरण-
रूपं तत्कृतं, वार्त्तिककारैरपि "विशुद्धज्ञानदेहाय" इत्यनेन देवता न-
मस्काररूपं स्पष्टमेव मङ्गलमाचरितं, ग्रन्थकारेणापि तन्मतानु-

अत्रेदं चिन्त्यते किमध्ययनानन्तरं धर्मजिज्ञासया गुरुगृहेऽवस्थातव्यम्? उत गुरुगृहात्समावर्तितव्यम्? इति। यदि हि स्वाध्यायाध्ययनविधिना धर्ममात्राऽर्थमध्ययनं स्वर्गाद्यर्थेन विधीयते ततस्तन्मात्रेणैव शास्त्रार्थस्य समाप्तत्वात् "अधीत्य स्नायात्" इति स्मृतिवचनबलेन च समावर्तितव्यमिति।

सारिणा तत्कृतमिति न कस्य चिदुपालम्भः।

एवमनेन सूत्रेण सकलशास्त्रशेषरूपेण श्रोतृप्रवृत्त्यौपयिकविषयादिनिरूपणेन शास्त्रारम्भे प्रतिज्ञाते तत्सिद्ध्यर्थमध्ययनविधिविचारमारभते।

अत्रेदमिति। इदं विचारशास्त्रं विधिप्रयुक्त्याऽनारभ्यमारभ्यं वेति मुख्यो विचारस्तत्सिद्ध्यर्थमध्ययनविधेरदृष्टार्थत्वं दृष्टार्थत्वं वेति विचार्यते। भाष्यकारेण च शास्त्रादावेतत्सूत्रमध्ययनविधेरदृष्टार्थत्वमाशङ्क्य दृष्टार्थत्वप्रतिपादनपरमिति व्याख्यातं "दृष्टोहि तस्यार्थः कर्मावबोधनं नाम" इत्यादिना। तस्याऽयमेव प्रसङ्गोविधिरित्युचित एवादौ तद्विचारः। कथं पुनरदृष्टार्थत्वकोटेरुदयो यतोऽध्ययनकरणिकायां भावनायां नियोगः प्रतीयमानो नियोज्यविशेषं विनाऽपर्यवस्यन् अश्रुतस्वर्गादिपरित्यागेन "फलमात्रेयो निर्देशा"[1]दितिन्यायेन घृतकुल्यादिकाममवलम्बते। न चार्थवादत्वं पारार्थ्यानवगमात्। न च कर्मावबोधार्थत्वेन पारार्थ्यं अध्ययनस्य तादर्थ्येन श्रवणात्। अतो नादृष्टार्थत्वशङ्केति। उच्यते। अध्ययनकरणिकायां भावनायां निर्वर्त्यमानायां तावदर्थावबोधो जायते स चाहवनीयादिवदुपकारकत्वेन कर्मार्थो भवति, अतोऽध्ययनमपि

१ जै. सू. ४. अ. ३. पा. १८ सू.।

अथा ऽक्षरग्रहणादिपरम्परोपजायमानवाक्यार्थ-ज्ञानार्थमध्ययनं विधीयते ? ततस्तस्य विचारमन्तरे-णाऽसम्भवादध्ययनविधिनैवाऽर्थाद्विचारोविहित इति गुरुगृह एवाऽवस्थाय विचारयितव्यो धर्मः ।

तद्द्वारा कर्मार्थमाधानवत्, एवञ्चाध्ययनस्य पारार्थ्येऽवगते घृत-कुल्यादेस्तदर्थवादानुपपत्तौ फलसंमर्पकत्वाऽयोगात् । नन्वेव-मपि दृष्टार्थाववोधार्थत्वेनादृष्टार्थत्वानुपपत्तिः । मैवम् । ता-दर्थ्ये विध्यानर्थक्यापत्तेः । विधिं विनाऽपि तल्लाभात् । अतो विध्यर्थवत्वायाऽदृष्टार्थत्वकल्पनेति । अत्र शास्त्रारम्भसिद्ध्यर्थत्वे-नाध्ययनविधेरदृष्टार्थत्वं दृष्टार्थत्वं वेति विचारे कर्तव्ये ग्रन्थकारस्या-ऽध्ययनानन्तरं गुरुगृहे ऽवस्थातव्यमुत ततोनिवर्तितव्यमिति विचारोऽनुपपन्नस्तत्सिद्ध्यर्थश्चाध्ययनाविधेर्दृष्टादृष्टार्थत्वविचारो-ऽत्यन्तमनुपपन्नः शास्त्रारम्भसिद्ध्यर्थत्वादध्ययनविधिविचारस्ये-त्यादिवहुग्रन्थविरोधात् । तस्मादस्मदुक्त एव विचारक्रमो-ऽनुसन्धेयः । ग्रन्थोऽपि शाब्दक्रमं बाधित्वा तत्रैव योज्यः । अथवा सूत्रकारेणाध्ययनानन्तरं धर्मजिज्ञासा कर्त्तव्येत्युपदे-शार्थमथशब्दः प्रयुक्तस्तस्य प्रयोजनं "वेदमधीत्य स्नाया" दिति स्मृतिप्राप्तस्नानकालवाधः, वेदमधीत्य तावन्न स्नातव्यं यावन्न धर्मो जिज्ञास्यत इति तदर्थोऽध्ययनाविधिविचार इति ग्रन्थकर्त्तुरभिप्रायः । ततस्तस्येति । विचारस्येतिकर्त्तव्यतारू-पत्वादध्ययनविधेरेव तत्पर्यन्तोव्यापारः । नचैवं प्रवृत्तिभेदापत्तिः आविचारात्प्रवृत्तेरेकत्वात् । एका हि प्रवृत्तिरङ्गप्रधानयोः व-क्ष्यति च—

"अङ्गप्रधानवत्यां भावनायां युगपत्पुरुषनियोग" इति ।

मीमांसा चेतिकर्त्तव्यतात्वेनाङ्गम् । तदुक्तम्—

तत्र—

विनाऽपि विधिना दृष्टलाभान्नहि तदर्थता ।
कल्प्यस्तु विधिसामर्थ्यात् स्वर्गो विश्वजिदादिवत् ॥३॥

"धर्मे प्रमीयमाणे तु वेदेन करणात्मना ।
इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति"

इति। अतो वैध एवायं शास्त्रारम्भ इति सिद्धान्तकोट्युपपत्तिः। नन्वेवं सति न प्रयोजनस्य वाक्यार्थत्वं स्यात् । अध्ययनविधिदृष्टार्थत्वप्रतिपादनस्यैव वाक्यार्थत्वावगमात् । ततश्च मीमांसायाः प्रयोजनं वक्तुमेतत्सूत्रमिति भाष्यं नोपपद्येत । नैष दोषः । मीमांसारम्भासिद्ध्यर्थमिह दृष्टार्थत्वं प्रतिपाद्यत इति फलतः प्रयोजनपरत्वाभिधानम् । तदप्रतिपादने च शास्त्रारम्भानुपपत्तेः सूत्रस्य शास्त्रादावनन्वय एव स्यात् अतोऽध्ययनविधिदृष्टार्थत्वे सूत्रतात्पर्ये सति विचारस्य कर्त्तव्यतोपपत्तौ धर्मज्ञानस्य प्रयोजनत्वे फलिते सूत्रस्य तदुक्तिवचनत्वोपपत्तिः । अतो यत्कैश्चिदुक्तं नात्र प्रयोजनं पदेनोपात्तं, न चापदार्थस्य वाक्यार्थत्वं, न चावाक्यार्थे तात्पर्य्यं, प्रयोजनपरत्वे च कर्त्तव्यताऽनुपदेशात् अथातः शब्दयोरनन्वय इति, तदपास्तम् । फलतस्तस्य प्रयोजनपरत्वात् वाक्यार्थस्यैवान्यपरत्वे अनन्वितपदार्थकत्वचोद्यानवकाशादित्यलम् ।

एवं विचारस्वरूपमुपवर्ण्य पूर्वपक्षमारभते ।

तत्रेति । प्रमाणान्तरसिद्धत्वादेवार्थज्ञानार्थत्वं न युक्तमित्यर्थः । नचैवमानर्थक्यापत्तिरित्याह । कल्प्यस्त्विति । तुशब्दः सिद्धान्तापेक्षयाऽतिशयद्योतनार्थः । सिद्धान्ते पुरुषार्थरूपस्यार्थावबोधस्य भाव्यत्वमत्र पुरुषार्थरूपस्य स्वर्गस्य, एवं च चेतनप्रवर्त्तनात्मकविध्युपपत्तिरि-

स्वाध्यायसंस्कारद्वारेणाऽध्ययनस्यार्थज्ञानहेतुत्वं विनैव विधिना प्रमाणान्तरेण सिद्धमिति तादर्थ्ये विध्यानर्थक्यम् । नचाऽवघातादिविधिवन्नियमार्थत्वम्, अवघातोहि दर्शपूर्णमासाऽपूर्वे नियम्यते- अवघातनिष्पन्नैरेव तण्डुलैरपूर्वं सिद्ध्यतीति, न तण्डुलस्वरूपे, प्रमाणान्तरविरोधात् । तद्वदिहाऽपि ज्ञानस्याध्ययनमन्तरेणाऽपि दर्शनात् तत्स्वरूपे नियमाऽसम्भवात् क्रत्वपूर्वेष्वेवाऽध्ययननियमो विधातव्यः—अधीतैरेव वेदैरवगतानि कर्माणि फलदानीति । नचैवं युक्तम्-अक्रत्वर्थत्वादध्ययनस्य, अनारभ्याऽधीतत्वात् श्रुत्याद्यभावाच्चाऽक्रत्वर्थत्वम् । तस्माददृष्टार्थमेव स्वाध्यायाध्ययनमित्यध्ययनमात्रादेव समाप्ते शास्त्रार्थे गुरुगृहात्समावर्तितव्यम् ।

ति । पूर्वार्द्धं व्याचष्टे । स्वाध्यायेति । न तावदयमपूर्वविधिः वेदाध्ययनमर्थज्ञानहेतुः अध्ययनत्वात् भारताध्ययनवदिति प्रमाणान्तरेणैव प्राप्तत्वादभावे च शास्त्रस्यार्थवत्त्वादित्यर्थः । नाऽप्यवघातवन्नियमविधित्वमित्याह । नचेति । कथं नचेत्यपेक्षायामाह । अक्रर्थत्वादिति । अनारभ्याधीतत्वेनाऽध्ययनस्याक्रत्वर्थत्वादित्यर्थः । पर्णतावद्भविष्यतीतिचेन्नेत्याह । श्रुत्याद्यभावादिति । ननु सर्वथा फलाश्रवणे विश्वजिन्न्यायेन तत्कल्पनं, श्रूयते चात्र फलं—

"यं यं क्रतुमधीते तेन तेनास्येष्टं भवती"ति—

क्रतुफलावाप्तिः ।

"यदृचोऽधीते पयसः कुल्या अस्य पितॄन् स्वधा अभिवहन्ति पयआहुतिभिरेव तद्देवांस्तर्पयति ते पितरोदेवाश्चैनमध्ये-

इति प्राप्ते—

अभिधीयते—

लभ्यमाने फले दृष्टे नाऽदृष्टपरिकल्पना।
विधेश्च नियमार्थत्वान्नानर्थक्यं भविष्यति॥ ४॥

यदुक्तं ज्ञानस्वरूपे क्रत्वपूर्वे वा न नियमः सम्भवतीति। तत्राऽभिधीयते। नोभयथाऽपि ब्रूमः, कथं तर्हि? योऽयमग्निहोत्रादिष्वधीतवेदानां त्रैवर्णिकानामेवाऽधिकारो नाऽनधीतवेदानां शूद्राणामित्यधिका-

---

तारं तृप्ता आयुरादिभिस्तर्पयन्ति"

इत्यायुरादिप्राप्तिः। यथा—

"यः स्रग्व्यपि द्विजोधीते स्वाध्यायं शक्तितोन्वहम्।
आहैव स नखाग्रेभ्यः परमं तप्यते तप" इति तपः फलप्राप्तिः। कथमर्थवादात्फलकल्पनमितिचेत् निर्देशात् प्रतिष्ठावदिति ब्रूमः श्रुतपरित्यागस्यायुक्तत्वात् अतो न स्वर्गकल्पना युक्तेति। मैवम्। एतत्फलश्रुतेर्जपयज्ञाध्ययनगोचरत्वा"दहरहः स्वाध्यायमधीयीते"ति विध्यन्तरश्रवणात्, "यं यं क्रतुमधीयीते"त्याद्युपक्रम्य "नित्यं स्वाध्यायवान् द्विज" इत्युपसंहारात्। वेदाक्षरस्वीकरणार्थे तु प्रथमाध्ययने ऽध्ययनविधिविहिते न किञ्चित्फलं श्रूयते, यतो निर्देशादिति स्यात् अतो ऽदृष्टार्थमेवाध्ययनमिति।

सिद्धान्तं प्रतिजानीते।

इति प्राप्त इति। यदुक्तमध्ययनस्यार्थज्ञानार्थतायाः प्रमाणान्तरसिद्धत्वाद्विधेरानर्थक्यमिति तत्परिहरति। विधेश्चेति। पूर्वपक्षोक्तं दूषणमनूद्य परिहरति। यदुक्तमिति। स्वाभिप्रेतं नियमं प्रश्नपूर्वमुपपादयति। कथं तर्हीति। नन्वध्ययनविधौ

रनियमः स प्रयोजनमध्ययनविधेः ।

तथाहि—असत्यध्ययनविधावग्निहोत्रादिशास्त्राणि विद्वांसमलभमानानि अविद्वांसमेवाधिकृत्य विद्यामन्तरेणाऽनुष्ठानासम्भवाद्विद्यामाक्षिपन्त्यविशेषाच्चतुरोवर्णानधिकुर्य्युः । सति त्वध्ययनविधौ त्रैवर्णिकानामेव विदुषामधिकारो भवति न तुरीयादेः ।

तथाहि—"वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत "ग्रीष्मे राजन्यम्" "शरदि वैश्यम्" इति द्वितीयानिर्देशादुपनयनसंस्कृतास्त्रैवर्णिकाः किमस्माभिः कर्तव्यमित्यपेक्षन्ते, तत्सन्निधौ चाध्ययनमनिर्दिष्टकर्तृकं विधीयमानं कर्तारमपेक्षते, तत्राऽपेक्षासंनिधियोग्यत्वैरेवं विज्ञायते त्रैवर्णिकैरेवोपनीतैरक्षरग्रहणेनाऽध्ययनादिपरम्परयाऽर्थज्ञानं कर्तव्यमिति । एवं च फलवदध्ययनकर्तृभूतमाणवकसंस्कारत्वादुपनयनमध्ययनाङ्गम् । अध्ययनमपि दृष्टार्थज्ञानार्थम् । अर्थज्ञानं त्वनुष्ठानौपयिकत्वात्प्रसिद्धफलकमेवेति सर्वेषां फलवत्त्वम् । एवञ्च त्रैवर्णिकेषु विद्वत्सु लब्धेषु नाग्निहोत्रादिविधयश्चतुर्थवर्णस्य विद्यामाक्षिपन्ति, किन्तु त्रैवर्णिकानेव विदुषोऽधिकुर्वन्ति । सोऽयमधिकारनि-

---

त्रैवर्णिकानुपादानात् कथं त्रैवर्णिकाधिकारनियमसिद्धिरित्याकाङ्क्षायामाह । तथाहीति । उपनयनविध्येकवाक्यतया त्रैवर्णिकलाभ इति भावः । नन्वेवंरूपाधिकारनियमस्याऽपशूद्राधिकरणन्यायसिद्धत्वान्नाध्ययनविधिप्रयोजनत्वमित्याशङ्क्याह । सोऽयमिति । तत्राऽप्यध्ययनविधिवशादेव तन्नियमसिद्धिरित्यर्थः । एतच्च त्रिभवादुक्तं वस्तुतस्त्वपूर्वविधिस्वीका-

यमोऽपशूद्राधिकरणे वक्ष्यमाणोऽध्ययनविधिप्रसादलभ्य इति फलवानेव विधिः । तेनाऽर्थज्ञानावसानमध्ययनमध्ययनविधिना विधीयत इति विचारमन्तरेण तदनुपपत्तेरध्ययनविधिरेव विचारमाक्षिपँस्तद्विरुद्धं स्मार्तं स्नानं बाधते, इति सिद्धमध्ययनानन्तरं धर्मजिज्ञासा कर्त्तव्येति ।

रेण पूर्वपक्षोक्तदोषपरिहारात् नियमार्थत्वं सम्भवति । अनारभ्याधीतस्यापि सामर्थ्यात् क्रत्वर्थत्वोपपत्तेः । यावद्धि फलवत् कर्मानुष्ठानोपयोगिज्ञानोपायतया सामर्थ्येन किञ्चित्कल्पयितुमारभ्यते तावत्स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति प्रत्यक्षया श्रुत्याऽध्ययनमेव तदुपायत्वेन विधीयते । लिङ्गतः शीघ्रं प्रवृत्तेः उपनयनप्रक्रमाधीतत्वाच्च । तदेकवाक्यतयाऽधिकारनियमोऽपि सिध्यति । हन्त तर्ह्यपूर्वविधिरेवायं जात इति नियमभावानुपपत्तिः, ? नैष दोषः फलतस्तदुपपत्तेः । अपूर्वविधित्वे सत्युपायान्तराक्षेपाभावान्नियमः फलति । परिसंख्यावत् । वाक्यार्थत्वे हि परिसंख्यायाः स्वार्थहानादिदोषः प्रसज्येत अतोऽपूर्वविधित्वेनैव निस्तारः अतोऽत्रापि न नियमो वाक्यार्थः किन्त्वपूर्वविधेः फलमिति न पूर्वपक्षोक्तदोषावकाशः । न चैतावताऽध्ययनस्य क्रत्वङ्गतापत्तिः तदापादितज्ञानस्यैव क्रत्वङ्गत्वात् यदेवेत्यादिना तस्यैव क्रत्वङ्गत्वबोधनात् । अध्ययनं तु ज्ञानाङ्गमेव । यथा आधानसाध्यानामग्नीनां क्रत्वर्थत्वेऽपि नाधानस्य क्रत्वर्थत्वम् । एवमिह ज्ञानस्य क्रत्वर्थत्वेऽपि नाध्ययनस्य क्रत्वर्थत्वमिति सर्वं समञ्जसम् । फलितमाह । तेनेति । अयं च ग्रन्थकारस्याभिप्रायोऽस्माभिरथवेत्यादिना पूर्वमेव प्रकटीकृतः । नन्वेवं हुमादीनामनर्थकानामध्ययनं कथमर्थज्ञाना-

केचित्पुनराचार्यकरणविधिप्रयुक्तत्वमध्ययनस्याऽङ्गीकृत्य किमाचार्यकसिद्धिरेवाऽध्ययनस्य प्रयोजनम्? उतार्थज्ञानम्? इति विचार्य, अन्तरङ्गत्वादर्थज्ञानमित्याहुः। किं पुनः कारणमाचार्यकरणविधिप्रयुक्तत्वेऽध्ययनस्य? अध्ययनविधेरधिकारिशून्यत्वादाचार्यकरणविधिप्रयुक्त्या चात्मलाभे विश्वजिदादिवत् फलकल्पनानुपपत्तिः। कः पुनराचार्यकरणविधिः? कथं वा तेनाऽध्ययनस्य प्रयुक्तिः?।

उच्यते—

र्थं स्यात्। नैष दोषः। गीतिकालोपलक्षकत्वेनैव तेषामर्थवत्त्वोपपत्तेः। अध्ययनोपात्तेन स्वाध्यायेन यच्छक्नुयात् तत्कुर्यादिति वचनव्यक्त्या सर्वेषां यथासामर्थ्यं विनियोगकल्पनात्। एतच्चार्थवादाधिकरणे विशेषतोऽस्माभिर्निरूपणीयमिति नेह प्रतन्यते। उपसंहरति। इतीति।

एवं स्वमतेन पूर्वोत्तरपक्षावुपपाद्य एकदेशिमतेन तौ दर्शयितुमाह। केचिदिति। आचार्यकस्य पुरुषान्तरगामित्वेन बहिरङ्गत्वादध्ययनप्रयोजनत्वमेव कथमिति चेन्न। प्रथमावगतत्वादिति ब्रूमः। अध्ययनमन्तरेण चाध्यापनस्यैवासिद्धेः। अर्थज्ञानं तु पश्चाद्भावित्वान्न प्रयोजनम्। अन्तरङ्गत्वादिति। अध्यापनकर्तृगामित्वेनान्तरङ्गत्वादित्यर्थः। प्रथमावगतत्वात् तत्प्रयोजनमिति चेन्न। प्रथमावगतत्वेऽपि तस्य प्रयोजनत्वापरिकल्पनात्। अकल्पितेऽपि तस्य प्रयोजनत्वेऽध्ययनानुष्ठानसम्भवात्। नियोग एव शब्दादवगतः प्रयोजनं स्यान्नार्थज्ञानमिति चेन्न। अर्थज्ञानस्याऽपि प्रतीयमानस्य त्यागायोगात्। फलकल्पनां निराकरोति। आचार्येति। फलकल्पनानुपपत्तेरर्थ-

"उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः ।
सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते"

इति स्मृत्यनुमितः–'उपनीयाध्यापनेनाचार्यकं कुर्यात्' इत्याचार्यकरणविधिः । अत्र चाऽध्यापनमाचार्यत्वसाधनम्, उपनयनन्तु क्त्वाप्रत्ययात्तस्यैवाङ्गम् । तच्च केन द्वारेणोपकरोतीत्यपेक्षायामुपनेयासत्तिरेवाऽस्य द्वारमङ्गीक्रियते लिङ्गात् । तदुपनेयोऽपि नाकिञ्चित्करोऽङ्गमिति तद्व्यापारापेक्षयामुपनयनं प्रक्रम्य विहितमध्ययनमध्यापनोपकारित्वादुपनीतस्य व्यापारत्वेनाध्यवसीयते । तदेवं स्वाङ्गभूतमुपनयनं प्रयुञ्जानोऽध्यापनविधिस्तद्व्यापारेणाध्ययनं प्रयुङ्क्ते ।

तदिदमनुपपन्नम्—

तथाहि–नियोगार्थस्याध्ययनस्याचार्यकप्रयोजनता अर्थज्ञानप्रयोजनता वा न शक्यते शास्त्रेण बोधयितुं, साध्यद्वयस्यैकत्राऽसम्भवात् । नियोगार्थतैव शास्त्रेण बोध्यते, अर्थज्ञानार्थतायां त्वनुज्ञामात्रमिति चेत् ? तथाऽप्यर्थद्वयं स्यादेव । किञ्चैवं सकृदुच्चारितस्य लिङ्प्रत्ययस्य विध्यर्थत्वमनुज्ञार्थत्वं चेति वैरूप्यमपि

ज्ञानार्थत्वं पर्यवस्यतीति भावः । आचार्यकरणविधिनाऽध्ययनस्य प्रयुक्तिमुपपादयति । अत्रेति । क्त्वाप्रत्ययेनाध्यापनसमानकर्तृकमवगम्यमानं तस्यैवाङ्गमित्यर्थः । तच्छेषत्वात्तेन तत्प्रयुक्तिरुचिता न त्वध्ययनस्येत्याशङ्क्याह । तदेवमिति । उक्तरीत्या परम्परया तत्प्रयुङ्क्त इत्यर्थः । दूषयति । तदेतदिति ।(१) नियोगार्थतैवेति । नियोगस्यैव शब्दादवगम्यमानत्वादध्ययनम-

(१) तदिदमनुपपन्नमित्येवमूलपाठः सर्वेषु पुस्तकेषु दृश्यते ।

स्यात्। तेन संशय एवानुपपन्नः। तथा सिद्धान्तोऽप्यनुपपन्नएव। प्रमाणान्तरसिद्धत्वादर्थज्ञानार्थत्वं न शास्त्रगोचरतामनुभवतीति। तत्र यदेवास्मदभिप्रेतं विधेर्नियमार्थत्वं महता प्रयत्नेन भवद्भिर्दूषितं तदेव भवद्भिरपि मुक्तलज्जैरनन्यगतिकत्वादाश्रयणीयमापन्नम्। नियमानङ्गीकारे च पूर्वपक्ष एव श्रेयानापद्येत। आचार्यत्वस्यादृष्टत्वेन प्रयोजनतोपपत्तेः। अर्थज्ञानार्थत्वे चाध्ययनं स्वाध्यायसंस्कारो नियोगार्थत्वे तु प्रधानकर्मेति वैरूप्यमपि स्यात्। अर्थाज्जातमर्थज्ञानं प्रयोजनं न शास्त्रत इति चेत्? आचार्यत्वमपि प्रयोजनं न स्यात् तस्याप्यर्थाज्जातत्वात्। स्मृतिबाधेन च स्नानोत्कर्षो न स्यादशास्त्रस्वीकृतत्वाद्विचारस्य।

किंच—नियोज्यः कल्पनीयोऽत्र विध्यर्थानुपपत्तितः॥
नचोपनयनस्याङ्गभावोऽस्त्यध्यापनं प्रति॥ ५॥
द्वितीयाश्रुतिसामर्थ्यात्सा माणवकसंस्क्रिया॥
तथा सत्यन्तरङ्गत्वादङ्गमध्ययनस्य तत्॥ ६॥

यत्तावन्नियोज्याऽभावादप्रयोजकत्वमध्ययनविधे-

योजनत्वमिति भावः। प्रमाणान्तरेति। "अप्राप्ते शास्त्रमर्थव"दिति न्यायात्प्रमाणान्तरसिद्धस्य न शास्त्रविषयत्वमित्यर्थः। विध्यर्थवत्वाय नियमाङ्गीकारे चास्मत्पक्षप्रवेश इत्याह। तत्रेति। प्रकारान्तरेण वैरूप्यमाह। अर्थेति। अर्थाज्जातमिति। शास्त्रतस्तु नियोग एव प्रयोजनं नियोगार्थत्वस्यैव शास्त्रेण बोधनादिति भावः। अशास्त्रीयत्वे चार्थज्ञानस्य तत्सिद्ध्यर्थस्य विचारस्याप्यशास्त्रीयत्वात्स्नानोत्कर्षत्वं न स्यादित्याह। स्मृतीति।

इदानीमेकदेश्युक्तानि स्वपक्षदूषणानि परिहरति। किं चेति।

विश्वजिदादिवत् कल्पनात्, कार्यं हि विध्यर्थः सम्बन्धिशब्दश्चायं कार्यमिति, कस्य चिद्धि किञ्चित् कार्यं भवति, न सर्वं सर्वस्य, अतः कस्येदं कार्यमित्यस्ति सम्बन्ध्यपेक्षा, साऽवश्यमध्याहृतेन केन चिन्निवर्तनीया अस्येदं कार्यमिति, यस्येदं कार्यं स एव नियोज्य इत्युच्यते ।

यद्यपि कथञ्चित् परप्रयुक्तानुष्ठानादेवात्मलाभः स्यात्, तथाऽपि न तावता कार्यत्वं सिद्ध्यति, न हि कृतिसाध्यतामात्रं कार्यत्वम् । किं तर्हि ! यत्कृतिसाध्यं कृतिं प्रति प्रधानभूतं तत् कार्यमित्युच्यते, प्राधान्यं च कृतेस्तदुद्देशेन प्रवृत्तिः, ततश्चाध्ययननियोगेन कार्येण भवताऽवश्यं पुरुषव्यापारोद्देश्येन भावितव्यम् । न चाऽसति नियोज्ये तदुद्देशेन कश्चित्प्रवर्तेत, अध्यापनविधिनाहि प्रवर्त्यमानो माणवकः कथंचिदध्ययनमात्रमनुतिष्ठेन्न त्वपूर्वमुद्दिशेत्, न हि तस्य

रिति । तदयुक्तम् । अभावासिद्धेः । अश्रुतस्याऽपि प्रथमार्द्धं व्याचष्टे । यत्तावदिति । कल्पनामुपपादयति । कार्यं हीति । नियोज्यकल्पनां विनापि नियोगस्वरूपसिद्धिमाशङ्क्याह । यद्यपीति । परप्रयुक्तं--अध्यापनप्रयुक्तं यदनुष्ठानं तत एवाध्ययननियोगस्यात्मलाभ इत्यर्थः । कथं न सिद्ध्यत्यत आह । न हीति । अध्यापनविधेस्त्वध्यापननियोग एवोद्देश्यो नाध्ययननियोगः । अनन्यपरकृत्युद्देश्यस्यैव च कार्य्यत्वादिति भावः। अस्त्वेवं कथमेतावता नियोज्यकल्पनेत्यत आह। नचेति। अतो नियोज्यकल्पनमावश्यकमिति भावः । एतदेवोपपादयति । अध्यापनेति । अध्ययनमात्रमिति । तेन विनाऽध्याप-

तदुद्देश्यं प्रमाणाभावात्,प्रयाजाद्यपूर्वाणि दर्शपूर्णमासाऽपूर्वोपकारित्वात् तदधिकृतेन पुरुषेण तत्सिद्ध्यर्थमुद्दिश्य क्रियमाणानीति युक्तं यदसत्यपि साक्षान्नियोज्योपादाने कार्यत्वं लभन्ते, अध्ययननियोगस्य तु नान्यौपयिकत्वं यतस्तद्रूपेणोद्देश्यता स्यात् । अर्थज्ञानस्य च नियमफलत्वेन नियोगाऽनपेक्षत्वात् । तस्मादस्य कार्यत्वसिद्ध्ये ऽवश्यं नियोज्यः कल्पनीयः।

यच्चाध्यापनविधेरुपनयनद्वारमध्ययनप्रयोजकत्वमुक्तम् । तदप्ययुक्तम् । उपनयनप्रयुक्तेरेवाभावात्, तद्द्वारेणाध्यापनप्रयुक्तिर्दूरापास्ता । क्त्वाप्रत्ययेन हि समानकर्तृकत्वमेवोच्यते तेन चैकप्रयोगता कल्प्यते, अङ्गाङ्गिभावस्त्वेकप्रयोगतावशात् कल्पनीयः, द्वितीयया तु साक्षादङ्गित्वमेवोच्यते, अतो यथा त्रिवृता यूपपरिव्याणं यूपार्थं नोपाकरणार्थम्, एवमु-

---

नविद्ध्यनिर्वाहादित्यर्थः । तस्य—माणवकस्य । असा—वध्ययननियोगः । प्रयाजापूर्ववत्कार्यत्वमाशङ्क्याह । प्रयाजादीति । अर्थज्ञानौपयिकत्वमाशङ्क्याह । अर्थेति । अध्ययनफलत्वेन तन्मात्रापेक्षत्वमिति भावः । निगमयति । तस्मादिति ।

द्वितीयार्द्धं व्याख्यातुमाह । यच्चेति । उपनयनस्याध्यापनाङ्गत्वे शेषिणा शेषप्रयुक्तिः स्यात् न त्वेवमस्तीति भावः । एवमप्यङ्गाङ्गिभावः सेत्स्यतीत्याशङ्क्याह । द्वितीययेति । तृतीयार्द्धव्याख्यानं चैतत् । वसन्तेब्राह्मणमित्यादि द्वितीययेत्यर्थः । यथा "आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोतीति" यूपपरिव्याणं यूपार्थं द्वितीयानिर्देशात्सन्निधानाच्च । एवमुपनयनं माणवकसंस्कारार्थं नाध्यापना-

पनयनमपि माणवकसंस्कारार्थं नाध्यापनार्थम् । स्मृतिगतश्च त्काप्रत्ययः, प्रत्यक्षवेदगता तु वसन्ते ब्राह्मणमिति द्वितीया, अतोऽपि माणवकार्थत्वम् । भवतु माणवकसंस्कारस्तद्द्वारेण त्वध्यापनाङ्गं नाध्ययनाङ्गमिति चेत् ? नैवम् । अन्तरङ्गत्वादध्ययनस्य तादर्थ्यमेव संस्कारस्य युक्तम् । अध्ययनमपि फलवदध्यापनमपि, तयोः कस्याऽयं माणवकसंस्कारोऽङ्गं भवतु इत्यपेक्षायामध्यापनस्य पुरुषान्तरगामित्वेन बहिरङ्गत्वात् माणवकगताध्ययनार्थत्वमेव युक्तम् । यथैव ह्यध्ययनस्याऽऽचार्यकसिद्धिप्रयोजनतामनादृत्य "वेदमधीत्य स्नायात्" इति स्मार्तिं बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वादर्थज्ञानार्थतैवाऽऽश्रीयते तथोपनयनस्याऽप्यध्ययनार्थता वेदितव्या ।

स्मरणादपि पाणिनीयादध्ययनाङ्गतैवोपनयनस्यावगम्यते । अध्ययनाङ्गतां हि स्मरन्नाचार्यकरणे नयतेरात्मनेपदं विधत्ते, अध्यापनाङ्गत्वे हि कर्त्रऽभि-

---

र्थमित्यर्थः । त्काश्रुत्याऽध्यापनाङ्गत्वमिति चेत् । नेत्याह । स्मृतीति । अत्राशङ्कते । भवत्विति । परिहरति । नैवमिति । अध्ययनसमानाधिकरणत्वादुपनयनस्याध्ययनार्थत्वमेव युक्तं, न बहिरङ्गाध्यापनार्थत्वमित्यर्थः । एतदेवोपपादयितुमाह । अध्यनमिति । इतश्चाध्ययनाङ्गमित्याह ।

स्मरणादपीति । "संमाननोत्सर्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः"(१) इति पाणिनीयसूत्रादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । अध्यापनाङ्गत्वे हि कर्त्रभिप्रायत्वा-

---

(१) १ अ. ३ पा. ३६ सू. ।

प्राप्तत्वात् क्रियाफलस्य ञित्वादेवात्मनेपदं सिद्ध्येत् । "उपनीय तु यः शिष्यम्" इति क्त्वाप्रत्ययो हि कथं चित् "दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा" इति वदसत्यप्यङ्गाङ्गिभावे ऽवकल्पते । पुनर्विधानं चाऽऽत्मनेपदस्यात्यन्तानर्थकम् । तस्माद्ध्ययनाङ्गमुपनयनं स्यात् ।

न तु स्यात्, तज्जन्यः संस्कारो हि माणवकसमवायी ? सत्यम् । माणवकसमवेतोऽपि न तदर्थः । कर्त्र-

---

त् क्रियाफलस्य स्वरितञित इत्यनेनैव सूत्रेण ञित्वादेवाचार्यकर्तृकसाधनेऽप्यर्थे वर्त्तमानान्नयतेरात्मनेपदं प्राप्नोतीति सम्माननादिसूत्रमनर्थकं स्यात् अतस्संमाननादिसूत्रेणाचार्यकरणे यदात्मनेपदविधानं तदकर्तृगामिन्यपि क्रियाफले यथाऽऽत्मनेपदं स्यादित्येवमर्थमिति । यथाह वृत्तिकारः "अकर्त्रभिप्रायार्थः पुनरारम्भ" इति । क्त्वाश्रुत्योपनयनस्याध्यापनाङ्गत्वमाशङ्क्याह । उपनीयेति । सूत्रस्य वाक्यत्वात्तदपेक्षया क्त्वाप्रत्ययश्रुतेर्बलीयस्त्वमिति शङ्काभिप्रायः । कालार्थसंयोगे ऽपि क्त्वाप्रत्ययोपपत्तिरिति परिहाराभिप्रायः । उपनयनाङ्गत्वे पूर्वमर्थादुक्तमेव संमाननादिसूत्रानर्थक्यमिदानीं प्रकटीकरोति । पुनरिति । वस्तुतस्तु पुनरित्यादिग्रन्थः सिद्ध्येदित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । उपनीयेत्यादिग्रन्थस्तु वेदितव्येत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । आनर्थक्यं परिहर्तुं शङ्कते । न स्यादिति । यस्मादुपनयनजन्यः संस्कारो माणवकसमवायी तस्मादकर्त्रभिप्रायार्थः पुनरारम्भोऽर्थवानित्यर्थः । परिहरति । सत्यमिति । न तदर्थः—न माणवकार्थः, यदि माणवकार्थः स्यात् तदा अकर्त्रभिप्रायार्थः पुनरारम्भोऽर्थवान् स्यात् किन्तूपनयनकर्त्रर्थः ततश्च ञित्वादेवात्मनेपदं स्यादिति भावः । ननूपनयनकर्तर्यसमवेतस्य

र्थत्वं च फलस्य कर्त्रभिप्रायत्वं, न तु तत्समवायः—अन्यथा हि "अग्नीनादधीत" इत्यात्मनेपदं न स्यात्—आधानफलस्याऽऽहवनीयत्वादेरग्निसमवेतत्वेन कर्तृसमवायाऽभावात्। इयं च स्मृतिः—"उपनीय तु यः शिष्यम्" इति, अतो बलीयसी द्वितीया श्रुतिः, तस्मान्नाध्यापनाङ्गमुपनयनमिति न तद्द्वारेणाध्यापनस्य प्रयुक्तिः।

यच्च "उपनीतस्य व्यापारापेक्षायामुपनयनं प्रक्रम्य विहितमध्ययनं तद्व्यापारत्वेनाध्यवसीयते" इति, तदप्यबुद्धिपूर्वकम्—एवं हि वदताऽध्यापनाङ्गमध्ययनमित्युपपादितं भवति, यदा ह्यध्यापनार्थत्वेनोपनीतस्य माणकस्य तदुपयोगिव्यापारापेक्षायामध्ययनविधिरध्ययनं तदुपयोगिव्यापारतया विधत्ते—त्रैवर्णिकैरुपनीतैरध्यापनौपयिकव्यापारापेक्षैरध्ययनव्यापारः कर्तव्य इति, तदाऽपि स्पष्टमेवाध्यापनशेषोऽध्ययनमिति दूरनिरस्तमर्थज्ञानार्थत्वमिति सुनिरूपितो वाक्यार्थः।

अथाऽध्ययनविधिरध्ययनमर्थज्ञानार्थतया विध-

संस्कारस्य कथं कर्त्रर्थत्वं तत्राह। कर्त्रर्थत्वमिति। इतश्च नाध्यापनाङ्गत्वमित्याह। इयं चेति। निगमयति। तस्मादिति। फलितमाह। इतीति।

पूर्वपक्षोक्तं दूषणान्तरमनूद्य परिहरति। यच्चेत्यादिना। नन्वस्त्वध्यापनाङ्गमेवाध्ययनं किमेतावताऽनिष्टं स्यादत आह। इतीति। अध्यापनार्थत्वेऽध्ययनस्यार्थज्ञानार्थत्वं न स्यादित्यर्थः। ततः किमत आह। इतीति। इदानीं तन्मतेनैवार्थज्ञानार्थत्वमाशङ्क्य निराकरोति। अथेत्यादिना। तदौपयिकत्वं अध्यापनौपयिकत्वम्।

त्ते नाध्यापनौपयिकतया, तदाऽऽस्थ– अध्ययनस्य त-दौपयिकत्वं केन प्रमाणेन गम्यते ? नह्यत्र प्रत्यक्षादी-नि क्रमन्ते । सन्निधानादिति चेत ? न सन्निधानं नाम स्वयं प्रमाणं, शब्दस्य त्वर्थं प्रतिपादयतः सन्निध्यपेक्षा-योग्यत्वानीतिकर्तव्यता, नेत्रस्येवोन्मीलनम् । शा-ब्दश्चेदध्यापनौपयिकतयाऽध्ययनं विदध्यात् नार्थज्ञा-नार्थता सिध्येत् । अर्थज्ञानार्थतया विधानेऽध्यापनौप-यिकता न सिध्येत् । अतो नोपनयनसन्निधौ "स्वा-ध्यायोऽध्येतव्य" इति विहितस्याध्ययनस्योपनयनद्वा-राऽध्यापनविधिना प्रयुक्तिसम्भवः ।

यदि परमध्यापनस्याध्ययनमन्तरेणाऽसम्भवात् पदार्थस्वभावेनाध्ययनमाक्षिप्यते ? तथा सत्यविहि-तेन लौकिकेनाध्ययनेन तत्सम्भवान्न विहितस्याध्य-यनस्य नियोगतस्तत्प्रयुक्तिः । न च प्रयुक्तिलाघवा-दपि विहितोपजीवनम् । तदुपजीवनेऽपि प्रयुक्त्यन-

केनेति । अध्ययनविधेरर्थज्ञानार्थतया विधायकत्वस्योक्तत्वादि-त्यर्थ इति भावः। अध्येतव्य इत्यस्य विधायकत्वमाशङ्क्याह। शब्द-स्य त्विति । प्रकारान्तरेणाध्यापनप्रयुक्तिमाशङ्क्य निराकरोति ।

यदीति । तत्प्रयुक्तिरिति । तेनाध्यापनेन विहित-स्यैव प्रयुक्तिर्लभ्यत इत्यर्थः । विहितप्रयुक्त्यलाभे च प्रतीयमानस्याप्यर्थस्याविवक्षितत्वादविवक्षितस्य च विचारा-नर्हत्वादनारभ्यमेव शास्त्रं स्यात्कथञ्चिदर्थविवक्षायां वा विधे-रतत्परत्वान्न वैधत्वं विचारस्य सिध्यति अवैधश्च न वैधं स्ना-नमुत्कष्टुमर्हतीति भावः। कथं चेत्यपेक्षायामाह । तदिति । लौकिकोपजीवनेऽपि प्रयुक्तिसम्भवादित्यर्थः । इतोऽप्येवमि-

चलोपात् । विहितमप्यध्ययनमध्यापनविधिनैव त्वन्मते प्रयुज्यते न स्वविधिना । तस्माल्लौकिकमेवाध्ययनमुपनीतानामध्यापनविधिराक्षिपेत् । विधिविहितमध्ययनं परप्रयुक्त्यभावादधिकं प्रकल्पयेत् । किञ्च यद्युपनयनमध्यापनाङ्गं ततोऽध्ययनविधिरर्थज्ञानार्थः सन्नाध्यापनार्थतयोपनीतैस्त्रैवर्णिकैः सम्बध्येत । येऽध्यापनार्थतयोपनीतास्त्रैवर्णिकाः तदुपयोगिव्यापारमेपक्षन्ते तेऽर्थज्ञानार्थमधीयीरन्—इत्यसम्बद्धमेव स्यात्। ततश्चोपनीतैरसम्बध्यमानोऽध्ययनविधिश्चतुर्णामपि वर्णानां स्यादिति शूद्राधिकारप्रसङ्गः । तस्मादुपनीतानां प्रयोजनापेक्षिणामध्ययनकरणिकाऽर्थज्ञानभावना विधीयत इत्यध्ययनाङ्गमेवोपनयनम् । स्वविधिप्रयुक्तं चाऽध्ययनम् । प्रपञ्चेनाऽयं पक्षो न्यायरत्नमालाया-

---

त्याह। विहितमिति । अध्ययनविधिप्रयुक्त्यभावे च लौकिकमेवाक्षिपेदित्याह। तस्मादिति। अस्त्वेवं किमेतावताऽनिष्टं स्यादत आह विधीति । परेणाध्यापनेन या प्रयुक्तिः सा विधिविहितस्य न लभ्यत इतिकृत्वा विधिविहितमध्ययनं स्वतन्त्रमधिकारं कल्पयेदित्यर्थः । इतोऽपि नाध्यापनाङ्गमुपनयनमित्याह । किञ्चेति । नन्वस्तु नामैतदसम्बद्धमिव अध्यापनाङ्गत्वं तूपनयस्य सिद्धं तत्राह । ततश्चेति । अध्यापनाङ्गत्वे सतीत्यर्थः। अध्ययनाङ्गत्वे तु नैतद्दूषणमित्याह । तस्मादिति । यदा त्वध्ययनाङ्गमेवोपनयनं तदा न तद्द्वारेणाध्ययनस्य प्रवृत्तिः सम्भवति । न चाङ्गमाकृष्यमाणं प्रधानमाकर्षति प्रधानानामनङ्गवशवर्त्तित्वादिति । ननु नात्र मुख्यत्वेनाध्यापनाविधिप्रयुक्तिर्निराकृता, नाप्यध्ययनस्य स्वविधिप्रयुक्तिरुपपादिता, उपनयनस्याध्यापना-

मेव निरस्त इत्युपरम्यते।

तस्मात् पूर्वोक्त एव विचारःकिमदृष्टार्थमध्ययनमुताऽक्षरग्रहणादिपरम्परया ऽर्थज्ञानार्थमिति।

क्त्वमात्रनिराकरणादत्र आह। प्रपञ्चेनेति।

न निराकरणं ग्रन्थान्तरस्थमुपयुज्यते।
अतस्तत्रत्यमेवैतत्सङ्क्षेपेणोच्यते मया॥

स्यादेतत् नियोज्याश्रवणान्नाध्ययनविधिरध्ययनस्य प्रयोजको भवितुं क्षमस्तस्मादध्यापनविधिप्रयुक्तिरङ्गीक्रियते इति। मैवम्। अध्यापनेऽपि तुल्यत्वात्। "न ह्यष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीते" त्यत्र नियोज्यः कश्चिच्छ्रुतः तदश्रवणे चाध्यापनप्रयोजकत्वमपि न सम्भवति दूरेऽध्ययनप्रयुक्तिः तत्राऽऽचार्यककामस्य नियोज्यत्वकल्पने ऽध्ययनविधावर्थज्ञानकामस्य नियोज्यत्वकल्पनं तुल्यम्। ननु ज्ञातेऽर्थे कामना स्यादज्ञाते वा, नाद्यः ज्ञाते तदनुपपत्तेः नहि ज्ञात एवार्थो ज्ञातुमिष्यते। न द्वितीयः सर्वथा बुद्ध्यनारूढेऽर्थे जिज्ञासानुपपत्तेः अतोनार्थज्ञानकामस्य नियोज्यता सम्भवतीति। नैष दोषः, केन चिद्रूपेणाऽवगतस्य केन चिद्रूपेण जिज्ञासादर्शनात्। अत्र च धर्माधर्मयोरर्थानर्थहेतुत्वमात्रेणावगतयोर्विशेषरूपेणापरिज्ञातयोर्हानोपादानाशक्तेस्तत्परिज्ञानेच्छा सम्भवतीति धर्माधर्मज्ञानकामः स्वाध्यायमधीयीतेति नियोज्यलाभः। नैमित्तिकनिषेधाधिकारयोर्यद्यपीष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थता नास्ति तथाऽपि विध्यर्थानुष्ठानसिद्ध्यर्थमेव तद्वाक्यार्थज्ञानमपेक्षितव्यम्। हन्त! तर्हि प्रागपि वेदाध्ययनाद्धर्मजिज्ञासोपपत्तेस्तदानन्तर्यमनुपपन्नम्। न जिज्ञासाभेदात्। यथाऽऽहुः—

"जिज्ञासैकोपनीतस्य द्वितीया पठितश्रुतेः।

ज्ञातविद्यान्तरस्यान्या या मीमांसापुरस्सरेति" ॥

अन्तिमजिज्ञासाया वेदाध्ययनानन्तर्योपपत्तिः। अत एवा-ऽऽह भाष्यकारः "तादृशीं तु धर्मजिज्ञासामधिकृत्याऽथशब्दं प्रयुक्तवानाचार्यो या वेदाध्ययनमन्तरेण न सम्भवति" इति(१)।

त्रिवयभूताध्ययनफलं ज्ञानं न नियोगजन्यमिति न तत्का-मस्य नियोज्यत्वं नियोगफलस्यैव नियोज्यावच्छेदकत्वादिति चेत्, तर्हि आचार्यकमपि न नियोज्यविशेषणं स्यात् तस्याऽपि विदयफलत्वात्। कश्चासावध्यापनाविधिर्यत्प्रयुक्तमध्ययनं स्यात्।

"उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विज"

इत्यादिस्मृत्योपनीयाध्यापयेदाचार्यकसिद्ध्यर्थमेवंरूपं व-चनमिति चेत्। एतस्याध्ययनविधिपरत्वात्। यथैवा "ब्रा-धकामं याजये"दित्यादिषु याजयतेः परः श्रूयमाणोऽपि वि-धिर्यागपर एव, याजयेदिति प्रयोजकव्यापारवचनशब्दस्य द्रव्यार्जनार्थप्राप्तर्त्विग्व्यापारानुवादत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्। ए-वमध्यापयेदित्यध्ययनविधिपर एव नाध्यापनाविधिपरः द्रव्यो-पायतयैव तस्य प्राप्तत्वात्। यथाहुः—

"नाध्यापनमिदं वाक्यं विधातुं क्षमते यतः।
द्रव्यार्जनार्थप्राप्तत्वाद्यच्छब्देन च सङ्गतः" ॥

एव "मष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत, तमध्यापयीते"त्यत्रापि अष्टवर्षो ब्राह्मण उपगच्छेत्सोऽधीयीतेत्यध्ययनविधिरेव ना-ध्यापनाविधिः। किं चाऽत्र स्मार्तवाक्यसदृशरूपं मूलमनुमीय-ते। इह पुनरध्यापनकर्तरि लौकिका आचार्यशब्दं प्रयुञ्जते इति सिद्धानुवादात्कथं कर्तव्यताश्रुतिरनुमातुं शक्यते।

"उपनीय ददद्वेदमाचार्यः स उदाहृत"

---

(१) शा. भा. १ अ. १ पा. १ सू.।

इत्यप्यनुवादो नात्र क्वचिदपि विधिगन्धः । किं चा-ऽप्रवृत्तप्रवर्तनं विधेरर्थः आचार्यके तु धनाद्यर्थं स्वयमेव प्रवृत्त इति किं तद्विधिनेत्युक्तमेव । यद्यपि—

"विद्यादानेन सुमतिर्ब्रह्मलोके महीयत"

इत्यादिभिर्विद्यादानात्मकमध्यापनं फलान्तरशेषतया वि-हितं भवेत् तथाऽपि नाध्ययनस्य तत्प्रयुक्तिः तत्र सर्वत्र नियोज्याऽश्रवणात् । नियोज्यताऽपि फलसाधनत्वश्रवणाद्भ-विष्यतीति चेत् । एवं रूपाधिकारमात्रस्याध्ययनेऽपि सद्भावात्।

अत्र कश्चित् अर्थज्ञानं स्वयमपुरुषार्थत्वान्नाध्ययनस्य प्र-योजकं ज्ञानसाध्यानि त्वग्निहोत्राद्यपूर्वाणि तद्द्वारेणाऽध्ययनस्य प्रयोजकानि भवन्ति । नच तेषां ज्ञानमङ्गं श्रुत्याद्यभावात् । उपकारकमात्रं तु भवति, आचार्यकस्य त्वध्यापनमङ्गमेव । अतस्तत्स्वाङ्गद्वारेण प्रयोजकं तस्मादध्यापनविधिप्रयुक्तमध्ययन-मित्याह ।

तदयुक्तम् । यद्यपि न कर्माङ्गं ज्ञानं अध्ययनं तु ज्ञानाङ्गमेव, तेन च प्रयुज्यमानमध्ययनं शेषिप्रयुक्तमे-व भवति, अध्यापनप्रयुक्तं तु न शेषिप्रयुक्तं भवति अध्ययनस्य तदनङ्गत्वात् उपकारकमात्रत्वेनैवाङ्गीकारात् । यद्यपि ज्ञानं स्वरूपेणापुरुषार्थस्तथाऽपि कर्मानुष्ठानौ-पयिकतया पुरुषैरर्थ्यमानत्वात् पुरुषार्थो भवति आचार्यक-मपि न स्वरूपेणाभिलषितं, दक्षिणालाभसिद्ध्यर्थमेव तु पुरुषरू-पेणार्थ्यते अतो यथा तस्य प्रयोजकत्वमेवं ज्ञानस्याऽपि । अस्तु वाऽग्निहोत्राऽपूर्वमेव ज्ञानद्वारेण प्रयोजकमन्तरङ्गत्वात्, न त्व-ध्यापनं पुरुषान्तरगामित्वात् । वस्तुतस्तु तदपि न प्रयोजकं उपरविधिप्रयुक्तत्वे फलार्थितैव प्रवर्तिकेत्यापन्नं ततः शूद्रादे-

अथवा नाऽत्र किं चिद्विचार्यते—नावश्यिकन्याये-नैवाध्ययनस्याक्षरसंस्कारादिपरम्परया ऽर्थज्ञानार्थत्व-रप्याधिकारः प्रसज्येत फलार्थिताया अविशेषात् । "विद्यादानेन सुमति"रित्येतदपि पुरुषार्थप्रापकविद्यादानाभिप्रायम् । नचाध्ययनस्य पूर्वपक्षे पुरुषार्थताऽस्तीति न ब्रह्मलोकप्राप्तिफलविद्यादानविधिवशादपि तस्य प्रयुक्तिः सम्भवति । तत्सिद्धं नाध्यापनाविधिप्रयुक्तमध्ययनमित्यलमतिविस्तरेण।एकदेशिमतं निराकृत्य पूर्वोक्तं स्वाभिमेतमेव विचारस्वरूपमुपसंहरति । तस्मादिति ।

विचारस्य पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह । अथवेति । नन्वध्ययनस्य स्वाध्यायार्थत्वे ऽध्ययनेन स्वाध्यायं भावयेदिति वाक्यार्थः स्यात् ततश्च स्वाध्यायस्याध्ययनं प्रत्युद्देश्यत्वानुवाद्यत्वप्रधानत्वानि स्युः अध्ययनस्य तु तं प्रत्युपादेयत्वाविधेयत्वगुणत्वानीति विरुद्धत्रिकद्वयम् । अध्ययनस्य पुनर्ज्ञानार्थत्वे ऽध्ययनेनार्थज्ञानं भावयेदध्ययनं च स्वाध्यायेनेति वाक्यार्थः ततश्च स्वाध्यायस्याध्ययनं प्रत्युपादेयत्वादीनि स्युः अध्ययनस्य तु तं प्रत्युद्देश्यत्त्वादीनीति । तथा स्वाध्यायस्यार्थज्ञानं प्रत्युपादेयत्वादीनि अध्ययनं प्रति संस्कार्यत्वेनोद्देश्यत्त्वादीनीति । अत्रोच्यते । न स्वाध्यायोद्देशेनाध्ययनं विधीयते नाप्यध्ययनोद्देशेन स्वाध्यायविधिः किं तु स्वाध्यायाध्ययनेन विध्यन्तरापेक्षितं सम्पादयेदित्येकरूपैव वाक्यप्रवृत्तिः अपेक्षितसम्पादनं चाध्ययनस्य स्वाध्यायसंस्कारमुखेनैवेति स्वाध्यायस्य प्राधान्यमध्ययनस्य च तच्छेषत्वमिति न वैरूप्यं एवं स्वाध्यायस्यापि न वैरूप्यं । अधीतेन स्वाध्यायेनार्थं जानीयादित्येकरूपैव वचनव्यक्त्या तत्परिहारात् । अत एव स्वाध्यायस्य संस्कार्यत्वेऽप्यर्थज्ञानं प्रत्युपादेयतया तद्गतैकत्वस्य विवक्षितत्वादेक-

सिद्धेः । नवमे हि साम्नामृगक्षराभिव्यक्तिद्वारेण स्तुत्युपयोगित्वदर्शनात् तादर्थ्यमेव नादृष्टार्थत्वमिति वक्ष्यते तेनैव न्यायेनाध्ययनस्यार्थज्ञानार्थत्वसिद्धेरध्ययनानन्तरं धर्मजिज्ञासा कर्तव्येति सिद्धमेवैतत्प्रयोजनविवक्षया सूत्रकारेणोच्यते । यदाहुः—

शाखाध्ययनेऽपि अध्ययनशास्त्रार्थनिर्वृत्तिस्सिध्यतीति शाखान्तराधिकरणे दर्शितं। कथमेकेनैव वाक्येनोभयसिद्धिरिति चेत्। न । सामवदिति ब्रूमः । यथा "साम्ना स्तुवीते"तिस्तुतौ विनियुक्तस्यापि साम्नः स्वाभाविकाक्षरसंस्कारत्वं न हीयते तद्द्वारेणैव स्तुतिसाधनत्वात्। न हि तत्रर्चो वाक्यान्तरेण विनियोगोऽस्ति । अथ च तत्संस्कारत्वमेव साम्नो भवति । एवमध्ययनस्यापि स्वाध्यायं संस्कुर्वत एवार्थज्ञानजनकत्वं नान्यथा, अत एवंजातीयकं स्वभावतः संस्काररूपमपि संस्कार्योद्देशेनाविधानादर्थकर्माभिधानमपि लभते । ननु साम्नेतिगीतिमात्रविनियोगेन र्चो स्तुतावविनियोगात् अनङ्गभूतानां च संस्कार्यत्वानुपपत्तिः। नैवम् । सामविनियोगेनैव सामर्थ्यादृचामपि स्तोत्रविनियोगोपपत्तेः अतोदृष्टार्थत्वेऽप्यध्ययनविधेः नियमार्थत्वान्नानर्थक्यमिति सिद्धम्। न च क्रत्वर्थेष्वेव नियमविधिः न पुरुषार्थेष्विति वाच्यम्। पुरुषार्थेष्वपि द्रव्यार्जनादिषु नियमविध्यभ्युपगमात् । अत्र तु पूर्वोक्तन्यायेनापूर्वविधित्वे सिद्धे फलत एव नियमो भवति । तस्माज्जपयज्ञपारायणक्रतुज्ञानसिद्धिप्रयोजनमध्ययनम् । अतएव नित्यं अवश्यानुष्ठेयजपयज्ञादिसाधनत्वात् । नावमिकमेव न्यायं विवृणोति । नवमे हीति । नन्वयमर्थश्चेन्नवम एव सिद्धस्तर्हि किमर्थोऽत्र सूत्रारम्भ इत्यत आह। इति सिद्धमेवैतदिति । प्रयोजनकथनार्थमेवात्र सूत्रारम्भो न तु तद्विचारार्थ इत्यर्थः । अ-

"धर्माख्यं विषयं वक्तुं मीमांसायाः प्रयोजनम्"(१)

इति ।

"नत्वत्र कस्य चिद्वेदवाक्यस्यार्थोविचार्यते" ।

तदप्याहुः,—

"न चाऽत्र चोदनाव्याख्या गौरवं तत्र चोदितम्"(२)॥

इति तत्सिद्धमध्ययनानन्तरं धर्मजिज्ञासा कर्तव्येति ।

~~~~~~~~~~~~~~~~~

स्मिन्नर्थे वार्त्तिककृत्संमतिमाह। यदाहुरिति। नात्र वेदवाक्यस्यार्थो विचार्यत इत्यत्रापि संमतिमाह । तदपीति । एतच्च प्रत्याख्यानपक्षे भाष्ययोजनार्थवार्त्तिकं । नचात्रेत्यादि । उभयव्याख्यायां हि यत्रगौरवमुक्तं न चात्र चोदना कापि व्याख्यायते सूत्रमपि चेन्न व्याख्यायेत निर्विषयमेव भाष्यं स्यात् अतो युक्तैव सूत्रव्याख्येत्यर्थः। अतो गौरवभयाद्यत्प्रत्याख्यानं तच्चोदनाव्याख्यायामिति भावः । तस्मादर्थज्ञानार्थत्वादध्ययनस्यार्थज्ञानस्य च विचारमन्तरेणासम्भवा दध्ययनानन्तरं धर्मजिज्ञासा कर्तव्येत्युपपादितमर्थं निगमयति । तत्सिद्धमिति ।

अयमत्र सूत्रार्थः— अत्राऽथशब्दस्य चत्वारोऽर्थाः आनन्तर्यमधिकारः पूर्वप्रकृतादर्थादर्थान्तरत्वं मङ्गलं च । तदत्र न तावदधिकारार्थः इच्छाया अनाधिकार्यत्वात् । अत आनन्तर्यार्थः । आनन्तर्यं च पूर्ववृत्ताद्वेदाध्ययनात् यतस्तस्मिन्सत्येव धर्मजिज्ञासाऽवकल्पते । वेदवाक्यगतानेकविधविचारात् । तदुक्तम्—

"येन वृत्तेन जिज्ञासा विनानैवोपपद्यते ।

---

(१) श्लो. वा. श्लो. ११ । १ सू. ।

(२) श्लो. वा. श्लो. ६४ १ सू. ।
~~~~~~~~~~~~~~~~~

तदानन्तर्यमुक्तं हि दृष्टार्थमवकल्पते ॥
सङ्कल्पादिभिरप्येषा विना सत्यं न सिद्ध्यति ।
साधारण्यात्तु ते ऽप्यत्र नोपदेश्याः कथञ्चन ॥
तस्माद्धर्मबुभुत्सायामसाधारणकारणम् ।
निर्दिष्टं सूत्रकारेष्टं तच्च नाध्ययनादृते"(श्लो.वा.सू.१श्लो.७०)॥

तथाचोक्तम्— "वेदाध्ययनमेव वेदार्थविचारात्मिकायां धर्मजिज्ञासायां दृष्टार्थं तेन विना तदनुपपत्ते"रिति । नन्वविचारितोपादाने बुद्धिपूर्वकमुपादानं न स्यात् अतोऽध्ययनात्प्रागेव जिज्ञासा युक्तेति । केनोक्तं बुद्धिपूर्वकमुपादत्त इति । कुमारहितैषिभिः पुत्रादिभिरेवाध्ययने तस्य प्रवर्तनात् । विचार्याधीयानस्तु विचारस्यानेककालसाध्यत्वादध्ययनकालातिपाताद्व्रात्यतामापद्येत । नन्वेवं सति "वेदमधीत्य स्नाया" दिति स्मृतिर्बाधिता स्यान्नेति ब्रूमः पूर्वकालतामात्रे क्त्वाप्रत्ययस्मरणात् अतो वेदाध्ययनानन्तरं धर्मं विचार्य स्नास्यता न पूर्वकालता बाधिता भवति । उक्तं च— "न ह्यत्राऽऽनन्तर्यस्य वक्ता कश्चिच्छब्दोऽस्ति पूर्वकालतायां क्त्वा स्मर्यते नानन्तर्य"मिति (शा.भा.१सू.) । अथवा इण्गताविति गत्यर्थस्य धातोर्ज्ञानार्थत्वमभिप्रेत्य वेदमर्थतो ज्ञात्वा स्नायादिति व्याख्येयम् । यथाऽऽहुः—

"ग्रन्थग्रहणमात्रे च कृते स्नानं विरुध्यते ।
अधीत्येत्यधिगम्येति व्याख्याने त्वविरोधिता"(श्लो.वा.९१)॥

अत्रेदं वक्तव्यं अस्तु नाम पूर्वकालतामात्रे क्त्वाप्रत्ययस्मरणं तथाऽपि लोके भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ पौर्वापर्यविशेषरूपमानन्तर्यमेव प्रतीयते तदत्राध्ययनानन्तरमनेककालसाध्यविचारानुष्ठाने पौर्वापर्यमेव बाधितं स्यात् किमु वक्तव्यमानन्तर्यं बाधितमिति । अतोऽध्ययनानन्तरमेव द्वयमापतति गुरुकुलात्स-

विरोधः । तथाऽधीत्ये-मावर्तनं वेदवाक्यविचारश्चेत्यस्त्येव विरोधः । इतरे हि नित्यसहचरितोऽधि-तीङोरूपे ऽस्त्येव विरोधः । इतरे हि नित्यसहचरितोऽधि- शब्द एकदेशभूतो न हि तस्य केवलस्य प्रयोगो दृष्टपूर्वः अत इङोरूपे समुदायप्रसिद्धिः इणोरूपे त्ववयवप्रसिद्धिः, सा च स-मुदायप्रसिद्धेर्दुर्बला, अधीत्येति च स्वाध्यायाध्ययनाधिकारे श्रुतत्वात्तद्विषयमेवावगम्यत इति नाधिगमार्थकल्पना युक्तेति । अथोच्येत गुरुकुलादनावृत्तस्यैव स्नानमात्रमेतददृष्टार्थं न सं-स्काररूपं विधीयते ऽतोगुरुगृह एवावस्थायानन्तरं विचारः कर्तव्य इति नास्ति विरोधः । तत्रोच्यते । ब्रह्मचारिणो हि न स्नायादित्यस्नानादिनियम उक्तः तस्यावध्यपेक्षायामधीत्य स्नायादिति विहितं स्नानमस्नानादिनियमनिवृत्तिं लक्षयति । तत्सहचरिताश्च गुरुकुलवासादय इति तन्निवृत्त्या तेषामपि निवृ-त्तिर्लक्ष्यते इत्यपेक्षितार्थविधाने स्मृतेर्दृष्टार्थत्वमितरथाऽदृष्टार्थं स्नानविधानं स्यात् । न च दृष्टे सम्भवति तद्युक्तं यथा लोके भोजनकाले स्थलमात्रसंमार्जनोपदेशेऽपि तत्सहचरितसकलज-नोपकरणसंमार्जनोपदेश एवमत्रापीति । ननु लोके कर्मार्थ-लक्षणं श्रुतिस्मृत्योस्तु यावदुपात्तमात्रविषयत्वात्सहचरितग्रहणम-न्याय्यम् ? स्यादेतद्यद्यधीत्य स्नायादितिस्मृतिः श्रुतिमूला स्यात्, न्यायमूला त्वेषा न्यायश्च सकलब्रह्मचारिधर्मनिवृत्तौ समानः । ब्रह्मचारिधर्मा हि गुरुकुलवासादयोऽध्ययनाङ्गमध्यय-नसमाप्तौ समाप्यन्ते इष्टिसमाप्ताविव व्रतमिति न्यायः । अतो-ऽस्नाननिवृत्तौ तत्सहचरितानां सर्वेषां निवृत्तिः । ननु भवतु नाम गुरुकुलनिवृत्तिरेव स्मृत्यर्थः तथापि तदुत्तरकालमध्ययन-विध्याक्षिप्तस्य विचारस्य करणान्नैव विरोधः । सत्यम् । भवे-दपि स्मृत्यनुरोधेनानन्तरं स्नानं, यदि तावन्मात्रमेव स्मर्येत किं

तु स्नानोत्तरकालमपि नानाविधानि कर्माणि स्मर्यन्ते । यदि तान्यप्यनुरुद्ध्यन्ते ततोऽत्यन्तं वेदबाधः स्यात् । न चाविदितवेदार्थः कर्माण्यनुष्ठातुमीष्टे ततः कियद्दूरमपि गत्वा ऽवश्यं स्मार्तस्य कस्य चित्पदार्थस्य बाधोऽङ्गीकर्तव्यस्तदध्ययनानन्तरं प्रथमोपनिपातिनो विरोधिनः स्नानस्यैव बाधनं युक्तम् । ननु सत्यपि विरोधे वाचनिकत्वेन स्नानस्य बलीयस्त्वान्न बाधो युक्तः धर्मजिज्ञासैव तु न्यायप्राप्ता दुर्बलत्वात् बाधितव्या । मैवम् । "स्वाध्यायोऽध्येतव्य" इति करणेतिकर्तव्यतयोर्यौगपद्यविधानेनाध्ययनाविधिविरोधात्स्नायादिति स्मृतेरेव बाधः । अत एवाऽऽह भाष्यकारः "अतिक्रमिष्याम इममाम्नाय" (शा.भा.) मित्यादि । किञ्चैकस्य वेदवाक्यस्य बाधे स्मृतिरप्रमाणीभवति किं पुनस्समस्तस्यैवानर्थक्यापत्तौ । एवं च विरोधानुसारित्वाद्बाधस्य यन्मात्रमेव विरुद्ध्यते तद् बाधितव्यं, गुरुगृहपरित्यागमात्रं च धर्मजिज्ञासाविरोधि । तस्मात्तावन्मात्रमेव बाधितव्यं न तु मधुमांसादिभक्षणमपीति न तद्बाधः । यथाऽऽहुः—

"तस्माद्गुरुकुले तिष्ठन्मधुमांसाद्यवर्जयन् ।
जिज्ञासेताविरुद्धत्वाद्धर्ममित्यवगम्यते" (श्लो.वा.१०१) ॥

ननु मधुमांसादिभक्षणवद्दारसङ्ग्रहोऽपि विरोधाभावात्प्राप्नुयात् । न । स्नात्वा भार्यामधिगच्छेदिति स्नातकस्यैव दानग्रहणस्मरणात् सकलब्रह्मचारिधर्मनिवृत्तौ स्नातकव्यपदेशात् । तदुक्तम्—

"गुरुगेहादनावृत्तः स्नातको हि न कथ्यते ।
तत्परत्वाविधानाच्च न तावद्दारसङ्ग्रहः" (श्लो.वा.१०३) ॥

सूत्रकारेणाऽपि योऽयमथशब्देन स्मृत्यर्थबाध उक्तः स दृष्टार्थत्वेन गुरुकुलनिवृत्त्यंशमात्रस्य नाविरुद्धस्य मधुमांसभक्ष-

णादेरिति। एतच्च मौढिमात्रेणोक्तमस्नातस्य मधुमांसादिभक्षण-निषेधात् समावर्तनात्पूर्वं ब्रह्मचारिव्रतपरित्यागे चावकीर्णित्वा-पत्तेः। अतो यावद्विचारसमाप्ति ब्रह्मचारिव्रतयुक्तेनैव भवितव्य-मिति युक्तम्। ननु वेदमधीत्य स्नायादिति वाक्यादध्ययना-नन्तरं गुरुगृहान्निवृत्त्य स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यस्माच्च पुनः प्रविश्य धर्मं जिज्ञासमानो विरोधाभावान्न स्मृत्यर्थं बाधेत। नैवम्। अध्ययनविधिविरोधापत्तेरकृतार्थस्य स्मृत्या निवर्तयि-तुमशक्यत्वाद्विचारसहितमध्ययनं हि विध्यर्थस्तस्मिन्ननुष्ठित एव कृतार्थो भवति अकृतार्थस्य च निर्गमो ऽदृष्टार्थस्सन्ननर्थक एव स्यात् कृतार्थस्य ह्याश्रमान्तरनिवेशाय गुरुगृहान्निर्गमो दृष्ट इति। उक्तं च—

"निर्गमो हि कृतार्थस्य दृष्टार्थो गुरुवेश्मनः।
स्मर्यते तस्य नार्थः स्यादकृतार्थस्य निर्गमे"(श्लो.वा.१०९)॥

अतःशब्दोऽत्र हेत्वर्थो यस्मादधीतो वेदो धर्मजिज्ञासायां हेतुर्ज्ञातस्तस्मात्तदध्ययनानन्तरं धर्मोजिज्ञासितव्य इति। आ-नन्तर्योपदेशतद्दृष्टार्थत्वाभ्यामथशब्देनैवाध्ययनस्य जिज्ञासां प्राति हेतुत्वमुक्तं किमतश्शब्देनेति चेत्। न। आनन्तर्योपदेशाद्धि अध्ययनेन धर्मज्ञाने योग्योभवतीत्येतावदेवाथशब्देनोक्तं स्यात् न त्वनुष्ठानहेतुत्वमतस्तद्वक्तुमतश्शब्द इति। यथाऽऽहुः—

"योग्यत्वमथशब्देन यद्यपि प्रतिपादितम्।
तदेव हेतुरत्रेति नातःशब्दाद्विना भवेत्"(श्लो.वा.१११)॥

अयं श्लोकाऽभिप्रायः स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनवि-धिरेवेतिकर्तव्यताभूतस्य धर्मविचारस्योत्पादकोऽनुष्ठापकश्च तत्रो-त्पत्तावथशब्देनाध्ययनस्य हेतुत्वमुक्तम्। दर्शितं चैतत् "तस्मिन् हि सति साऽवकल्पत"(शा.भा.) इति। अतश्शब्दोऽप्यध्ययनवि-

धेरेव धर्मजिज्ञासां प्रति अनुष्ठापकत्वलक्षणप्रयोजकत्वमाहेति । अकथ्यमाने तु धर्मजिज्ञासां प्रत्यध्ययनविधेरनुष्ठापकत्वे फलार्थताऽप्यनुष्ठापकत्वेनाशङ्क्येत सा च शूद्रेऽपि सम्भवात्तस्यापि विचारं प्रयुञ्जीत, अतोऽध्ययनविधिरेव विचारस्य प्रयोजक इति वक्तुमतश्शब्द इति । अथवा जिज्ञासाहेतुत्वेऽप्यध्ययनस्याथशब्देनैव प्रतिपादिते ऽप्यध्ययनविधिप्रयुक्तोऽयं विचारोऽनन्तरमेव स्मृत्यर्थबाधेन कर्तव्य इत्यत्र न किञ्चित्प्रमाणमित्याशङ्कायां प्रयोगवचनचोदितयौगपद्यपर्यालोचनयाऽध्ययनस्यैव स्नानबाधं प्रति हेतुत्वमतश्शब्द आह अध्ययनानन्तरं स्नानं न कर्तव्यं तदाक्षिप्तविचारणविरोधादिति ॥

धर्मस्य जिज्ञासा धर्मजिज्ञासा । नन्वत्र "धर्माय जिज्ञासा धर्मजिज्ञासा" इति भाष्यकार आह तत्कथं षष्ठीसमासः ? । उच्यते । नाऽत्र भाष्यकारस्य चतुर्थीसमासोऽत्राभिप्रेतः किन्तु षष्ठीसमास एव चतुर्थीसमासानुपपत्तेः । यत्र हि तादर्थ्ये चतुर्थीसमासो भवति तत्र विकृतिरेव चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या समस्यते यथा यूपाय दार्विति । अप्रकृतिविकारयोस्तु न समासो यथा रन्धनाय स्थाली अवहननायोलूखलमिति । अत एवाह वार्तिककारः "तादर्थ्यसमासे प्रकृतिविकृतिग्रहणं कर्तव्य"मिति । नचेदं सामर्थ्यप्रदर्शनपरं अतोऽप्रकृतिविकारयोरपि यत्र सामर्थ्यं तत्र समासोभवत्येव धर्मजिज्ञासापदेऽपि सामर्थ्यस्य विद्यमानत्वाद्युक्तस्तादर्थ्यसमास इति वाच्यम् । "समर्थः पदविधि"रित्यनेनैव सिद्धत्वात् बलिहितसुखरक्षितग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गाच्च । रन्धनाय स्थालीत्यादिषु समासप्रसङ्गाच्च । न चाऽत्र धर्मो जिज्ञासाविकारस्तस्मादसमासः । तदुक्तम्—

"प्रकृत्या विकृतिर्यस्माच्चतुर्थ्यन्तात् समस्यते ।

तादर्थ्ये यूपदार्वादौ तेनाऽस्मिन्न समासता"(श्लो.वा.११८)॥

अतो नाऽयं चतुर्थीसमासः किन्त्वश्वघासादिवत् षष्ठीसमास एव। अत एव भाष्यकारः "सा हि तस्य ज्ञातुमिच्छा" इति षष्ठ्यन्तेन विगृह्णाति। कथं तर्हि धर्माय जिज्ञासेति विग्रहवचनं? नेदं विग्रहवचनं किन्तु षष्ठ्यर्थविशेषप्रदर्शनार्थम्। तदुक्तम्।

"सा हि तस्येत्यनेनोक्तो धर्मस्येत्येष विग्रहः।
धर्मायेति तु तादर्थ्ये षष्ठी वृत्तेति कथ्यते"(श्लो.वा.११९)॥

यदाह भट्टोंवेकः "धर्माय जिज्ञासेति विगृहीतषष्ठ्यर्थपरं भाष्यम्। ननु तादर्थ्यलक्षणसम्बन्धविशेषविवक्षायां तादर्थ्ये चतुर्थ्युपसङ्ख्यानमिति चतुर्थ्येव प्राप्नोति तत्र च समासानुपपत्तिः सम्बन्धमात्रविवक्षायान्तु तादर्थ्यकथनमसम्बद्धम्। अत्रोच्यते सूत्रकारेणाऽत्र सम्बन्धसामान्यविवक्षयैव धर्मजिज्ञासेति षष्ठीसमासः प्रयुक्तो निर्विशेषसामान्यानुपपत्तेस्तु तादर्थ्यरूपाविशेषनिष्ठता धर्मायेति भाष्येण दर्शितेति न कश्चिद्दोषः। धर्मजिज्ञासेत्यत्र कर्तव्येति शेषः।

अत्र केचित्– न चाऽत्र ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा इच्छाया अकर्तव्यत्वात्। सामान्यतो ज्ञाते विशेषजिज्ञासा विचारं विना न सम्भवतीत्यन्तर्णीतविचारजिज्ञासापदसामर्थ्याद्वेदाध्ययनानन्तरं तद्धेतुको धर्मविचारः कर्तव्य इति प्रतिज्ञासूत्रार्थस्सम्पद्यत इत्याहुस्तन्न युक्तिसहमिव। "सा हि तस्य ज्ञातुमिच्छेति" भाष्यविरोधात्। न चेच्छायाः कर्तव्यत्वानुपपत्तिः बुभुक्षावदुपपत्तेः दृश्यते च मन्दाग्नीनामपि भेषजादिनाऽपि तत्कर्तव्यता। न चेच्छाया इच्छाविषयत्वाभावात्कर्तव्यत्वानुपपत्तिः मन्दाग्नीनां भोजनेच्छायामिच्छादर्शनात्। अत एव भाष्यकारेण "धर्मं जिज्ञासितुमिच्छे"दिति

सा चतुर्विधा—धर्मस्वरूपप्रमाणसाधनफलैः ।

नन्वध्ययनविधिना वेदवाक्यार्थविचारमात्राक्षेपाद्धर्मस्वरूपप्रमाणजिज्ञासयोः कः प्रसङ्गः ? । उच्यते– उपोद्घातत्वात्प्रसङ्गः, यदि हि वेदवाक्यार्थो धर्मः स्यात् वेदश्च प्रमाणं ततोऽसौ विचारः कर्तव्यो भवति । इतरथा काकदन्तपरीक्षावत् स्यात् । तदध्ययनविधिरेव प्रमाणादिविचारमाक्षिपति । धर्मग्रहणं

धर्मजिज्ञासां कर्तुमिच्छेदिति धर्मज्ञानेच्छानिर्वृत्त्यर्थं द्वितीयेच्छोपात्ता, इच्छोपदेशेनाऽपि च कर्तव्यतोपदिष्टा भवत्येव तत्पूर्वभावित्वादिच्छायाः । उक्तं च व्याख्यातृभिः "अनुपात्तमपीच्छारूपं सूत्रकृता सूत्रितेच्छाभिनिर्वृत्त्यर्थं भाष्यकृतोक्तमिच्छेदिति । तदाह —

"सूत्रितेच्छाभिनिर्वृत्त्यै द्वितीयेच्छाऽत्र सूत्रिता"(श्लो.वा.११७)।

जिज्ञासापदस्य विचारवाचित्वे तु न का चिदनुपपत्तिः ।

एवं तावत्सूत्रार्थमुपपाद्य सम्प्रति सूत्रोपात्तजिज्ञासाभेदं दर्शयति । सेति । यदाह भाष्यकारः "स कथं जिज्ञासितव्यः ? को धर्मः ? कथं लक्षणकः ? कान्यस्य साधनानि ? कानि साधनाभासानि ? किंफलश्चेति ? । साधनाभासशब्दश्चात्र वार्तिककारैर्व्याख्यातः । तथाहि—

"अन्यसाधनमन्यस्य साधनाभास उच्यते ।
क्रत्वर्थं पुरुषार्थस्य तदर्थं च क्रतो"रिति (श्लो.वा.१२२)॥

प्रसङ्गाभावादाद्यं जिज्ञासाद्वयमाक्षिपति । नन्विति । समाधत्ते । उच्यते इति । उपोद्घातत्वं विवृणोति । यदीति । प्रसङ्गादधर्मजिज्ञासामप्युपक्षिपति । धर्मेति । एतस्य प्रतिज्ञासूत्रत्वेऽपि ग्रन्थान्तरोक्तरीत्याऽधिकरणमेवं व्याख्येयम् । तथाहि–

चोपलक्षणार्थम्- अधर्मस्यापि हानाय जिज्ञास्यत्वात्। अकारप्रश्लेषेण वा सूत्रमधर्मजिज्ञासायामपि व्याख्येयमिति निरवद्यम् ।

"स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यस्य विधानस्य प्रयुक्तितः ।
विचारशास्त्रं नारभ्यमारभ्यं वेति संशयः ॥
अर्थधीहेतुताऽधीतेर्लोकसिद्धाऽवघातवत् ।
नियामकं न चैवातो वैधारम्भो न सम्भवी ॥
दर्शापूर्ववदस्त्यत्र क्रत्वपूर्वं नियामकम् ।
अर्थनिर्णायकं शास्त्रमत आरभ्यतां विधेः" इति ॥

ननु प्रसिद्धश्चेद्धर्मो न जिज्ञास्यः प्रसिद्धे ज्ञानेच्छाऽभावात् । अथाप्रसिद्धो न तरां । तदेतदनर्थकं धर्मजिज्ञासाप्रकरणम् । उक्तं च--

"प्रसिद्धः शक्यते ज्ञातुं प्रसिद्धत्वात्तु नेष्यते ।
अप्रसिद्धस्त्वशक्यत्वात् न तरामित्यतोऽब्रवीत्"(श्लो.वा.१२४)॥

उच्यते । सन्दिग्धत्वं सप्रयोजनत्वं च विचाराक्षेपे कारणद्वयमुक्तं, धर्मश्च तथा, तस्मादयमपि जिज्ञास्यः । के चिच्चैत्यवन्दनादिकं धर्ममामनन्ति, अपरे ऽग्निहोत्रादिरूपं, तत्र विचारं विनैव प्रवर्तमानो यं कञ्चिदेवोपाददानो विहन्येतानर्थं च प्राप्नुयात् । निःश्रेयससाधनत्वाच्च सप्रयोजनत्वं धर्मस्य सकलजनसिद्धं तस्माद्धर्मो जिज्ञास्य इति । तदुक्तम्---

"जिज्ञास्यः संशयाद्धर्मः श्रेयस्करतयाऽपि च ।
असन्दिग्धोह्यजिज्ञास्यो यो वा स्यान्निष्प्रयोजनः"(श्लो.वा.१२५)॥

अतस्तन्निर्णयार्थं शास्त्रमारब्धव्यम् ।

एवमथातोधर्मजिज्ञासेत्यनेन शास्त्रारम्भमुपपाद्येदानीं शा-

---

१ जैमिनीयन्यायमाला १ अ० १ पा० १ अ० ।

(द्वितीयं धर्मलक्षणाधिकरणम्)

सू० चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः* ॥ २ ॥

प्रथमं तावत्को धर्मः ? कथं लक्षणकः ? इत्येतद्-द्वयमनेन सूत्रेण श्रुत्यर्थाभ्यां निरूप्यते—यो धर्मः स चोदनालक्षणः चोदनैव तस्य लक्षणं प्रमाणं चोदना च तस्य लक्षणमेवेति श्रुत्या प्रमाणविधावर्थाच्चोदनागम्य एवाग्निहोत्रादिर्धर्मो नाऽतल्लक्षणश्चैत्यवन्दनादिरिति स्वरूपमपि सिद्ध्यति । तथा यश्चोदनालक्षणः स धर्म इति स्वरूपविधावर्थात् प्रमाणसिद्धिर्वेदितव्या ।

सूत्रमारभते । "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म" इति । सूत्रतात्पर्यमाह । प्रथममिति । एतद्द्वयं धर्मस्य स्वरूपं प्रमाणं चेत्यर्थः । किं श्रुत्या किं चाऽर्थाद्गम्यत इत्याकाङ्क्षायां वचनव्यक्तिभेदेन तद्दर्शयति । यो धर्म इति । ननु स्वरूपविशेषेऽपेक्षिते प्रमाणविशेषविधानमसङ्गतमित्यत आह । स्वरूपमपीति । धर्मपदार्थस्येदं प्रमाणमित्युक्ते प्रमाणायत्तत्वात्प्रमेयसिद्धेरर्थादिदमुक्तं भवति । यच्चोदनाप्रवेदितं तद्धर्मस्वरूपमिति । ननु यदि प्रमाणान्तरानवगम्यो धर्मः कथमनूद्यते अप्रमाणसिद्धस्यानुवादासम्भवात् । प्रमाणान्तरप्रमेयत्वे तु चोदनैव प्रमाणमेवेति विधानं विरुद्ध्यते । सामान्यतः सिद्धस्यानुवाद इति चेत् । न । निर्मूलायास्सामान्यसिद्धेरसंभवात् । लोकप्रसिद्धिर्मूलमिति चेत् । प्रत्यक्षादिप्रमाणातिरिक्ताया लोकप्रसिद्धेरसम्भवात् विचित्रानेकप्रकारत्वाच्च लोकप्रसिद्धे र्न तया धर्मसिद्धिः । नाप्यर्थापत्तिः

---

* चोदनैव लक्षणं प्रमाणं यस्य स्वरूपाधिगमे सोऽर्थः—बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनं धर्म इति सूत्रार्थः ।

कश्चित्त्वाह—कार्यरूपो वेदार्थो न सिद्धरूप इ-

जगद्वैचित्र्यस्य स्वभावादेवोपपत्तेः। प्रमाणान्तरसिद्धे च वस्तुनि चोदनाया अनुवादकत्वापत्तेः। धर्मानुवादेन चोदनाप्रमाणविधौ चार्थपदस्यानन्वयप्रसङ्गः। नहि तदाऽनर्थस्य धर्मत्वं प्राप्तं यन्निवर्त्येत। नाऽपि सामान्यतो धर्मे चोदना प्रमाणत्वेन विधातुं शक्यते तस्याः शब्दान्तरावासितभेदाग्निहोत्रादिधर्मविशेषविषयत्वात्। अत्रोच्यते। ज्योतिष्टोमादयस्तावत्क्रियाविशेषा धर्मत्वेन कार्यतया स्मर्यन्ते। वक्ष्यति च "यो यागमनुतिष्ठति तं धार्मिकमिति हि समाचक्षते (शा. भा.)। तत्र निर्मूलमेवेदं स्मरणमिति चार्वाकाः। योगिप्रत्यक्षमूलमिति वैशेषिकादयः। एवं चानेकधा मूलविप्रतिपत्तौ प्रत्यक्षाद्यनुप्रवेशव्यवच्छेदेन चोदना प्रमाणत्वेन प्रतिज्ञायते "चोदनैव तत्र प्रमाण"मिति। चोदनाया एव विधानान्नात्र प्रमाणान्तरसिद्धता सम्भवति अतो यथा मन्वादिस्मरणप्रतिभासिन्यष्टकादौ चोदना मूलमिति वक्ष्यति तथेहापि च द्रष्टव्यम्। मूलविशेषानवधारणाभिप्रायं चैतत् वार्तिकम् —

"धर्मे सामान्यतः सिद्धे प्रमाणं चोदनोच्यत' (श्लो. वा. सू. २) इति।

न चाऽर्थपदानन्वयः एतद्वचनव्यक्तिसाधनत्वेनार्थवत्त्वात् अर्थपदाभावे हि यश्चोदनालक्षणस्स धर्म इति वचनव्यक्तिः सम्भाव्येत। अस्यां च श्येनादेरनर्थस्यापि धर्मत्वमापद्येत चोदनालक्षणत्वात् नित्यानुवादभूते त्वर्थग्रहणे नेयं वचनव्यक्तिः सम्भवति ॥

प्रसङ्गादेकदेशिकृतं सूत्रार्थवर्णनं दूषयितुमुपन्यस्यति—

कश्चित्त्विति। कथमनेन सूत्रेणाऽयमर्थ उच्यते ऽत आह-

ह्येतदनेन सूत्रेणोच्यते, चोदनालक्षणशब्देन कार्य-मुच्यते, धर्मशब्देन वेदार्थ इति ।

तदयुक्तम्—यानि तावद्विधिवाक्यानि तेषां वि-धावेव प्रामाण्यं वस्तुस्वरूपे चाऽप्रामाण्यं विस्पष्टमेवे-ति न तत्र किञ्चिद्वक्तव्यम् । क्षेपिष्ठादिवाक्यानामपि विध्येकवाक्यतया तत्रैव प्रामाण्यम् । मन्त्राणामपि प्रकरणेन प्रधानविधिशेषत्वं द्वितीयपादे वक्ष्यत इति न तत्राऽपि किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति । तेन कस्याऽत्र सि-द्धार्थतां निरस्य कार्यार्थतोच्यते ? । "अविनाशी वा अरे अयमात्मा" इत्यादीनामुपनिषद्वाक्यानामिति चेत् ? न, तेषामपि यदि विध्येकवाक्यत्वमस्ति ततो-ऽर्थवादाधिकरणेन गतम्, अथ नास्ति ? कथं तेषां कार्यार्थता स्यात् ? ।

अथ तेषां विध्यश्रवणाद्विध्यन्तरेणैकवाक्यत्वा-भावाच्च कार्यार्थत्वानुपपत्तेर्व्युत्पत्तिविरहाच्च सिद्धार्थे प्रामाण्याऽयोगादप्रामाण्यमेवाभिमतम् ? । किमिदा-नीमात्मादिवाक्यानामप्रामाण्यप्रतिपादनपरमिदं सू-त्रम् ? सुव्याहृतं तर्हि शास्त्रारम्भे प्रथमं तावत्सूत्र-कारोऽप्रामाण्यमेव वेदवाक्यानां प्रतिपादयतीति ।

कथं च कार्ये एव प्रामाण्यम् ? । तत्रैव व्युत्पत्तेः-

चोदनेति । दूषयति । तदिति । गूढाभिप्रायमाशङ्क्य निराक-रोति । अथेति । येषां कार्यार्थत्वानुपपत्तिस्तेषामप्रामाण्यमेव सूत्रकारस्याभिमतमिति भावः । एतदेव दूषयितुं पृच्छति । कथमिति । उत्तरमाह । तत्रैवेति । व्युत्पत्तेः— सङ्केतग्रहात् ।

प्रवृत्त्यधीना हि व्युत्पत्तिः, सा च कार्यावगमाधीनेति व्युत्पत्तिरपि तत्रैव भवतीति चेत्? नावश्यं प्रवृत्त्यधीनैव व्युत्पत्तिः—काष्ठैः स्थाल्यामोदनं पचतीत्यादिवर्तमानापदेशेष्वपि प्रसिद्धतृतीयार्थानामप्रसिद्धकाष्ठप्रातिपदिकार्थानां च पुरुषाणां काष्ठार्थे व्युत्पत्तिदर्शनात्।

अथ प्रथमव्युत्पत्तिः कार्यविषयैव—नहि तदा शब्दान्तरवशेन शब्दान्तरस्याऽर्थे व्युत्पत्तिः सम्भवति सर्वस्य धर्मस्याऽप्रसिद्धत्वादिति चेत्?। अस्त्वेवम्, तथाऽपि पश्चाद्बहुशः सिद्धार्थे शब्दप्रयोगदर्शनात् कोऽयं राजा? पाश्चाल इत्यादिषु प्रश्नप्रतिवचनादिषु कार्यस्य व्यभिचारादव्यभिचार्यर्थमात्रं वाच्यमिति सुज्ञानम्। यथैव हि कस्यां चिद्व्यक्तौ प्रथमं गोशब्दस्य प्रयोगदर्शनात् सैव वाच्येत्यवगमे सत्यपि पश्चाद्व्यक्त्यन्तरे प्रयोगं दृष्ट्वा पूर्वव्यक्तिव्यभिचाराद्व्यभिचारिसामान्यमेवार्थ इत्यध्यवसीयते तथा कार्यपरतामवगतामपि पश्चात्सिद्धार्थप्रयोगदर्शनेन बाधित्वाऽर्थमात्रमेवाव्यभिचाराद्वाच्यमिति युक्तम्।

किञ्च प्रथमव्युत्पत्तौ कतिपयानामेव शब्दानां कार्यार्थत्वमवगतं न सर्वशब्दानामतः पश्चाद्व्युत्पाद्यमानस्य काष्ठादेः सिद्धार्थे व्युत्पत्तिः केन वार्यते। न च व्युत्पत्तौ शब्दानां पौर्वापर्यनियमोऽस्ति, अतः

एतदेवोपपादयति। प्रवृत्त्यधीनेति। उत्तरं निराकरोति। नाऽवश्यमिति। विशेषं शङ्कते। प्रथमेति। परिहरति। अस्त्विति। इतश्च न कार्य एव प्रथमव्युत्पत्तिरित्याह— किं चेति।

सर्वे शब्दाः पश्चाद्व्युत्पाद्यमानाः कैश्चित्सिद्धार्था भवन्ति । सर्वेषां तु कार्यार्थत्वे सिद्धार्थपरेषु लौकिकवाक्येषु सर्वशब्दानां लाक्षणिकत्वान्न कश्चिदन्विताभिधायी स्यात् । तत्राऽन्वितप्रतीतिः कथं सिद्ध्येत् ? । वक्तृज्ञानानुमानादिति चेत् ? न, यद्विषयं हि वाक्यं तद्विषयमेव वक्तृज्ञानमनुमातव्यम् । न चाऽन्वितप्रतिपादकं वाक्यमुच्चारितमिति कथमन्वितज्ञानानुमानम् ? ।

अथार्थस्वरूपस्मारकैः पदैरन्वितज्ञानमनुमीयते ?, ततः कार्यवाचकेऽप्यसिद्धेरन्विताभिधानं न स्यात् ।

किञ्च प्रथममेव कार्यव्यभिचारः शक्योऽवगन्तुम्—यदा हि पुत्रस्ते जात इत्युक्तस्य कस्य चिन्मुखविकासं पार्श्वस्थः पश्यति तदा हर्षहेतुरनेन शब्देन प्रतिपादित इति हर्षहेतुभूतसिद्धार्थप्रतिपादने शब्दस्य सामर्थ्यं कल्पयति । यद्यपि च तदानीमर्थविशेषो न ज्ञायते हर्षहेतूनां बहूनां सम्भवात् । तथाऽपि सिद्धार्थता तावदव गता, तावतापि कार्ये व्यभिचारः सिद्धः । किं च बहुशः पुत्रजनने सति एवं शब्दप्रयोगादन्येषु हर्षहेतुष्वप्रयोगात् पुत्रजननरूपार्थविशेषोऽपि सुज्ञान एव ।

किं च प्रवृत्त्यधीनापि व्युत्पत्तिर्नावश्यं कार्यविषयैव भवति, तथा हि—यदा कश्चित् प्रवृत्तावत्यन्तासमर्थं वृद्धमाऽऽतुरं वा प्रति विनोदार्थं वाक्यं प्रयुङ्क्ते 'नद्यास्तीरे पञ्च फलानि सन्ति' इति, तत्रान्यो दैवसङ्गतः कश्चिदर्थी तद्वाक्यमर्थाच्छ्रुत्वा नदीतीरं गत्वा फलान्याहरति, एतत्सर्वं पश्यन्नन्यो व्युत्पित्सुः

(१) व्यपिसिद्धेरिति पु० पा० ।

फलसद्भावप्रतिपादने शब्दस्य सामर्थ्यं व्युत्पद्यते, तस्मान्नैकान्ततः कार्यार्थता शब्दानाम् ।

का चास्य सूत्रस्य वचनव्यक्तिः? यदि तावद् 'यत्कार्यं तद्वेदार्थ एव' इति कार्यमुद्दिश्य वेदार्थता विधीयते, तथा सति—उद्देश्यस्योपादेयेन स्वरसनियमात्सर्वस्य लौकिकस्यापि गवानयनादिकार्यस्य वेदार्थता स्यात् । किं चोपादेयस्य वेदार्थस्योद्देश्येन कार्यरूपेणाग्नेरिव धूमेनाव्याप्तेरकार्येऽपि वेदस्य प्रामाण्यमनिरस्तं स्यात् ।

अथ 'यो वेदार्थः स कार्यरूप एव' इति' ततो यो धर्मः स चोदनालक्षण इति वचनव्यक्तिः स्यात्, तत्रार्थशब्दोऽभ्युदयवाची कस्य विशेषणम् ?, यद्युपादेयस्य चोदनालक्षणपदार्थस्य ? ततः सर्वस्य वेदार्थस्य कार्यत्वमर्थत्वं च विधीयते इति श्येनादिनियोगानामप्यर्थत्वं स्यात् ।

अथोद्देश्यवेदार्थविशेषणम्?, ततोऽयमर्थो भवति-योऽर्थात्मकः—अभ्युदयात्मको वेदार्थः स कार्यरूपः, ततश्च श्येनादिनियोगानां निषिद्धफलत्वेनाऽनभ्युदयरूपाणां कार्यता न स्यात् ।

दूषणमुपसंहरति । तस्मादिति । वचनव्यक्त्यसम्भवेनापि तद्व्याख्यानं दूषयति । का चेति । तत इति । सूत्रगतधर्मशब्दस्य वेदार्थपरत्वादेवं वचनव्यक्तिः पर्यवस्यतीत्यर्थः । ततः किमतआह । तत्रेति । अभ्युदयः प्रयोजनम् । श्येनादीनामपि वेदार्थत्वेनोद्देश्यत्वात्तत्राऽप्यर्थत्वं विधेयमित्यर्थः । ततश्चेति । योऽर्थरूपो वेदार्थस्तस्यैव कार्यताविधानादिति, भावः ।

मा भूदिति चेत् ? न, तेषामपि लिङा कार्यता- ऽवगमात् । श्येनयागस्य कार्यता निवारयितुं शक्यते न नियोगस्य, तस्य कार्यैकस्वभावत्वात् । असति च कार्यत्वे श्येनवाक्यस्य कार्यार्थत्वाऽभावात् सिद्धार्थ- तैव वक्तव्या स्यात्, न च तथा सम्भवति विधिप्रत्य- ययोगात् । सिद्धे चार्थे व्युत्पत्तिविरहादप्रामाण्यमेव श्येनादिवाक्यानां स्यात् ।

अथ पूर्वसूत्राद्वेदार्थपरं धर्मपदमनुषज्य 'चोदना- लक्षणो वेदार्थः' इत्येकं वाक्यम् 'अर्थो धर्मः' इत्यपरं वाक्यम् । तादिदं स्वप्रज्ञाविलसितमात्रम्, अनुषङ्गवा- क्यभेदयोर्विना फलमाश्रयणात् । अप्रतिज्ञातस्य च धर्मस्य लक्षणमसङ्गतम् ।

अथ प्रतिज्ञातस्यैव वेदार्थस्य कार्यत्वसिद्धये धर्म- त्वमुच्यते ? । किं कार्य एव धर्मरूपो वेदार्थः स एव जिज्ञास्यो नान्यः ?, तथा चेत् ? य एव जिज्ञास्यो ध- र्मस्तस्यैव सूत्राक्षराविनाशेन जिज्ञासा प्रतिज्ञाताऽये- ति वेदार्थप्रतिज्ञावचनमर्थकम् ।

इष्टापत्तिं शङ्कते । मा भूदिति । तेषामपीति । श्येनादिनियो- गानामपीत्यर्थः । कार्यत्वानङ्गीकारे दोषमाह । असतीति । सिद्धे चेति । तन्मते व्युत्पत्तिविरहादित्यर्थः । प्रकारान्तरेणाशङ्क्य निराकरोति । अथेति । प्रतिज्ञातस्येति । प्रतिज्ञासूत्रगतधर्म- पदस्य वेदार्थपरत्वात् वेदार्थस्यैव तत्र प्रतिज्ञा न धर्मस्येति भावः । धर्मत्वमुच्यत इति । धर्मशब्देन प्रतिज्ञातं वेदार्थमुद्दिश्य चोदनालक्षणशब्देन तस्य कार्यत्व उक्ते कस्मात्कार्य इत्यपे- क्षायां तस्य कार्यत्वसिद्धयेऽर्थपदेन धर्मत्वमुच्यत इत्यर्थः ।

अथ त्वर्थशब्दमनादृत्य यो वेदार्थः स कार्यरूप इत्युच्यते ?, ततोऽर्थपदमनर्थकं वस्तुमात्रपर्यायमनुवादकं स्यात् । अनर्थव्युदासार्थता चास्य भाष्यकारेणोक्ता, तस्माद्विशेषणमेवैतत् । विशेषणत्वे चाभ्युदयरूपस्य वेदार्थस्य कार्यत्वाभिधानादऽनभ्युदयरूपस्य वेदार्थस्य कार्यत्वं न स्यादिति सर्वस्य वेदस्य कार्य एव प्रामाण्यमिति नियमो न स्यात् । ततश्च "अविनाशी वा अरे अयमात्मा" इत्यादीनामात्मस्वरूपपरत्वं न निराकर्तव्यमित्यास्तां तावत् । तस्माद्धर्मस्वरूपप्रमाणप्रतिपादनार्थमेवेदं सूत्रम् ।

तदिह धर्मं विषयीकृत्य चिन्त्यते—किमस्य न किंचित् प्रमाणमस्ति ? किं वा प्रत्यक्षादिकमेव प्रमाणम् ? उत चोदनैव ? अथ वा विकल्पः ? अथ वा समुच्चय ?

आद्य इति । धर्मरूपो वेदार्थो जिज्ञास्य इत्यत्र धर्मस्यार्थत्वात्स एव जिज्ञास्य एवं च सूत्राक्षराविनाशो न भवति वेदार्थपरत्वे तु धर्मपदस्य तद्विनाश इत्यर्थः । आनर्थक्याङ्गीकारे च भाष्यविरोध इत्याह । अनर्थेति । ततश्चेति । नियमाभाव इत्यर्थः । अतोऽस्मदुक्त एव सूत्रार्थो युक्त इत्याह । तस्मादिति । उक्तं च—

"द्वयमेकेन सूत्रेण श्रुत्यर्थाभ्यां निरूप्यते" ।

स्वरूपेऽपि हि तस्योक्ते प्रमाणं कथ्यतेऽर्थतः"(श्लो.वा.२)

एवं तावत्सूत्रतात्पर्यमुक्त्वा सम्प्रति सूत्रसूचितं विचारस्वरूपं दर्शयति । तदिहेति । ननु प्रतिज्ञासूत्रेऽनुपपन्नोयं विचारः पुनरुक्तश्च सदौत्पत्तिकसूत्राभ्यामस्यार्थस्य वक्ष्यमाणत्वात् । नापि प्रतिज्ञोपपत्तिः । सम्भवदर्थविषयं हि वाक्यं प्रतिज्ञोच्यते । न ह्ययमर्थः सम्भवति यत्प्रत्यक्षायोग्यं वस्तु तत्र वाक्यं प्रमाणमिति ।

इति । तत्र शब्दस्य प्रमाणान्तरप्राप्तप्रापकत्वेन स्वयमप्रमाणत्वात् प्रत्यक्षादीनां चाऽसामर्थ्यादप्रमाणको धर्म इत्येकः पक्षः, प्रत्यक्षादिगम्य एवेत्येकः पक्षः, योगिनां प्रत्यक्षगम्यः, अर्वाचीनानां तु चोदनागम्य इत्यपरः, जगद्वैचित्र्यार्थापत्त्या किमप्यदृष्टमस्तीति सामान्येन प्रसिद्धो धर्मश्चोदनयाऽग्निहोत्रादिविशेषरूपेण गम्यते तस्मात्समुच्चय इति पक्षान्तरम्, चोदनैव सा च प्रमाणमेवेति सिद्धान्तः । तदिह चोदनैव प्रमाणं सा च प्रमाणमेवेत्यवधारणद्वयं प्रतिज्ञायते ।

निमित्तसूत्रे तु प्रथमद्वितीयसूत्रमात्रालोचनया वेदो धर्ममूलमित्यादिवदुपदेशशास्त्रताशङ्का मा भूदिति परीक्षाशास्त्रमेवेदमिति ज्ञापयितुं परीक्षाप्रतिज्ञानम् । यद्यपि चोपरितनव्यापारादेव परीक्षाशास्त्रत्वं गम्यते तथापि वक्ष्यमाणमेव श्रोतृबुद्धिसमाधानाय कीर्तितम् ।

प्रत्यक्षसूत्रे तु प्रत्यक्षस्य विद्यमानोपलम्भनत्वाद् भविष्यति धर्मे प्रामाण्याऽसंभवात् तत्पूर्वकत्वेनतरेषामप्यप्रामाण्यात् प्रमाणान्तर—नियम—विकल्प-

---

उच्यते । वक्ष्यमाणोऽप्यर्थः प्रतिज्ञासमर्थनार्थमत्रोच्यमानो न दुष्यति । नचात्र पूर्वपक्षयुक्तय उक्ताः विचारस्वरूपमात्रकथनात् । सम्भवदर्थविषयत्वं चाग्र एवोपपादयिष्यति । आद्यं विवृणोति । तत्रेति । एवं सूत्रसूचितं विचारं सङ्क्षिप्य सूत्रार्थमुपसंहरति । तदिहेति । इदानीमुत्तरसूत्राणि सङ्गमयन् भाष्यकारमतेन तावदेतत्पादगतपदार्थाननुक्रामति । निमित्तेति ।

समुच्चयनिराकरणाच्चोदनैवेत्ययमर्थः सिद्ध्यति ।

औत्पत्तिकसूत्रे तु स्वतः प्रामाण्यमऽर्थान्यथात्व-कारणदोषज्ञानाभ्याम ऽप्रामाण्यमित्याश्रित्याग्निहोत्रा-दिचोदनाभ्योऽसंदिग्धज्ञानोत्पत्तेः स्वतः प्रामाण्यं प्राप्तम् । न चापवादकमर्थान्यथात्वज्ञानं साक्षादस्ति, नापि कारणदोषज्ञानम्, पुरुषाश्रयत्वाच्छब्ददोषाणाम् । पदपदार्थसंबन्धस्याऽकृत्रिमत्वात् तद्द्वारेण पुरुषानुप्रवेशाभावाच्चोदनानामिति स्थिते—

'शब्दस्यैवानित्यत्वात् कुतः सम्बन्धानित्यता(श्लो'.वा.) इत्याक्षिप्य शब्दस्य नित्यतया शब्दाधिकरणे सम्बन्धनित्यत्वे समाहिते, मा भूत् पदपदार्थसम्बन्धद्वारेण पुरुषानुप्रवेशः, वाक्यवाक्यार्थयोस्तु लोके सम्बन्धादर्शनान्निर्मूलोऽग्निहोत्रादिवाक्यार्थप्रत्यय इत्यतो व्यामोहः सामयिको वा । अतो न वाक्यार्थे वेदस्य प्रामाण्यमित्याशङ्क्य, पदार्थानां सम्बन्धग्रहणं समयं चानपेक्षमाणानामेव वाक्यार्थे प्रामाण्यं सम्भवतीति तद्भूताधिकरणेन प्रतिपादिते—

पुनर्वेदानां वाक्यात्मकत्वात् काठकादिसमाख्यानाच्च पौरुषेयत्वात् तद्द्वारेण दोषसंस्पर्शमाशङ्क्य—स्मर्तव्यत्वे सत्यऽस्मरणाद् योग्यानुपलब्धिनिरस्तस्य कर्तुरनुमानासम्भवात् समाख्यायाश्च प्रवचननिमित्तत्वादऽपौरुषेया वेदाः इति तदेकदेशानां चोदनानां सिद्धं प्रामाण्यमित्येवं समस्तः प्रथमः पादश्चोदनासूत्रप्रतिज्ञातार्थोपपादनेन तस्यैव परिकरः । सोऽयं भाष्यकारानुसारेण पादार्थोऽनुक्रान्तः । वृत्तिकारमतं

तु पश्चादनुक्रमिष्यामः । प्रकृतमनुसरामः—प्रतिज्ञातं तावच्चोदनैव प्रमाणं सा च प्रमाणमेवेति।

ननु प्रत्यक्षादेरन्यानपेक्षं प्रामाण्यं सम्भवतीति तस्यैव धर्मे प्रामाण्यम्, शब्दस्य तु सर्वदैव प्रमाणान्तरप्रमितविषयत्वान्न तदनपेक्षं प्रामाण्यं सम्भवतीति, उच्यते—प्रत्यक्षं तावत्संयुक्तविषयत्वेन विद्यमानोपलम्भनत्वाद्भविष्यति धर्मे न समर्थम्।

यद्यपि गोदोहनादिद्रव्यम्, यागादिक्रिया, नीचैस्त्वादिगुणश्च, फलसाधनत्वाद् धर्मशब्देनोच्यते नाऽपूर्वादय इति श्रेयस्करभाष्ये वक्ष्यते, तथापि तेषां फलसाधनरूपेण धर्मत्वात् फलस्य च जन्मान्तरादिभावित्वाद् धर्मस्वरूपेण प्रत्यक्षविषयत्वं न सम्भवति, तत्पूर्वकत्वाच्चानुमानादिकमपि न प्रमाणम्।

ग्रन्थो निगदव्याख्यातः। प्रतिज्ञातार्थमुपपादयितुमाह। प्रकृतमिति। शब्दस्येति। यथाहुः—

"प्रमाणान्तरदृष्टं हि शब्दोऽर्थं प्रापयेत्सदा।

स्मृतिवच्च स्वयं तस्य प्रामाण्यं नोपपद्यते" (श्लो. वा. २२) इति॥

ननु फलसाधनस्य द्रव्यादेरेव धर्मत्वाङ्गीकारात्तेषां चैन्द्रियकत्वात्कथं न धर्मस्य प्रत्यक्षविषयत्वमित्याशङ्क्य निराकरोति। यद्यपीति।य एव श्रेयस्करः स एव धर्मशब्देनोच्यते। कथमवगम्यते? योहि यागमनुतिष्ठति तं धार्मिकमिति हि समाचक्षते यश्च यस्य कर्ता स तेन व्यपदिश्यते। यथा पाचको लावक इति। तेन यःपुरुषं निःश्रेयसेन संयुनक्ति स धर्मशब्देनोच्यते। न केवलं लोके वेदे ऽपि—

भावनाबलजं तु योगिप्रत्यक्षं भविष्यत्यपि धर्मे समर्थमिति मनोरथमात्रम्। भावना ह्यनुभूतगोचरनियताऽनुभूतेष्वेव निश्चयरूपां स्मृतिं जनयेत्। न चात्र प्रमाणं स्मृतित्वादेव, नतरां प्रत्यक्षमनिन्द्रियजत्वात्। नेन्द्रियजत्वं प्रत्यक्षलक्षणम्, अपि तु कल्पनापोढत्वमिति चेत्? सुतरां धर्मस्याऽप्रत्यक्षत्वं फलसाधनरूपस्याविकल्पग्रहणासम्भवात्। तस्माद्निमित्तं प्रत्यक्षम्। तत्पूर्वकत्वाच्चानुमानाद्यपि।

काश्यपीयाः पुनः प्रातिभज्ञानमृषीणां धर्मे प्रवर्तत इत्याहुः, तत्तु लिङ्गाद्याभासजत्वात् प्रमाणमेव न भवति किं पुनर्धर्मे, । शब्दस्य तु बुद्धिजनकत्वा-

---

"यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यास"न्निति यजतिशब्दवाच्यमेव धर्मं समामनन्तीति श्रेयस्करभाष्ये वक्ष्यत इत्यर्थः। तथापीति।

"द्रव्यक्रियागुणादीनां धर्मत्वं स्थापयिष्यते।
तेषामैन्द्रियकत्वेऽपि न ताद्रूप्येण धर्मता॥
श्रेयःसाधनता ह्येषां नित्यं वेदात् प्रतीयते।
ताद्रूप्येण तु धर्मत्वं तस्मान्नेन्द्रियगोचरः" (श्लो. वा. १.४)॥

भावनेति। योगाभ्यासजनितः संस्कारविशेषो भावना तज्जनितं तु ज्ञानं स्मृतिरूपमेव भवतीत्यर्थः। बाह्यमतेन शङ्कते। नेन्द्रियेति। कल्पनेति। नामजात्यादियोजनाराहितत्वमित्यर्थः। अविकल्पेति। फलसाधनत्वेन रूपेण धर्मत्वं नचतेन रूपेण निर्विकल्पकेन ग्रहणं सम्भवति वस्तुस्वरूपमात्रावगाहित्वात् तस्येत्यर्थः। प्रातिभमिति। प्रतिभा-धर्मविशेषस्तज्जन्यमित्यर्थः। तत्त्विति। तत्तु प्रमाणमेव न भवति किं पुनर्धर्मे इति सम्बन्धः।

दसत्यऽपवादे युक्तं प्रामाण्यम् ।

ननु न बुद्धिजननमात्रात् प्रामाण्यं युक्तम्, अयथार्थेष्वपि वाक्येषु बुद्धिजननाविशेषात् । सत्यम् । तत्र तु कारणदोषबाधकप्रत्ययाभ्यां युक्तमप्रामाण्यं वेदे तु तदभावात् स्वतः प्राप्तं प्रामाण्यमऽनपोदितं भवति ।

याहच्छिकत्वेन लिङ्गाद्याभासकल्पत्वादित्यर्थः । शब्दस्य तु धर्मे युक्तं प्रामाण्यं सम्भाव्यमानत्वात् अर्थगोचरशक्तिर्हि प्रमाणानां प्रामाण्यं सा च शब्दे सम्भवति । यतः—

"अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हि"

इत्यन्तासत्यपि गगनकुसुमसंसर्गादौ स धियमुपजनयिष्यतीत्यर्थः । नन्वेवं सति तद्वदेवाप्रामाण्यमापद्यते बुद्धिजनकत्वाविशेषात् एवञ्च प्रामाण्यं साधयतो ऽप्रामाण्यमापतितमित्यभिप्रायेण शङ्कते । नन्विति । परिहरति । सत्यमिति । अयमाशयः । उत्सर्गोहि ज्ञानजननेन प्रामाण्यं तत्पौरुषेयेषु वन्ध्यासुतोयातीत्यादिषु दोषादपोद्येतापि, अपौरुषेयेतु शब्दे पुंदोषाभावात् स्वयमदुष्टत्वाच्च प्रमाणतैवानपोदिता सेत्स्यतीति । यथाहुः—

"अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हि ।
तेनोत्सर्गेस्थिते तस्य दोषाभावात्प्रमाणता" (श्लो.वा. ६)।

उक्तश्चान्यैः— "प्रमाणं भ्रमः संशयः स्मरणं संम्वाद इति पञ्चधा ज्ञानं विभजामहे तस्मात्सर्वमेव शाब्दमर्थगोचरं प्रमाणप्रमाणञ्च, दोषसदसद्भावनिबन्धनश्च प्रमाणेतराविभागः प्रत्यक्षादिवदेवे"ति । ननु चोदनाप्रामाण्यसदसद्भावविचाराधिकारे तत्प्रामाण्याक्षेपपरिहारप्रातिसमाधाने वक्तव्ये सर्वविज्ञानप्रामाण्यप्रतिज्ञावचनमसम्बद्धमप्रस्तुताभिधा-

कथं पुनः प्रामाण्यस्य स्वतः प्राप्तिः ? । तदर्थमिदं सर्वज्ञानान्यऽधिकृत्य चिन्त्यते—किं प्रामाण्यमप्रामाण्यं चोभयं स्वत एवावगम्यते ?, अथ वाऽन्यतरदपि स्वभावेनाऽनिरूपितं कारणगुणदोषप्रत्ययाभ्यामवगम्यते ?, आहोस्विदप्रामाण्यं स्वतोऽवगम्यते प्रामाण्यं तु कारणगुणज्ञानात् संवादज्ञानादर्थक्रियाज्ञानाद्वाऽवधार्यते ?, उत प्रामाण्यं स्वतः प्राप्तं सदऽर्थान्यथात्वकारणदोषज्ञानाभ्यामवगम्यमानेनाऽप्रामाण्येनाऽपोद्यते ! इति ।

तत्र सर्वकारणानां स्वकार्यशक्तेः स्वाभाविकत्वादुभयमपि ज्ञानस्य स्वरसादेवावगम्यते इति केचित्,

---

नादित्याशङ्क्य चोदनाप्रामाण्यसिद्ध्यर्थमेव सर्वविज्ञानप्रामाण्यचिन्तेत्याह । तदर्थमिति । अयमाशयः। यदाहि सर्वसंविदामौत्सर्गिकं प्रामाण्यं बाधकारणदोषायत्तञ्चाप्रामाण्यमिति सिद्धम्भविष्यति वेदे चापौरुषेये तदुभयाभावात्स्वतः सिद्धमेव प्रामाण्यमिति । तदेवं वादिविप्रतिपत्त्या संशय्य द्वयं स्वत इत्याद्यं पक्षं परिगृह्णाति। तत्रेति । स्वयमतदात्मनो देवैरपि तादात्म्यापत्तेः कर्त्तुमशक्यत्वात् द्वयं स्वतः, नहि सिकतासु तैलादिकमाधातुं शक्यमिति । एतच्च सत्कार्यवादिमतं तन्मते हि सर्वमेव कार्यजातं सदुत्पद्यत इति प्रामाण्याप्रामाण्यात्मकमपि स्वत एव, यत्स्वतोऽसत्तन्न साध्यं यथा शशविषाणमसदुत्पत्तौ च मृत्तिका घटस्य वीरणकटस्येत्युपादाननियमो न स्यादसत्वाविशेषेण हि सर्वं सर्वस्मादसदुत्पद्येत । यस्य यदुत्पत्तिशक्तिरस्ति तां निश्चित्य यो यदर्थीस त दुपादत्त इति शक्तितोनियम इति चेत् । नैवम् । अविशेषात् । अस्माकं शक्त्यात्म-

तद्युक्तम्—न हि ज्ञानं स्वविषयस्य तथात्वमतथात्वं च युगपच्छक्नोति वेदयितुं विरोधात्।

अथ कापि ज्ञानव्यक्तिः स्वप्रामाण्यं स्वतो बोधयति काप्यऽप्रामाण्यमित्युच्यते, तथापि न युक्तम्—

ना विकार उपादानेऽस्तीति मतं भवतस्तु विकारोत्पत्तिशक्तिरुपादानेऽस्तीति वाचोयुक्तिमात्रं भिद्यते नार्थः । सत्वे कारकव्यापारानर्थक्यमिति चेत् । न । अभिव्यक्तिफलत्वात् । सन्तोपि हि विकाराः पूर्वमनभिव्यक्ताः कारकव्यापारैरभिव्यज्यन्ते । अभिव्यक्तावुत्पत्तिशब्दोऽनर्थक इति चेत् । अभिव्यक्तिभेदात्। घटस्यान्धकारातिरोहितस्य दीपेन तदुत्सारणमभिव्यक्तिः । मृदि तु मृत्स्नाकारस्य प्रोत्सारणं कुलालेन क्रियते स्थूलाकारता प्रकटीक्रियते सा च पूर्वमपरिदृष्टेत्युत्पत्तिव्यपदेश इति दिक् । तमिमं पक्षं प्रतिक्षिपति । तदयुक्तमिति । न तावदेकस्यां ज्ञानव्यक्तौ द्वयं सम्भवति विरोधात् । प्रामाण्याप्रामाण्ये हि परस्परपरिहारास्थितिविरोधेन विरुध्येते कथमेकव्यक्तिनिवाशिनी स्याताम् । अथैकस्यैव विज्ञानस्य द्वयं स्वत एव प्रकाशत इति मतं तथापि विरोधः । यदुक्तमसतस्साध्यत्वानुपपत्तिः तन्न । सतोप्यात्मादेरसाध्यत्वदर्शनात् । यदपि सिकतासु तैलादिर्नज्ञायते इति तदप्ययुक्तम् । तस्य तदुत्पादनशक्त्यभावात् । न हि सर्वं सर्वोत्पादनशक्तियुक्तम् । अधिकं दूषणं ग्रन्थान्तरादवगन्तव्यम् । अतो यथा नैकस्याग्नेश्शीतोष्णस्वभावत्वं विरुद्धधर्म्माध्यासस्य भेदनिबन्धनत्वात् । एवं न ज्ञानस्य प्रमाणाप्रमाणस्वभावत्वम् । अथ विरोधपरिजिहीर्षया भिन्नव्यक्त्याश्रयं नीलपीतवत्स्वतोद्वयमित्युच्यते । तदप्ययुक्तमित्याह । अथेति ।

कारणान्तरानिरपेक्षस्य ज्ञानस्यैवोपलम्भहेतुत्वे किं क ज्ञाने भवतीति न शक्यं विवेक्तुम् । अतो द्वयमपि स्वस्वभावेनानिरूपितं कारणगुणदोषज्ञानाभ्यामवगम्यत इत्यपरे । तदप्यपेशलम्—एवं हि गुणदोषावधारणात् प्रागन्यतरेणाप्याकारेणार्थमनवगमयद्विज्ञानं निस्स्वभावं स्यात् । तस्मादप्रामाण्यं स्वतः, प्रामाण्यं तु संवादज्ञानादिभिरित्येतदेव युक्तम् ।

तथा हि—न ज्ञानमुत्पन्नमित्येतावताऽर्थतथात्वावधारणं युक्तं व्यभिचारादनिश्चयाच्च, अप्रामाण्यमेव तस्यां वेलायां प्राप्तम्, पश्चात् कारणगुणज्ञानात्संवा-

---

कथं न युक्तमत आह। कारणान्तरेति । स्वतोद्वयवादिना प्रामाण्याप्रामाण्यावधारणे कारणान्तरस्य संवादादेरनपेक्षणात् । ज्ञानस्यैवोपलम्भहेतुत्वे सर्वज्ञानेषु बोधरूपायाः स्वतोविशेषाप्रतिभासनात् कस्यां ज्ञानव्यक्तौ प्रामाण्यं कस्यां नेत्यनिश्चयाद्व्यवहारोच्छेदः स्यादिति भावः । परतोद्वयमिति पक्षान्तरमुत्थापयति। अपेशलत्वे कारणमाह। अत इति । एवं हीति । सर्वं हि विज्ञानं स्वभावद्वयेऽन्तर्भूतं किञ्चित् प्रमाणस्वभावमवशिष्टमप्रमाणस्वभावमिति स्वभावान्तराभावात्पूर्वं च केनापि रूपेणाऽनवधारणे निःस्वभावत्वं स्यात् निःस्वभावस्य चाभाव एव प्राप्त इति परतोपि कस्य प्रामाण्याप्रामाण्ये स्यातामिति भावः । ननु ज्ञाने सत्वगुणत्वज्ञेयत्वादिस्वभावसद्भावात्कथं निःस्वभावत्वम्। मैवम्। सत्वगुणत्वादीनामप्यन्यतरांशपातित्वाद्गुणदोषावधारणात्प्राक्—प्रामाण्याप्रामाण्यानवधारणे च स्वभावद्वयवर्जितं क्रियात्मकं किंस्वभावकं स्यादित्यनवधारणं स्यात् अत एतत्पक्षासम्भवात्पक्षान्तरमेव युक्तमित्याह। तस्मादिति । युक्तमेव दर्शयति । तथा-

हीति । अयमाशयः । अप्रामाण्यं नाम प्रामाण्याभावस्तस्याव-स्तुत्वान्न कुतश्चिदुत्पादः प्रामाण्यन्तु वस्तुत्वात्कारणगुणजन्यम् । ननु प्रामाण्याभावस्य प्रध्वंसादिरूपस्य मीमांसकैर्वस्तुत्वेनेष्टत्वा-दवस्तुत्वादित्यसिद्धो हेतुः सिद्धत्वे वा घटादिप्रध्वंसेनानैकान्तिकः। उच्यते । एतन्मतवादिनो बौद्धस्य तुच्छमभावो न वस्त्वन्तरं, यदि वस्त्वन्तरं स्यात्सत्यपि तस्मिन् भावस्य पूर्ववद्दर्शनं स्यादाविशेषात् । न हि घटे सति पटस्यानुपलब्धिः । भावविरोधित्वादभावस्या-यमदोष इति चेत् । न । यद्यकिञ्चित्करोयं भावस्याभावः ? कथं विरोधी स्यात् । अथ किञ्चित्करः ? तथापि न तावद्भावस्वरूपं करोति अर्थान्तरकरणे तु कोविरोधः । तस्माद्घटाभाव इति घ-टस्य भावो नास्तीत्यर्थः । नच घटादिप्रध्वंसेनानैकान्तः तस्य तेन निर्हेतुकत्वाभ्युपगमात् । प्रामाण्यं तु स्वालम्बनाव्यभिचारि-त्वं तस्य च वस्तुत्वाद्युक्ता गुणैरुत्पत्तिरिति । ननु के पुनरमी गुणाः ये प्रामाण्यस्योत्पादका इत्युच्यन्ते यदि भेषजादिभिरा-हितातिशयविशेषा इत्युच्यन्ते तर्ह्यनाहितातिशयानां न प्रामाण्यं जायेत । उच्यते—

"विशुद्धिरिन्द्रियादीनां गुणानामतिशयः कृतः ।
साम्यं वातादिधातूनां विशुद्धिरभिधीयते" ॥

साम्येन हि स्थिता वातादयः प्रामाण्यमुपजनयन्ति, तद्वै-षम्ये तु तिमिरादयो दोषा जायन्ते, शब्दे तु वक्तुराशयशुद्धिर्गु-णो, विप्रलम्भादयश्च दोष इति तज्जन्यमप्रामाण्यं, प्रामाण्यं त्वर्थ-निश्चयोवस्त्वात्मक इति तद् गुणेभ्योजायते ज्ञायते चेति । यदि प्रामाण्यं स्वतः स्यात् अप्रामाण्यमप्यवस्तुत्वेनाजन्यत्वाद-न्यानधीनं, तर्हि सर्वज्ञानानामपि प्रामाण्यप्रसङ्गः स्वप्नादिज्ञाना-नामपि ज्ञानत्वाविशेषात् । ननु कथमप्रामाण्यमजन्यं दोषान्वय-

दज्ञानादर्थक्रियाज्ञानाद्वा प्रामाण्यावगमादपोद्यते। श-ब्दे चाप्तप्रणीतत्वं गुणः, न च वेदे तदस्त्यपौरुषेयत्वाभ्युपगमात्। "वनस्पतयः सत्रमासत" "शृणोत ग्रावाण" इत्येवमादीनामुन्मत्तप्रलपितकल्पत्वात्, अ-प्रत्ययिततरप्रणीतत्वादप्रामाण्यमेव वेदानामिति प्राप्ते अभिधीयते--

परापेक्षं प्रमाणत्वं नात्मानं लभते क्वचित्।

मूलोच्छेदकरं पक्षं को हि नामाध्यवस्यति ॥ ७ ॥

यदि हि सर्वमेव ज्ञानं स्वविषयतथात्वावधारणे स्वयमसमर्थं विज्ञानान्तरमपेक्षेत ततः कारणगुणसं-

---

व्यतिरेकानुविधायित्वेन तज्जन्यत्वावगमात्। कामली हि पीतं शङ्खं जानाति, तदपगमे च शुक्लं, अतोऽवस्तुनोपि हेतुजन्यत्वमा-पन्नं, तदनभ्युपगमे वा स्वप्नादिज्ञानानामपि प्रामाण्यापत्तिः। उ-च्यते। नात्र दोषैरप्रामाण्यं जन्यते तेषां प्रामाण्यजनकगुणोत्प-त्तिप्रतिबन्धकत्वेनोपक्षीणत्वात्। सत्सु च दोषेष्वसन्तो गुणा न स्वकार्यं प्रामाण्यं जनयन्तीत्यप्रामाण्यमेवानपोदितं स्वाभा-विकमास्ते। तदुक्तं—

"तस्मात्कारणशुद्धत्वं ज्ञानप्रामाण्यकारणम्।

स्वभावतोऽप्रमाणत्वं तदभावे न लक्ष्यते" इति (श्लो.वा.४४)॥

एवं च गुणाधीनप्रामाण्याभ्युपगमान्नित्यवेदवादिनाञ्च तद-सम्भवादाप्तप्रणीतत्वे च प्रमाणाभावाद्वेदानामप्रामाण्यमापन्न-मित्याह। शब्दे चेति।

एवं तावत् परतः प्रामाण्येन पूर्वपक्षं कृत्वा संप्रति तमेव दूषयन् सिद्धान्तमारभते। इति प्राप्त इति। श्लोकार्थं विवृणोति। यदि हीति। अर्थक्रियाज्ञानं ह्यव्यभिचारात्स्वतःप्र-

वादाऽर्थक्रियाज्ञानान्यपि स्वाविषयभूतगुणाद्यवधारणेऽपरमपेक्षेरन्, अपरमपि तथेति न कश्चिदर्थो जन्मसहस्रेणाप्यध्यवसीयेतेति प्रामाण्यमेवोत्सीदेत्।

अथ—अर्थक्रियाज्ञानं स्वतः प्रमाणमिति चेत्? को विशेषः?, अव्यभिचार इति चेत्? न, स्वप्नावस्थायामसत्यप्युदकाहरणेऽर्थक्रियाविज्ञानदर्शनात्।

अथ सुखज्ञानमेवार्थक्रिया? तच्चाव्यभिचार्येव न हि क्वचिदप्यसति सुखे सुखज्ञानमस्ति। सत्यमेतत्, नतु तेन पूर्वज्ञानस्य प्रामाण्याध्यवसानं सम्भवति—अप्रमाणेनापि प्रियासङ्गमविज्ञानेन स्वप्नावस्था-

---

माणमर्थक्रियां निश्चाययच्छक्नोति पूर्वज्ञानस्य प्रामाण्यं निश्चाययितुमतो नानवस्थेति शङ्कते। अर्थक्रियेति। उपलक्षणं चैतत् ज्ञानान्तरसंवादोपि नार्थतथात्वाभावे घटत इति ततोऽप्यर्थतथात्वनिश्चयः तथा गुणवत्कारणजन्यं यथार्थमेव भवतीति कारणगुणावधारणादपि शक्यते ऽर्थस्य तथाभावो निश्चेतुमिति। परिहरति। नेति। अतोऽर्थज्ञानं व्यभिचारान्न स्वतःप्रमाणमित्यर्थः। अर्थक्रियाशब्देन नोदकाहरणादिकमुच्यते किन्तु ज्ञानमेव सुखात्मकं, सर्वं च ज्ञानं स्वार्थे स्वत एव प्रमाणमव्यभिचारादिति शङ्कते। अथेति। परिहरति। सत्यमिति। पूर्वज्ञानं—सुखजनकज्ञानम्। भवतु नाम तेन ज्ञानेनार्थक्रियायास्सुखस्य सत्यत्वनिश्चयः तथापि पूर्वज्ञानस्य याथार्थ्यं दुर्निरूपं, अयथार्थादपि ज्ञानात्सुखोत्पत्तेरित्यर्थः। किञ्चार्थक्रियालिङ्गकानुमानप्रवृत्तेः पूर्वं केनचिदर्थस्य निर्णयोऽङ्गीकर्तव्यः अन्यथा व्याप्तिग्रहणस्यैवासम्भवः। यच्च पूर्वमर्थनिर्णायकं तस्य स्वतः प्रामाण्यमङ्गीकर्तव्यं एवं च सर्वत्र तथैवास्तु किं वैरूप्याङ्गीकारेण?। सिद्धा-

र्थां सुखदर्शनात्। तस्मात् स्वतः प्रामाण्यं प्राप्तमऽर्था-
न्यथात्वकारणदोषज्ञानाभ्यामपोद्यत इत्यवश्यमङ्गी-
करणीयम्। एवं च शब्देऽनाप्तपुरुषसंस्पर्शकृतत्वाद्
दोषाणामऽपौरुषेये वेदे तदभावात् साक्षाच्चार्थान्यथा-
त्वज्ञानाभावादनपोदितं प्रामाण्यं भवति। पौरुषेय-
वचनानि तु पुरुषबुद्धिप्रभवत्वाद् भ्रान्त्या विप्रलिप्स-
या वा प्रयुक्तानि मूलदोषेण दुष्टत्वादयथार्थानि भ-
वन्तीति वैषम्यम्।

न्तमुपसंहरति। तस्मादिति। नन्ववस्तुत्वात् दोषजन्यमप्रामाण्यं न भवति अतस्तज्जन्यं च कथं ततो निश्चेतुं शक्यम्। उच्यते। न निश्चयप्रागभावरूपमप्रामाण्यं, किंत्वविद्यमानार्थप्रकाशत्वरूपं, तच्च शक्यं दोषज्ञानेन निश्चेतुं, अर्थान्यथात्वस्य दोष-निमित्तत्वात्। दुष्टेषु कारणेष्वयथार्थत्वदर्शनात्। स्वतःप्रामाण्योपपादनफलमाह। एवं चेति। ननु गुणविधुरेषु दुष्टेषु च कारणेष्वयथार्थज्ञानं जायते तत्कथमयं निर्णयो दोषनिमित्तकमेवायथार्थत्वं न गुणाभावनिमित्तकमिति। सत्यम्। यद्यपि प्रसिद्धेषु अयथार्थज्ञानेषु गुणाभावो दोषश्चेति द्वयं दृष्टं, तथापि वेदे गुणाभावेऽपि प्रामाण्यदर्शनात्तन्मा बाधीति दोषनिमित्तमेवायथार्थत्वं शुक्तिकारजतज्ञानादीनां कल्प्यते दोषस्यैव तिमिरादेस्तन्निमित्तत्वेन बहुलमुपलब्धेः। किं च गुणाभावस्याप्रामाण्यहेतुत्वे गुणस्य प्रामाण्यहेतुत्वं वाच्यं तच्च न युज्यते गुणाभावेऽपि शुक्तिरजतादिज्ञानेषु शुक्लत्वभास्वरत्वादिरूपाणां तथाभूतानामेव दर्शनात् धर्म्यंशे प्रामाण्याच्च। तस्मात्स्वकारणादेव यथार्थत्वं ज्ञानस्य, दोषात्त्वयथार्थत्वमिति। अत्रेयमुपपत्तिः। गुणज्ञानाऽसंवादज्ञानात्पूर्वं ज्ञानं तावज्जायत एव, तच्चोत्पन्नमपि तत्संश-

यात्मकमवभासते। अत एव ज्ञानोत्पत्तेरनन्तरमेव प्रमातृणां भ्रान्तिसंविदितेऽपि रजते सम्यग्रजतबोध इव प्रवृत्तिर्दृश्यते अतो-जातोपि निश्चयः पश्चात्कथमप्रमाणं भविष्यति। सत्यपि संवादे गुणज्ञाने वा तावदेव प्रमाणस्य सत्त्वं नाधिकं किञ्चित्। अतः किं तदपेक्षयेति। यथाऽऽहुः—

"स्वतः सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यमिति गृह्यताम्।
न हि स्वतोऽसती शक्तिः कर्तुमन्येन शक्यते"(श्लो.वा.४७)॥

अत्र पूर्वार्द्धेन ज्ञानहेतूनां प्रामाण्येऽपि व्यापार इति प्रतिज्ञातं उत्तरेण तु सामग्र्यन्तराभावस्तत्र हेतुरुक्तः। अन्येन—विज्ञानसामग्र्यतिरिक्तेनेत्यर्थः। लोके च स्वशब्द आत्मीयवचनः। ननु स्वतः प्रामाण्यवादिनामपि गुणवदिन्द्रियादिकारणिकैव प्रमाणोत्पत्तिरास्थेया, तद्यदि गुणाः प्रमाणोत्पत्तौ कारणं तदाऽर्थनिश्चयाख्ये तत्कार्येऽपि तदधीनता युक्ता, तदायत्तप्रामाण्याश्रयणात्। उच्यते। प्रमाणोत्पत्तावपि न गुणा इत्येवापेक्ष्यन्ते, किन्तु दोषनिराकरणौपयिकतया, दोषाणां प्रामाण्योत्पत्तिविघातकत्वात्। गुणैरुत्सारितानां च तद्विघातकत्वासम्भवात्। अत एवासत्स्वपि वक्तृगुणेषु वेदे दोषाभावमात्रादेव प्रामाण्यं सिद्ध्यति। किञ्च गुणाः प्रमाणोत्पत्तौ कारणं नैतावता प्रमाणकार्येऽप्यर्थनिश्चयाख्ये तदपेक्षा युक्ता, नहि घटः स्वोत्पत्तौ मृत्पिण्डदण्डादिकारणापेक्ष इति स्वकार्यजलाहरणेपि तदपेक्षेत। लब्धात्मनां स्वकार्येषु कारणनिरपेक्षाणामपि प्रवृत्तिदर्शनात्, कारणगुणाद्यपेक्षायां त्वनवस्थायाः परिहर्तुमशक्यत्वात्। स्वतः प्रामाण्ये तु नानवस्थापत्तिः, ज्ञानस्वभावादेवार्थनिश्चयस्य सिद्धत्वात् मिथ्यात्वाशङ्का तु तद्धेतुभूतदोषाज्ञानादयत्नेनैव निवर्तेत इति। तस्माद्बोधस्वभावानुप-

न्धिज्ञानानामौत्सर्गिकमेव प्रामाण्यं, यथाऽऽहुः—

"तस्माद्बोधात्मकत्वेन प्राप्ता बुद्धेः प्रमाणता ।
अर्थान्यथात्वहेतूत्थदोषज्ञानादपोद्यत" इति (श्लो.वा.५३)॥

अर्थान्यथात्वज्ञानं च द्वेधा नैतदेवमिति पूर्वावगतरूपोपमर्देन तत्त्वप्रकाशनेन वा । हेतवो ज्ञानानामिन्द्रियादयस्तेषु वातादिसमुत्था दोषास्तिमिरादयः तज्ज्ञानेनोत्सर्गतः प्राप्नुवन्ती प्रमाणताऽपोद्यत इति श्लोकार्थः । नन्वस्तु नाम स्वतः प्रामाण्यमप्रामाण्यं तु कथं परतस्तस्यावस्तुत्वेन दोषैरजन्यत्वात् । उच्यते। त्रिविधमप्रामाण्यं तत्र संशयविपर्ययोर्ज्ञानात्मकवस्तुत्वाद्दोषजन्यत्वं युक्तमेव । ज्ञानप्रागभावस्त्ववस्तुतयैव प्रसिद्धः । न चास्माकमप्यसौ दोषैर्जन्यते ज्ञानकारणाभावादेव तत्सिद्धेः । यथाऽऽहुः—

"अप्रामाण्यं त्रिधा भिन्नं मिथ्यात्वाज्ञानसंशयैः ।
वस्तुत्वात् द्विविधस्याऽत्र सम्भवो दुष्टकारणादिति" (श्लो.वा.५४)॥

नन्वप्रामाण्यस्याऽपि परतस्त्वेऽनवस्था स्यात् पारतन्त्र्यस्यैवाऽनवस्थापादकत्वात् । मैवम् । पराश्रयतामात्रस्यानवस्थानापादकत्वात् । सजातीयापेक्षायां ह्यनवस्था भवति यथा प्रामाण्यस्य प्रमाणापेक्षायां, अप्रामाण्ये तु स्वतःप्रमाणेन नैतदेवमिति साक्षाद्विपर्ययज्ञानात् । ननु स्वतः प्रामाण्यपक्षे पूर्वज्ञानमप्यसन्दिग्धमेवोत्पन्नं कथमप्रमाणं भविष्यति येन परेण बाध्यते, पूर्वेणैव परं किं न बाध्येत । नैष दोषः । उत्सर्गतः पूर्वस्याऽपि प्रामाण्यं प्राप्तमेव, अपवादभूतेन तूत्तरेण बाध्यमानं तदप्रमाणं भवति । नच वैपरीत्येन बाधः शङ्क्यः, यद्धि यद्बाधमानमवभासते तत्तस्य बाधकमभिधीयते । नचानागतोत्तरबाधरूपेण पूर्वमवभासते । उत्तरन्तु पूर्वज्ञानबाधमन्तरे-

णानुत्पद्यमानं तस्य बाधकं भवति तच्च स्वत एव प्रमाणमिति न काचिदनवस्था । ननु नेदं रजतमित्यादिना परेण पूर्वस्य बाधो युक्तो विषयैक्यात्, दोषज्ञानं तु कारणदोषविषयत्वेन पूर्वस्माद्भिन्नविषयं, कथं तेन पूर्वज्ञानप्रमाणताऽपोद्यत इत्युच्यते। सत्यमेवम् । तथाऽप्यर्थात्तुल्यार्थतामासाद्य बाधो भवति दोषाणामयथार्थज्ञानहेतुत्वात् । तथाहि शङ्खे पीतमिदमिति ज्ञाने जाते परतश्च ज्ञानकारणदोषे ऽवगतेऽर्थात् पीतिमा शङ्खस्य प्रतिक्षिप्तो भवति यथा क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वेन भिन्नविषययोरपि चमसगोदोहनयोरवान्तरव्यापारैक्ये न बाध्यबाधकभावस्तथेहाऽपि । तत्किमेष एवोत्सर्गो यत्सर्वदा परेण पूर्वं बाध्यते । नेति ब्रूमः । यदोत्तरज्ञाने बाधधीर्न भवति कारणदोषज्ञानं वा तदा पूर्वस्य बाधः । यदा तु बाधकज्ञानं सापवादं भवति तदा पूर्वज्ञानमेव निरपवादमौत्सर्गिकप्रामाण्यं लभत इति । ननु प्रमाणेन सता तृतीयेन बाधकं बाध्येत तदेव तु कथं प्रमाणं ?, दोषाऽज्ञानादिति ब्रूमः । सर्वं हि ज्ञानं स्वत एव प्रमाणं यद्यपि त्विज्ञायमानदोषं भवति । अतस्तृतीयेन बाधकज्ञानेन बाधिते पूर्वस्यैव प्रामाण्यं भवतीति । यस्य तु तृतीयेऽपि ज्ञाने दोषज्ञानं बाधकं वा जायते तस्यास्तु चतुर्थज्ञानावसानो निर्णयः । नत्वेवं, प्रायेण प्रथमज्ञान एव निर्णयदर्शनात् । उक्तं च—

"एवं त्रिचतुरज्ञानजन्मनो नाधिका मतिः ।
प्रार्थ्यते तावतैवैकं स्वतः प्रामाण्यमश्नुते" (श्लो.वा.६१)॥

शब्दे च वक्त्रधीना एव दोषाः, वेदे च वक्तुरभावान्निराश्रया दोषा न भवन्तीति निरपवादं प्रामाण्यमुपपन्नं भवति ।

"पौरुषेये द्वयं दृष्टं दोषाभावो गुणस्तथा ।
प्रामाण्यं तत्र गुणतो नैव स्यादनवस्थितेः ॥

केचित्त्वाहुः—न लोकेपि शब्दस्याऽयथार्थत्वमस्ति तदभावात्, न हि लोके शाब्दं प्रमाणमस्ति य-

तस्माद्गुणेभ्यो दोषाणामभावस्तदभावतः ।
अप्रामाण्यद्वयासत्वात्तेनोत्सर्गो ऽनपोदितः"(श्लो.वा.६५)॥

गुणाश्च स्वरूपसन्त एव दोषानुत्सारयन्ति न ज्ञायमानाः, ततोऽसन्तो दोषा न जाता इति सहजं प्रामाण्यमवतिष्ठते। यदि तु प्रमाणान्तरेण ज्ञाता एव गुणा दोषानुत्सादयेयुस्तदाऽनवस्था स्यात् नत्वेवं, नाऽपि संवादापेक्षं प्रामाण्यमनवस्थानात् । वेदे च प्रमाणान्तरसंवादाऽसम्भवादनुवादकत्वापत्तेश्च ।

"तस्मात् दृढं यदुत्पन्नं न विसंवादमृच्छति ।
ज्ञानान्तरेण विज्ञानं तत्प्रमाणं प्रतीयताम्" (श्लो.वा.८०)॥

अत्र वार्तिककारैः स्वतः प्रामाण्योपयोग्यन्यदपि निरूप्यानन्तरं भाष्यव्याख्याप्रसङ्गेन सुगतसार्वज्ञमार्हतसार्वज्ञं च निराकृत्यानन्तरं सृष्ट्यादौ नित्य एवायमागमः सुप्तप्रतिबुद्धन्यायेन हिरण्यगर्भस्य प्रतिभातस्ततः प्रभृत्येषा स्वाध्यायपरम्परेति वेदान्तवादिमतं सिद्धान्तपरिपन्थित्वेन—

"नित्यागमाववबोधोऽपि प्रत्याख्येयोऽनया दिशा"(श्लो.वा.१४३)

इत्यादिना निराकृत्यानन्तरं भाष्यग्रन्थान् व्याख्याय तत्सूचितमनुमानं च—

"चोदनाजनिता बुद्धिः प्रमाणं दोषवर्जितैः ।
कारणैर्जन्यमानत्वाल्लिङ्गाप्तोक्त्यक्षबुद्धिवत्" (श्लो.वा.१८१)॥

इत्यादिनोक्त्वा भाष्यार्थोपसंहारः कृतस्तत्सर्वं तत्रैवावगन्तव्यं विस्तरभयान्नेह लिखितम् ।

प्रसङ्गादेकदेशिमतं निराकर्तुमुपन्यस्यति । कश्चिच्चिति ।

---

(१) टीकानुसारेण कश्चित्त्वाह इति युक्तः पाठः ॥

क्तृभिप्रायानुमापकत्वात् पुरुषवचसाम्, तेनानुमानस्यैवायं व्यभिचारो न शब्दस्य । न वा तस्यापि, विवेकाग्रहणादालिङ्गे लिङ्गव्यवहारप्रवृत्तिः । यदि तु शब्दस्यैवायं व्यभिचारोऽभ्युपेयते स्वाभाविकमेवाऽप्रामाण्यं स्यात्, न हि पुरुषदोषेण शब्दस्य दोषो भवति, यथावस्थितशब्दाभिव्यक्तिमात्रे पुरुषस्य व्यापारात् ।

तदिदमसारम्—यदि लोके शाब्दं नास्ति तदा वेदेऽपि कथं तत्स्यात् ? । 'न ह्यभिप्रायानुमानक्षीणस्य शब्दस्यार्थं प्रति वाचकत्वे प्रमाणमस्ति' इत्युक्तं न्यायरत्नमालायाम्[1] ।

तदभावात्—लोके शब्दलक्षणप्रमाणाभावात् । कथमेतावता

---

(१) न्यायरत्नमालायामेवमुक्तम् "किं च स्वरूपमात्रमपि नाभिधेयम् पदविशेषस्यैव वाचकत्ववद् विशिष्टार्थविषयेणैव विज्ञानेन व्याप्तिग्रहणसंभवात्, यथा हि वाचकत्वं प्रति पदमर्थविशेषं प्रतिगृह्यते-गोपदं सास्नादिमतो वाचकम्, अश्वपदं वाजिवाचकमिति तथा तदन्वितार्थविषयविज्ञानव्याप्तिस्तस्य तस्य-ग्रहीतुं शक्यते, आप्तस्य गोपदरचना आकाङ्क्षितसंनिहितयोग्यार्थान्तरान्वितसास्नादिमद्विज्ञानपूर्विकेति वा । ततश्च पदानाम्—

अर्थस्वरूपवाचित्वमपि नैव प्रसिध्यति ।
प्रागेवान्वितवाचित्वमतो वेदाऽप्रमाणता ॥

नन्वनुमितमप्यर्थं पश्चादनुवदद्वाक्यं वाचकम् स्यात् ?, तन्न, अनुवादकत्वे प्रमाणाभावात् । नह्यनुवादकत्वमन्तरेण किं चिदनुपपन्नं यतस्तत् कल्प्येत । शक्तत्वादनुवादकत्वमितिः चेत् ? तदितरेतराश्रयम्-शक्तेरनुवादस्ततश्च शक्तिरिति । तस्मान्न वाचकत्वं सिध्यति । यदि परम्- अर्थविशेषविज्ञानानुमानसिद्ध्यर्थं पुनर्वाचकत्वमवस्थाप्येत ? तच्चान्तरेणापि वाचकत्वं शब्दविशेषस्य ज्ञानविशेषेणैव व्याप्तिग्रहणसम्भवादनुपपन्नम् । तस्माल्लोकवचसा-

यच्च व्यभिचाराभ्युपगमे स्वाभाविकमप्रामाण्यं भवति पुरुषदोषस्य शब्देऽनवताराददिति, स्यादेतदेवं यदि यदीयं यद्वाक्यं तत्स पुरुषोऽभिव्यञ्ज्यात्, तत्तु तेनैव क्रियते-वर्णा नित्याः पदानि च, वाक्यानि तु पुरुषैरेव क्रियन्ते पौरुषेयत्वादेव । यथाऽवस्थितानि व्यज्यमानानि वेदवाक्यवदपौरुषेयाण्येव स्युः । तत श्च वक्त्रभिप्रायानुमापकत्वमपि न स्यात्, तद्यथा-ऽध्येतृभिरभिव्यज्यमानानि वेदवाक्यानि नाध्येतॄणामभिप्रायं सूचयन्ति तथा पुरुषवाक्यान्यपि न सूचयेयुः । यदि हि व्यभिचाराऽऽशङ्कया लोके शब्दस्य प्रामाण्यं न सम्भवतीत्युच्यते ?, तर्हि तद् वक्त्रभिप्रायानुमानेऽपि तुल्यम्, अन्यथासंविदानस्याप्यऽन्यथा वाक्यरचनादर्शनात् ।

किञ्च शब्दस्य चक्षुरादेरिव स्वसामर्थ्येन बोधकत्वाद् व्यभिचारेपि न बोधकत्वहानिः । लिङ्गस्याव्यभिचारिण एव गमकत्वमिति व्यभिचारिणो लिङ्गत्वमनुपपन्नम् ।

अथ वक्तुराप्तत्वाद् व्यभिचारशङ्कां निवर्त्यानुमानम् ? तथा सति शाब्दमेवार्थे प्रमाणमस्तु प्रतिबन्धिकायाः शङ्काया निरस्तत्वात् । अवश्यं हि बुद्धिविशेषमनुमित्सतो प्रथमं पदार्थास्तेषां चाऽन्वययोग्यताऽऽलोचयितव्या, ते चालोच्यमाना द्रागेव

मनुमानत्वेन प्रामाण्याङ्गीरणे पदानां वाचकत्वाऽयोगादऽप्रतिपादकत्वेनाप्रामाण्यं वेदस्य स्यादिति तत्प्रामाण्यसिद्ध्यर्थं लोकेपि शब्दानां शब्दतयैव प्रामाण्यमभ्युपगन्तव्यम्" इत्यादि ।

वाक्यार्थं बोधयन्तीति नानुमानं प्रतीक्षन्ते।

किञ्चानुमिते बुद्धिविशेषे पश्चादनुवादभूतं वाक्यं वाक्यार्थमवबोधयतीति वः सिद्धान्तः, ततश्च यो नामाऽनाप्त एवाऽऽप्तबुद्ध्या गृहीतस्तद्वाक्यादयथार्थमेव ज्ञानमुत्पन्नमित्यभ्युपगन्तव्यं ततश्च दोषाधीनत्वादप्रामाण्यस्य वक्तृदोषाणां च शब्दे संक्रान्त्यऽनभ्युपगमात् स्वारसिकमेव शब्दे दुष्टत्वमापन्नमिति बलादप्रामाण्यं वेदस्य प्रसज्यत इत्यास्तां तावत्। तस्मादनाप्तवचसां सत्येवाप्रामाण्ये वक्तृदोषाधीनत्वाद् वेदे च तदभावात् प्रामाण्यमेव वक्तव्यम्। तस्माच्चोदनालक्षण एव धर्मः श्रेयस्कर इत्यर्थः। यदेव श्रेयस्साधनरूपं यागहोमादि तदेव धर्म इत्युच्यते लोके, नाऽपूर्वमन्तःकरणवृत्त्यादि वा लोकप्रसिद्धिविरहात्।

नन्वऽपूर्वमेव श्रेयस्साधनम्?, न, अवान्तरव्या-

शब्दस्यायथार्थत्वपरिहारोऽत आह। तेनेति। तेनेत्यादिर्वक्तव्यमित्यन्तो ग्रन्थः स्पष्टार्थः। उपपादितमर्थं निगमयति। तस्मादिति।

धर्मपदार्थं व्याचष्टे। श्रेयस्कर इति। लोके यागहोमादिकर्तरि धार्मिकपदप्रयोगादित्यर्थः। यागादेरेव श्रेयस्साधनत्वबोधनादितिभावः। अत्र चोदयति। नन्विति। नैयायिकादिभिर्विहितयागादिक्रियासाध्यापूर्वस्यैव धर्मत्वाङ्गीकारादित्यर्थः। परिहरति। नेति। अतीन्द्रियापूर्वदर्शनमन्तरेणाऽपि यागादिकर्तर्येव धार्मिकपदप्रयोगदर्शनादिति भावः। तदुक्तम्—

"अन्यत्साध्यमदृष्ट्वैव यागादीननुतिष्ठतः।

पारमात्रत्वात् । तस्माद् यागादिरेव श्रेयस्साधनरूपेण
धार्मिकत्वसमाख्यानं तद्योगादिति गम्यते" (श्लो.वा.१९२)

ननु न तावद्यागादीनां स्वरूपमेव धर्मः तेषामैन्द्रियकत्वे न धर्मत्वनिषेधात् श्रेयस्साधनत्वरूपेणैव धर्मत्वोक्तेः तच्च रूपमतीन्द्रियत्वादपूर्वमेवाप्रत्यक्षं ततश्चाऽन्यत्साध्यमदृष्टैवेत्यनेन न्यायेन यागादिस्वरूपस्यैव धर्मत्वमित्यापन्नं स्वरूपाभिधाने चैकस्यैव धर्मपदस्य नानाजातीयेषु द्रव्यगुणकर्मस्वनेकशक्तिकल्पनास्यात् । न च सकलानुगतप्रीतिसाधनत्ववचनाददोष इति वाच्यम् । तस्यातीन्द्रियत्वात् विशिष्टवाचकस्य प्रीतिरूपविशेषणमात्राभिधानप्रसङ्गाच्च । किञ्च विधेयस्य धर्मपदार्थत्वे भावनाया एव विधेयतया धर्मपदवाच्यता स्यात् । सा हि त्र्यंशा विधीयत इति सिद्धान्तेन यागादेरविधेयत्वात् तद्वरमपूर्वमेव धर्मपदवाच्यं तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात् धर्मपदस्य । तथा हि फलकाले ऽसत्यपि कर्मण्यपूर्ववत्त्यैव धर्मवानयमित्युच्यते सत्स्वपि च यागादिषु वैगुण्येनापूर्वानिष्पत्तौ न धर्मवानिति प्रयुज्यते अतोऽपूर्वमेव धर्मशब्दार्थः । अत्रोच्यते । धर्मशब्दोऽयं पाचकादिवत्सभाग एव धृतिसाधने वर्तते । धृतिरिति च प्रीतिपर्यायः धृञ्ग धृतिः प्रत्ययेन च तत्साधनमभिधीयते पृषोदरादिमध्यपतितश्चायम् । न चैवं भोजनादौ प्रसङ्गः, चोदनालक्षणश्रेयस्करमात्रे रूढत्वात् । नच भावनायां प्रसङ्गः विहितत्वेपि तस्या असाधनत्वात् यागादीनामेव श्रेयस्साधनत्वस्य चोदनाप्रमाणकत्वात् । न चैवं विशेषणमात्राभिधानापत्तिः अखण्डस्यैव प्रायेण विशेषणमात्राभिधायकत्वदर्शनात् । असत्यां च गतौ सर्वाभिधानस्यैव युक्तत्वात् । उक्तश्च—

"यत्र ह्येकखण्डेन शब्देन विशिष्टो बोध्यते तत्र विशेषणमेव शब्दस्य वाच्यं गवादिशब्दवत्सामशब्दवच्चेति । केवलरूढ्यभ्युपगमेन वा उपाधिद्वयस्याभिधानमेव वाच्यं, प्रीतिसाधनत्वस्य विहितत्वस्य च, उभयत्र धर्मपदोपचारात् । न च प्रीतिसाधनत्वरूपस्यादृश्यत्वोपलम्भः तद्रूपस्य वेदादवगमात् । न चापूर्वस्य वेदादवगतिः तस्यावान्तरव्यापारत्वेन कल्प्यत्वात् । असत्यपि कर्मणि कृतयागत्वेनैव धार्मिकपदप्रयोगोपपत्तेः । यदप्युक्तम्—विगुणे प्रयोगाभावान्न यागादिर्धर्म इति । तन्न । तथाविधस्याभ्युदयसाधनत्वाभावेन तत्र धर्मपदप्रयोगाभावात् । फलकाले तु धर्मवत् पदप्रयोगोऽभ्युदयसाधनाभिप्राय एव तदानीमपि शक्तिरूपेण यागस्य सत्वात् । ननु यागादिसाधनवादिनोऽप्यपूर्वसिद्धिमन्तराऽन्तर्भाव्यैव साधनत्वं वदन्ति । तथा ह्याहुः "तेनापूर्वं कृत्वेति" । प्रत्यासन्नफलं चापूर्वमेव, अतिक्रान्ते कर्मणि तत एव फलसिद्धेः, अतोऽपूर्वं धर्म इत्येव न्याय्यम् । मैवम् । तद्धि कर्मशक्तिः फलशक्तिर्वा वस्त्वन्तरमेव वा स्यात् । न चैतस्य साध्यसाधनयोरन्यतररूपानुप्रवेशः सम्भवति । न तावत्फलसाधनभूतं सत्कल्प्यते नापि यागसाध्यभूतं श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात् । नाप्युभयरूपरहितं निःस्वभावस्यासद्रूपतापत्तेः अतो यागस्य फलोत्पादिका शक्ति, रात्मनो वा फलभोगयोग्यता, फलस्य वाङ्कुरावस्थाऽवान्तरव्यापररूप एव वा कश्चित्पदार्थः, सर्वथा तावद्यागादिवाचकस्य धर्मशब्दस्य तत्प्रतिपादकत्वानुपपत्तिः । न ह्युदकादरणोत्पादिका शक्तिर्घटशब्देनाभिधीयते । साङ्ख्यास्तु मनसो वृत्तिविशेषं धर्ममाहुः । शाक्यास्तु चित्तस्य शुभां वासनाम् । आर्हतास्तु कार्यारम्भकान् सूक्ष्मान्मूर्तिमतः पुद्गलान् धर्ममाहुः । पुद्गलशब्दश्चा-

धर्मः, तद्रूपाभावाच्च न शूद्रकृतस्य धर्मतापत्तिः। चोदनालक्षणमात्रस्य धर्मत्वं माभूदित्यर्थशब्देन विशेष्यते।

चोदनाशब्देन च प्रवर्तकं निवर्तकं च वाक्यमुच्यते ततश्च निषेधवाक्यैः "न हिंस्यात्" इत्यादिभिरनर्थत्वेन लक्ष्यमाणानां हिंसादीनामपि धर्मत्वं स्यात् तद्व्यावृत्त्यर्थं य एवार्थरूपेण प्रवर्तकवाक्यैर्लक्ष्यन्ते तैस्तेष्वेव परिभाष्यते। वैशेषिकाश्चात्मनो विशेषगुणं मीमांसकैकदेशिनस्त्वपूर्वमेव धर्ममाहुः। सर्वेषु चैतेषु लोके धर्मशब्दप्रयोगाऽदर्शनात् विधिना तेषां श्रेयस्साधनत्वानवगमाच्च नास्ति धर्मत्वं अतो यागादेरेव धर्मशब्दवाच्यतेत्युपसंहरति। तस्मादिति। अनधिकारिकृतस्य श्रेयःसाधनत्वाभावात् इति भावः। धर्मपदं व्याख्याय सूत्रगतार्थपदव्यावर्त्यमाह। चोदनेति। चोदनाशब्दार्थमाह। चोदनेति। नन्वेतदयुक्तं लिङादिप्रत्ययमात्रस्यैव विधौ स्मरणात्। तस्य च प्रवर्तनाऽभिधानद्वारेण प्रवर्तकत्वं न वाक्यस्य, सत्यं तावन्मात्रस्य प्रवर्तकत्वं, तथाऽपि तेन स्वव्यापारे पुरुषः प्रवर्तते। अंशत्रयात्मिका च भावना तद्व्यापारः तदंशलाभश्च नर्ते वाक्यात्सिद्ध्यतीति युक्तमुक्तं प्रवर्तकं वाक्यं चोदनेति। तदुक्तम्—

"किमाद्यपेक्षितैः पूर्णः समर्थः प्रत्ययो विधौ॥
तेन प्रवर्तकं वाक्यं शास्त्रेऽस्मिँश्चोदनोच्यते"(श्लो.वा.चो.सू.३)

लक्षणपदं च व्याख्यातप्रायम्। अस्तु वाक्यस्य चोदकत्वं ततः किमतआह। तेनेति। ननु "उभयमिह चोदनया लक्ष्यतेऽर्थोऽनर्थश्च, कोऽर्थो? यो निःश्रेयसाय ज्योतिष्टोमादिः, कोऽनर्थो? यः प्रत्यवायाय श्येनो वज्रइषुरित्येवमादिस्तत्राऽनर्थो धर्म उक्तो माभूदित्यर्थग्रहण" मितिभाष्ये श्येनादेरेवानर्थत्वोक्ते-

ते तस्यैव धर्मत्वं वक्तुमर्थग्रहणम् ।

भाष्ये च श्येनादिग्रहणं तत्साध्यहिंसादिलक्षणार्थम् । उपरिष्टात्–"हिंसा हि सा सा च प्रतिषिद्धा" इति विवरणात् ।

स्तद्विरुद्धं हिंसादीनामनर्थत्वकथनमित्याशङ्क्याह । भाष्ये चेति । कथमेवं भाष्यार्थोऽत आह । उपरिष्टादिति । "कथंपुनरसावनर्थः हिंसा हि सा सा च प्रतिषिद्धा" इत्यग्रिमभाष्यग्रन्थेन हिंसारूपश्येनशब्दार्थविवरणादित्यर्थः । नन्वनर्थश्चोदनालक्षणपदेनैव व्यावर्तितः विधायकवाक्यस्य चोदनात्वात् तेन चाऽनर्थहेतोर्हिंसाया अलक्ष्यमाणत्वात् प्राणवियोगफलको व्यापारो हिंसा सा च "नहिं स्यात्सर्वाभूतानि" इति निषिद्धत्वादनर्थः स तु निषेधलक्षणो न चोदनालक्षणोऽथ चोदनालक्षणत्वाच्छयेनादय एवाऽत्र प्रत्युदाहरणभूताः तर्हि तेषां विधिविषयत्वेन निषेधागोचरत्वादनर्थत्वमेव नास्ति कथमर्थपदेन व्यावृत्तिः स्यात् । अथश्येनादीनामपि हिंसाफलत्वेन निषेधविषयत्वादनर्थत्वं तन्न । केवलनिषेधविषयत्वस्यैवानर्थापादकत्वात् कलञ्जभक्षणादिवत्प्रत्यवायहेतुत्वात् श्येनादीनां विधिविषयत्वेन षोडशिग्रहणादिवदनर्थत्वाभावात् । उक्तं च—

"यद्यपि स्याद्विधिस्पृष्टे निषेधो नैव तादृशात् ।
विज्ञायते ह्यनर्थत्वं षोडशिग्रहणादिवत्" (श्लो. वा. २०३)॥

किं पुनरेषां प्रत्यवायहेतुत्वे प्रमाणम् ? प्रतिषेध एवेति चेत् ? प्रतिषेधविधेर्नञर्थत्वमात्रपर्यवसायितया निषेध्यस्य प्रत्यवायहेतुत्वबोधने शक्त्यभावात् । निषिद्ध्यमानक्रियायां च रागादिना प्रवृत्तः पुमानधिकारी लब्ध एवेति नाधिकार्यपेक्षा उक्तं च—"निषिद्ध्यमानक्रियाकर्तुरेवाधिकार" इति । किं पु-

नस्तस्य विशेषणम् ? भक्षयतिरेवेति ब्रूमः विषयाविशेषणस्याऽपि सतो बलादधिकारिविशेषणत्वोपपत्तेः । यो भक्षयेत्स नेति वचनव्यक्त्यङ्गीकारात् श्रुतिपरतन्त्राणामशब्दार्थकल्पनानुपपत्तेः । अकरणं तु निषिद्धत्वादेव । नहि विधिनिषेधाभ्यामन्यो हेतुरस्ति प्रवृत्तिनिवृत्त्योः ।

अत्रोच्यते । निषेधश्रुत्यर्थापत्तिरेव निषिद्धानां प्रत्यवायकरत्वे प्रमाणम् । विधिश्रुतिविहितानामभ्युदयहेतुत्वे तथैव व्युत्पत्तेः निषेधश्रवणाद्धि दुःखहेतुरयं निषिद्धो विषय इति सर्व एव प्रतिपद्यते । अत एव न तत्र प्रवृत्तिः । यत्त्वधिकारिलाभे सति न कल्पनाबीजमस्तीति । तन्न । हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थिन एव सर्वत्राऽधिकारात् । न भक्षयतिरधिकारिविशेषणम् । नित्याधिकारेष्वप्युपात्तदुरितक्षयाकरणानिमित्तप्रत्यवायपरिहारार्थिन एवाधिकारसमर्थनात् । ततश्चैवं वचनव्यक्तिः यतो दुःखजन्म तन्नेति । नाऽपि श्येनादयोऽत्र हिंसाशब्देनाभिधातुं शक्यन्ते । स्वरूपभेदात्—हिंसा हि श्येनादीनां फलं भवति अभिचारत्वात् अत एवाभिचारिकं कर्मोच्यते । यथाऽऽहुः—

"हिंसा हि फलमेतेषां भिन्ना तेभ्यः स्वरूपतः ।
सा हि प्राणवियोगात्मा श्येनस्तत्राऽसिवत् पृथक्" (श्लो.वा.२०५)

अभिचारो मरणं हिंसेति पर्यायः । तद्यथाऽसिना शत्रौ व्यापाद्यमाने छेदनमेवासिजन्यं हिंसा नासिः एवं श्येनजन्यमायुर्भाग्यछेदनमेव हिंसा न श्येनः अतस्तत्र हिंसाभिधानमनुपपन्नमिति श्लोकार्थः । ननु "सा हि प्राणवियोगात्मा" इत्यनुपपन्नं प्राणवियोगस्य मरणरूपस्य प्रयोज्यव्यापारत्वात् नहि तत्र विधिप्रतिषेधौ सम्भवतः हिंसाशब्दवाच्यमारणप्रयोजक-

व्यापारविषयत्वात्तयोः नहि मरणमेव मारणं स्वरूपभेदाद्व्यप-
देशभेदाच्च, नहि म्रियमाणो हिनस्तीत्युच्यते। तस्मादयमर्थः
प्राणवियोग आत्मा ऽवच्छेदको यस्य प्रयोजकव्यापारस्य स
प्राणवियोगावच्छिन्नः प्रयोजकव्यापारो हिंसा न स्वर्गपश्वाद्य-
वच्छिन्न इति। ननु लोके मरणफलव्यापारस्य हिंसात्व-
प्रसिद्धेः[1] श्येनोऽपि हिंसा स्यात्? नेति ब्रूमः कूपादौ गवादि-
मरणे तत्कर्तुर्गोवधकर्तृतापत्तेः। ननु कूपादेरुपकारफलत्वेन
चोदनान्न मरणफलत्वम्। आसिद्धस्यानुपकारत्वेन तत्फलत्व-
सम्भवात्। अथ मरणोद्देशेनान्वीयमान इति विशेषणं श्येनश्च
तथा कूपादौ च तदभावः? तर्हि पदद्वयघटितस्य हिंसार्थत्वे
गौरवं स्यात् मरणानुद्देशेन क्षिप्तनाराचाद्धतब्राह्मणे च हिंसा
न स्यात्। किञ्चाव्यवहितमरणफलको व्यापारो हिंसा पचती-
त्यादावव्यहितफलव्यापारस्यैव धातुवाच्यत्वदर्शनात्। नच
श्येनस्तथा, विलम्बेन मरणसाधनत्वात्। अत एव खड्गाद्या-
घातेन विषप्रयोगेण वा व्रणपाकपरम्परया यत्र मरणं तत्र न मुख्यं
हन्तृत्वं, प्रायश्चित्तोपदेशश्च मुख्यहन्तृत्वसादृश्यज्ञापनार्थः हन्तृ-
व्यपदेशस्य तत्र गौणत्वात्।

केचित्तु मरणोद्देशेन कृतोऽदृष्टाद्वारकस्तदनुकूलो व्यापारो
हिंसा श्येनश्चादृष्टद्वारा मरणसाधनमतो न हिंसा। यदि
चादृष्टद्वाराऽपि मरणसाधनं हिंसा स्यात् तदा सप्तमीतैला-
भ्यङ्गनिषेधस्याऽदृष्टद्वारेष्टभार्याविनाशकत्वादभ्यङ्गकर्तुर्हिंसकत्वा-
पत्तिरित्याहुः। तन्न युक्तम्। उद्देश्यपदेनैव तद्व्यावृत्ति-
सिद्धेः। अभ्यङ्गस्य मरणोद्देशेनाक्रियमाणत्वात् अदृष्टाद्वारक-
पदवैयर्थ्यात्। किञ्च—

---

[1] प्रसिद्धस्येति पु० पा०।

"सप्तम्यां स्पृशतस्तैलमिष्टाभार्या विनश्यति"

इति नायं विधिःकिन्तु सप्तमीतैलाभ्यङ्गनिषेधस्यार्थवादः यथा

"तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात्तां परिवर्जयेत्"

इति विद्धोपवासनिषेधस्यार्थवादः विधिना चापूर्वद्वारकल्पनासम्भवात् तावन्मात्रेण च कूपादौ गोमरणेऽपि न तत्कर्तुर्गोवधकर्तृत्वं, नाऽपि परिवेषयितुर्भोक्तृहन्तृत्वं, नाऽपि गललग्नान्नमरणे भोक्तुरात्महन्तृत्वं, व्रणपाकपरम्परया विलम्बेनाऽपि मरणे मुख्यमेव हन्तृत्वम् । नन्वेवं सत्यन्योद्देशेन कृते नाराचप्रक्षेपे तेन च ब्राह्मणे हते तत्कर्तुर्ब्रह्महन्तृत्वं न स्यात् ।

अत्र कश्चित् इष्टापत्तिरेवात्र, व्यपदेशस्तु गौणः प्रयोगो लक्षणया समर्थयितुं शक्यते । अत एवातदुद्देशेन कृते प्रायश्चित्तार्द्धमुक्तमित्याह । तदयुक्तम् । ब्रह्महन्तृत्वेनैव तत्र सम्पूर्णद्वादशाब्दप्रायश्चित्तविधानात् ।

"विहितं यदकामानां कामात्तद्द्विगुणं भवेत्"

इति स्मरणात् ।

"प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत्"

इत्यज्ञानकृते प्रायश्चित्तविधानाच्च । तस्मादेवं समाधेयम् । उद्देशपदेनात्रमरणफलकत्वमुच्यते मरणमेव फलं यस्येत्यर्थः । अन्योद्देशेन क्षिप्तनाराचस्य लक्ष्यवेधाभावात् मरणमेव फलं पर्यवसितमिति । प्रकृते तु श्येनजन्यमायुर्दभाग्यच्छेदनमेव हिंसा तस्यैव मरणफलकव्यापारत्वात् न श्येनः । अत एवोक्तं श्येनस्तत्राऽसिवत् पृथक् इति ।

अत्र श्येनापूर्वं कुत्र जायत इति वक्तव्यम् । तत्र केचिदाहुः—यो यद्गतफलान्विततया क्रियते स तदनुकूलमतिशयं तद्गतमेव जनयतीत्याधेयशक्तिसाधकव्याप्तेर्वै-

रिमारणरूपफलान्वितयागकर्तरि जायत इति। एकदेशिनस्तु श्येनापूर्वं यष्टुः प्रत्यवायापूर्वं तत्फलं च न वैरिहिंसा, किन्तु स्ववृत्तेरेव नरकः, अपूर्वं तु हिंसामनुत्पाद्य नरकं साधयितुं न शक्नोतीत्यनन्तरं वैरिहिंसामेव जनयति श्येनवत् क्षिप्रकारित्वात्, हिंसायाः क्षणिकत्वेऽपि तज्जन्यमपूर्वं द्वारम्। बलवदनिष्टसाधनत्वात् कथं तत्र प्रवृत्तिरिति चेत्? न कथञ्चिदिति ब्रूमः यो हि हिंसितुमिच्छेत्तस्यायमभ्युपाय इति हि तेषामुपदेशो नतु विधानं अत एव विध्याभासोऽयमित्याहुः। तदयुक्तम्। "अभिचरन्यजेत" ति वैरिहिंसाफलत्वेन तस्य श्रवणात्। नरकस्य तत्फलत्वेनाश्रवणात् कथं तर्हि श्येनहिंसाकर्तुर्नरकपातः? हिंसारूपकर्मकर्तृत्वादिति ब्रूमः। किञ्च उद्देश्यफलरूपाया हिंसाया अपूर्वावान्तरव्यापारत्वमुच्यमानं नरकस्य चाश्रुतस्य श्येनफलत्वकल्पनमलौकिकमेवेत्युपेक्षणीयम्। वस्तुतस्तु वैरिमरणोद्देशेन क्रियमाणः श्येनादिः पुत्रेष्टिन्यायेन फलसमानाधिकरणं वैरिनिष्ठमेवापूर्वं जनयति। नन्वभिचारसाधनत्वेन श्येनश्रवणाद्वैरिमारणरूपफलान्विते यागकर्तरि तदपूर्वं कल्पयितुमुचितम्। सत्यम्। तथाऽपि वैरिमरणस्योद्देश्यत्वेन तत्फलत्वात् मारणस्याऽपि तादर्थ्यात्। हिंसाजन्यापूर्वं तु नरकरूपफलसमानाधिकरणं यागकर्तृनिष्ठमेव। एतच्च क्त्वाचिन्तान्यायेनोक्तम्। भार्यापहारनिमित्तकश्येनाद्यनुष्ठाने प्रत्यवायाभावात्। षडेतानभिचरन् यजेतेति श्रवणात्। अथ श्येनादयो नैव विधीयन्त इत्युच्यते यदाह—भाष्यकारः "नैव श्येनादयः कर्तव्यत्वेन विधेया विज्ञायन्त" इति, कथमविधीयमानस्योपदिश्यमानत्वाभिधानं "योहि हिंसितुमिच्छेत्तस्यायमभ्युपाय इति हि तेषामुपदेश" इति विध्युपदेशशब्दयोस्तुल्यार्थत्वात्।

अत्र काश्चिदाह—द्वौ विधेर्व्यापारौ एकस्तावद्धात्वर्थफलयोरुपायोपेयभावज्ञापनाख्यः अपरोऽनुष्ठापकत्वरूपः अयं चाधिकारिविधिप्रमितोपायोपेयभावोत्तरकालीनः प्रयोगविधेर्व्यापारः स नैव श्येनादय इति अनेन निषिध्यते । तत्र पुरुषस्य लिप्सयैव प्रवृत्तत्वात् । यस्तु ततः पूर्वभाव्यधिकारविधिव्यापारः तदभिप्रायेण यो हिंसितुमिच्छेदित्यादि । अत एव श्येनेनाभिचरन्यजेतेति हि समामनन्तीत्यनेन श्येनस्योपायमात्रतां दर्शयति नाभिचरितव्यमिति च प्रयोज्यतां निषेधति । एवं च सति निषिद्धेषु चोदनालक्षणेषु उपायेषु अनर्थत्वमनिषिद्धेषु ज्योतिष्टोमादिष्वर्थत्वमिति ।

तदयुक्तम् । प्रवर्तनैकपरतया विधेः सर्वत्र प्रयोजकत्वाङ्गीकारात् । न हि प्रथममुपायोपेयभावो विधितः प्रतीयते किन्त्वनवगतोपायत्वस्यैव भावार्थस्यानुष्ठानं इदं त्वं कुर्विंतिविधितः । उत्पत्तिविनियोगयोरप्येतन्निर्वाहार्थमेव कल्पनात् । उक्तं च—"एकस्यैव विधेः प्रमेयभेदादुत्पत्त्यादयः क्रमभाविन्यश्चतस्रोऽवस्था भवन्ति" इति । तत्र प्रवर्तनैकपरतया प्रयोजकत्वमेव स्वाभाविकमतः स एव विधिरिति" । यथाऽऽहुः—

"विधात्री च तृतीयोक्ता प्रयोगो यन्निबन्धन" इति ।

तस्माद्विधेयोभावार्थो न च तं विधिरनुष्ठापयतीति विरुद्धम् । यदप्युक्तं लिप्सयैव तत्र प्रवृत्तिरिति । तत्र ब्रूमः लिप्सायाः प्रवर्तकत्वे करणांशवदितिकर्तव्यतांशेऽपि सैव प्रवर्तिका स्यात्ततश्च प्रयोगविधेरुच्छेद एव । अत एवाऽऽहुः—

"उपदेशाभिधानं च नाविधेये ऽवकल्पते ।
श्येनादेराविधाने च कस्याऽन्यस्य विधेयता ॥
सर्वत्र च स्थितो न्यायो भावनांशद्वये विधिः।(श्लो.वा.२०६)

फलांशे भावनायाश्च प्रत्ययो न विधायक" इति च ॥

केचित्तु अविधेयेष्वेव चोदनालक्षणत्वमात्रेणोपदेशवाचोयुक्तिः क्रमवदित्याहुः। यथा क्रमस्याविधेयस्याऽपि चोदनालक्षणत्वं विध्यनुमतत्वात् एवं श्येनादयोऽपि विध्यनुज्ञामात्रेणैव चोदनालक्षणाः न तु विधीयन्ते। विध्यनुज्ञा च विनियोगविषयत्वात्। न तावत् क्रमस्य यागादिवद्विधेयत्वमभावार्थत्वात्। नापि दध्यादिद्रव्यवत्, अमूर्तत्वेनाकारकत्वात्। नाऽप्यरुणादिवत् द्रव्यावच्छेदकतया कारकत्वं एकैकपदार्थावच्छेदकत्वेनाऽनुपलक्ष्यमाणत्वात् अनेकाश्रयत्वात्। नापि सङ्ख्यादिवद्विधानमपृथक्पदाभिधेयत्वात्। पृथक्पदाभिधेया हि सङ्ख्या भवति "तां चतुर्भिरभ्रिमादत्त" इति। सा कथं चिद्विधीयेताऽपि न चैवं क्रमः, प्रचयावगम्यत्वात्। तथा चेदं कृत्वा इदं कुर्वीत इति पदार्था एव कर्तव्यबुद्ध्या गृह्यन्ते न क्रमः। पदार्थानां च बहूनां युगपदेकेन कर्त्राऽनुष्ठातुमशक्यत्वात्प्रयोगविधिः क्रममभ्यनुजानाति। तावन्मात्रेण क्रमः शास्त्रार्थः। एवं च श्येनादयोऽपि न विधीयन्ते नियोगविषयभावगत्या तु चोदनालक्षणा इत्युच्यन्ते। अविधेयत्वाच्च निषेधविषयत्वोपपत्तिः। अत एव चोभयमिह चोदनया लक्ष्यते इत्यादिश्येनस्वरूपाभिप्रायमेव। हिंसा हीत्यपि श्येनस्वरूपाभिप्रायमेव। प्राणवियोगफले व्यापारो हिंसा श्येनश्च तथाऽतः सोपि हिंसैव। न च श्येनानन्तरमेव निधनानुपलम्भनात् न श्येनो हिंसेति वाच्यम्। किञ्चिद्विलम्बेऽपि तस्य तत्फलत्वाऽनपायात्। खड्गाभिहतेऽपि क्वचिद्व्रणपाकादिनापि विलम्बसम्भवात् अतश्चोदनालक्षणोनिषिद्धत्वेनानर्थश्च श्येनादिर्धर्मो माभूदित्यर्थग्रहणम्। नैतदपि युक्तम्। दृष्टान्तासिद्धेः। क्रमस्य विधेयत्वाङ्गीकारात्। यत्र विधिं विना पुरुषस्याप्रवृत्तिस्तद्विधेयं,

न च फलादन्यत्र पुरुषो रागादिना प्रवर्त्यते। न च दीक्षाक्रमानुष्ठाने रागादयः प्रवर्तकाः। कथं तर्हि तत्र प्रवृत्तिरिति चेत् विधेरेवेति ब्रूमः विधिर्हि साङ्गे प्रधाने कर्तारमायोजयन् तावतश्चैकेन कर्त्रा युगपदनुष्ठातुमशक्तेरानुपूर्व्यलक्षणं क्रममप्यनुष्ठापयति। पाश्वमिकश्रुत्यादिसहायश्च तत्क्रमानुपूर्व्यविशेषं शास्त्रार्थतया नियच्छति अविनियुक्तस्यानङ्गत्वात्। कथं प्रयोगविधिनाऽनुष्ठापनमिति चेत् न। अविनियुक्तस्याऽपि पश्वेकत्ववदङ्गत्वोपपत्तेः। अन्ये पदार्थाः कर्मस्वरूपानुबन्धाः पृथगङ्गत्वेन विनियुज्यन्ते क्रमस्तु देशादिवत्प्रयोगानुबन्ध इति नास्य पृथग्विनियोगः। किञ्च "अध्वर्युर्गृहपति"मित्यादेः क्रमं विना किमन्यद्विधेयं स्यात् कर्तृदीक्षयोर्नोदकादेव प्राप्तेः। नापि वाचकानुपपत्तिः क्त्वाश्रुतेरेव तद्वाचकत्वात् "वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष" इत्यादौ चानन्यपराभिधानावगमाद्विधेयत्वं सिद्ध्यति। "वेदं कृत्वा वेदिं करोति" इति सक्रमपदार्थकर्तव्यतावगमात्। एवं च क्रमस्य विधेयत्वान्न तन्निदर्शनेनाविधानमेव श्येनादीनामतोनोदनालक्षणत्वासिद्धिः। किञ्चाऽत्र श्येनादीनामविधेयत्वे किमन्यद्विधेयमिति वक्तव्यम्? अङ्गानि विधीयन्ते इति चेत् साधनांशवत्तेष्वपि रागादेव प्रवृत्तिसिद्धेः। किञ्च विधिविषयाः श्येनादयो न विधीयन्ते इति महदाश्चर्यम्। अविधेयस्य विधिविषयत्वानुपपत्तेः। अविधेयत्वे च भावनांशद्वये विधिरिति स्थितसिद्धान्तहानिः स्यात्। एवमंशद्वयस्याविधेयत्वे ज्योतिष्टोमादेरपि विधेयत्वं न स्यात् ततश्चाधर्मत्वापत्तिः। निषिद्धत्वाभावादेव धर्मत्वं भविष्यतीति चेत्। न। निषिद्धाङ्गत्वेन प्रत्यवायावहत्वादधर्मत्वापत्तेः। यद्यपि स्वरूपेण ज्योतिष्टोमादयो न हिंसा तथाऽप्यग्नीषोमायादिपशुहिंसा तेषां साधनं सा चांशद्वयगामिन्यपि विध्यसं-

स्पर्शान्निषिद्धा, अतो निषिद्धाङ्गत्वेन प्रत्यवायजनकत्वं, विधेयत्वाभावे यागस्य फलाङ्गत्वं न स्यात् । तथेतिकर्तव्यताया अपि फलवत्साधनाङ्गत्वाभावः प्रसज्येत । स्यादेतत् साधनत्वेन विहिता अपि साध्यतया न विधीयन्त इति कृत्वा अविधेया इत्युच्यन्ते, अत एवाह "नैव श्येनादयः कर्तव्यतया विज्ञायन्त" इति । मैवम् । साधनत्वेनाऽपि विधिसंस्पर्शेनानर्थत्वाऽसम्भवात् विधानमात्रस्यानर्थत्वापरिपन्थित्वात्[1] । वस्तुतस्तु साध्यत्वेन विधानमनङ्गीकारपराहतमेव मीमांसकानाम् ।

"स्वयमेव हि जानन्ति कर्तव्यं पुरुषाः सदा"

इति साध्ये स्वयमेव पुरुषप्रवृत्तिसम्भवात् । तस्मात् न श्येनादिनिवृत्तिरर्थशब्दस्य प्रयोजनमित्यन्यथा वर्णनीयम् ।

अत्रोच्यते । प्रवर्तकं निवर्तकं च वाक्यं चोदनाशब्देनोच्यतेऽतोनिषेधचोदनालक्षितानां धर्मत्वं निवर्तयितुमर्थशब्दः । तदुक्तम्—

"प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा या शब्दश्रवणेन धीः ।
सा चोदनेति सामान्यलक्षणं हृदये स्थितम्" (श्लो.वा.२१०)॥

अत एव ग्रन्थकारेण यथाश्रुतं भाष्यमुपेक्ष्य प्रवर्तकं निवर्तकं च वाक्यं चोदनेत्युक्तम् । कथं तर्हि भाष्यकारस्य प्रवर्तकवाक्यमात्रोपन्यासः? निवर्तकवाक्योपलक्षणार्थमिति ब्रूमः । यदि प्रवर्तकैकपर एव भाष्याभिप्रायो भवेत्तदाऽर्थशब्दस्यैवंरूपा व्याख्या नोपपद्येत अनर्थानामप्रवर्तकवाक्यलक्षितानामचोदनालक्षणत्वात् । अर्थशब्दसहितस्य वा चोदनाशब्दस्यैतद्व्याख्यानं "प्रवर्तकं वाक्यं चोदने"ति । अर्थस्य हि प्रवर्तकवाक्यलक्षणत्वात् ।

अथ वा चोदनासूत्रे सूत्रकारेण सूचितम् ।
धर्मप्रमाणमेवेति तल्लक्षणमुदीरितम् ॥

---

१ नर्थत्वापरि इति पु० पा० ।

धर्मस्य प्रवर्तकवाक्यप्रमाणत्वात् । एवं च द्विविधचोदनापक्षे विधिचोदनाभ्यो विधेयानां ज्योतिष्टोमादीनामर्थत्वेनावधारणं निषेधचोदनाभ्यश्च निषेध्यानां ब्रह्महत्यादीनामनर्थत्वेन निर्णयः एवमुभाभ्यां चोदनाभ्यामर्थत्वानर्थत्वे लक्ष्येते तल्लक्षणानां ज्योतिष्टोमादीनामत्रार्थग्रहणेन धर्मत्वमुक्तम् । विधेयार्थानां च धर्मत्वे कथिते विपरीतार्थानामधर्मत्वमर्थासिद्धमिति तत्सूत्रकारेण पृथङ्न सूत्रितम् । अत उभयमित्यादिग्रन्थोविधेयप्रतिषेध्ययोर्यागादिब्रह्महत्यादिवर्गयोर्निदर्शनार्थोऽवगन्तव्यः । कथं तर्हि ब्रह्महत्यादिवर्गपरित्यागेन श्येनाद्युपन्यासः श्येनादयो हि विधेयत्वेनेष्टसाधनाः स्वर्गादपि शत्रुवधस्येष्टत्वात् । सत्यम् । श्येनः स्वयमिष्टसाधनत्वादर्थात्मकोपि अनर्थानुबन्धी, तत्फलस्य हिंसारूपस्याऽऽयुर्दभाग्यच्छेदात्मकस्याविहितत्वान्निषिद्धत्वाच्च । तदिदं कार्यगतमनर्थत्वं श्येन उपचारितं, कारणे कार्यवदुपचारात् । अथवा श्येनशब्द एव फल उपचरितः कार्ये कारणवदुपचारात् "हिंसा हि सा सा च प्रतिषिद्धेति" न श्येनरूपाभिप्रायं प्रतिषेधाभिधानमुपपद्यते तस्य विहितत्वेन प्रतिषेधविषयत्वासम्भवादहिंसात्वात् अतस्तत्फलाभिप्राय एव श्येनाद्युपन्यास इति भाष्यकारस्योपचारोऽभिप्रेतः नाभिचरितव्यमित्यत्राप्याभिचारस्यैव श्येनफलस्य निषेधं दर्शयन्न श्येनस्वरूपं निषिद्धमित्याह । यदा तु चोदनाशब्दो यथाश्रुतभाष्यानुरोधेन प्रवर्तकवाक्यपर एव व्यवस्थाप्यते तदाप्युभयमिह चोदनया लक्ष्यत इत्यादिको ग्रन्थो व्याख्याविशेषेणोपपादयितुं शक्यते । तथाहि—उभयं साध्यं साधनं च विधायिकया चोदनया लक्ष्यते । ननु फलांशे स्वयमेव पुरुषाणां प्रवृत्तिसम्भवात्साध्यांशविधानाभिधानमयुक्तम् । सत्यम् । साधनेतिकर्तव्यतांशगोचरमेव वि-

धेः प्रवर्तनं तथाऽपि स्वर्गयागादीनां साध्यसाधनसम्बन्धविधिप्रमाणकत्वात्साध्यांशविधानाभिधानमुपपन्नम् । एवं च फलं साधनं चोभयमपि चोदनालक्षणमित्युक्ते पुनरिदमुच्यते। फलं च यागादीनां द्विविधं अर्थोऽनर्थश्च । तत्र ज्योतिष्टोमादीनां तावत्स्वर्गाद्यर्थरूपं फलं प्राप्यतेऽप्रतिषिद्धत्वात् । श्येनादिफलं तु हिंसाद्यनर्थरूपं प्रतिषेधसद्भावादवाप्यते । एवं च सत्यर्थात्मकस्य फलस्याऽपि यत्साधनं सोऽप्यर्थ इति अतोऽर्थात्मकफलसाधनस्य ज्योतिष्टोमादेर्द्धर्मत्वं वक्तुमर्थपदं प्रयुक्तमित्युक्तं भवति। उक्तं चान्यत्र—

"तस्याऽपि साधनं यत्तदर्थ एवाभिधीयते ।
वक्तुं तस्यैव धर्मत्वमुक्तमर्थविशेषणम्" ॥

एवं श्येनादेरप्यनर्थफलसाधनत्वादेवानर्थत्वम् । अत एव भाष्ये श्येनादिफलपर एव श्येनादिप्रयोगोऽवगन्तव्यः। ननु श्येनादिविधिसामर्थ्यादेव श्येनफलमासाद्यमानं कथमनर्थः स्यात्? न हिंस्यादित्यादिशास्त्रान्तरेण निषिद्धत्वादिति ब्रूमः। ननु विधिस्पृष्टे निषेधानवकाशः सत्यपि वा प्रतिषेधे नैवंविधस्यानर्थत्वमित्युक्तम्। सत्यम्। फलमुद्दिश्य श्येनोविधीयते, एतावत्येव फलस्य चोदनालक्षणता, न तु फलमेव विधीयते भावनायाः फलांशे प्रत्ययस्याविधायकत्वात्। वक्ष्यति च " जानात्येवाऽयं पुरुषोमयैतत्कर्तव्यमुपायन्तु न वेदे"ति। अतः स्वयमेव तत्र पुरुषप्रवृत्तेः न तद्विषयकप्रवृत्तिज्ञापनं विधेः फलम्। साधनेतिकर्तव्यतयोस्त्वप्रवृत्तः पुरुषः प्रवर्त्त्यत इति तयोर्विधेयत्वम्। वक्ष्यति च सूत्रकारः "तस्य लिप्साऽर्थलक्षणेति । अतः श्येनफलांशोपनिपातिन्यां हिंसायामेव तत्प्रतिषेधो विधिना न वारित इत्यनर्थतामापादयति । श्येनस्य तु सत्यप्यनर्थहेतुत्वे विधिसंस्प-

शेन निषेधाभावान्न स्वरूपेणानर्थत्वम् । ननु ऽयंशभावनावि-धानाङ्गीकारात् फलस्य च तदंशत्वात्कथमविधेयत्वम् । मैवम् । उक्तोत्तरत्वात् फलांशस्याऽप्युक्तरीत्या विधिसंस्पर्शात् । श्येनस्य तु स्वरूपेण विधेयत्वं स्फुटीकृतं चैतद्भाष्यकारेण योहीत्यादिना लक्षणे शतुरुत्पत्तिं दर्शयता । अत्रोविकभट्टैरिदं तु वार्तिककारीयं दूषणं समर्थनं च सर्वमेवालूनविशीर्णमित्यादिना श्येनादौ न कस्य चिदनर्थत्वं, ब्रह्महत्यादय एव त्वनर्थत्वेनार्थपदव्यावर्त्याः, श्येना-दीनां तु न साक्षान्नाप्युपचारेण, नापि तत्फलस्यानर्थत्वमिति तस्यानर्थत्वप्रतिपादनपरं श्येनो वज्र इत्यादिभाष्यमुपेक्षणीयम् ।

"गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।
उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते"[1]

इत्यन्तेन ग्रन्थेन वार्तिकं भाष्यं च दूषितं तदस्माभिर्ग्रन्थ-विस्तरभयात्प्रकृतानुपयोगाच्च न लिखितम् । एवं च साधनेतिकर्त-व्यतयोर्विधेयत्वे दैक्षपश्वादिहिंसाऽपीतिकर्तव्यतारूपा विधीयत एव । फलांशस्यैव तु वैदिकी हिंसा न हिंस्यादिति नि-षिद्ध्यते । नन्वेवं सति फलांशोपनिपातिनी सर्वस्वारहिंसा-ऽनर्थो भवेत् । मैवम् । तीर्थबहिर्भूताया एव यज्ञे हिंसाया निषेधात् । इयं तु तीर्थमध्यगता हिंसा विधिस्पृष्टैवेति नानर्थः श्येनफलं तु चिरातिपन्ने श्येने तज्जन्यापूर्वाच्छिन्नभाग्येषु शत्रुषु विद्यमानेषु भवतीति तीर्थबहिर्भावादनर्थ इति तेन क्र-तुबहिर्भूता हिंसा वैदिकी निषिद्ध्यते नान्तःक्रत्विति वि-वेकः । यद्यपि न हिंस्यादित्यादि सामान्येन निषेधेन हिं-सामात्रनिषेधप्रतीतेः साधनेतिकर्तव्यतारूपा हिंसा निषेद्धुं शक्यते तथाऽपि पदहोमवत् विशेषेण सामान्यस्य बाधात् न त-

---

१ भारते रामायणे चैतत्पद्यमस्ति ।

न्निषेधः । ननु केयं साधनांशगामिनी हिंसा ? न ताव-च्छयेनादिः तस्याहिंसात्वस्योक्तत्वात् । नापि दैक्षपश्वादि-हिंसा तस्या इतिकर्तव्यतात्वात् । उच्यते । प्रधानपशुहिंसै-वात्रोदाहरणं यथा "वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम" इति । श्येनोदाहरणं त्वसत्सु भार्यापहारादिषु मन्युहेतुष्वनर्थतया दर्शितम् । आततायिनां वधे दोषाभावस्मरणात् "षडेतान-भिचरन् यजेतेति" बौधायनिकाः पठन्ति ।

"नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन"

इत्यादिस्मृतेश्च । नन्वंशद्वयगतहिंसाया अप्रतिषिद्धत्वेऽपि हिंसात्वेनैवाऽनर्थत्वमस्तु । न । निषेधानवष्टब्धत्वेन प्रत्यवायज-नकत्वाभावात् । तथाभावस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात् । नहि त्रिवृत्पानविरेकयोरिव साध्यसाधनभावो, हिंसाप्रत्यवाययोः प्रत्यक्षेणैवावगन्तुं शक्यते । नापि बाह्यहिंसावद्विचिकित्साबलेना-त्रानर्थत्वं शास्त्रीयत्वेन विचिकित्साया अभावात् । नापि "हिं-स्यमानदुःखदर्शनेन कर्तुर्दुःखानुमानं यथाऽऽहुर्वृद्धाः "तथा च नारीष्वपि सिद्धमित्यादि" तत्काले तत्कर्तुः सुखोपलम्भात् । कालान्तरे दुःखं भविष्यतीति चेत् । न । तस्य प्रत्यक्षागोचर-त्वात् । प्रत्युत हिंसा सुखकरी हिंसात्वादघवदिति प्रत्यक्ष-दर्शनानुसारेण विपर्ययस्यैवानुमातुं शक्यत्वात् । अत्र क-श्चित् विवादपदं हिंसा प्रेत्यकर्तुर्विषयतुल्यफलदात्री क्रिया-विशेषत्वात् शास्त्रोक्तदानवदित्याह । तन्न । विपक्षे गुरुस्त्रीग-मनादौ हेतोरनैकान्तिकत्वात् । हिंसा प्रेत्यकर्तुरदुःखात्मकफ-लजनिका क्रियाविशेषत्वाच्छास्त्रोक्तदानवदिति साध्यविप-र्ययसाधनाद्विरुद्धोऽयं हेतुः साध्यविकलश्चाऽयं दृष्टान्तः स-

१ तै० सं० २ का० १ प्र० । २ तत्त्वंश इति० पु० पा० ।

म्प्रदानतुल्यफलाभावात् । अन्या हि प्रीतिर्गृहीतवतो भवति दातुस्तु सवत्सारोमतुल्यानि वर्षाणि स्वर्गो भवतीति शास्त्रेणावगम्यते । अपि च जपादयः क्रियाविशेषा न परेषां पीडानुग्रहयोर्वर्तन्ते चोदितत्वमात्रेण तेषामर्थत्वावगमात् अतस्तद्दृष्टान्तेन चोदिता हिंसाऽर्थ इत्यपि शक्यते साधयितुमतो विरुद्धाव्यभिचारी हेतुः । किञ्च--

"शास्त्रप्रमाणयोर्धर्माधर्मयोरनुमानगीः ।
त्यक्तमन्दाक्षमन्दानामुपहासाय केवलम्" ॥

अधिकं तु वार्तिके ऽवगन्तव्यम् । ननु निषेधशास्त्रेण हिंसामात्रस्य प्रत्यवायशक्तिरवबोधिता सा च दैक्षपशुहिंसायामपि सम्भवति नहि विशेषविधानेन दैक्षपशुहिंसातः सा शक्तिरुत्सार्यते शास्त्राणां वस्तुगतविद्यमानशक्तिबोधकत्वात् नहि शास्त्राणां शक्त्यावापोद्वापयोः सामर्थ्यमस्ति अतो दैक्षपशुहिंसाया अपि शास्त्रानुसारेणैवानर्थत्वमापतति । तत्किं निषेधशास्त्रात्सुरापानस्य प्रत्यवायजननशक्तिरवगतेति शूद्रस्याऽपि प्रत्यवायं जनयिष्यति वैश्यस्तोमस्य वैश्यं प्रति फलजननशक्तिर्दर्शितेति विप्रराजन्ययोरपि तत्कर्त्रोः फलं स्यात्? एवमन्यदप्यूह्यम् । तस्माच्छास्त्रानुसारेण कर्मणां फलजननशक्तिरास्थेया । यथाऽऽहुः—

"एवं ये निपुणं प्राहुस्तैरप्येतत्परीक्ष्यताम् ।
सुरापानादिभिः शूद्रः किं याति नरकं कृतैः ॥
वैश्यस्तोमेन किं वा स्यात् विप्रराजन्ययोः फलम् ।
पञ्चम्यामिष्टिकरणान्मध्याह्ने चाग्निहोत्रतः ॥
तस्माद्यद्यादृशं कर्म यादृशोत्पत्तिहेतुकम् ।
शास्त्रेण गम्यते तस्य तादृशस्यैव तत्फलम्" (श्लो.वा.२५४)

एवं सामान्यतो हिंसामात्रे प्रतिषेधाज्जातं प्रत्यवायहेतुत्वज्ञा-

नं तीर्थेषु "योदीक्षितो यदग्नीषोमीय" मित्यादिविधिना बाध्यते । यद्यपि च न शास्त्रस्य शक्त्याऽऽवापोद्वापयोर्व्यापारस्तथाऽपि तदनुसारेणैव तत्तत्क्रियाभेदव्यवस्थिता एव शक्तयोऽवगम्यन्तेऽतो नातिप्रसङ्गः । कथमेकस्यैव कर्मणः शक्तिभावाभावाविति चेत् लौकिककर्मवदितिब्रूमः । यथैकमेव भोजनं स्वस्थातुरकर्तृकं भिन्नशक्तिकं दृष्टं एवमदृष्टार्थेष्वपि कर्मसु भविष्यति । यथा च तत्र स्वस्थातुरकर्तृभेदनिबन्धनभोजनव्यक्तिमाश्रित्य शक्तिभेदः समाधीयते एवमिहापि हिंसाव्यक्तिभेदादुपपन्नः शक्तिभेद इति । किंश्चाङ्गहिसायां पुरुषार्थत्वे सिद्धे कदा चिदनर्थोऽपि फलतया कल्प्येत । नचैवं, प्रकरणविनियोगेन क्रत्वर्थत्वावगमात् क्रत्वर्थत्वेऽपि चेयं पशुसंस्काररूपा न प्रयाजादिवदारादुपकारिका, हिंसापूर्व्वमेव विशसनादिसंस्कारानुष्ठानात् पशुं संज्ञपयतीति पशोः प्राधान्यश्रुतेः । संस्कारत्वेऽपि वाऽस्या अयं विशेषो यदियं दृष्टार्थ एवावघातादिवन्न प्रोक्षणादिवददृष्टार्थः । कोऽस्या दृष्टोर्थ इति चेत् क्रत्वपेक्षितैकादशावदाननिष्पत्तिरेव । नचासति हिंसासंस्कारे पशोरेकादशावदाननिष्पत्तिः सम्भवति हिंसानन्तरमेव हृदयाद्यवदानसम्भवात् अवघातानन्तरं वैतुष्यवत् । किञ्च श्येनादीनां ज्योतिष्टोमप्रकृतित्वाच्चोदकप्राप्ताङ्गरूपा हिंसा तत्राऽपि नाऽधर्मः । एवं चत्र्यंशभावनाविधानेऽपि विधेर्हंसवत् नीरक्षीरविवेकात्प्राप्तपरिहारेणाप्राप्तमेव विधिर्गृह्णातीति भाव्यांशस्य च रागादेव प्राप्तेस्तत्परिहारः । अतः श्येनादीनां स्वतो न धर्मत्वं पारम्पर्येणानिष्टसाधनत्वात् । नाप्यधर्मत्वं प्रतिषेधाभावात् । औपचारिकस्तु तत्रानर्थशब्दप्रयोग इति सिद्धम् । यत्कर्म फलद्वाराऽपि नानर्थेनानुबध्यते तत्रैव लोके धर्मशब्दः

प्रसिद्धः। नन्विष्टाभ्युपायश्चोदनालक्षणो धर्म इत्युच्यते श्येनश्च तथा, अतः फलस्यानर्थानुबन्धित्वेऽपि स्वतो धर्म एवायं वक्तुमुचितः। सत्यमेवैतत्। श्येनफलस्य तावन्निषिद्धत्वेनाधर्मत्वमित्येतावदविवादं, श्येनादिस्वरूपं तु विचारयितव्यं तत्र यद्यनिष्टानुबन्धरहितेष्टाभ्युपायश्चोदनालक्षणो धर्म इति लोके प्रसिद्धिस्तदा न श्येनादीनां धर्मत्वं फलद्वाराऽनिष्टानुबन्धित्वात्। यदि तु परम्परयाऽनर्थानुबन्ध्यप्याहत्य प्रीतिफलो नोदनादिलक्षणो धर्म इति तदा श्येनादीनामपि धर्मत्वं। यस्तु हिंसात्वसाधर्म्येण बाह्यहिंसावदग्नीषोमीयादिष्वप्यनर्थत्वमित्याह तस्याऽऽगमविरोधो वक्तव्यः। तथाहि श्रूयते "क्रतौ विधानसामर्थ्यादन्यत्र तीर्थेभ्य" इति। स्मर्यते च "यज्ञार्थे पशवः सृष्टा" इत्यादि। नन्वेवंसति चोदनालक्षणोधर्मो नेन्द्रियादिलक्षणः अर्थो धर्मो नानर्थ इति वाक्यं भिद्येत। पौरुषेयेषु नायं दोषो विशेषतः सूत्रेषु बह्वर्थसूचकत्वादिति चेत्। न सूत्रवाक्यस्याऽपि प्रमाणान्तराप्रतिपन्नवेदार्थप्रतिपादकत्वेन वेदतुल्यत्वात्। उक्तं च—

"नान्यतो वेदविद्यश्च सूत्रवृत्तिक्रियेष्यते" (श्लो.वा.४२)।

उभयं च वेदसूत्रात्मकं वाक्यं वाक्यभेदादिदोषादशक्तं अन्यपरस्य चाऽन्यार्थप्रतिपादनाशक्तेः। उच्यते। प्रमाणान्तराप्रतिपन्नार्थसूचकत्वात्सूत्रस्य नाऽयं दोषः। प्रमाणान्तरेण चोदनालक्षणो चऽर्थश्च लोके धर्मत्वेन प्रसिद्धः ततो यथा तमर्थं सासाधयति तथा व्याख्येयम्। उक्तञ्च—

"तस्मादावर्तते सूत्रं तन्त्रं वा शक्तिभेदतः।
एकदेशानुमानाद्वा द्वे सूत्रे परिकल्पिते"॥

ननु सूत्रद्वयकल्पनायां चोदनालक्षणो धर्म इत्यत्रानर्थस्या-

ऽपि धर्मत्वं प्राप्नोति, अर्थो धर्म इत्यत्र च कृष्यादेरपि, नैवम् ।

"इतरेतरसामीप्यादेतावेव परस्परम् ।
कल्पेते वाक्यशेषेण नान्यावयवकल्पना" ॥

यदर्थो धर्म इत्येकत्र सूत्र उक्तम् । तच्चोदनालक्षण इति । यच्चोदनालक्षण इत्येकत्रोक्तं तदर्थ इति । अथवा अर्थस्य सतश्चोदनालक्षणधर्मत्वमुच्यते एकार्थमेवेति । अस्मिन्पक्षेऽर्थविशेषणविशिष्टचोदनालक्षणानुवादेन धर्मविधानमापद्यते । तथा च विशेषणविशेष्योभयपरत्वात् वाक्यभेदस्तदवस्थस्तस्माद्वाक्यभेदपरिहाराय पूर्वोक्तमेव युक्तम् । अत्रेदमुच्यते । यदि सामान्यतः सिद्धं धर्ममनूद्य चोदना प्रमाणत्वेन विधीयते तदाऽनर्थस्य धर्मत्वं न प्राप्नोत्येव अर्थस्यैव धर्मत्वात् अतो नार्थशब्दव्युदसनीयं पश्यामः । सत्यमेवम् । तथाऽप्यभिमतवचनव्यक्तिलाभार्थमेवार्थशब्दप्रयोगः तदभावे हि वचनव्यक्तिसन्देहो भवेत् यश्चोदनालक्षणः स धर्म इत्यपि वचनव्यक्तिः सम्भाव्यते अस्यां च ब्रह्महत्यादीनामपि निषेधविधिलक्षितानां चोदनालक्षितत्वात् धर्मत्वमापद्येत । न चाऽस्यां वचनव्यक्तावर्थशब्दो विधातुं शक्यते वाक्यभेदप्रसङ्गात् । नाप्यनुवदितुं, प्राप्त्यभावात् । नहि चोदनालक्षणोऽर्थसम्बन्धं न व्यभिचरति अनर्थस्यापि तल्लक्ष्यत्वात् । न च तत्परित्यागो युक्तः एकदेशपरित्यागेन सूत्रानर्थक्यापत्तेः । यो धर्म इत्यस्यां तु वचनव्यक्तौ धर्मस्यार्थत्वाव्यभिचारादनुवादकत्वेनान्वयः अतो विध्यनुवादयोर्विशेषसूचनार्थ एवायमर्थशब्दो न विशेषणम् । नन्वस्यां वचनव्यक्तावर्थशब्दस्याविशेषणत्वात् "उभयमिह चोदनया" इत्यादिभाष्यमसम्बद्धं स्यात् तत्राऽनर्थो धर्म उक्तो माभूत् इत्यर्थग्रहणमिति व्यावर्तकत्वेन विशेषणत्वाविधानात् ।

केचित्तु—लक्षणां परिहरन्तः श्येनादिस्वरूपमेवार्थपदस्य व्यावर्त्यं मन्यन्ते, तेषामेव "नैव श्येनादयः कर्तव्या विज्ञायन्ते" इति विधेयत्वनिराकरणेन प्रतिषेधविषयत्वसमर्थनात्। कथं पुनस्तेषां विधेयत्वं निराक्रियते ? तत्राहुः—यस्य हि विधिः स्वसिद्ध्यन्यथानुपपत्त्याऽनुष्ठानमाक्षिपति तद्विधेयमित्युच्यते, का-

---

उच्यते। नायमभिप्रायो भाष्यकारस्य यदेतद्विशेषणं सदनर्थस्य व्यावर्तकमिति। किं तर्हि ? अर्थ शब्दप्रयोगे सा वचनव्यक्तिरेव न सम्भवति यथाऽनर्थस्य धर्मत्वं प्राप्नोतीत्यर्थशब्दप्रयोगस्यैतत्फलं यदर्थनिवृत्तिरित्यभिप्रेत्योक्तं अनर्थो धर्म उक्तो माभूदित्यर्थग्रहणमिति। एवं च वचनव्यक्तिविशेषपरिग्रहार्थोऽर्थशब्द इति भाष्यकारेण दर्शितं भवति। किञ्च प्रमाणवचनव्यक्त्याश्रयणे प्रमाणलक्षणस्यादौ निवेश उपपद्यते तत्प्रतिज्ञानात्। स्वरूपवचनव्यक्त्याश्रयणे तु धर्मस्वरूपपरं भेदलक्षणमेवादौ क्रियेत न च तथाऽकरोत्तस्मात्सूत्रकारस्यैषैव वचनव्यक्तिरभिप्रेता।

ग्रन्थव्याख्याप्रसङ्गेन श्येनटीकार्थवर्णनम्।
मीमांसकोपयुक्तत्वात्सङ्क्षेपेणमया कृतम्॥

अत्र प्रसङ्गादेकदेशिमतं दूषयितुमुपन्यस्यति। केचित्त्विति। अस्मिन्पक्षे श्येनादिग्रहणं हिंसालक्षणार्थमिति यदुक्तं तत्परिहृतं भवतीत्यर्थः। अत्रोपपत्तिमाह। तषामेवेति। यस्मान्नैव श्येनादय इति भाष्येण तेषां श्येनादीनामेव विधेयत्वनिराकरणेन प्रतिषेधविषयत्वं समर्थितं तस्माच्छ्येनादिस्वरूपमेवार्थपदस्य व्यावर्त्यमित्यर्थः। विधेयत्वनिराकरणमेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति। कथमिति। श्येनादीनामपि काम्यत्वा-

म्येषु च कर्मसु कामनावशादेव प्रवृत्तिसिद्धेस्तत एव विधिः सिद्ध्यन्नऽन्यथानुपपत्त्यभावान्न स्वयमनुष्ठानमाक्षिपति।

ननु कर्तव्यताबोधनमेव प्रवर्तनं कर्तव्यता च वेदे यागस्य लिङैव बोधितेति कथमविधेयत्वम्?। सत्यम्, न तु यागस्य कर्तव्यता लिङाऽभिधीयते, स्वार्थस्य कर्तव्यतां लिङऽभिधत्ते यागश्च तस्य विषयः करणं च, सोयं कर्तव्यतात्मा नियोगार्थोऽन्यथानुपपत्त्या स्वविषयस्य कर्तव्यतां बोधयन्नऽनुष्ठापक इत्युच्यते। श्येनादीनां तु रागादेवानुष्ठानसिद्धेर्न नियोगस्तेषामनुष्ठानमाक्षिपतीति न तेषां विधेयत्वम्। असति च विधेयत्वे तेषां निषेधविषयत्वादनर्थत्वमिति तद्व्यावृत्त्यर्थमऽर्थपदमिति।

तत्रेदं वक्तव्यम्—कस्मिन्नंशे तेषां व्यावृत्तिरिति। धर्मत्व इति चेत्?, न, तत्स्वरूपानभिधानात्। इदं हि सूत्रं वेदार्थस्य कार्यत्वप्रतिपादनार्थं न कर्मस्वरूपलक्षणार्थं यतः श्येनादीनां धर्मत्वं मा प्रसाङ्क्षीदित्यर्थपदेन व्यावृत्तिः क्रियेत।

त्त्राऽपि कामवशादेव प्रवृत्तिसिद्धेर्नार्थो विधिनेति भावः। अत्र चोदयति। नन्विति। परिहरति। सत्यमिति। स्वार्थस्य नियोगस्येत्यर्थः। कथमविधेयस्य यागस्य कर्तव्यतासिद्धिरत आह। सोऽयमिति। श्येनादीनामपि नियोगादेवानुष्ठानसिद्धेर्विधेयत्वमाशङ्क्याह। श्येनादीनामिति। दूषयति। तत्रेदमिति। तदिति। तन्मतेन सूत्रेण तत्स्वरूपानभिधानात्—धर्मस्वरूपान-

यदि परं कार्यत्वव्यावृत्तिः स्यात्सा चायुक्तेत्युक्तं प्राक्। भवतु वा वाक्यभेदाङ्गीकारेण धर्मलक्षणार्थमपि सूत्रं तथापि चोदनालक्षणपदेन कार्यात्मकमपूर्वमुद्दिश्य तस्य धर्मत्वमुच्यत इति वो मतम्, तत्र श्येनादियागस्य कः प्रसङ्गो यद्व्यावृत्त्यर्थमर्थपदं स्यात्? न हि ज्योतिष्टोमादियागस्यापि धर्मत्वमस्ति, अपूर्वस्य धर्मत्वाभ्युपगमात्।

अथ श्येनाद्यपूर्वस्यैव धर्मत्वमर्थपदेन व्यावर्त्यते? ततो भाष्ये श्येनादिशब्देन कर्मनामधेयेन तत्साध्यमऽपूर्वं लक्ष्यते इत्यऽविशिष्टा लक्षणा स्यात्। यदि चाऽपूर्वमेव प्रत्युदाहरणम् ततो–"हिंसा हि सा सा च प्रतिषिद्धा" इति भाष्यमसङ्गतं स्यात्। श्येनयागो वा तत्फलं वा हिंसा, न त्वऽपूर्वं कथं चिदपि हिंसापदास्पदम्। अस्मिंश्च कल्पे–"कथं पुनरसावनर्थः कर्तव्यतयोपदिश्यते" इति चोद्यम् "नैव श्येनादयः कर्तव्या विज्ञायन्ते" इति चोत्तरमऽपूर्वविषयं स्यात्।

भिधानादित्यर्थः। एतदेव विवृणोति। इदमिति। उक्तं प्रागिति। सिद्धे चार्थे व्युत्पत्तिविरहादप्रामाण्यमेव श्येनादिवाक्यानां स्यात् अतः श्येनादीनामपि कार्यत्वमङ्गीकार्यमित्यर्थादुक्तमिति भावः। भवतु वेति। पूर्वसूत्राद्वेदार्थपरं धर्मपदमनुषज्य चोदनालक्षणो वेदार्थ इत्येकं वाक्यमर्थो धर्म इत्यपरं वाक्यमिति वाक्यभेदाङ्गीकरणेनेत्यर्थः। तत्रेति। श्येनादीनामपूर्वत्वाभावेन धर्मत्वप्रसक्त्यभावात् निषेधानुपपत्तिरित्यर्थः। अपूर्वं व्यावर्त्यत इत्यत्रैव दूषणान्तरमाह। यदि चेति। अस्मिंश्चेति।

न च तस्य कर्तव्यत्वं शक्यते वारयितुं कार्यस्वभावत्वात्।

एवं च यागकर्तव्यतानिषेधार्थमिदं भाष्यमङ्गीकृत्य यत् तत्समाधानाय प्रयत्यते—'कर्तव्यताविषयो हि नियोगो न पुनस्तस्य कर्तव्यतामाह' इति तदपार्थकम्।

काम्येष्वपि विधिरेव प्रवर्तको न फलं तस्य विध्यधीनोत्पत्तिकत्वेन यागापेक्षाभावात्। विधिस्तु यागाधीननिष्पत्तित्वाद् यागमनुष्ठापयतीति युक्तम्।

यदि च विधिरप्रवर्तकः काम्येषु स्याद् इतिकर्तव्यताप्यविधेया स्यात् तस्यामपि फलत एव प्रवृत्तिसिद्धेः साङ्गप्रधानसाध्यत्वात् फलस्य। वक्ष्यति हि—"तद्युक्ते तु फलश्रुतिस्तस्मात्सर्वचिकीर्षा" (जै. सू.

अपूर्वपक्ष इत्यर्थः। ततः किं दूषणं स्यादत आह। न चेति। अत्रैव दूषणान्तरमाह। एवं चेति। अपूर्वकर्तव्यतानिषेधासम्भवान्नैव श्येनादय इत्यादिभाष्यं यागकर्तव्यतानिषेधार्थमित्यङ्गीकृत्य तत्समाधानार्थं प्रतिज्ञातयागकर्तव्यतानिषेधपरत्वस्थापनाय यत्नत्यते तदपार्थकमिति सम्बन्धः। प्रयत्नमेव दर्शयति। कर्तव्येत्यादिना आहेत्यन्तेन। फलेच्छात एव यागे प्रवृत्तिसिद्धेर्न यागस्य कर्तव्यतामाहेति भावः। कथमपार्थकमत आह। काम्येष्विति। एतदनङ्गीकारे दण्डमाह। यदि चेति। अत्र संमतिमाह। वक्ष्यतीति। अङ्गयुक्ते प्रधाने फलश्रुतिर्न केवले तस्मात्सकलाङ्गयुक्तं प्रधानानुष्ठानमित्यर्थः। अस्त्वितिकर्तव्यतांशेऽपि विधिसम्बन्धः किमनिष्टमेतावता स्या-

९ अ. ३ पा. ७) इति । ततश्चाग्नीषोमीयाहिंसाया अपि विध्यभावेन निषेधविषयत्वात् तद्युक्तस्य ज्योतिष्टोमस्याप्यनर्थत्वापत्तेः "कोर्थः ? यो निःश्रेयसाय ज्योतिष्टोमादिः" इति भाष्यानुपपत्तिः ।

ननु "न हिंस्यात्" इति निषेधोऽनारभ्याधीतत्वात् पुरुषार्थः' तेनानेन पुरुषार्था एव हिंसाः प्रतिषेद्धव्याः' क्रत्वर्थानिषेधे हि सोपि क्रत्वर्थः स्यात् । अविशेषे त्वेकस्य प्रतिषेधविधेः क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वापत्त्या वैरूप्यं स्यात् । तस्मात्पुरुषार्थानामेव हिंसानामिह प्रतिषेधो न क्रत्वर्थानामिति ।

तदिदं बालसंमोहनम्, नह्यविशेषेणापि प्रतिषेधे वैरूप्यम् । यदि हि क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वरूपं विशेषेणोद्दिश्य प्रतिषेधः क्रियेत ततः स्यादपि वैरूप्यं प्रतिषेध्योपस्थापितक्रतुपुरुषगोचरत्वात् प्रतिषेधस्य । यदा तु हिंसामात्रमुद्दिश्य प्रतिषेधः क्रियते तदास्य किं वैरूप्यम् ? । तद् यथा—या भोजनार्थं मांसोत्पादने हिंसा या च वैरनिर्यातनार्थतया साक्षात् पुरुषार्था तस्यामुभय्यामविशेषेण प्रतिषिध्यमानायामपि नास्ति वैरूप्यम्, एवह्यामिपि । इतरथा तत्रापि भोजनाङ्गता पुरुषार्थता च प्रतिषेधस्य स्यादिति वैरूप्यं स्यात् । तस्माद् यैव का चिद् येन केनापि प्रकारेण प्रसक्ता हिंसा सा सर्वा सामान्येन प्रतिषिध्यते । पुरुषार्थश्च प्रतिषेधोऽनारभ्याधीतत्वात् । तस्मादग्नीषोमीयहिं-

---

दत आह । ततश्चेति । अत्र परिहारं शङ्कते । नन्विति । हिंसामात्रनिषेधमाशङ्क्याह । अविशेषेति । दूषयति । तदिदमिति ।

साऽप्यसति विधेयत्वे प्रतिषेधगोचरः स्यात् । विधेयत्वे तु विधेर्विशेषविषयत्वात् सामान्यविषयो निषेधस्तद्विरोधाद् हिंसान्तराण्यवलम्ब्यते ।

ननु सत्यपि विधेयत्वे विधेः क्रत्वर्थत्वात् प्रतिषेधस्य च पुरुषार्थत्वाद्विषयभेदेनाविरोधान्न बाधः । नहीदं विरुद्धं क्रतोर्हिंसया भवितव्यं पुरुषस्य तु तद्वर्जनेनेति । सत्यम्—अङ्गविधिमात्राऽऽलोचनायां नास्ति विरोधः, ज्योतिष्टोमविधिस्तु साङ्गं प्रधानं पुरुषस्य विदधत् पुरुषार्थहिंसानिषेधमग्नीषोमीयहिंसायामवतरन्तं निरुणद्धि । न ह्यग्नीषोमीयहिंसां वर्जयता ज्योतिष्टोमः शक्यतेऽनुष्ठातुम् । तस्मादस्ति विरोध इति सामान्यस्य बाधः । विधौ त्वऽप्रवर्तके सत्यऽग्नीषोमीयहिंसापि प्रतिषिद्ध्येत ।

किमर्थं च श्येनस्य विधेयत्वं निराक्रियते ? प्रतिषेधसिद्ध्यर्थमिति चेत् ?, कः प्रतिषेधः ?, "न हिंस्यात्सर्वाभूतानि" इति नायं निषेधः श्येने प्रवर्तते हिंसाविषयत्वात् । श्येनफलं च हिंसा न श्येनः । तथा

वैरूप्योपपत्तिमाह । प्रतीति । विधेयत्वपक्षे नायं दोष इत्याह । विधेयत्वे त्विति । अविरोधं शङ्कते । नन्विति । विरोधाभावादत्राप्यवतरन्तं प्रतिषेधं विशेषविधिर्न वारयतीत्यर्थः । अङ्गविधीति । यद्यपि केवलोऽङ्गविधिः क्रत्वर्थ एवेति न तन्मात्रपर्यालोचनया विरोधः सम्भवति तथाऽपि साङ्गज्योतिष्टोमविधेः पुरुषार्थत्वापत्त्याऽस्ति विरोध इति भावः । इदानीं हिंसायामेव प्रत्युदाहरणत्वं स्थिरीकर्तुं श्येनस्य प्रतिषेधाविषयत्वमेव प्रतिपादयितुमाह । किमर्थमिति । अयमभ्युपाय इत्यनेन श्येनस्य

चोक्तम्—"यो हि हिंसितुमिच्छेत्तस्यायमभ्युपाय इति हि तेषामुपदेशः" इति।

कश्चित्त्वाह—श्येनस्य कर्तव्यत्वे सति बलात्तत्फलमपि हिंसा कर्तव्या भवतीति न निषेद्धुं शक्यते, अतः फलकर्तव्यतानिरासार्थं श्येनकर्तव्यता बलान्निरस्यते इति। तदिदमसम्बद्धम्—यथैव हि श्येनापूर्वस्य कर्तव्यतायां सत्यामपि तत्साध्यफलस्य कर्तव्यता न प्रसज्यते तथा यागस्य कर्तव्यत्वे सत्यपि रागप्राप्तस्य फलस्य नास्ति कर्तव्यतापत्तिः। तस्मादनर्थकं श्येनकर्तव्यतानिराकरणम्। तस्माद्धिंसैवात्र प्रत्युदाहरणम्।

इदं चापरमेकदेशिनः प्रष्टव्याः—अर्थशब्देन किमुच्यते इति, यदि श्रेयस्साधनम्?, नित्यानां धर्मत्वं न स्यात्। अथ यन्निषिद्धफलं न भवति तदर्थशब्दे-

---

हिंसासाधनत्वमुच्यते न हिंसात्वमित्यर्थः।

प्रकारान्तरेण श्येनकर्त्तव्यतानिरासमुपपादयितुमाह। कश्चित्त्विति। एतदपि दूषयति। तदिदमिति। एवं श्येनादिस्वरूपमेवार्थशब्दस्य व्यावर्त्यमित्येकदेशिमतं निराकृत्य तन्मतेऽर्थशब्दार्थमपि निराकर्तुमाह। इदमिति। तन्मते नित्यानां पण्डापूर्वमात्रजनकत्वेन श्रेयस्साधनत्वाभावादित्यर्थः। अस्मिन्पक्षे श्येनादिस्वरूपव्यावर्तकत्वमर्थशब्दस्य भवतीति भावः। एतदपि दूषयति। तथेति। "ब्राह्मणो न हन्तव्य" इत्यत्र ब्राह्मणहननाभावविषयस्यापूर्वस्यापि धर्मत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः। निराकरणमुपसंहरति।

नोच्यते ?, तथा सति नञर्थविषयस्यापूर्वस्य धर्मत्व-प्रसङ्गः, चोदनालक्षणत्वान्निषिद्धफलत्वाभावाच्च । भवतिवति चेत् ?, न, लोकविरोधात् । यो हि हिंसाया-मुद्युक्तः प्रतिषेधवशान्निवर्तते न तं धार्मिक इत्याचक्षते किं त्वधर्मान्निवृत्त इत्येतावत् । तदाहुः—"लोकसिद्धस्य लक्षणं परीक्षकैर्वक्तव्यं न वृद्ध्यादिवत् परिभाषणम्" इत्यास्तां तावत् ॥

॥ इति चोदनासूत्रम् ॥ २ ॥

इतीति । अधिकरणस्वरूपं त्वेवम् । पूर्वसूत्रे विचारविषयत्वेन धर्म उक्तस्तत्र लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्तुस्वरूपसिद्धेर्धर्मे लक्षणं प्रमाणं च नास्ति उतास्ति इति संशयः ।

"लौकिकाकारहीनस्य तस्य किं नाम लक्षणम् ।
मानशङ्का तु दूरेऽत्र प्रत्यक्षाद्यप्रवर्तनात्" (जै.न्या.मा.) ॥

अतो लक्षणप्रमाणरहितस्य न विचारविषयत्वमिति पूर्वः पक्षः । माभूच्चक्षुरादिगम्यो लौकिक आकारस्तथापि चोदना-गम्यश्रेयस्साधनत्वादिलक्षण आकारोऽस्ति । एवं चार्थत्वे सति चोदनागम्यो धर्म इति लक्षणमुक्तं सूत्रकृता । अर्थो धर्म इत्युक्ते ब्रह्मणि घटादौ चातिव्याप्तिस्तन्निवृत्त्यर्थं चोदनालक्षण इत्युक्तम् । अर्थपदं चानर्थव्यावृत्तये । चोदनागम्यत्वे धर्मस्य चोदनैव तत्र प्रमाणमित्युक्तं भवति । तस्माल्लक्षणप्रमाणाभ्या-मुपेतो धर्मो जिज्ञास्य इति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

(तृतीयं धर्मप्रमाणपरीक्ष्यताधिकरणम्)

सू० तस्य निमित्तपरीष्टिः* ॥ ३ ॥

अनेन सूत्रेण चोदनाख्यस्य निमित्तस्य परीक्षणमस्मिन् पादे वक्ष्यमाणम् " अथातः शेषलक्षणम् " " अथ विशेषलक्षणम् " इतिवत्सुखग्रहणार्थमनुकीर्त्यंते ॥ ३ ॥

तस्य निमित्तपरीष्टिः ॥ ३ ॥ अत्र " चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म " इति प्रतिज्ञायां हेतौ वक्तव्ये मध्ये निमित्तपरीक्षाप्रतिज्ञाया असङ्गतिमाशङ्क्याह । अनेनेति । यद्यपि चोदनासूत्रे वक्ष्यमाणोऽर्थः सङ्क्षेपेण प्रतिज्ञातस्तथाऽपि प्रतिज्ञासङ्करे सति न ज्ञायते कस्य प्रतिज्ञाभागस्य सदौत्पत्तिकसूत्राभ्यां हेतुरभिधीयते इति सुखग्रहणार्थमस्मिन् पादे नोदनाख्यस्य धर्मनिमित्तस्य परीक्षणं प्रतिज्ञायत इत्यर्थः । अयमत्र सूत्रार्थः तस्य धर्मस्य ज्ञाने यन्निमित्तं प्रमाणं चोदनाभिधानं तत्परीष्टिः परीक्षा कर्तव्येति । इषुगतावित्यस्माद्धातोरनिच्छार्थस्येति युचि विहिते परेर्वेतिक्तिन्युचोर्विकल्पस्मरणात् युज्विधौ पर्येषणेति रूपं क्तिन्विधौ तु परीष्टिरिति रूपं सिद्ध्यति । अत्र धर्मप्रमाणं परीक्ष्यं न वेति सन्देहे प्रमाणोपदेशेनैव प्रमेयसिद्धेः किं परीक्षयेति पूर्वः पक्षः । नात्रासिद्धवल्लक्षणप्रकथनमात्रं किन्तु विचारशास्त्रत्वादस्य सर्वथा प्रमाणपरीक्षा कर्तव्येति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

---

* तस्य—धर्मस्य निमित्तस्य प्रमाणस्य परीष्टिः—परीक्षणं क्रियत इति सूत्रार्थः ।

(चतुर्थं धर्मे प्रत्यक्षस्याऽप्रामाण्याधिकरणम्)

चोदनैवेत्यस्याऽर्थस्य साधनाय प्रत्यक्षादीनामनिमित्तत्वमुच्यते—

सू० सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात् * ॥ ४ ॥

प्रत्यक्षं तावदिन्द्रियार्थसंप्रयोगजन्यत्वेन विद्यमानोपलम्भनत्वाद् भविष्यति धर्मे न निमित्तम् । सत्संप्रयोगजन्यत्वमाभासेऽपि तुल्यत्वादलक्षणमिति नैयायिका दूषयन्ति, तत्तु लक्षणानभिधानादऽदूषणम् । नहीदं लक्षणं प्रत्यक्षस्य, किं त्वनिमित्तत्वकथन-

सत्सम्प्रयोगे ॥ ४ ॥ सूत्रसङ्गतिं तावत्करोति । चोदनैवेति । अनिमित्तत्वमेवोपपादयति । प्रत्यक्षं तावदिति । अत्र भाष्यकारेणैतत्सूत्रं सकलमेव प्रत्यक्षस्यानिमित्तत्वकथनपरत्वेन व्याख्यातं, वृत्त्यन्तरे तु "सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्ष"मित्येतावत्प्रत्यक्षलक्षणपरत्वेन व्याख्यातमवशिष्टं तु तस्य धर्मं प्रत्यनिमित्तत्वेन, तदस्य लक्षणपरत्वे परोद्भावितं दूषणमनूद्य परिहरति । सदिति । कथं लक्षणानभिधानमत आह । नहीति । अत्रेयमुपपत्तिः न तावदस्य सूत्रस्य प्रत्यक्षलक्षणपरत्वे "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म" इत्यनया प्रतिज्ञया सम्बन्धः सम्भवति । निष्प्रयोजनं च शाब्दप्रमाणाधिकारे प्रत्यक्षलक्षणकथनं, अथानुक्तस्वरूपस्यानिमित्तत्वमेव प्रतिपादयितुं न शक्यतेऽतस्तल्लक्षणकथनं प्रयोजनवत् ? तर्ह्यनुमानादेरपि लक्षणं वक्तव्यं स्यात् । नच तदुक्तम् । "सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदश्च नेष्यते" लोकप्रसिद्धव्यवहारिणोमीमांसकस्य तल्लक्षणकरणं चायुक्त-

* सता—विद्यमानेनाऽर्थेन इन्द्रियाणां सम्प्रयोगे सन्निकर्षेसति या पुरुषस्य बुद्धिर्जायते तत्प्रत्यक्षं धर्मेऽअनिमित्तं—अप्रमाणं, कुतः प्रत्यक्षस्य विद्यमानवस्तुन एव ज्ञापकत्वात् धर्मस्य च भविष्यत्त्वात् न तद्गम्यतेति सूत्रार्थः ।

मात्रम्। तत्र हेतुः विद्यमानोपलम्भनत्वं तत्साधनं च सत्संप्रयोगजत्वम्। न हि सत्संप्रयोगजमऽविद्यमानोपलम्भनं सम्भवति।

इन्द्रियार्थसंयोगजत्वं सुखादिज्ञानेष्वव्याप्तेरहेतुरिति चेत्?, न, तेषामपि मनस्संज्ञकेन्द्रियसंप्रयोगजत्वात्। मनस्सद्भावे च सुखादिज्ञानमेव प्रमाणम्, अपरोक्षावभासज्ञानस्येन्द्रियाधीनतया रूपादिज्ञानेषु व्याप्तिदर्शनात् सुखादिविषयमऽपरोक्षज्ञानमिन्द्रियमनुमापयति। तत्र चक्षुरादीनामसम्भवात् तेभ्योऽन्यदवतिष्ठते।

मेवातोऽनिमित्तत्वकथनपरमेवैतादिति। अस्मिन्नेवार्थे सूत्रं योजयति। किन्त्विति। प्रत्यक्षं धर्मे ऽनिमित्तमित्युक्ते कस्मादित्यपेक्षायां विद्यमानोपलम्भनत्वादिति हेतुः। एतदुपपादकत्वेन सत्सम्प्रयोगजत्वाद्युपन्यासः। सता विद्यमानेनार्थेनेन्द्रियाणां सम्प्रयोगे सति या पुरुषस्य बुद्धिर्जायते तत्प्रत्यक्षं धर्मेऽप्रमाणं विद्यमानार्थग्राहकत्वादिति सूत्रार्थः। अत्रेन्द्रियाणामित्युपलक्षणार्थम्। तदुक्तम्—

"यद्वेन्द्रियं प्रमाणं स्यात्तस्य चार्थेन सङ्गतिः।
मनसो वेन्द्रियैर्योग आत्मना सर्व एव वा॥
तदा ज्ञानं फलं तत्र व्यापाराच्च प्रमाणता"(श्लो.वा.६१)।

इन्द्रियमिन्द्रियार्थसन्निकर्षो वा इन्द्रियमनःसंयोगो वा आत्ममनस्संयोगो वा। आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेनेति संयोगत्रितयमेकं प्रमाणम्। बुद्धिजन्मेत्यनेन जायमाना बुद्धिः प्रमाणमित्युक्तं न भूता नापि भाविनी, अत एव बुद्धेः कारकान्तराद्वैलक्षण्यं तद्धि जन्मातिरेकिव्यापारा-

अत्र कश्चित्—नित्यद्रव्यगतविशेषगुणत्वात्सुखादीनां द्रव्यान्तरसंयोगजत्वम्, पार्थिवपरमाणुगतरूपादीनामाग्निसंयोगजत्वदर्शनात्, यच्च द्रव्यान्तरं तन्मन इत्याह ।

तन्न युक्तम्—शरीरं हि भोगायतनम्, किं च तस्य भोगायतनत्वमऽन्यत् तत्संयोगापेक्षसुखाद्युत्पत्तेः ?, अशितपीताद्याधारत्वाच्च न बहिः शरीरात्सुखाद्युत्पत्तिः । अतः शरीरसंयोगादेव सिद्धेर्न द्रव्यान्तरानुमानम् । किं च पार्थिवगुणानामेव द्रव्यान्तरसंयोगापेक्षा दृष्टा न द्रव्यमात्रगुणानाम् । तेजस्संयोग एव च कारणतया दृष्टो न द्रव्यमात्रसंयोगस्तस्मान्नैवं मनस्सिद्धिरिति सुखाद्यऽपरोक्षज्ञानमेव मनसो लिङ्गम् ।

न्तरेण प्रधानक्रियां निष्पादयति बुद्धिस्तु जन्मनैवेति । तथाहुः—

"बुद्धिजन्मेति चाप्याह जायमानप्रमाणताम् ।
व्यापारः कारकाणां हि दृष्टो जन्मातिरेकतः ॥
न हि तत्क्षणमप्यास्ते जायते वाऽप्रमात्मकम् ।
येनार्थग्रहणे पश्चाद्व्याप्रियेतेन्द्रियादिवत् ॥
तेन जन्मैव विषये बुद्धेर्व्यापार इष्यते"(श्लो.वा.५६)इति॥

अत्र केचित् प्रकारान्तरेण मनः साधयन्ति तद्दूषयितुमुपन्यस्यति । केचित्त्विति । अर्थान्तरापत्त्या दूषयति । तन्नेति । अर्थान्तरत्वमेव विवृणोति । शरीरं हीति । तत्संयोगापेक्षया सुखाद्युत्पत्तेः सकाशात्—किमन्यद्भोगायतनत्वं शरीरस्य स्यात्, अपि त्वेतदेव यच्छरीरसंयोगेनात्मनि सुखादिकं जन्यतेऽतः शरीरात्मसंयोगजत्वात्सुखादीनां द्रव्यान्तरं शरीरमेव

किं पुनरिन्द्रियलक्षणं चक्षुरादिषु मनसि चानुस्यूतम् ? । उच्यते—यत् संप्रयुक्तेऽर्थे विशदावभासं विज्ञानं जनयति तदिन्द्रियमित्युच्यते, तच्च द्विविधम्—बाह्यमाभ्यन्तरं च, बाह्यं पञ्चविधम्—घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्रात्मकम् । आन्तरं त्वेकं मनः । तत्राऽऽद्यानि चत्वारिच—पृथिव्यप्तेजोवायुप्रकृतीनीत्यऽक्षपाददर्शनवदभ्युपगम्यन्ते । श्रोत्रं त्वाकाशात्मकं तैरभ्युपगतं वयं तु—"दिशः श्रोत्रम्" इति दर्शनाद् दिग्भागमेव कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं श्रोत्रमाचक्ष्महे । मनस्तु पृथिव्यादीनामेवान्यतमात्मकं तेभ्योऽन्यद्वा सर्वथा तावदस्ति मनः । तच्चात्मतद्गुणेष्वेव स्वतन्त्रं प्रवर्तते न बाह्येषु रूपादिष्वित्याऽऽन्तरमित्युच्यते । रूपादिज्ञानेष्वपि तच्चक्षुरादिसहायं प्रवर्तते, एवऽमनुमानादिष्वपि लिङ्गादिसहायम् । अन्यमनस्कस्य संयुक्तेष्वपि रूपादिषु ज्ञानानुत्पत्तेः । स्मृतावपि संस्कारपरतन्त्रं प्रवर्तते न स्वतन्त्रम् ।

नन्वनुमानादीनां मनोजन्यत्वात् तेषां च भूतभविष्यतोरपि प्रवृत्तेरिन्द्रियजन्यत्वं विद्यमानोपल-

---

सिद्ध्यति न मन इत्यस्मदुक्त एव प्रकारो मनस्साधक इत्यर्थः । स्पष्टार्थोऽग्रिमग्रन्थः । अत्रानेकप्रकारं सौत्रपदव्याख्यानमाक्षेपसमाधानपूर्वकं योगिप्रत्यक्षनिराकरणं साङ्ख्यसिद्धान्तसिद्धवृत्तिगमनपक्षनिराकरणमिन्द्रियभौतिकत्वनिरूपणं प्राप्यकारित्वादिस्थापनं तत्प्रासङ्गिकमन्यदपि प्रमेयजातं वार्तिके टीकायां चावगन्तव्यम् । विस्तरभयादस्माभिर्न लिखितम् । प्रकृतं निगमयति । तदेवमिति । नन्वनुमानाद्यपि न ध-

म्भनत्वेनाऽनैकान्तिकं स्यात्। न स्यात्—नहीन्द्रिय-जन्यत्वं हेतुः किं त्विन्द्रियसंप्रयोगजत्वम्। न चानुमानेऽतीताया भविष्यन्त्या वा वृष्टेरनुमीयमानाया मनसा संप्रयोगोस्तीत्यव्यभिचारः। तदेवं प्रत्यक्षं तावदऽनिमित्तं तत्पूर्वकत्वाच्चानुमानाद्यपि। न ह्यऽगृहीते धर्मे तेन सह कस्य चित्सम्बन्धग्रहणं संभवति। सादृश्यविषयकत्वाच्चोपमानं दूरभ्रष्टम्।

र्मे निमित्तं प्रत्यक्षपूर्वकत्वादित्यनुपपन्नं, द्विविधं हि प्रत्यक्षं सविकल्पकं निर्विकल्पकं च। न तावन्निर्विकल्पकपूर्वकत्वमनुमानस्य, लिङ्गलिङ्गिनोः सामान्यविषयत्वात्। स्वलक्षणविषयेण निर्विकल्पकेन ग्रहणासम्भवात्। नाप्युपमानस्य तत्पूर्वकत्वं सादृश्यस्य निर्विकल्पकागोचरत्वात्। स्मृते च नगरस्थे गवि यत्सादृश्यग्रहणं तदुपमानम्। न च तन्निर्विकल्पके सम्भवति। यच्चानुपपद्यमानं दृष्ट्वाऽर्थापत्तिज्ञानमुत्पद्यते तस्यापि सविकल्पकगोचरत्वेन निर्विकल्पकेनाग्रहणम्। अस्तु वा सविकल्पके प्रत्यक्षपूर्वकत्वं तथाऽपि भागासिद्धोऽयं हेतुः अनुमितानुमाने लिङ्गलिङ्गिनोरुभयोरपि प्रत्यक्षाविषयत्वात्। परमाणुमहं जानामीत्यादौ प्रत्यक्षस्यानुमानपूर्वकत्वदर्शनात्। किञ्च तत्पूर्वकत्वं तत्प्रत्यक्षावगतिवेलायामेव तत्प्रवृत्तिरिति। तन्न। गृहीतग्राहित्वेनाप्रामाण्यात्। यद्यन्यदा प्रत्यक्षमन्यदा चानुमादीनि प्रमाणानि प्रवर्तन्त इति तत्पूर्वकमुच्येत। तर्हि प्रत्यक्षागोचरेऽपि भविष्यत्यपि धर्मे नानुमानप्रवृत्तिर्विरुद्ध्येत। तथापि वेदेऽपि प्रत्यक्षेण वर्णान्—गृहीत्वैवार्थावधारणदर्शनेन प्रत्यक्षपूर्वकत्वान्न वेदस्य धर्मे निमित्तत्वं स्यादिति दूषणजातं परिहरन्—तत्पूर्वकत्वमुपपादयति। न हीति।

अर्थापत्तिरपि धर्मेण विनाऽनुपपद्यमानस्य कस्य चिद-ऽदर्शनादसमर्था ।

ननु जगद्वैचित्र्यमनुपपन्नम् ? । न, स्वाभाविकत्वेनोपपत्तेः । यद्यपि तदनुपपत्त्या किं चिददृष्टं कल्प्येत तथापि को धर्मः को वाऽधर्म इति विवेकाभावा-

---

प्रमाणान्तरगृहीतयोरेव साध्यसाधनयोर्व्याप्तिग्रहणसम्भवादत्र च प्रत्यक्षस्यैव प्रमाणान्तरत्वात्—तत्पूर्वकत्वापत्तिरित्यर्थः। अयमाशयः । न धर्मे प्रत्यप्रामाण्ये साध्ये प्रत्यक्षपूर्वकत्वादित्ययं हेतुरुपदिश्यते, येन हेतुदोषा उद्भाव्येरन् किन्तु प्रत्यक्षपूर्वकत्वाद्यत्प्रामाण्यं तस्य धर्मे प्रत्यसम्भव इत्युच्यते । यस्मात्—

"प्रत्यक्षेण गृहीत्वा च लिङ्गाद्यन्यतमं ध्रुवम् ।
प्रवृत्तिरनुमानादेर्नैव धर्मे ऽस्ति तादृशम् "(श्लो.वा.९६)।

अनुमितानुमानस्यापि पारम्पर्येण प्रत्यक्षपूर्वकत्वाद्धर्मे प्रत्यसम्भव इति । प्रयोगश्च धर्मो नानुमानगोचरः केनाचिद्वस्तुना सहादृष्टपूर्वत्वादसाधारणवस्तुवत्, तथा नानुमेयोऽपि अदृष्टसदृशत्वादसाधारणवस्तुवत् । ननु सुखित्वदुःखित्वादि जगद्वैचित्र्यमनुपपद्यमानमदृष्टं कल्पयतीति शङ्कते । नन्विति । परिहरति । नेति । स्वभावत एव कानि चित्कारणानि सुखिरूपपदार्थमुपजनयन्ति कानि चित् दुःखिरूपमिति किमत्रादृष्टकल्पनयेत्यर्थः । यथा हि कर्मणां विचित्रफलजननशक्तिः स्वभावादेव भवति तथा जगद्वैचित्र्यमपि स्वभावादेवास्त्विति भावः । उक्तं च—

" यथा च फलवैचित्र्ये कर्मणां शक्तता स्वतः ।
तथा विचित्रता लोके स्वभावादुपपत्स्यते" (श्लो.वा.१०४)॥

दवश्यं चोदनैवार्थनीया । सा चेदङ्गीकृता कृतमर्थापत्त्या, सामान्यतोदृष्टेन वा ।

ननु विकल्पनिमित्तं सम्बन्धग्रहणं तत्कथं प्रत्यक्षपूर्वकत्वम् ?। सविकल्पकमप्यनुपरतेन्द्रियव्यापार-

अस्तु वाऽदृष्टमात्रं प्रत्यर्थापत्तेः प्रामाण्यं तथाऽपि न तन्मात्रज्ञानं कुत्राप्युपयुज्यत इति तद्विशेषज्ञानार्थं चोदनैवाभ्यर्थनीयेत्याह यद्यपीति । एतस्मात्कर्मणइदं फलं भवतीति विशेषज्ञानं विना प्रवृत्तिरेव न भवतीत्यर्थः । यथाऽऽहुः—

"स्वर्गपुत्रादिभेदश्च कीदृशात्कर्मभेदतः ।
इति यावन्न विज्ञातं तावन्नैव प्रवर्तते" ॥

सूत्रकारेण धर्मविशेषजिज्ञासैव प्रतिज्ञाता, उपरिष्टाद्विशेषाणामेव जिज्ञास्यमानत्वात् । हानोपादानार्थिभिस्तस्यैव प्रवृत्त्यङ्गस्य ज्ञानस्य मूलपरीक्षणात् । औलूक्यास्तु जगद्वैचित्र्यात्सामान्यतः सिद्ध आगमेन विशेषतोऽवगम्यत इति द्वाभ्यामेव प्रमाणाभ्यां धर्मः परिनितिष्ठतीत्याहुः तत्राह—सा चेदिति । सामान्यं हि साधयन्ती अर्थापत्तिर्न विशेषं निर्धारयितुं समर्था, शास्त्रं तु विशेषं साधयत्सामान्यालीढमेव साधयतीति, तस्मादकारणमर्थापत्तिः सामान्यसिद्धावित्यर्थः । ये तु वदन्ति नेयमर्थापत्तिः किन्तु सामान्यतोदृष्टानुमानमिदं, कार्यसामान्यस्य कारणसामान्येन व्याप्तेः, तेषामप्यर्थापत्तिनिरासेनैव निस्तार इत्यभिप्रेत्याह । सामान्यत इति । सविकल्पप्रामाण्यमसहमानः शङ्कते । नन्विति । तत्कथमिति । सविकल्पकस्याप्रत्यक्षत्वादिति भावः । परिहरति । सविकल्पकमिति । निर्विकल्पकजन्यस्यापि पारम्पर्येणेन्द्रियजन्यत्वमस्तीति भावः । तदुक्तम्—

स्य जायमानमऽपरोक्षावभासत्वात् प्रत्यक्षमेवेत्यदोषः।

विकल्पश्चापरोक्षावभासश्चेति चित्रम्, अपरोक्षमिति हि स्वलक्षणमुच्यते तद्विषयोऽवभासोऽपरोक्षावभासः। विकल्पस्त्वभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासत्वान्न स्वलक्षणं स्पृशति, न ह्यभिलापः स्वलक्षणं स्पृशति, यदि स्पृशेदभिलापमात्रेणापि विनाऽक्षव्यापारमऽपरोक्षावभासः स्यात्, न चाऽसावस्ति, तदुक्तम्—

"ततः परं पुनर्वस्तु धर्मैर्जात्यादिभिर्यया।
बुद्ध्याऽवसीयते सा हि प्रत्यक्षत्वेन सम्मता"(श्लो.वा.१२०)॥

नन्विन्द्रियस्य निर्विकल्पकोत्पत्तावेवोपक्षीणव्यापारत्वादिन्द्रियसम्प्रयोगस्य च शब्दादिस्मरणेन व्यवहितत्वादप्रत्यक्षत्वं सविकल्पकस्यापद्यत इत्यत आह। अनुपरतेन्द्रियेति। अनुपरतेन्द्रियव्यापारस्य जायमानं ज्ञानमिन्द्रियाधीनत्वादिन्द्रियैर्व्यपदिश्यते शब्दादिस्मरणेनेन्द्रियाणामदूषितत्वात्। स्मृतिसहायानामपि तेषामेव करणत्वादिति भावः। उक्तंच—

"तेनेन्द्रियार्थसम्बन्धे विद्यमाने स्मरन्नपि।
विकल्पयन् स्वधर्मेण वस्तु प्रत्यक्षवान् नरः"(श्लो.वा.१२३)॥

अत्र चोदयति। विकल्पश्चेति। एतदेव विवृणोति। अपरोक्षमिति। स्वलक्षणं—वस्तुमात्रम्। अभिलापो—गौरयमित्यादिशब्दः। सविकल्पकस्य स्वलक्षणासंस्पर्शे हेतुराभिलापेति। अभिलापस्य स्वलक्षणसंस्पर्शे सविकल्पकस्यापि स स्यादिति भावः। न चैवमस्तीत्याह—नहीति। स्पर्शेऽनिष्टमाह। यदीति। विनाऽप्यक्षव्यापारमभिलापमात्रेणापरोक्षावभासः स्यादित्यन्वयः। यथा वह्नित्वगिन्द्रियसंयोगाद्दाहशब्दार्थस्यापरोक्षावभासो भवति न तथा शब्दप्रयोगमात्रेणेति दृष्टान्तार्थः। वि-

"अन्यथैवाग्निसंयोगाद् दाहं दग्धो हि मन्यते ।
अन्यथा दाहशब्देन दाहार्थः संप्रकाशते" इति ।

तस्मादभिलापास्तावन्न विशदाकारमवभासयन्ति तत्समानविषया विकल्पा अपि ।

यस्त्वयं विस्फारिताक्षस्य—"गौरयम्" इति विकल्पो विशदावभासः स समानकालविशदावभासनिर्विकल्पकसंसर्गकृतः, तदभावेऽभिलापमात्रेऽनुमाने च विकल्पाकारप्रतिभासे वैशद्याभावात् । तस्मान्निर्विकल्पकमेव प्रत्यक्षम् । तत्रैव हि विशदस्य स्वलक्षणस्यावभासः ।

नैवम्—उन्मीलितनेत्रस्य विकल्पोपि गौरयमित्यपरोक्षावभास एव प्रतीयते । न चासावन्यसंसर्गकृतः प्रमाणाभावात् । अभिलापसंसर्गयोग्यस्यापि सामान्याकारस्याभिलापलिङ्गादिभिरवैशद्यमिन्द्रियैश्च वैशद्यमुपपद्यत एव । न ह्ययं परोक्षापरोक्षविभागो विषयकृतः । यदि हि तथा स्यात्—सर्वदैव सामान्यं परोक्षं स्यात् स्वलक्षणं चापरोक्षं स्यात्, न चैवमस्ति, सामान्याकारस्यापि परोक्षापरोक्षविभागदर्शनात् ।

तथा हि—दूराच्छ्रुतं स्वलक्षणं पश्यन्नऽनिर्द्धारितगवाश्वजातिविशेषो हेषाशब्दश्रवणादश्वत्वं तस्मिन्नेव स्वलक्षणे ऽनुमिमानोपि परोक्षं बुध्यते, वदन्ति

शदं—स्पष्टं--अपरोक्षमिति यावत् । तदभाव इति । निर्विकल्पकसंसर्गाभाव इत्यर्थः । दूषणमुपसंहरति । तस्मादिति । परिहरति । नैवमिति । अभिलापेत्यादिनोक्तं दूषणं परिहर-

हि 'अश्वोऽप्ययं न चक्षुषा तथाऽवभासते' इति। प्रत्यासन्नस्तु वदति-'संप्रत्यश्वत्वमप्यस्य चक्षुषा पश्यामि न पूर्वम्' इति। स्वलक्षणं तु प्रागपि विशदमेवेति सामान्यांशगत एवायं दूरसमीपवर्तिनः परोक्षापरोक्षविभागः, तस्मात्कारणकृतोऽयं विभागः।

एकस्मिन्नपि हि विषयेऽक्षैर्जायमानं विज्ञानमापरोक्ष्यं जनयति लिङ्गादिजं तु नेति किं नोपपद्यते ?। ज्ञानजन्यो विषयगतः फलविशेषोऽयमापरोक्ष्यं नाम सर्वस्य संवेद्यः। यद्भावाभावाभ्यां लिङ्गाभ्यामक्षैः पश्यामि न पश्यामीति विस्फारिताक्षाणामेव व्यवहारः प्रवर्तते। अतोऽस्ति विकल्पस्यापि विशदावभासित्वमिति प्रत्यक्षत्वोपपत्तिः।

ति। अभिलापेति। यद्भावाभावाभ्यामिति। यस्यापरोक्षस्य भावेन लिङ्गेन विस्फारिताक्षस्य पश्यामीति व्यवहारः प्रवर्तते तदभावेन लिङ्गेन न पश्यामीति, ततश्च त्रिरूपलिङ्गानुत्पन्नत्वान्नानुमानं, स्वलक्षणविषयनिर्विकल्पकप्रत्यक्षविषयता नास्तीति न स्मृतित्वं, बाधकप्रत्ययाभावान्नाप्रामाण्यं, सर्वेषां सविकल्पकेनैव प्रत्यक्षेण व्यवहारदर्शनात्पारिशेष्यात्सविकल्पकस्य प्रत्यक्षत्वं प्रमाणत्वं च सिद्धमित्यभिप्रायेणोपसंहरति। अत इति। स्यादेतत् स्वलक्षणभिन्नजातिगुणक्रियारूपविशिष्टार्थावभासकत्वेनातस्मिंस्तद्ग्रहणरूपं सविकल्पकं भ्रान्तिरेव। प्रयोगश्च सविकल्पकज्ञानमप्रमाणमर्थान्तरेऽर्थान्तरारोपेणोत्पद्यमानत्वात् ऊषरसलिलज्ञानवत्। नैतद्युक्तम्। पररूपे हि परस्मिन्निरूप्यमाणे भ्रान्तिर्भवति जात्यादीनां च व्यक्त्यभेदाङ्गीकारेण पाररूप्याभावात्। अभेदे विशेषणविशेष्यभावानुपपत्तिरिति चेत्। न।

जात्यादिविशेषणस्याभेद एवोपपत्तेः सर्वदैव तदाकारबोधात्। प्रयोगश्च—विशेषणं विशेष्यादभिन्नं विशेष्ये सदा स्वानुरक्तबुद्धिजनकत्वात् स्वलक्षणस्वरूपवदिति। यद्यपि भिन्ना अपि लाक्षादयो भिन्ने स्फटिकादौ स्वानुरूपां बुद्धिं जनयन्ति तथापि न सदेति तद्व्यवच्छेदः। जात्यादयस्तु न कदाचिदपि स्वलक्षणाविविक्ताः। स्वलक्षणं वा जात्यादिविविक्तमुपलब्धम्। नन्वस्तु नामैतज्जातौ, गुणकर्मणोस्त्वेतदसम्भवः ताभ्यां वियुक्तस्याऽपि वस्तुनो ज्ञायमानत्वात्, विद्यमानेऽपि द्रव्ये पूर्वगुणविनाशस्योत्तरोत्पादस्य च दर्शनात् एवं कर्मण्यपि दर्शयितव्यम्। उच्यते। यद्यपि द्रव्यं तद्वियुक्तं दृश्यते तथापि तानि तद्वियुक्तानि न जातु दृश्यन्ते। यदि च तानि द्रव्याद्भिन्नानि भवेयुस्तदा द्रव्यवियुक्तान्यपि कदाचिदुपलभ्येरन्, न चेह तथा। कथं तर्हि द्रव्याभेदे पूर्वापरयोर्गुणकर्मणोर्नाशोत्पादौ! प्रत्यभिज्ञायते हि तदेवेदं द्रव्यं गुणकर्मणी च विनष्टे इति। नैष दोषः। गुणकर्मविनाशे वस्तुनोऽपि ताद्रूप्येण विनाशाङ्गीकारात्। रूपरहिताद्वस्तुनः कथं तद्विनाशे न नश्यतीति शक्यते वक्तुम्। वस्तुतस्तु गुणकर्मणोरपि नात्यन्तिको नाशो वस्त्वात्मना विद्यमानत्वात्। जातावप्येषैव गतिः दृश्यते हि विनष्टे पिण्डेऽवियुक्ता पिण्डान्तरे जातिः। ननु भिन्ना अपि जात्यादयः समवायात् द्रव्ये स्वानुरक्तां बुद्धिं जनयिष्यन्ति तदुक्तम्—"अयुतसिद्धानामाधार्याधारभूतानामिह प्रत्ययहेतुर्यः सम्बन्धः स समवाय" (प्रशस्त. भा.) इति। नैतद्युक्तम्। अयुतसिद्धयोस्सम्बन्धित्वासम्भवात्। तथाहि केयमयुतासिद्धिः? युतासिद्ध्यभावमात्रं, अपृथक्सिद्धिर्वा, भिन्नाश्रयाश्रयित्वं वा, पृथग्गतिमत्वं वा, नाद्यौ अनिष्पन्नस्याविद्यमानत्वेन सम्बन्धा-

भावात् सिद्धयोर्हि सम्बन्धिनोः सम्बन्धो भवति नासिद्धयोः, अत एव च न निष्पद्यमानयोः, निष्पत्त्युत्तरकालं च सम्बन्धे युतासिद्धताप्रसङ्गः, युतासिद्धयोश्च पश्चात्सम्बन्धे हेत्वभावात् सम्बन्धो न स्यात् । नहि यथा पृथक्सिद्धयो रज्जुघटयोर्देवदत्तादिः सम्बन्धहेतुस्तथा जातिव्यक्त्योः संयोजकः कश्चित् दृश्यते, समवायस्तु सम्बन्धरूपत्वादेव न सम्बन्धहेतुः । नापि तृतीयचतुर्थौ, जात्यादेर्व्यक्त्याश्रितत्वात् व्यक्तेश्च स्वावयवाश्रितत्वात् पृथग्गतिमत्वात् सम्बन्धहेत्वभावात् षण्णामपि पदार्थानां परस्परसम्बन्धो न प्रतीयेत । किं च अयं समवायः समवायिभ्यां भिन्नो वा अभिन्नो वा, भेदे ऽपि ताभ्यां सम्बद्धो ऽसम्बद्धोवा, तत्र यदि तावद्व्यतिरिक्तो ऽसम्बद्धश्च तदा समवायिभ्यः समवायस्य विश्लेषात् समवायिनोः परस्परविश्लेषः स्यात्, अथ सम्बद्धस्तत्रापि न तावत्संयोगः द्रव्ययोरेव तदभ्युपगमात् समवायान्तराभ्युपगमे त्वनवस्था स्यात् । अथ समवायिनोः स्वरूपमेव समवायो नान्येन सम्बन्धनीय इत्युच्यते तर्ह्यङ्गीकृतो ऽभेदवादः धर्मिस्वरूपानुप्रविष्टस्याभावप्रसङ्गश्च । व्यतिरिक्तः सम्बद्ध्यमानश्च समवायः संयोगवत् सम्बन्धान्तरमपेक्षेतैव, तस्मात्समवायासम्भवादभेदपक्ष एव श्रेयानित्यलम् । अस्तु वाऽत्यन्तभेद एव जात्यादेस्तथापि न सविकल्पकस्य मिथ्यात्वम्, अन्यस्यान्यथा संवेदनेन बाधकप्रत्ययेन वा मिथ्यात्वं सम्भवति नान्यरूपसंवेद्यतामात्रेण, सर्वेषां तत्र संवादात् । यथा भावनाया धात्वर्थविशिष्टज्ञानं न मिथ्या भवति । तदुक्तम्—

"यो ह्यन्यरूपसंवेद्यः संवेद्येतान्यथा पुनः ।
स मिथ्या, न तु तेनैव यो नित्यमवगम्यते" (श्लो.वा.) ॥

इदानीं लौकिकानां बाहुल्येन सविकल्पके प्रत्यक्षशब्द-

केचित्तु सविकल्पकमेव सर्वं ज्ञानं न निर्विकल्पकं नाम किंचिदस्तीति मन्यन्ते । तत्तु प्रतीतिविरुद्धम्—प्रतीमो हि वयमक्षसंनिपातानन्तरमऽविविक्तसामान्यविशेषविभागं संमुग्धवस्तुमात्रगोचरमालोचनज्ञानम् । तदभावे तु विकल्प एव न जायेत । विकल्पयता हि पूर्वानुभूतं जातिविशेषं सञ्ज्ञाविशेषं चानुस्मृत्य तेन पुरःस्थितं वस्तु विकल्पयितव्यम् । न चार्थमदृष्टवतस्तत्स्मरणमाकस्मिकमेवो-

---

प्रयोगात् इन्द्रियसंयोगजन्यत्वाच्च सविकल्पकमेव प्रत्यक्षं न निर्विकल्पकं "कल्पनापोढमभ्रान्त"मिति प्रत्यक्षलक्षणाभावात् अत्रेति चेत् । न । लोकविरोधेन लक्षणानादरणात् लक्षणस्य निर्विकल्पकमात्रविषयत्वेनोपपत्तेश्च । उक्तं च—

"वृद्धप्रयोगगम्याश्च शब्दार्थाः सर्व एव नः ।
तेन यत्र प्रयुक्तोऽयं न तस्मादपनीयते" ॥
सिद्धानुगममात्रं हि युक्तं कर्तुं परीक्षकैः ।
न सर्वलोकासिद्धस्य लक्षणेन निवर्तनम्"(श्लो.वा.१३२)॥

तथाऽन्यत्राऽप्युक्तम्—

"न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन गम्यते" (वाक्यपदी.) इति ॥

अतः सविकल्पकमेव प्रत्यक्षमिति कस्यचिन्मतं तद्दूषयितुमनुवदति । केचित्त्विति । दूषयति । तत्त्विति । प्रतीतिमेव दर्शयति । प्रतीम इति । अनङ्गीकारे दोषमाह । तदभाव इति । कथं न जायेताऽत आह । विकल्पयता इति । सविकल्पकं हि सङ्केतग्रहणकालभाविशब्दादिस्मरणपूर्वकं, न चाकस्मादेव तत्स्मरणमाविरास्ति, निर्विकल्पकेन तु तत्संस्कारोद्बो-

त्पद्यते । तस्मादस्ति निर्विकल्पकमपि ज्ञानम् ।

तच्च सन्मात्रविषयमिति केचित । भेदस्य विकल्पवेद्यत्वादऽगृहीते च भेदे विशेषाणामग्रहणात् । किं चेतरेतराभावो भेदो न चासौ प्रत्यक्षेण ग्रहीतुं

धात् स्मरणोपपत्तिरित्यर्थः । उपपादितमर्थं निगमयति । तस्मादिति । व्यवहारानङ्गत्वान्न तत्प्रमाणमिति चेत् । न । तस्यापि व्यवहारोपयोगित्वदर्शनात् । दृश्यते हि वन्हिना दह्यमानस्य सहसाऽपसरणं तद्विमर्शानपेक्षमेव झटिति जायमानमुपलभ्यते तिरश्चां बालानां च निर्विकल्पकेनैव सर्वो व्यवहारः अगृहीतसम्बन्धानां तेषां शब्दसंभिन्नार्थबोधासम्भवात् । उक्तं च—

"अस्ति ह्यालोचनाज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् ।
बालमूकादिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुजम् ॥
न विशेषो न सामान्यं तदानीमनुभूयते ।
तयोराधारभूता तु व्यक्तिरेवावगम्यते" इति (श्लो.वा.११२)

आलोचनाज्ञानमित्यनेन बोधकत्वं प्रामाण्यहेतुत्वेनोक्तम् । प्रथममित्यनेनास्तित्वं निर्विकल्पकत्वं च युक्त्या साधितम् । न विशेष इत्यनेन शुद्धवस्तुजत्वं विवृतम् ।

अद्वैतवादिनस्तु सन्मात्रविषयकं निर्विकल्पकं प्रत्यक्षमित्याचक्षते तदुपन्यस्यति । तत्सन्मात्रेति । भेदस्येति । यत्र सविकल्पके भेदावगमस्तत्प्रत्यक्षमेव न भवतीति भावः । अस्तु वा सविकल्पकं प्रत्यक्षं तथाऽपि न तेन भेदग्रहणं सम्भवतीत्याह । किं चेति । अभावस्य प्रत्यक्षानुपलब्धिगम्यस्य प्रत्यक्षेणाग्रहणमित्यर्थः । इदं चेतरेतराभावभेदवादी प्रष्टव्यः किं भिन्नयोरितरेतराभावः उताभिन्नयोः आद्येऽन्यो भेदः अन्यश्चेतरेतराभाव इति स्यात्, अभिन्नयोरिति पक्षे कथमितरव्यपदेशः तस्य भेदग-

शक्यते न तरां निर्विकल्पकेन। अतश्च "नेह नानास्ति किं चन" इत्यादिनिषेधानां प्रत्यक्षादिविरोधाभावात् "एकमेवाद्वितीयम्" इत्यादिश्रुतिभिरद्वितीयं ब्रह्म सिद्धम्।

तदिदमतिसाहसम्- किं भवतो नीलपीतयोस्तिक्तमधुरयोः शीतोष्णयोः सुखदुःखयोश्चाविलक्षणा बुद्धिः ?, यद्येवं नात्रोत्तरं वक्तव्यम्। न च सत्स्वरूपे सविकल्पेन विशेषग्रहणमिति वाच्यम्, अविकल्पेन विकल्पस्यापि विलक्षणस्योत्पत्त्यऽसम्भवात्।

यच्चावश्यमिदमस्माद्भिन्नमित्येवं विकल्पेनैव भेदोग्रहीतव्यो नाऽविकल्पेन तस्य ग्रहणं सम्भवतीति, न ब्रूमो भेदस्य ग्रहणं किं तु भिन्नानाम्। तेषामपि न भिन्नतया, किं तु स्वरूपेण-यदन्यस्माद्भिन्नं नीलं पीतं वा तद् गृह्यत इति ब्रूमः । नहि नीलं पीतं वा भेदः, तयोर्हि धर्मो भेदः, तदग्रहेपि धर्मिणां ग्रहणं नानुपपन्नम्।

यदि च सन्मात्रं प्रत्यक्षेण गृह्यते न नीलं पीतं

र्भितत्वात्। कथं च तस्यैव तत्राभाव इति। अस्मिंश्च पक्षे वेदान्तिनामिष्टासिद्धिं दर्शयति । अतश्चेति। दूषयति । तदिदमिति। वेदान्तवादिन आशङ्कामुद्घाटयति। यदिति। परिहरति। न ब्रूम इति। ननु भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वात् कथं तद्ग्रहणे तदग्रहणमित्युच्यते तत्राह । न हीति। दूषणान्तरमाह । यदीति। यदि निर्विकल्पकेन सन्मात्रमेव गृह्यते न वस्त्वन्तरमिति पक्षस्ततस्सविकल्पकस्य तत्पूर्वकत्वात्सविकल्पकेनाऽपि न वस्त्वन्तरं गृह्येतेत्यर्थः । अथ सविकल्पकमपि सद्विषयमित्युच्येत तर्हि तेन

वा ततो विकल्पेनापीदमस्माद्भिन्नमिति कथं भेदो गृह्येत ?, नहि सदेव सतो भिन्नमिति सम्भवति । तस्मान्नीलादिगुणानां पृथिव्यादिद्रव्याणां च प्रत्यक्षेण ग्रहणात् प्रपञ्चापलापः प्रत्यक्षविरुद्ध एव ।

यदि तु पृथिव्यादिप्रपञ्चं नापन्हुमहे तद्धर्मं तु भेदमेवेति ब्रूयात् ?, तदप्यशक्यम्– नीलपीतयोरितरेतराभावस्य प्रत्यक्षानुपलब्धिसिद्धस्यापन्हवासम्भवात् । प्रत्यक्षाभावोपि हि प्रत्यक्षवदेव प्रमाणान्तरेभ्यो बलीयान्, इतरथा शशे चतुष्पात्त्वाद्विषाणित्वमनुमीयेत, अतो भेदापलापो न सम्भवति ।

यदि त्वितरेतराश्रयतया इतरेतराभावग्रहणस्याऽनवक्लृप्तेरऽविद्यामात्रनिमित्तं तदित्युच्यते ?, तदपि–यदि भिन्नतया प्रतियोगिनमाश्रयं च गृहीत्वा तत इतरेतराभावो गृह्येत ततः स्यात्, नीलपीतयोस्त्वितरेतराभावाऽनादरेण स्वरूपेण गृहीतयोः पश्चादितरेतराभावग्रहणे किमितरेतराश्रयत्वम् ? ।

यदि तु द्वित्वमपन्हूयते न पृथिव्यादयस्तेषां च मिथो भेदः ? । तदपि प्रत्यक्षविरुद्धम्–सङ्ख्यायाः प्रत्यक्षत्वात् । सत्यपि प्रत्यक्षविरोधे तदुपमर्देन प्रव-

---

भेदग्रहणानुपपत्तिरित्याह । नहीति । प्रत्यक्षानुपलब्धीति । इतरेतरभावः प्रत्यक्षेण ग्रहणयोग्यस्तदभावो योग्यानुपलब्धिगम्योनापन्होतुं शक्य इत्यर्थः । ननु भिन्नतया धर्मिणं प्रतियोगिनं च गृहीत्वा इतरेतराभावरूपभेदग्रहणे इतरेतराश्रयः प्रसज्येतेत्याशङ्कां परिहरति । यदि त्विति । अथ द्वैतमात्रमपन्हूयते न पृथिव्यादि द्रव्यामित्याशङ्क्य निराकरोति । यदीति । स्पष्टार्थो-

र्तमानस्तद्बाधेनैवाऽऽगमोऽद्वैतमवगमयतीति चेत् ?, न, प्रवृत्त्यऽसम्भवात्—प्रत्यक्षं हि निरपेक्षं शीघ्रं जायमानं स्वविरुद्धस्यागमिकज्ञानस्य पदपदार्थसन्निध्यपेक्षायोग्यत्त्वन्यायालोचनसापेक्षतया विलम्बितप्रवृत्तेः प्रवृत्तिमेव निरुणद्धि ।

किं चाशक्यमेव श्रुत्या प्रपञ्चस्याऽसत्त्वं बोद्धुम्, बुद्ध्यमाने हि श्रुतिरपि प्रपञ्चान्तर्गतत्वादसती बोद्धव्या स्यात् । कथं च श्रुत्यैव श्रुतेरसत्त्वं बुद्ध्येत ? । असत्त्वेन हि प्रतीयमाना न प्रमाणं स्यात् । प्रमाणत्वे त्ववस्थिते—सत्तया प्रतीयमानायाः श्रुतेर्न मिथ्यात्वं शक्यं वक्तुम् । नह्येकस्यैव वस्तुनो युगपदेव सत्त्वमसत्त्वं च समुच्चित्य बोद्धुं शक्यम् ?, अन्यतरोपमर्देन ह्यन्यतरद् बुद्धावारोहति । ततश्च श्रुतिरऽस्तीति चेत् ?, न प्रपञ्चस्याऽभावः सम्भवति श्रुतेरपि प्रपञ्चत्वात् । नास्ति चेच्छ्रुतिः ? प्रमाणाभावादेव न प्रपञ्चापलापः सम्भवति ।

ननु स्वयं प्रकाशं ब्रह्म किमस्यान्येन प्रमाणेन ? । भवतु ब्रह्म स्वयं प्रकाशं, प्रपञ्चाभावस्य किमायातम् ? स हि प्रमाणमपेक्षत एव ।

कथं चाविद्यमानस्य प्रपञ्चस्य प्रतिभासः ?, । अविद्ययेति चेत् ?, कस्य पुनरियमविद्या ?, जीवानामिति चेत् ?, न, तेषामभावात् भावे वा द्वैतप्रसङ्गः । ब्रह्मणि तु विशुद्धविज्ञानात्मके निरवकाशैवाऽविद्या । विद्यात्मकमपि ब्रह्माऽविद्याशबलमिव भ्रान्त्याऽवगम्यत इति चेत् ?, कस्येयं भ्रान्तिः ?, यदि न कस्य

चित्सूक्तम्। जीवानामिति चेत्?, न, तदभावात्। यदि ब्रह्मणः?, नास्य भ्रान्तिः सम्भवतीत्युक्तम्। यदि च विद्यारूपेऽप्यविद्या स्यात् केनासावुच्छिद्ये-त?। ध्यानादिभिरिति चेत्?न, तेषामप्यभावा-त्, भावे तु द्वैतापत्तिः। ब्रह्मणि तु सहाऽवस्थाना-त्तद्विरुद्धा ऽविद्या न तेनोच्छेत्तुं सा शक्या। तत-श्चाऽनिर्मोक्षप्रसङ्गः।

तस्माद् ब्रह्मणः प्रशंसार्थैरस्थायित्वेन प्रपञ्चस्या-सत्त्वमुपचरद्भिरौपनिषदैर्वादैस्तदनुसारिभिश्चेतिहास-पुराणैर्भ्रान्तानां वाक्यतात्पर्यमजानानानां न्याया-भियोगशून्यानां प्रलापोयमऽद्वैतवाद इत्युपेक्षणी-यः। तत् सिद्धमऽविकल्पस्य प्रत्यक्षस्य विशेषवि-षयत्वम्।

अपरे तु स्वलक्षणमात्रगोचरं निर्विकल्पकमिच्छ-न्ति। तदपि प्रतीतिविरुद्धम्-प्रतीयते हि संमुग्धा-कारं वस्तु सहसैव, यत् पश्चाज्जातिद्रव्यगुणक्रिया-नामभिः पञ्चधा सविकल्पकेन विकल्प्यते-गौरयम्, दण्डयम्, शुक्लोयम्, गच्छत्ययम्, डित्थोयम्, इति। तत्र निर्विकल्पकमनेकाकारं वस्तु संमुग्धं गृह्णाति, सविकल्पकं त्वेकैकाकारं जात्यादिकं विविच्य वि-षयीकरोति।

ऽग्रिमग्रन्थः। दूषणमुपसंहरति। तस्मादिति। उपपादितमर्थं निगमयति। तत्सिद्धमिति।

मतान्तरमनुवदति। अपरेत्विति। स्वलक्षणं-क्षणिकव-स्तुमात्रम्। दूषयति। तदपीति। निर्विकल्पके जात्यादेरपि

ननु षष्ठोपि विकल्पोस्ति—तदेवेदमिति, तत्कथं पञ्चधा विकल्प इत्युच्यते ?, न त्वयं जातिविकल्पो व्यक्तिप्रत्यभिज्ञा हीयम्, न संज्ञाविकल्पः—अनवगतसंज्ञानामपि भावात् । तिर्यञ्चोपि ह्यद्य जाताः स्वमातरं प्रथममुपलभ्य क्षणान्तरे पुनरुपलभमानाः सैवेयमिति शब्दानुवेधशून्यमेव प्रत्याभिजानन्ति, तस्मादियं षष्ठी कल्पनेति पञ्चविधत्वानुपपत्तिः ।

उच्यते—इयमेवास्माभिर्नामकल्पनेत्युच्यते । तथा हि—डित्थोयमिति तावद् गौरयमितिवत् गवात्मना डित्थात्मना वस्तु विकल्प्यते, न दण्डीतिवत् तत्सम्बन्धितया, मत्वर्थानुपादानात् । तत्र न डित्थशब्दो जातिवदर्थस्यात्मा अत्यन्ताभिन्नत्वाद् यतस्तेनैवार्थोनुरज्येत । तदेतदेवं विज्ञेयम्—डित्थशब्देन तद्वाच्यं पूर्वावगतं डित्थमुपस्थाप्य तदात्मना पुरःस्थितोऽर्थो विकल्प्यते—डित्थोयमिति ।

किमुक्तं भवति ? योसावस्माकं डित्थः सोयं पुरःस्थितो नान्य इति, सेयं व्यक्तिप्रत्यभिज्ञैव पञ्चमी कल्पना । सा च शब्दविदां नामरूषितैव भवतीति नामविकल्पनेति व्यवह्रियते । एतेन यदाहुः—"डित्थोयमित्यऽशब्दाकारस्यार्थस्य शब्दाकारेण विकल्पनादप्रमाणं सविकल्पकम्" इति तदपि निरस्त-

---

संमुग्धाकारेण प्रतीतेः स्वलक्षणमात्रगोचरत्वं प्रतीतिविरुद्धमित्यर्थः । पञ्चधेत्युक्तिमसहमानः शङ्कते । नन्विति । परिहरति । उच्यते इति । अत्रैव मतान्तरमुपन्यस्यति । एतेनेति । अशब्दरूपाणामेव भावानां सविकल्पकज्ञाने शब्दाकारेण निरूप्य-

मू । न ह्यत्र शब्दाकारेणार्थः प्रतीयते किं तु पूर्वाव-गतार्थस्मरणमात्रे शब्दस्य व्यापारः, तेन च स्मृते-नार्थेन तादात्म्येन पुरःस्थितार्थविकल्पनात् । आह च-

"यदा तु यादृशः पिण्डः पूर्वं शब्दात् प्रतीयते ।
तादृशस्मरणे हेतुः शब्दस्तत्र यथार्थता" (श्लो. सू. ४ श्लो. २२६) इति ।

तस्मान्नामविकल्पेपि जात्यादिवन्नास्त्यऽतद्रूपारोपः । किं पुनर्जात्यादिभिर्विकल्प्यते ?, द्रव्यम् । किं पुनरिदं द्रव्यं नाम ?, पृथिव्युदकतेजोवायुप्रभृति ।

माणत्वात् भवति पाररूप्ये मिथ्यात्वमित्यर्थः । निरासे कारणमाह । नहीति । तदुक्तम्—

" न शब्दाभेदरूपेण बुद्धिरर्थेषु जायते ।
प्राक् शब्दात् यादृशी बुद्धिः शब्दादपि हि तादृशी"(श्लो.वा.१७२)॥

अत्रैव वार्तिककृत्संमतिमाह । आह चेति । परमार्थतस्तु नाध्यासो नापि मिथ्यात्वमिति भावः । ननु गौरयमिति सामानाधिकरण्येन शब्दानुविद्धबोधात् तद्रूपसमारोपः स्यात् । अत्र ब्रूमः । यदि गोत्वादिरूपोऽर्थः सर्वदा शब्दाकारेणैव प्रतीयते तदा भेदाऽभावात् कुतोऽध्यासस्तदभावे च मिथ्यात्वं दूरापास्तम् । भेदावगतौ तु सुतरामध्यासाभावः अतोभ्रान्त्यैवेयमध्यासकल्पना तद्वादिनां अर्थशब्दज्ञानेषु त्रिष्वपि समाननिर्देशस्य भ्रान्तिमूलस्य सम्भवात्, यथाऽऽहुः—

"शब्देनैव हि निर्देशो गृहीतेऽर्थेऽवगम्यते ।
गौरित्येव च निर्देशो वाच्यतद्बुद्धिवादिनाम्" (श्लो.वा.१८२)॥

इदानीं मतान्तरनिराकरणेन रूपादिसङ्घातातिरिक्तं धर्मिणं स्थापयितुमाह । किं पुनरिति । चक्षुरादीनामिति । एत-

ननु रूपादिव्यतिरिक्तं द्रव्यं नाम न किं चिदुपलभामहे। न च तस्योपलम्भकमस्ति, चक्षुरादीनां रूपादिष्वेवोपक्षीणत्वात्। गन्धरूपरसस्पर्शसंघातः पृथिवी, रसरूपस्पर्शसंघात आपः, रूपस्पर्शसंघातस्तेजः, शब्दस्पर्शसंघातो वायुः, एवं रूपादिसंघातभेदादेव पृथिव्यादिविभागो, न द्रव्यं नाम किं चिदिति सौगताः।

तदयुक्तम्—आगमापायिषु रूपादिषु यदनुयायिप्रत्यभिज्ञा जायते तद् द्रव्यम्। दर्शनस्पर्शनाभ्यां चास्य ग्रहणम्, प्रत्यभिज्ञा च—यथा बदरफलं श्यामावस्थायां रक्तावस्थायां च, यथा वा घटपिण्डकपालावस्थासु मृद्द्रव्यम्। अस्ति हि तत्र पिण्डावस्थाभेदे श्यामरक्तरूपभेदेपि द्रव्यप्रत्यभिज्ञा—मृदियं पिण्डावस्थामपहाय घटावस्था सञ्जाता, श्यामिमानं च त्यक्त्वा पक्वा सत्यऽरुणिमानं गृहीतवती, अनन्तरं घटावस्थामपहाय कपालिका जातेति। एवं तन्तुपटाद्यवस्थास्वपि द्रष्टव्यम्।

ननु तन्तुपटादिषु द्रव्यान्तरोत्पत्तिरेवाभिमता, अन्यथा ह्यऽवयव्यऽपलापः स्यात्[1]। नाऽवयविनम-

---

दतिरिक्तद्रव्यमात्रबोधकषष्ठेन्द्रियस्याभावात् न द्रव्यसिद्धिरित्यर्थः। मन एव षष्ठमिन्द्रियमिति चेत्। न। तस्य स्वातन्त्र्येण बहिर्विषयव्यवस्थापनेऽसामर्थ्यात्। तदाहुः—

"क्षीणानि चक्षुरादीनि रूपादिष्वेव पञ्चसु।

न षष्ठमिन्द्रियं तस्य ग्राहकं विद्यते बहिः" इति॥

उपलम्भकाभावं परिहरति। दर्शनेति। अत्र वार्तिककृत्सं-

पन्नुमहे द्रव्यान्तरोत्पत्तिं तु नेच्छामः प्रतिपत्त्यभावात्। तन्तव एव हि संयोगविशेषादेकद्रव्यतामापद्यन्ते, अवयवी च भवन्ति, तादृशाश्च पटजातिं स्थौल्यं च बिभ्रत एकपटस्थूलबुद्ध्या गृह्यन्त इति लौकिकी प्रतिपत्तिः। अतो न द्रव्यस्य कदाचिदागमोऽपायो वा घटपटगवाश्वशुक्लरक्ताद्यवस्थानामेवागमापायौ। आह च—

"आविर्भावतिरोभावधर्मकेष्वनुयायि यत्।
तद्धर्मि यत्र च ज्ञानं प्राग्धर्मग्रहणाद्भवेत्" (श्लो. वा. १५२) इति। तथा "यादृशमस्माभिरभिहितं द्रव्यं तादृशस्यैव हि सर्वस्य गुण एव भिद्यते न स्वरूपम्" इति।

तत्सिद्धं द्रव्यम्। तच्च जात्यादिभिः पञ्चधा सविकल्पकेन विभज्यते। अतः सविकल्पकम-

---

मतिमाह। आह चेति। आविर्भावतिरोभावधर्मकेषु रूपादिषु यदनुयायि तद्धर्मि यथाऽग्निसंयोगप्रच्यावितप्राग्रूपः समुपजातरूपान्तरश्च घटः स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञायमानस्तदतिरिक्तो धर्मी। ननु रूपादीनामग्रहणे तस्यानवभासात् कथं तदतिरेकसिद्धिः। नैवं। धर्माग्रहणेऽपि क्वचित् धर्मिप्रतीतेः। दृश्यते च प्रदोषे शुक्लाग्रहणेऽपि बलाकापङ्क्तिः। उपपादितमर्थं निगमयति। अत इति। ननु विस्फारितेऽपि चक्षुषि शब्दसम्बन्धस्मरणोत्तरकालं पूर्वगृहीतानुसन्धानेन चोत्पद्यमानत्वात् अनक्षजत्वेनाप्रत्यक्षत्वं अनुभूते च वस्तुन्यभ्रष्टसंस्कारस्य जायमानत्वाच्च स्मृतित्वं सविकल्पकस्य। सत्यम्। तथापीन्द्रियार्थसन्निकर्षेणापरोक्षप्रतिभासतया चोत्पद्यमानत्वात् प्रत्यक्षत्वमभ्याह-

पि प्रत्यक्षम्, तत्पूर्वकं चानुमानादीति सिद्धं तेषा-
मप्यनिमित्तत्वम्।

इति प्रत्यक्षसूत्रम्॥

तं, नापिस्मृतित्वम् पूर्वतोऽप्यधिकार्थप्रतिभासनात्। तथा हि पूर्वः
कालविशिष्टः प्रतिपन्नोऽपीदानीं वर्तमानकालतया गृह्यते स
एवायं देवदत्त इति यथा सामान्यप्रत्यभिज्ञायामपि पूर्वमन्य-
व्यक्तिगतत्वेन ग्रहणमासीत् इदानीमन्यव्यक्तिगतत्वेनानुभूयते।
यद्यपि पूर्वेद्युरनवगतमपरेद्युरवगम्यते तथाऽपि निर्विकल्पलक्षणेना-
वगतं सविकल्पकलक्षणेनावगम्यत इत्यधिकार्थत्वम्। यथाऽऽहुः—

"स्मर्येते शब्दसम्बन्धौ मा भूत् प्रत्यक्षता तयोः।
तदप्रत्यक्षभावेन न त्वर्थस्यापि वार्यते॥
गृहीतमपि गोत्वादि स्मृतिस्पृष्टं च यद्यपि।
तथापि व्यतिरेकेण पूर्वबोधात् प्रतीयते॥
व्यक्तिकालादिभेदेन तत्रास्त्यवसरो मितेः"(श्लो.वा.२३३)।

वस्तुतस्तु यथा ह्यालोकमनःसापेक्षतायामपि निर्विकल्प-
कस्याक्षजत्वं नापैति, तथा सविकल्पकस्यापि स्मरणसापेक्षता-
यामक्षजत्वं नापैति नापि मिथ्यात्वं भवतीति तत्त्वम्। अतो-
लिङ्गलिङ्गिसामान्ययोस्तत्सम्बन्धस्य च साविकल्पकप्रत्यक्षवेद्य-
त्वादुपपन्नमनुमानादीनां तत्पूर्वकत्वमित्युपसंहरति। तत्पूर्वकं
चेति। अधिकरणं त्वेवम्। धर्मो विषयः प्रत्यक्षादिभिरपि ग-
म्यते चोदनयैवेति सन्देहः प्रत्यक्षादीनां प्रमाणत्वेन प्रमेयाव-
भासकत्वात् धर्मस्य प्रमेयत्वात् प्रत्यक्षादिभिरपि गम्यते इति
पूर्वः पक्षः धर्मस्य प्रमेयत्वेऽपि प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रविषयत्वात्
अनुमानादेश्च तत्पूर्वकत्वात् नोदनयैव गम्यत इति सिद्धान्तः॥४॥

(पञ्चमं धर्मे वेदप्रामाण्याधिकरणम्)

सू० औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वात् ॥ ५ ॥ *

उक्तं प्रत्यक्षादीनामनिमित्तत्वम् । तत एव तन्मूलपुरुषवचनस्याप्यनिमित्तत्वम् । एवं तर्हि शब्दस्य सर्वत्र प्रमाणान्तरापेक्षयैव प्रामाण्यदर्शनात् तदभावे तस्याप्यप्रामाण्यादऽभावगम्यत्वमेवायातं धर्मस्येत्याशङ्कानिराकरणाय चोदनायाः प्रामाण्यमु-

---

औत्पत्तिकस्तु—त्वात् ॥ ५ ॥

ननु प्रत्यक्षादीनामनिमित्तत्वोपपादनेनार्थाच्चोदनैव धर्मे प्रमाणमित्यवधारणस्य सिद्धत्वात्किमुत्तरसूत्रेणेत्याशङ्क्य शङ्काविशेषनिराकरणार्थत्वं दर्शयितुमाह । उक्तमिति । ननु पौरुषेयस्यानिमित्तत्वे चोदनायाः किमायातमत आह । एवमिति । ननु लोकप्रसिद्धेरेव धर्माधर्मयोरवगतिसम्भवात्कथमभावगम्यत्वोक्तिः यदाह भगवान् वेदव्यासः—

"इदं पुण्यमिदं पापमित्येतस्मिन् पदद्वये ।
आचण्डालं मनुष्याणामल्पं शास्त्रप्रयोजनम्" ॥

---

* शब्दस्य—वेदघटकपदस्य अर्थेन सह सम्बन्धः—शक्तिरूपः औत्पत्तिकः—स्वाभाविकः नित्य इति यावत् । अतः तस्य—धर्मस्य ज्ञानं—ज्ञानसाधनं करणेल्युट् । अनुपलब्धे—प्रत्यक्षादिप्रमाणैः, उपदेशः अव्यतिरेकः—अर्थाव्यभिचारी दृश्यते, अत इतरानपेक्षत्वात्—प्रत्यक्षाद्यनपेक्षत्वात् तत्—विधिवाक्यं धर्मे प्रमाणं बादरायणाचार्यस्याऽनुमतमिति सूत्रार्थः ।

च्यते। सत्यम्–लोके प्रमाणान्तरमूलानां प्रामाण्यम्, अतन्मूलानां चाप्रामाण्यं दृश्यते, न त्वेवमपि सापेक्षं प्रामाण्यं किं तु स्वत एव। अनाप्तवाक्यस्य त्वऽप्रामाण्यं न मूलविरहात्। किं तु दुष्टमूलतया, शब्दस्य दुष्टत्वात्स्वाभाविकस्य प्रामाण्यस्याऽपवादात्।

अपौरुषेये तु वेदे यद्यप्याप्तप्रणीतत्वं नास्ति त-

नन्वेवं पुण्यपापपदप्रमाणको धर्म इत्युक्तं भवति न लोकप्रमाणकः। मैवम्। तत्प्रयोगस्यैव लोकायत्तत्वादयमनुपालम्भः। नचाप्रमाणं लोकप्रसिद्धिः ब्राह्मणादिजातिविवेकस्य तदधीनत्वात् सकलशब्दार्थावधारणस्य च तदायत्तत्वात् अतो निषिद्धेऽपि प्रत्यक्षादौ नाभावः शङ्कितव्यः। सत्यमेवैतत्। प्रसिद्धेरेव तु प्रत्यक्षादिमूलान्तरनिषेधेन निर्मूलत्वमाशङ्क्य समूलताऽत्र प्रदर्श्यते। न च प्रसिद्धिः प्रत्यक्षादिवत्स्वत एव प्रमाणं, स्मरणं हि प्रसिद्धिशब्देनोच्यते तच्च प्रत्यक्षादिमूलमेव। अव्यवस्थिता च प्रसिद्धिः। नास्तिका ह्यहिंसामेव धर्ममाहुः। अन्ये तु प्राजापत्यादिकं तपः पीडात्मकत्वात्परपीडावदधर्म एवेत्याहुः। आर्यास्तु विधिनिषेधप्रमाणकौ धर्माधर्मौ साङ्गिरन्ते। एवं परस्परविगानात्स्वतोऽप्रमाणमेव प्रसिद्धिः। नाप्यार्यप्रसिद्धेर्धर्मं प्रति प्रामाण्यं विगानादिति वाच्यम्। तस्य शास्त्रप्रामाण्यसिद्ध्युत्तरकालीनत्वात्। तथा च वक्ष्यति "शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वा"दिति[1]। अतो ऽभावगम्यत्वानिराकरणाय चोदनाप्रामाण्यमुपपादनीयम्। यथाहुः—

"तस्मादभाववक्तृस्थौ धर्माधर्मौ न शक्नुयात्।
चोदना चेत्समुद्धर्तुं ग्रस्तौ तेनैव पश्यताम्"(श्लो.वा.सू.५।८)इति॥

प्रामाण्यमेव वक्तुं भूमिमारचयति। सत्यमिति। अपौरुषे-

---

१ जै० सू० १ अ० ३ पा० ९ सू०।

थापि प्रामाण्यस्य तदपेक्षाऽभावादनाप्तस्पर्शनिमि-त्तदोषाभावाचाऽनपोदितं प्रामाण्यं भवति । त्रेधा ह्यत्र पुरुषानुप्रवेशः–पदपदार्थसम्बन्धद्वारेण, वाक्य-वाक्यार्थसम्बन्धद्वारेण, ग्रन्थस्यैव वा भारतादिवत् पौरुषेयत्वात् । न त्वेतत् त्रयमप्यस्ति । पदपदार्थ-सम्बन्धस्य नित्यत्वमत्रौत्पत्तिकशब्देनोक्तम्, वा क्यार्थस्य च पदार्थमूलत्वं वेदस्य चाऽपौरुषेयत्वमु-परिष्टाद्वक्ष्यते । न च साक्षादबाधकमस्तीत्यऽव्यति-रेकशब्देनोच्यते । अनुपलब्धार्थत्वाच्च नानुवादल-क्षणमप्रामाण्यमस्तीति "अर्थेऽनुपलब्धे" इत्यनेनो-

---

यत्वमुपपादयितुमाह । त्रेधा हीति । सूत्रं योजयति । पदेति । नित्यत्वमत्र स्वाभाविकत्वं शब्दार्थयोर्नित्यः सम्बन्धो न समय-लक्षण इत्यर्थः । अनेन कारणदोषाभाव उक्तः । तस्याऽग्निहोत्रा-दिलक्षणस्य धर्मस्य ज्ञानं–निमित्तं यस्मादयमुपदेशः । ननु ज्ञा-नमुपदेश इति ज्ञानोपदेशशब्दार्थयोर्भिन्नार्थत्वात् सामानाधिक-रण्यानुपपत्तिः उपदेशोहि शब्द उच्यते ज्ञानं चार्थावगमः । नच शब्द एव ज्ञानं भवति । यदाह भाष्यकारः "उपदेश इति विशिष्टस्य शब्दस्योच्चारणम्" (शा० भा० । नैष दोषः । एतस्य भावसाधनत्वे सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः स्यात् करणसा-धनस्त्वसौ । करणे ल्युट् ज्ञायते ऽनेनेति ज्ञानं ज्ञापकं प्रमाणमिति यावत् । ततश्चायमर्थः उपदेशः–सविधिकं वाक्यं धर्मे ज्ञानं–प्रमाण-मिति । एतेनानुत्पत्तिलक्षणमप्रामाण्यं निराकृतम् । तदुक्तम्––

"उपदेशोहि भवति ज्ञानं तस्येति योग्यता ।
ज्ञायते येन तज्ज्ञानमेकाधिकरणत्वतः" (श्लो.वा.९) ॥

अव्यतिरेकशब्देन बाधकप्रत्ययनिरासः । चकारात् संश-

क्तम् । एतच्च विशेषणत्रयमुपाददानेन सूत्रकारेण कारणदोषबाधकज्ञानरहितमऽगृहीतग्राहि ज्ञानं प्रमाणमिति प्रमाणलक्षणं सूचितम् ।

यस्य, अर्थेऽनुपलब्धे इत्यनुवादत्वं निरस्यति, अतस्तच्चोदनाख्यं प्रमाणमेवानपेक्षत्वात्, न ह्येवंसति प्रत्ययान्तरमपेक्षितव्यं अनाप्तप्रणीते हि वाक्ये प्रतिपत्तुः प्रमाणान्तरसंवादेन प्रामाण्यमाप्तप्रणीते तु तत्प्रमाणान्तरापेक्षा, चोदनायां त्वपौरुषेयत्वेनोभयापेक्षा नास्तीत्यनपेक्षत्वादित्युक्तम् । यथाहुर्वार्तिककाराः—

"स्वप्रत्ययान्तरापेक्षा स्यादनाप्तनरोक्तिषु ।
आप्तोक्तिषु परापेक्षा नोभयं चोदनासु तदिति"(श्लो.वा.१६७) ॥

बादरायणग्रहणं तु पूजार्थम् । बादरायणस्याप्येतन्मतमित्यर्थः । पिण्डितार्थं दर्शयति । एतच्चेति । ननु ज्ञानशब्देनैव प्रामाण्यमुपदेशस्योक्तमतस्तत् प्रमाणमिति व्यर्थम् । सत्यम् । नानेन तस्यैव पुनः प्रामाण्यमुच्यते, किन्तु निरपेक्षत्वेन कार्ये ऽर्थे शब्दस्य यत् प्रामाण्यं तत् स्वत इति नानर्थक्यम् । यथाऽऽहुः—

"औत्पत्तिकगिरा दोषः कारणस्य निवार्यते ।
अबाधोऽव्यतिरेकेण स्वतस्तेन प्रमाणता ॥
सर्वस्याऽनुपलब्धेऽर्थे प्रामाण्यं स्मृतिरन्यथा" (श्लो. वा. ५ सू० श्लो ११) इति ।

अनुपलब्ध इत्युपदेशाख्यप्रमाणविषयविशेषणम् । प्रत्यक्षादयस्तूपलब्धेष्वपि प्रवर्तन्त इतिभावः । सर्वग्रहणं चोत्पत्तिविनियोगप्रयोगाविध्यभिप्रायम् । ननु "चोदनालक्षणोर्थो धर्म" इति चोदनाप्रामाण्यं प्रतिज्ञातं "तस्य ज्ञानमुपदेश" इत्युपदे-

नन्वेवं धारावाहिकेषूत्तरेषां पूर्वगृहीतार्थविषयकत्वादप्रामाण्यं स्यात् । तस्मात् 'अनुभूतिः प्रमाणम्' इति प्रमाणलक्षणम् । स्मृतिव्यतिरिक्ता च प्रतीतिरनुभूतिः । स्मृतिश्च संस्कारमात्रजं ज्ञानमभिधीयते । मात्रग्रहणं च संस्कारसध्रीचीनेन्द्रियजस्य प्रत्यभिज्ञानस्य स्मृतित्वप्रसङ्गेनाप्रामाण्यं मा प्रसाङ्क्षीदित्येवमर्थम् । तदेवम्—संस्कारातिरिक्तकारणजन्यं ज्ञानं प्रमाणमित्युक्तं भवति । तदिदं स्वप्नदर्शने तावदव्यापकम्, संस्कारमात्रजस्यापि ज्ञानस्य स्वरूपे कर्तरि च प्रामाण्यमिष्टं भवताम् ।

अथ स्मर्तव्यापेक्षयैव स्मृतेः स्मृतित्वं तद्विषयसंस्कारजत्वात्, स्वरूपकर्त्रऽपेक्षया त्वनुभूतिरेव, अतः सिद्ध्यति प्रामाण्यमित्युच्यते ? एवं तर्हि मात्रग्रहणमनर्थकम्, प्रत्यभिज्ञानस्यापि पूर्वानुभूतांशापेक्षयैव स्मृतित्वात् । तत्र चाप्रामाण्यमिष्टमेव, यत्र त्वंशे प्रामाण्यं तत्रानुभूतिरेव सा ।

शस्य साधितमित्यसम्बद्धमिव । मैवम् । उभयोरेकार्थत्वात् । उक्तं च—

"चोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिन" श्लो.वा.११) इति ।

अर्थेऽनुपलब्ध इत्येतदाक्षिपति । नन्विति । उपलब्धार्थविषयस्यापि लोके प्रामाण्याङ्गीकारादिति भावः । किं तर्हि प्रमाणलक्षणमित्यपेक्षायामेकदेश्यभिमतं लक्षणं दर्शयति । तस्मादिति । दूषयति । तदिदमिति । तस्यापि ज्ञानस्य तेनात्मांशस्वात्मांशयोः प्रामाण्याङ्गीकारादित्यर्थः । आतिव्याप्तिमाह ।

किं चानुवादानाम्—"य एवं विद्वान् पौर्णमासी-
म्" इत्यादीनामपि संस्कारमात्रजत्वाभावात्
प्रामाण्यं स्यात् । भवतु इति चेत् ?, न, लोकविरो-
धात् । तथा लौकिकमपि वाक्यं वक्तृज्ञानानुमिते ऽर्थे-
ऽनुवादकतया प्रवर्तमानं प्रमाणं स्यात् । न चैतदिष्टं
भवताम्—असंनिकृष्टग्रहणमनुवादानां शास्त्रत्वनि-
वृत्त्यर्थमित्यङ्गीकरणात् ।

अथा ऽनपेक्षं प्रमाणम्=यत्स्वविषये प्रमाणान्तरं
नापेक्षते तत् प्रमाणम् । अनुवादानां तु पुरोवादसापे-
क्षत्वादप्रामाण्यमिति ?। एवं तर्हि लौकिकं वाक्य-
मप्यनुमिते ऽर्थेप्रवर्तमानमनुमानस्य शङ्कानिराकरण-
मात्रौपयिकत्वादर्थप्रतिपादने तदपेक्षाऽभावात् प्रमा-
णं स्यात् ।

तथा ऽनुमानस्य प्रामाण्यं न स्यात्, तद्धि नियम-
ग्रहणमपेक्षते । न च गृहीतमर्थं मात्रयाऽप्यधिकं गृह्णा-

किंचेति । वाक्यत्वादिष्टमेव प्रामाण्यमित्यभिप्रायेणाह । भव-
त्विति । अनिष्टत्वे नियामकमाह । असन्निकृष्टेति । शास्त्रं शब्द-
विज्ञानादित्यत्रेत्यर्थः । निराकरोति । एवमिति । अनुमिते-
ऽप्यर्थे प्रवर्तमानं प्रमाणं स्यात् अत्र हेतुः स्वार्थप्रतिपादने
प्रमाणान्तरापेक्षाभावात् । नन्वनुमानमपेक्षत इत्याशङ्क्याह ।
अनुमानस्येति । अनुमानं तु वाक्यस्य निर्मूलत्वशङ्कानिराकरण-
मात्र एवोपयुज्यते न त्वर्थप्रतिपादने तदपेक्ष्यत इत्यर्थः ।
नन्वनुमानस्य स्वसिद्ध्यर्थं नियमग्रहणापेक्षा न तु स्वार्थप्रतिपा-
दन इत्याशङ्क्याह । न चेति । यद्यपि मतान्तरेऽनुमानस्याधि-
कार्थविषयत्वं तथापि तन्मते नास्तीत्यर्थः । अतोऽस्मदुक्तमेव

तीति भवतां दर्शनम् । पीतशङ्खज्ञानमप्यनुभूतित्वा-
त् प्रमाणं स्यात् । इष्टमेवेति वदतो लोकविरोधः ।
तस्माद् 'यथार्थमगृहीतग्राहि ज्ञानं प्रमाणम्' इति
वक्तव्यम् । धारावाहिकेष्वप्युत्तरोत्तरेषां कालान्त-
रसम्बन्धस्यागृहीतस्य ग्रहणाद् युक्तं प्रामाण्यम् ।

सन्नपि कालभेदोऽतिसूक्ष्मत्वान्न परामृष्यत इति
चेत् ? अहो सूक्ष्मदर्शी देवानाम्प्रियः । यो हि समा-
नविषयया विज्ञानधारया चिरमवस्थायोपरतः सोऽन-
न्तरक्षणसम्बन्धितयाऽर्थं स्मरति । तथा हि—किमत्र
घटोऽवास्थित इति पृष्टः कथयति—अस्मिन् क्षणे मयो-
पलब्ध इति । तथा प्रातरारभ्यैतावत्कालं मयोपल-
ब्ध इति । कालभेदे त्वगृहीते कथमेवं वदेत् । त-
स्मादस्ति कालभेदस्य परामर्शः । तदाधिक्याच्च सि-
द्धमुत्तरेषां प्रामाण्यम् ।

ननु यथार्थतापि चेत् प्रमाणलक्षणम्, उष्णजल-

लक्षणं न्याय इत्युपसंहरति । तस्मादिति । उत्तरोत्तरेषां—ज्ञाना-
नाम् । चोदयति । सन्नपीति । कालस्य परोक्षत्वात्प्रत्यक्षधर्मस्य
तन्तुनभस्संयोगवदप्रत्यक्षत्वात्तद्भेदस्यापरामर्श इति भावः ।
कालभेदे त्विति । अयमाशयः नास्माकं वैशेषिकादिवदप्रत्यक्षः
कालः किन्तु प्रत्यक्ष एवाऽस्मिन् क्षणे मयोपलब्ध इत्यनुभवात् ।
अरूपस्याप्याकाशवत्प्रत्यक्षत्वं भविष्यति, नहि रूपिप्रत्यक्ष-
मस्माकं प्रत्यक्षलक्षणं, किन्तु संविदेव परोक्षापरोक्षनिर्भासा
जायमाना इदं प्रत्यक्षमिदमप्रत्यक्षमिति विभजते विस्फारिता-
क्षस्य तु भवत्येवोत्तरोत्तरक्षणसंभिन्नावभास इति । प्रमाण-
लक्षणे ऽव्याप्तिं शङ्कते । नन्विति । इष्टापत्त्या परिहरति ।

ज्ञानमप्रमाणं स्यात्। इष्टमेवैतत्। ननु लोकविरोधः स्यात्[1], स्यादु यद्यऽयथार्थतां जानन्त एव लौकिकाः प्रामाण्यं मन्वीरन्। ते तु यथार्थतामेवैतस्य मन्यमानाः प्रामाण्यमऽभ्रान्तत्वं च मन्यन्ते। ये त्वयथार्थतां जानन्ति ते नैव प्रामाण्यं मन्यन्ते, नाप्यऽभ्रान्तताम्, तस्मान्नास्ति विरोधः।

पीतशङ्खज्ञानस्यापि स्मृतित्वाभिमानादनुभूतित्वापरिज्ञानादप्रामाण्यं मन्यन्ते, अतो ऽस्माकमपि नास्ति विरोध इति चेत्[1], तदयुक्तम्—न हि लौकिकाः शुक्तिरजतज्ञानेऽपि स्मृतित्वं मन्यन्ते न तरां पीतशङ्खज्ञाने। तस्मात्सूक्तम्—"अर्थे ऽनुपलब्धे" इति।

इष्टमिति। विरोधं परिहरति। स्यादिति। इदानीमनेनैव न्यायेनैकदेश्यपि स्वमते लोकविरोधपरिहारं शङ्कते। पीतशङ्खेति। ये त्वनुभूतित्वं जानन्ति ते तु प्रामाण्यमेव मन्यन्त इति नास्ति विरोध इत्यर्थः। परिहरति। तदिति। यत्र प्राभाकरमते शुक्तिरजतज्ञाने स्मृतित्वं सम्भाव्यते तत्रापि न लौकिकानां स्मृतित्वाभिमानः किमु वाच्यं पीतशङ्खज्ञाने इत्यर्थः। उपपादितमर्थं निगमयति। तस्मादिति। अत्र सूत्रकारेण चोदनोपदेशशब्दाभ्यां विधिराश्रितस्तत्प्रयोजनं न पश्यामः। न तावत्साध्यसाधनभावावगमः विधिं विनाप्याख्यातेषु साध्यसाधनभावावगमोपपत्तेः। आख्यातप्रत्ययोहि करोत्यर्थरूपां भावनामवबोधयति, सा च साध्यसाधनभावमन्तरेण नोपपद्यते। यथा हि लोके ओदनं पचतीत्युक्ते पाकौदनयोः साध्यसाधन-

---

१ तदुक्तम् वाक्यान्तरे समर्थेपि किमर्थं विधिराश्रितः। साध्यसाधनसम्बन्धः सर्वाख्यातेषु विद्यते॥

सम्बन्धबुद्धिरेवं स्वर्गकामोयजेतेत्यतोऽपि यागेन स्वर्गः सिद्ध्य-
तीति गम्यते एव, आख्यातप्रयोगस्य च सर्वत्र भावात् तेन
विना च साकाङ्क्षस्य वाक्यस्य स्वार्थपर्यवसानाभावात् । अथ
तस्याः साध्यसाधनमात्रेणोपपत्तेः स्वर्गस्यैव साध्यत्वं यागस्य च
साधनत्वमित्ययमर्थो विधिं विना न सिद्ध्यतीत्युच्येत । तन्न ।
स्वर्गकामोयजेतेत्यत्र स्वर्गयागाभ्यामन्विता भावनाऽवगम्यते तत्र
स्वर्गस्येष्यमाणत्वेना ऽवगमात्साध्यत्वमेव युक्तम्, यागस्य तु
योग्यत्वात्सन्निधेश्च तत्साधनत्वमिति नास्ति विधेः प्रयोजनम् ।
अथोच्येतानुष्ठितो यागादिर्धर्मो न चानुष्ठानं प्रवर्तकादृते सम्भ-
वति अतः प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं विध्याश्रयणमिति । तदपिन । तत्प्र-
योजनार्थिनं इच्छयैव तत्र प्रवृत्तिसिद्धेः अनिष्टेषु विधिशतेना-
प्यप्रवृत्तेः इतिकर्तव्यतांशेऽपि करणोपकारकत्वज्ञानात्प्रवृत्तिः ।
नाप्यधर्मवर्जनार्थो विधिः प्रतिषेधादेव नञस्तत्सिद्धेः । श्रूयमा-
णोऽपि विधीरागादिलक्षणामेव प्रवृत्तिमनुवदेत् यद्धननं कुर्या-
दिति । ननु विधायकः स्यात् एषा हि तत्र वचनव्यक्तिः
यद्धन्यात्पिबेद्वा तन्नेति । अविधायकत्वे युक्तिकलापस्तात्पर्य-
टीकायामवगन्तव्यः । अतोऽनर्थको विधिप्रामाण्यप्रतिपादनग्रहोऽ-
पौरुषेयः शब्दो धर्मे प्रमाणमित्येतावदेव वक्तव्यम् । उच्यते ।
यदुक्तं समभिव्याहारादेव स्वर्गयागयोः साध्यसाधनभाव
इति । तन्न । यजेतेतिपदश्रुत्या समभिव्याहाररूपवाक्यबाधेन
भाव्यांशे धात्वर्थस्यैव निवेशनात्. विधौ तु सति समानप्रत्य-
योपात्तविध्यवरुद्धा भावना विधेः प्रवर्तनाशक्तिरक्षार्थं विप्र
कृष्टमपि पुरुषार्थरूपं स्वर्गादि फलं भाव्यत्वेन गृह्णाति यागं

---

१ सर्ववाक्येषु चाख्यातं तेनाकाङ्क्षानिवर्तनात् ।
२ प्रवृत्तिसिद्धिरिच्छातः प्रतिषेधात्तु वर्जनम् ।

च साधनत्वेनेति श्रेयःसाधनत्वेन यागादेर्धर्मत्वसिद्धिर्विधेः प्रयोजनम्। यथाऽऽहुः—

"विधावनाश्रिते साध्यः पुरुषार्थो न लभ्यते ।
श्रुतस्वर्गादिबाधेन धात्वर्थः साध्यतां व्रजेत् ॥
विधौ तु तमतिक्रम्य स्वर्गादेः साध्यतेष्यते ।
तत्साधनस्य धर्मत्वमेवं सति च लभ्यते" (श्लो. वा. १.५) ॥

ननु भावनासामर्थ्यादेव पुरुषार्थस्य भाव्यत्वसिद्धिः पुरुषप्रयत्नरूपा हि सा, न ह्यपुरुषार्थे चेतनस्य प्रयत्नः सम्भवति, पदश्रुत्या च यागस्य तत्साधनत्वावगतिरिति किं विधिना। मैवम्, प्रयत्नस्येच्छायोनित्वे तस्याश्च श्रेयःसाधनत्वज्ञानाधीनत्वात् तज्ज्ञानस्य च विधिं विनाऽनुपपत्तेरित्यलं प्रपञ्चेन ।

अत्रेदमुच्यते—यदुक्तं विधौ सति पुरुषार्थः साध्यो लभ्यत इति तदनुपपन्नम्। विध्यनिरूपणात्। तथाहि—लिङादिशब्दविशेष एव विधिस्तद्व्यापारातिशयो वा कोऽपि) तदर्थभेदो वा। नाद्यः आप्ते हि बुद्धिपूर्वकारिणि प्रवर्तके भवति प्रवृत्तिविषयव्यापारस्य फलवत्त्वाध्यवसायः शब्दस्त्वचेतनोऽस्मिन् प्रवर्तयत्यपि न पुरुषार्थप्रतिलम्भः । नहि प्रबलपवनाभिहतो गर्ते निपतन् फलं लभते। किञ्च प्रमाणानां प्रमेयोपदर्शनात् अन्यत्र व्यापारो न दृष्टचरः प्रत्यक्षं हि रूपादीनुपदर्शयति। ननु प्रवर्तयति शब्दोऽपि प्रमाणमतस्तदपि न प्रवर्तयेत् । प्रवर्तकत्वेन च प्रमाणानां वैफल्यं नोपपद्येत उपादानमात्रस्यैव फलत्वापातात्। कण्टकादिषु प्रत्यक्षेषु प्रवर्तमानो जिहासन्नपि तान् गृह्णीयात्। प्रयोगश्च शब्दो न प्रवर्तकः प्रमाणत्वात्प्रत्यक्षादिवत् शब्दस्य च प्रवर्तकत्वे नित्यत्वात् सर्वदैव प्रवृत्तिप्रसङ्गः सम्बन्धज्ञानाद्यपेक्षा च नस्यात् कारकाणां तथापेक्षाभावात्। अत एव

न शब्दव्यापारोऽपि विधिः। अस्तु तर्हि लिङादीनामभिधेय एवाभिधाख्योव्यापारोविधिः। मैवम्। कार्यान्वियस्य तस्याभिधेयत्वानुपपत्तेः। अनन्यलभ्यस्यैव शब्दाभिधेयत्वाभ्युपगमात्। अभिधानोपगमे चानवस्थापातात् विशेषहेतोरभावाच्चाऽभिधामात्रस्य प्रवर्तकत्वप्रसङ्गः अनभिधेयत्वे त्वशब्दार्थस्य भावनासमभिव्याहारानुपपत्तिः। अस्तु तर्हि कार्यरूपोऽर्थभेदोविधिः तस्य च प्रमाणान्तराऽगोचरत्वेन चोदनामात्रविषयत्वात् अपूर्वत्वं, कालत्रयविपरिवर्त्यर्थगोचराणि प्रमाणान्तराणि, कार्यं त्वपरामृष्टकालभेदं स्वप्रमाणादवगम्यते। कालत्रयापरामर्शादसदेव कार्यमापद्येत इति चेत्। न। कालेनैकान्तात्, नहि कालः कालान्तरावच्छिन्नो, न च नास्ति, कालान्तरावच्छेदे त्वनवस्था स्यात्, कार्यमेव च मनसि विपरिवर्तमानं नियुङ्क्त इति साम्येन नियोग उच्यते। ननु नियोक्तृव्यापारो नियोगो न च वेदे नियोक्ताऽस्ति अपौरुषेयत्वात् शब्दस्याऽनियोक्तृत्वात्। मैवम्। तस्य व्यापारत्वानङ्गीकारात् अदूरविप्रकर्षेण तु नियोगादिपदप्रयोगः। कथमनन्यगोचरे कार्यात्मनि व्युत्पत्तिः तदभावे वा कथं शब्दात्प्रतिपत्तिः। सत्यमेतत्, तथाऽपि लिङादीनां सकलेतरशब्दविलक्षणः कोऽपि महिमा यदविदितसमया अपि स्वार्थं गमयन्तीति कल्प्यते। अथ वा कार्यमात्रे सङ्केतग्रहो योग्यतया च वेदे कार्यविशेषावगतिरिति न किञ्चिदनुपपन्नम्। अतः कार्यमेव विधिरित्याचार्याः प्रतिपेदिरे। प्रेषणादीनां तु वेदे व्यभिचारात्। एवं तर्हि इष्टाभ्युपायता लिङादीनामर्थो भविष्यति प्रवृत्तौ तस्य सर्वत्राऽव्यभिचारात् प्रवृत्तिहेतुत्वेन तस्यैव प्रवर्तनारूपत्वात् अतस्तदेव लोकवेद-

साधारणं चोदनोपदेशादिशब्दवाच्यं लिङादीनामर्थ इति युक्तम् । एतच्चायुक्तं प्रतीतिविरोधात् लिङादिश्रवणानन्तरं प्रवर्तनाया एवावगमात् नेष्टाभ्युपायत्वावगमः । नन्विष्टाभ्युपायतैव प्रवर्तना ? नेति ब्रूमः "तरतिमृत्यु"मित्याद्यर्थवादादपि तदवगतेस्तत्रापि विधित्वप्रसङ्गः । ननु यागेनेति तृतीयया विधौ साधनत्वावगतिर्नार्थवादे तदभावात् । स्यादेवं यदि यागेनेति तृतीया श्रूयेत विधेरेवायं महिमा यदतृतीयान्तोऽपि याजिः करणतया निर्दिश्यते । किंच इष्टाभ्युपायो यागः यागेन स्वर्गः सिद्ध्यतीत्यादौ विधित्वप्रसङ्गः स्पष्टमेवेष्टाभ्युपायत्वावगमात् अनन्तरं नैवमपि यागस्वर्गयोः साध्यसाधनसम्बन्धसिद्धिः नियोगो हि तदा साध्यो न च साध्यद्वयमेकत्र समवैतीत्यादिना नियोगविचारः प्रस्तावितः सोऽनुपयुक्तत्वादस्माभिरुपेक्षितः ।

अनन्तरं यथावार्तिकमेवानुसन्धास्यामः एवंहि वार्तिककृता भावार्थाऽधिकरण उक्तं लिङादिशब्दानां पुरुषं प्रति प्रयोजकव्यापारोऽभिधात्मिका "भावना विधि"रित्यादिना वार्तिकानुसारेण विधिस्वरूपं निरूपितं सुचरितमिश्रैस्तदेवास्माभिः सङ्क्षिप्यते । द्वे किल भावने मीमांसकाः सङ्गिरन्ते शब्दात्मिकाऽर्थात्मिका चेति । तत्रार्थात्मिका स्वर्गादिफलकर्मिका यागादिधात्वर्थकरणिका स्ववाक्यप्रकरणान्यप्रकरणानारभ्यवादस्मृतिलोकाचारप्राप्ततत्तदितिकर्तव्यतावती तत्र तत्र सिद्ध्यतीति । शब्दात्मिका तु लिङादिशब्दानां प्रयोजकानां प्रयोज्यपुरुषकर्मिका अभिधासम्बन्धज्ञानकरणिका अर्थवादोदितप्राशस्त्येतिकर्तव्यतावतीति विवेकः । शब्दव्यापाररूपाप्यभिधा शब्दात्मिका व्यापारतद्वतोरनतिरेकात् द्रव्यमेव हि पूर्वावस्थातः प्रच्युतं परावस्थामप्राप्तं पूर्वापरीभूतं

व्यापारशब्दवाच्यं, भावना हि लिङादिभिरभिधीयमाना न स्वरूपमात्रेण वर्तमानापदेशवदभिधीयते। किं तर्हि? कुर्यादिति प्रवृत्तिविषयतया, अतो लिङादीनामभिधा पुरुषकर्मिकेत्युच्यते। उक्तं च—"पुरुषं हि वदन्ति भावये"दिति। लिङादिश्रवणानन्तरं प्रवृत्तिहेतुप्रत्ययः सर्वस्य भवतीत्यविवादं प्रवृत्तिहेतुस्वरूपे तु विप्रतिपत्तिः तत्र सम्भावितानामन्येषां प्रवृत्तिव्यभिचारित्वात्प्रमाणान्तरागोचरे च प्रवृत्त्यहेतोरुत्पत्त्यसम्भवात् अभिधेयप्रत्ययवतो नीयमानस्वरूपं लिङादीनामभिधानमेव प्रवृत्तिहेतुरिति युक्तं स एव प्रवर्तना पुरुषप्रवर्तकत्वात्। लिङादिव्यापारोपि सन् अभिधेयप्रत्ययहेतुत्वादभिधेय इत्युच्यते। यतः प्रवृत्तिदर्शनं तद्व्यापारः प्रवर्तना प्रवृत्तिहेतुत्वात्। न च शब्दान्तरेभ्यः प्रवृत्तिरुपलभ्यते ऽतो न तदभिधा सुप्रवर्तनात्वप्रसङ्गः। यत्तु कार्योन्नेयत्वादनभिधानमुक्तं तन्न। भावनावगतिरूपस्य कार्यस्य वर्तमानापदेशेष्वपि प्रसङ्गात्। प्रवर्तेऽहमिति ज्ञानं तु प्रवर्तनाज्ञानोत्तरकालीनं न तदुन्नायकं अतोऽनन्यप्रमाणकत्वादुपपन्नमभिधेयत्वमभिधायाः। नापि व्युत्पत्तिविरहः प्रवृत्तिहेतुत्वेनैवार्थापत्तितस्तदवगमात् तथा हि—यत्र तावल्लिङादिभ्यः प्रवृत्तिरुपलभ्यते तत्र मया प्रवर्तितव्यं इत्यन्तः सङ्कल्पात्मा लिङ्वृत्तिविशेष उन्नीयते। अप्रवर्तमाना अपि लिङ्श्राविणः प्रवर्तस्वेति मामयमाहेति वक्तारं निर्दिशन्ति। तेनावगम्यते प्रवृत्तिहेतुरभिहितो लिङा स च नर्ते व्यापारात्सिद्ध्यति एतदेवास्यानन्यप्रमाणकत्वं यत्प्रतिपत्तिगम्यत्वेनं[1] शब्दादवगम्यते। ननु प्रवर्तनास्वरूपमेवाऽन्यतो नावगतं येन व्युत्पत्तिविरहश्चोद्येत, न चाभिधा

१ यत्प्रतिपत्तिकाले न शब्दादृतेऽवगम्यते। इति पु० पा०।

नाभिधीयत इति मन्तव्यम् । अभिधाशब्दवदुपपत्तेः । यदेव हि शब्दश्रवणानन्तरं बुद्धौ विपरिवर्तते तदभिधेयम् । उक्तं च "लिङादिभ्यः प्रवृत्तिहेतुरवगम्यते, न च लिङादीनामभिधानव्यापारादन्यः प्रवृत्तिहेतुः शक्यो निरूपयितु"मिति । नाप्यनवस्था तदभिधानस्य शब्दादप्रतीतेः प्रवर्तनामात्रस्यैव प्रतीतेः । नापि लिङादिस्वरूपाभिधानापत्तिः स्वयमेव तद्व्यापारस्य वैलक्षण्यात्, अतो लिङादीनामभिधा प्रवर्तना सोऽयं विधिः । आह च—

" अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङादय " इति ।

तदनेनैव रूपेण विधिना सम्बद्धा भावना प्रवृत्तिविषयतयाऽवगता फलवत्तया निश्चीयते तथा ऽवगता चाऽनुष्ठीयते फलवत्ता च विधिशक्तिमवसीदन्तीमुत्तभ्नाति । सागरं तरेदित्यादौ तु सन्नपि लिङ्व्यापारो निर्वाहिकायाः फलवत्ताया अभावात् न निर्वहति । तदभावश्चानाप्तवाक्यत्वात् । वेदे त्वपौरुषेयत्वान्न पुरुषदोषशङ्कापीत्युपपन्नम्। विधौ तु तमतिक्रम्येति ।

सुचरितमिश्रनिरूपितविधितत्त्वमिदं मयाऽत्र सङ्क्षिप्तम् ।
वार्तिकराणकटीकाविरोधपरिहारस्तु संचिन्त्यः ॥

वार्तिकटीकाद्यनुगुणं तु विधितत्त्वमस्माभिरर्थवादाधिकरणे निरूपणीयम् ।

अधिकरणं त्वेवम् । विधिरबोधको बोधको वेति संशयः अलौकिके धर्मे विधेः शक्तिग्रहणासम्भवात् अबोधकत्वं, ततश्चाप्रामाण्यमिति पूर्वः पक्षः । यथा प्रसिद्धपदसमभिव्याहारेणाऽप्रसिद्धार्थस्य मधुकरशब्दस्य भ्रमरे सङ्गतिं गृहीत्वा वाक्यार्थं प्रतिपद्यते तथा कारीर्या वृष्टिकामो यजेतेत्यत्र लोकप्रसिद्धार्थवृष्ट्यादिपदसमभिव्याहारादलौकिकभावनायां विधेः सङ्गतिं

वृत्तिकारस्त्वन्यथेदं वर्णयांचकारेत्थेवमादिनोपवर्षमतेन "तस्य निमित्तपरीष्टिः" इत्येवमादिसूत्रत्रयमन्यथाकृत्वा व्याचष्टे भाष्यकारः, तत्र निमित्तसूत्रेण तावत् प्रतिज्ञातस्य चोदनाप्रामाण्यस्य परीक्षाऽपदेशेन स्वतः प्रामाण्यं हेतुरित्युच्यते ।

प्रसिद्धानि हि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि तदन्तर्गतं च शास्त्रम्, अतस्तदपि प्रसिद्धमेव । न च प्रसिद्धस्य प्रमाणस्य प्रामाण्यमन्येन परीक्षितव्यम्, स्वत एव तस्य स्वविषयोपस्थापनसामर्थ्यात् । यदि च परीक्ष्येत ततो येन परीक्ष्येत तस्याप्यन्येन परीक्ष्येत तस्याप्यन्येनेत्यनवस्था स्यात् । तस्मात्प्रसिद्धत्वात् प्रामाण्यस्य चोदनापि प्रमाणमिति ।

गृहीत्वा विधिवाक्यार्थं पुरुषोऽवगच्छति तस्मान्नाबोधकत्वलक्षणमप्रामाण्यम् । नापि संवादापेक्षा स्वतःप्रामाण्याऽभ्युपगमात् । नापि मिथ्यात्वादिरूपं सूत्रोक्तयुक्तेरिति ॥

अत्र भगवता वृत्तिकारेण "तस्य निमित्तपरीष्टि"रित्येवमादिसूत्रत्रयमन्यथा व्याख्यातं, तच्च व्याख्यानं वृत्तिकारस्त्वित्यादिना ग्रन्थेन भाष्यकृता दर्शितं ग्रन्थकारोऽपि तद्दर्शयितुमाह । वृत्तिकारस्त्वित्ति । उपवर्षमतेन सूत्रत्रयमन्यथाकृत्वा व्याचष्टे भाष्यकारः केन ग्रन्थेनेत्यपेक्षायां वृत्तिकारस्त्वित्यादिना भाष्यग्रन्थः पठितः । निमित्तसूत्रव्याख्यानं तावद्दर्शयति । तत्रेति । एतच्च सूत्रं नञर्थाध्याहारेण व्याख्यातं न परीक्षितव्यं निमित्तं प्रत्यक्षादीनि हि प्रसिद्धानि प्रमाणानि तदन्तर्गतं चेदं शास्त्रं अतस्तदपि न परीक्षितव्यमित्यस्मिन् व्याख्याने सू-

ननु न ज्ञानमुत्पन्नमित्येवाऽर्थतथात्वमध्यवसातुं शक्यम्–प्रसिद्धतरस्यापि प्रत्यक्षस्याऽयथार्थस्योत्पत्तिदर्शनात्, यथा–शुक्तिकायां रजतमिति प्रत्यक्षमेवाऽयथार्थम् । न, शुक्तिकायां रजतज्ञानस्य प्रत्यक्षाभासत्वात् ।

किं पुनराभासाऽसंकीर्णं प्रत्यक्षलक्षणम्? । तद्दर्शयति—"तत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म सत्प्रत्यक्षम्"– यदाभासं विज्ञानं तेनेन्द्रियाणां संप्रयोगे यद्विज्ञानं तत् सत्प्रत्यक्षम् । तत्सतोर्व्यत्ययादाऽऽभासाऽसंकरसिद्धिः । तदिति चाव्ययं तृतीयान्तं तेनेत्यर्थे ।

त्रार्थः । प्रत्यक्षसूत्रमवतारयितुं परिचोदयति । नन्विति । परिहरति । नेति । यत्प्रत्यक्षं न तद्व्यभिचरति, यद्व्यभिचरति न तत्प्रत्यक्षमिति भावः । अयथार्थत्वशङ्का च परीक्षायां हेतुः सा चैवंरूपे प्रत्यक्षे न सम्भवत्येवातो युक्तमेवापरीक्ष्यत्वमिति भावः । एतदेव प्रश्नपूर्वकं सूत्रेणोपपादयति । किं पुनरिति । सूत्रं व्याचष्टे । यदिति । ननु सत्सम्प्रयोग इत्यत्र तच्छब्दाश्रवणात् तेनेन्द्रियाणामिति व्याख्यानमनुपपन्नं तत्राह । तत्सतोरिति । ननु व्यत्ययकल्पनायामपि नास्ति निर्वाहः ईदृशं यत्तत्सत्प्रत्यक्षमपि पुनस्तच्छब्दापेक्षाया विद्यमानत्वात् । नैष दोषः । व्यत्ययस्याध्याहारोपलक्षणत्वात् । उक्तं च "यद्वाध्याहारकल्पनेति" । अन्यस्यैव वाऽयं तच्छब्दस्याध्याहार इति भट्टोम्बकः । द्वयोरपि तत्सतोरत्राध्याहारः । तत्राभासमानाकारपरामर्शार्थोऽध्याहृतस्तच्छब्दः । अपरश्च प्रत्यक्षस्वरूपपरामर्शार्थः । सत्सम्प्रयोगे इत्यत्र पठितः सच्छब्दस्तद्विशेषणार्थ

नन्वऽसत्यपि व्यत्यये नास्ति संकरः—'इन्द्रियसं-
प्रयोगजं ज्ञानं प्रत्यक्षम्' इत्येतावदेव वक्तव्यम्, न
हि शुक्तिकायां रजतज्ञानमिन्द्रियसंप्रयोगजम् । किं
तर्हि ? इन्द्रियसंप्रयोगाच्छुक्तिशकलं रजतसाधार-
णेन भास्वरत्वादिरूपेण गृहीतम्, असाधारणं तु शु-
क्तिकात्वमिन्द्रियदौर्बल्यादऽगृहीतम्, अनन्तरं च
संस्कारोद्बोधाद्रजतं स्मृतम्, ततः स्मृतरजतात्मना
शुक्तिव्यक्तिर्दोषवशाद् गृह्यते, अतो नेन्द्रियसंप्रयो-
गजं रजतविज्ञानमिति नातिप्रसङ्गः ।

प्रणाड्याऽस्तीन्द्रियसंप्रयोगजत्वमिति तद्व्यावृ-
त्त्यर्थं तत्संप्रयोगजत्वमिति विशेषणं वक्तव्यमिति
चेत् ? तन्न, न हीह यथाकथंचित्संप्रयोगजन्यत्वं ल-
क्षणम्, किं तु साक्षात्तज्जन्यत्वम् । यदि च यथाकथं-
चिदित्याश्रीयेत ततो विशेषणे सत्यप्यतिव्याप्तिम-
ल्लक्षणं स्यात्—आराद्ग्निमध्यक्षयतो यदौष्ण्यविषय-

एव, अध्याहृतस्तु शोभनार्थः इति विवेचनीयमिति सु-
चरितमिश्राः । नन्वाभासलक्षणाकथनात् न प्रत्यक्षतदा-
भासविवेकः शक्यते कर्तुम् । न । ईदृशं प्रत्यक्षमित्युक्ते ऽर्थाद-
नीदृशं प्रत्यक्षाभास इति ज्ञातुं शक्यत्वात् । प्रयोजनाभावेन
व्यत्यासमाक्षिपति । नन्वसत्यपीति । अत्र शङ्कते । प्रणाड्येति ।
आक्षेपवादी परिहरति । तत्रेति । आक्षेपमुपसंहरति । अत
इति । परिहरति । सत्यमिति । कुतस्तर्ह्यतिप्रसङ्गोऽत आह ।
पीतेति । शुक्तिरजतज्ञान एव चातिप्रसङ्गनिवारणार्थो व्यत्यय
इत्याह । अपि चेति । उपपादितमर्थं निगमयति । तस्मादिति ।
अत्राह किं पुनरयथार्थं ज्ञानं न तावच्छुक्तौ रजतमिति । नात्र-

शुक्ती रजताकारेण भासते किन्तु ज्ञानद्वयमेवैतत् । तथाहि—शुक्तिस्तावत्पुरोवर्तिनी रजतसाधारणेनात्मना गृह्यते । अनन्तरं च सदृशदर्शनोद्बोधितसंस्काराद्दोषवशात्प्रमुष्टतदवमर्शात् रजतमिति स्मृतिर्भवति। तद्गोचरयोश्च गृह्यमाणस्मर्यमाणयोर्दोषवशादेव भेदकधर्मानवधारणं भेदाग्रहादेव च विभ्रमव्यवहारो, न पुनरस्याऽन्यथाभानात् । किञ्च शुक्तिगोचराया रजतधियः किं निबन्धनमिति विपरीतख्यातिवादी वक्तव्यः न तावदिन्द्रियं प्राप्यकारित्वात्, असन्निहितरजतप्राप्त्यसम्भवात् अतोग्रहणकारणाभावात्स्मृतिरेवेदं, अस्ति च स्मृतेः कारणं पूर्वानुभवप्रभाविता भावना । ननु तत्तांशपरामर्शाभावात् स्मरणमपि नोपपद्येत । मैवम् । अनुभूतविषयत्वमात्रेण तदुपपत्तेः । तादितिपरामर्शस्य तत्राप्रयोजकत्वात् । अतोग्रहणस्मरणयोरुभयोरपि यथार्थत्वात् यथार्थाऽयथार्थविभागो ऽनुपपन्नः, साङ्ख्यस्याप्ययमेव पक्षः ।

अत्र ब्रूमः—

उभयोश्चेद्यथार्थत्वं न भ्रान्तिः क्वापि सिद्ध्यति ।
स्मरामीत्यग्रहो भ्रान्तिरितिचेत्तन्न युज्यते ॥

अयथार्थं ज्ञानं भ्रान्तिरिति हि लौकिकाः प्रतिपद्यन्ते । भाष्यकारोऽपि "यस्य च दुष्टं करणं यत्र च मिथ्येतिप्रत्ययः स एवासमीचीनः प्रत्ययो नान्य" (शाब. भा.) इति । यदपि विवेकाऽग्रहणादयथा व्यवहार इति । तदतिमन्दम् । अग्रहणस्य ग्रहणाभावरूपस्य तेनानङ्गीकारात् कस्य भ्रान्तिशब्दवाच्यता स्यात् । स्मरामीत्युल्लेखशून्यं स्मरणमेवाग्रहणमिति चेत् । न । स्मृतिमात्रस्य तथात्वापातात् । नहि स्मरन् भ्राम्यतीत्युच्यते । अपिच कोऽयं नियमो यत्स्मृतरजतस्त-

दर्थी शुक्तावेव प्रवर्तते नान्यत्र। यदि तु तामेव रजततया जानीयात् ततस्तत्र प्रवर्तेत इति युक्तम् । सादृश्यदर्शनात्तत्रैव प्रवृत्तिरिति चेत् तर्हि तत्सदृशमिति प्रतीयान्न रजतमिदमिति। नहि गवा सदृशं गवयं जानन्तो गौरयमिति व्यवहरन्ति। यदि च शुक्तावप्रसक्तं स्वतन्त्रमेव रजतं स्मर्यते कथं तर्हि नेदं रजतमिति प्रतिषेधः प्राप्त्यभावात् । ननु नात्र किञ्चिद्बाध्यते किन्त्वनवगतो विवेको ऽवगम्यते—नेदं रजतमिति शुक्तेर्विविक्तं रजतमित्यर्थः। एतच्चालौकिकमेव व्याख्यानं उपेक्षणीयम्। अतो ऽन्यदन्याकारतया प्रसक्तं बाध्यत इति युक्तम्। कथमसन्निहितं ज्ञानोत्पादकमिति चेत् । प्रत्यक्षप्रमाणस्यायं धर्मो नाभासस्य । कथमन्यसंयुक्तमिन्द्रियमन्याकारज्ञानस्य हेतुरिति चेत् । दोषवशादिति ब्रूमः। दोषस्यैव मिथ्याज्ञानकारणत्वात्। दृश्यते हि स्वप्ने मनोदोषादवर्तमानस्याऽपि वर्तमानवज्ज्ञानं, अत आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षोऽसत्सु दोषेषु सम्यग्ज्ञानहेतुः सत्सु तु शुक्तौ विपरीतज्ञानकारणमिति यथार्थायथार्थविवेकः।

योगाचारस्तु बुद्धिस्थस्य रजतादेः शुक्त्यादावारोप इत्याह । तदसत् । पुरोवर्तित्वेन रजतस्य बाधे ऽहं रजतमिति स्यात् इदन्ताबाधे च निरधिष्ठानभ्रमापत्तिः। असदेव रजतमारोप्यत इति माध्यमिकाः। तन्न। निरुपाख्यानस्यापरोक्षाभासगोचरत्वानुपपत्तेः। अनिर्वचनीयमारोप्यत इति वेदान्तिनः। तदपि न। तादृशे वस्तुनि प्रमाणाभावात्। असतो ऽप्रतीतिः सतश्च बाधानुपपत्तिरेव प्रमाणमिति चेन्न। देशान्तरगतस्यात्रारोपेण तस्यान्यथाप्युपपन्नत्वात्। ननु शुक्तिरजततादात्म्यमत्र प्रतीयते। न च तदन्यत्रास्ति अतो ऽनिर्वचनी-

मनुमानं तदपि प्रत्यक्षं स्यात्, घ्राणाख्येन्द्रियसंप्रयोगज-त्वात् संप्रयुक्तविषयत्वाच्च, अस्ति ह्यौष्ण्यस्येन्द्रि-यसंप्रयोगः संयुक्तसमवायलक्षणः । तस्मादवश्यं साक्षात्संप्रयोगजत्वं लक्षणमित्यङ्गीकर्तव्यम्, अतः शुक्तिरजतवेदनेऽपि व्यभिचाराभावादनर्थकस्तत्सतो-ऽर्थत्ययः ।

सत्यम्—साक्षात्संप्रयोगजत्वं लक्षणम्, सत्यं च शुक्तिरजतज्ञानेपि नातिप्रसङ्गः, पीतशङ्खद्विचन्द्रा-दिज्ञानेष्वतिव्याप्तिः स्यात् साक्षात्संप्रयोगजत्वात् । अपि च स्मृतेन रजताकारेण यत् संनिहितस्य शु-क्तिशकलस्य तादात्म्यग्रहणं तदऽनुपरतेन्द्रियव्यापा-रस्य भवत् साक्षात्संप्रयोगजमेवापरोक्षत्वात् । त-स्मादाभासनिवृत्त्यर्थस्तत्सतोऽर्थत्यय इति सूक्तम् । भाष्ये त्वाभासप्रदर्शनार्थं शुक्तिकारजतज्ञानोदाहर-णमित्यनवद्यम् ।

तत्संप्रयोगजत्वाऽतत्संप्रयोगजत्वे कथं विविच्येते ?। उच्यते—ज्ञानस्वरसादेव विषयस्य तथात्वमध्यवसी-यते, तदन्यथात्वं तु कारणदोषज्ञानादऽर्थान्यथात्वज्ञा-नाद्वाऽवगन्तव्यम् । अतो यत्र प्रयत्नेनान्विष्यमाणो-ऽपि कारणदोषो बाधकज्ञानं वा नोपलभ्यते तत्प्रम-

---

यमेवाङ्गीकर्तव्यम् । नैवम् । इदमंशरजतांशतादात्म्यस्या-न्यत्रापि सद्भावात् । अतोऽन्यत्र सतोऽन्यत्राऽरोपोऽन्यथाख्या-तिरेवेति सिद्धो विपर्यासः ।

प्रमाणतदाभासविवेकं प्रश्नपूर्वकमुपपादयति । कथमिति ।

णम्, इतरच्चाऽप्रमाणम् । चोदनार्थज्ञानस्य तूभया-
भावात् सिद्धं प्रामाण्यम् ।

इत्यौत्पत्तिकसूत्रम् ॥ ५ ॥

"ननु सर्व एव निरालम्बनः" (शाब.भा.) इत्यादिना पू-
र्वोक्तहेतुद्वयनिमित्तमिथ्यात्वाक्षेपेण शून्यवादी प्रत्यव-
विवेकोपपादनफलमाह । चोदनेति ॥ ५ ॥

अत्र भाष्यकारेण "ननु सर्व एव निरालम्बनः स्वप्नवत्प्र-
त्यय" इत्याद्याक्षेपपुरस्सरं "जाग्रतो बुद्धिः सुपरिनिष्ठिता क-
थं विपर्येष्यती" ति बाह्यार्थसद्भावः प्रतिपादितः । तस्य प्र-
कृतविचाराऽसङ्गतिमनुपयोगं चाशङ्क्य समाधातुमाह । नन्विति ।
कारणदोषो बाधकज्ञानं चेति पूर्वोक्तहेतुद्वयं, तदाक्षेपात्प्रकृतवि-
चारसङ्गतिः । सर्वस्यापि मीमांसाप्रपञ्चस्य बाह्यार्थाश्रयत्वात्
तत्सद्भावप्रतिपादनं प्रयोजनवदेवेति भावः । यथाऽऽहुः—

" कर्मभ्यः फलसम्बन्धः पारलौक्यैहलौकिकः ।
सर्वमित्याद्ययुक्तं स्यादर्थशून्यासु बुद्धिषु ॥
तस्माद्धर्मार्थिभिः पूर्वं प्रमाणैर्लोकसम्मतैः ।
अर्थस्य सदसद्भावे यत्नः कार्यः क्रियां प्रति "(श्लो.वा.नि.वा.४)॥

निरालम्बनवादी बाह्यार्थमपलपति ज्ञानं स्वीकुरुते शून्य-
वादी तु ज्ञानस्याप्यभावमभिप्रैतीति विवेकः । उक्तं च—

" तत्रार्थशून्यं विज्ञानं योगाचाराः समाश्रिताः ।
तस्याप्यभावमिच्छन्ति ये माध्यमिकवादिनः ॥
तत्र बाह्यार्थशून्यत्वं तुल्यं तावद् द्वयोरपि"(श्लो.वा.नि.वा.१५)इति।

ननु बाह्यार्थाभावेऽपि संवृतिसिद्धमर्थमङ्गीकृत्य बौद्धाना-

मिव धर्माधर्मोपदेशौ घटत एव । तदुक्तं—

"द्वे सत्त्वे समुपाश्रित्य बुद्धानां धर्मदेशनाः ।
लोक संवृतिसत्यत्त्वं सत्यं च परमार्थत" (लङ्कावतार) इति ।

एतच्चाद्वैतवादिभिरपीष्टमेव बाह्यप्रपञ्चमिथ्यात्वनिरूपणात् । एतच्चायुक्तम् । सत्यद्वयासम्भवात् । नहि संवृतेः सत्यत्वमस्ति संवृतिशब्दस्य मिथ्यापर्यायत्वात् सत्यशब्दसमभिव्याहारानुपपत्तिश्च । अतो यः सत्यभेदो बौद्धैराश्रितः द्विविधं सत्यं संवृतिसत्यं परमार्थसत्यं चेति सोऽनुपपन्नः । न चायं सत्यशब्दः संवृतिपरमार्थयोः साधारणोऽक्षशब्दवत् विरोधात् । अत एव न गवादिवत्सामान्यशब्दोऽपि, समानानां हि भावः सामान्यं, न च तत्परस्परविरोधिनोः सम्भवति नहि धर्माधर्मयोर्धर्मत्वमधर्मत्वं वा एकं सामान्यं भवति । तदुक्तम्—

"संवृतेर्नतु सत्यत्वं सत्यभेदः कुतोऽन्वयम् ।
सत्या चेत्संवृतिः केयं मृषा चेत्सत्यता कथम् ॥
सत्यत्वं न तु सामान्यं मृषार्थपरमार्थयोः ।
विरोधात् नहि वृक्षत्वं सामान्यं वृक्षसिंहयो"रिति(श्लो.वा.नि.वा.७)

यदप्युच्यते कल्पनामात्रकल्पितेन बाह्येन सर्वो लौकिको व्यवहारधर्म इति । तदप्यसत् । निर्वस्तुके जगत्यभिन्नस्य चिन्मात्रस्य कल्पनया भेत्तुमशक्यत्वात् । क्वचिद्भिन्नमेव किञ्चिद्रूपान्तरं कल्पनास्पदं भवति शुक्ताविव रजतरूपं, यस्य तु किञ्चिद्भिन्नमस्ति तत्केन रूपेण कल्प्यताम् । उक्तंच—

"कल्पनाऽपि ह्यभिन्नस्य नैव निर्वस्तुके भवेत्" (श्लो.नि.वा९)

ननु सत्यमसत्यं सांवृतं चेति त्रिविधं वस्तुतत्वमङ्गीकुर्मः तत्र सांवृतं नासत्यमेव व्यवहाराविसम्वादात् । नापि सदेव प्रमाणान्तरविरोधात् । अतो विधान्तरमेवेदमितियुक्त-

तिष्ठते । तथा हि—यत्र कारणदोषज्ञानं बाधकज्ञानं वा तत्र मिथ्यात्वम्, अन्यत्र सत्यत्वमिति व्यवस्था नोपपद्यते, सर्वज्ञानानां मिथ्यात्वात् । सर्वमेव हि ज्ञानमात्मांशपर्यवसितमऽनादिवासनावशादात्मानमेव बाह्यतयाऽध्यवस्यन्मिथ्यैव ।

कथं पुनरात्मांशपर्यवसायित्वं गम्यते ?, अनुमानात्, बाह्ये च प्रवृत्त्यऽसामर्थ्यात् । यथा चासामर्थ्यं तथा वक्ष्यामः । संप्रत्यनुमानमुच्यते— स्तम्भा-

---

स्तदाश्रयो व्यहारः । मैवम् । संवृतेर्मिथ्याज्ञानत्वेन वस्तुकल्पने सामर्थ्यासम्भवात्, अतो यत्परमार्थतो नास्त्येवेति निरूप्यते न तत्संवृत्त्या सद्रूपं भवितुमर्हति इति । यत्तु यावद्व्यवहारमविसंवादि तदस्त्येव परमार्थसत् न ह्यसतः सर्वदा व्यवहारहेतुत्वं सम्भवति । तदुक्तम्—

"तस्माद्यन्नास्ति नास्त्येव यत्त्वस्ति परमार्थतः ।
तत्सत्यमन्यन्मिथ्यैव न सत्यद्वयकल्पना" (श्लो.नि.वा.१०) ॥

स्वप्नवच्च बाह्यपदार्थाभ्युगमे स्वप्नादिभोगतुल्य एव शुभाशुभकर्मफलोपभोगो भवेत् । ततो ज्योतिष्टोमादौ नैव कश्चित्प्रवर्तेत स्वाप्निकसुखादिवच्च यदृच्छयैव कदाचिदुत्पत्तेः प्रवृत्तिवैयर्थ्यात् । उक्तं च—

"नहि स्वप्नसुखाद्यर्थं धर्मे कश्चित्प्रवर्तते ।
यादृच्छिकत्वात्स्वप्नस्य तूष्णीमास्येत पण्डितैः"(श्लो.नि.वा.१२)॥

अतः परमार्थफलप्राप्त्यर्थं बाह्यवस्तुव्यवस्थापनं प्रयोजनवदिति सिद्धम् ।

प्रत्यवस्थानं विवृणोति । तथा हीति । व्यवस्थानुपपत्तौ कारणमाह । सर्वेति । स्तम्भादिप्रत्यया इति । अत्र

दिप्रत्ययाः स्वांशमेव बाह्यतयाऽध्यवस्यन्तो मिथ्याभूताः प्रत्ययत्वात् स्वप्नप्रत्ययवत् शुक्तिकारजतादिप्रत्ययवच्च । स्वप्नादिप्रत्यया हि यथाऽवगम्यमानबाह्यार्थाभावाद् देशान्तरकालान्तरवर्तिनां च संनिहितदेशकालतया प्रतिभासाऽसम्भवात् क्वचित् कदा चिदप्यसम्भवतां स्वशिरश्छेदादीनां स्वप्ने प्रतिभासादवश्यं स्वात्मानमेव बहिर्वद् गृह्णन्तीत्यभ्युपगन्तव्यम् । अतस्तत्सामान्याज्जाग्रज्ज्ञानानामपि स्वांशपर्यवसायित्वान्मिथ्यात्वम् । इति प्राप्ते—

अभिधीयते— न तावत्स्वप्नादिप्रत्ययाः स्वांशावलम्बनाः, तेपि बाह्यार्थमेवान्यथा गृह्णन्तीति वक्ष्यामः । भवतु वा तत्रात्मख्यानं नैतावता नीलादिप्रत्ययास्तथा भवितुमर्हन्ति, तत्र हि नीलमिदं पीतमिदं स्तम्भोयं घटोऽयमित्येवमिदमाकारास्पदीभूतं बाह्यं नीलादि प्रत्यक्षेणावगम्यमानं न शक्यमनुमानेनाऽपह्नोतुम् । आत्मग्राहित्वे ह्यहं नीलमिति स्यात् ।

प्रत्ययमात्रस्य पक्षत्वे सिद्धसाधनता दृष्टान्ताभावश्च स्यात् अतो जाग्रत इति पक्षविशेषणं कर्तव्यम् । अत्र साध्यं बाह्यानालम्बनत्वेन व्यवस्थाप्यं स्वांशालम्बनत्वस्य बौद्धेनाभ्युपगमादित्यभिप्रायेणाह । स्वांशमेवेति । मीमांसकाभिप्रायेण च व्यवयवोपन्यासः । सर्वज्ञाननिरालम्बनत्ववादिमते विपक्षाभावेन तत्र हेतोरवृत्तेः व्यतिरेकानुपन्यासः । समाधातुमुपक्रमते । इति प्राप्त इति । वक्ष्याम इति । शून्यवाद इत्यर्थः । अन्वारुह्यवादेनाह—भवत्विति । प्रत्यक्षेणेति । प्रत्यक्षे परिपन्थिनि तद्विरुद्धमनुमानमात्मानमेव न लभते वन्हौ शैत्यानु-

तदेवं प्रत्यक्षमेव बाह्यार्थमुपस्थाप्य तदपन्हव-प्रवृत्तस्यानुमानस्योदयं निरुणद्धि । स्वप्नादिषु तु बाधकेन ज्ञानान्तरेण बाह्यसद्भावनिराकरणाद् युज्येतात्मख्यातिः । न त्विह तथा बाधकमस्त्यऽन्यत् भवदुक्तादनुमानात् । न चानुमानमलं बाधितुमित्यु-

---

मानमिवेति भावः । एतदेव विवृणोति । यदिति । नत्विहेति । जाग्रत्प्रत्यत्यय इत्यर्थः । यदाह भाष्यकारः—

"स्तम्भ इति जाग्रतोबुद्धिः सुपरिनिश्चिता कथं विपर्यस्यिष्यतीति" ।

सुपरिनिश्चितग्रहणं बाधकप्रत्ययनिवृत्त्यर्थम् । अत एव स्तम्भादिप्रत्यया अनुमानाद्बलीयांसो भवन्तीति भावः । इत्युक्तप्रत्यक्षेण तदुत्पत्तिनिरोधादेव न बाधकमित्युक्तमित्यर्थः । अप्रमाणगृहीतस्यार्थस्य बाधो भवति गृहीतमात्रबाधे तु निरालम्बनाः प्रत्यया इति योऽयं भवत्पक्षः सोऽपि गृहीतत्वान्मिथ्या स्यात् ततश्चानुमाने पक्षाभावः । किञ्च निरालम्बनत्वेन विशिष्टाः प्रत्ययाः साध्यन्ते तत्र विशेषणविशेष्ययोर्यज्ज्ञानं तस्यापि निरालम्बनत्वात्तयोरप्रसिद्धिः ततश्चाप्रसिद्धविशेषणत्वमप्रसिद्धविशेष्यत्वमप्रसिद्धत्वं च दूषणम् । सालम्बनत्वे तु तेनैवानैकान्तिकत्वात् न प्रत्ययानामनालम्बनत्वसिद्धिः । तथा किमिदं निरालम्बत्वं धर्मिणो भिन्नमभिन्नं वा, अन्त्ये विशेषणत्वासम्भवः । आद्ये तद्भेदग्राहिणो ज्ञानस्य मिथ्यात्वान्न भेदसिद्धिः । स्यादेतत् वस्तुनि हि भेदाभेदादिविकल्पौ युक्तौ नावस्तुनि, नचालम्बनप्रतिषेधो वस्तुभूतः अतः किं तद्विकल्पेन । मैवम् । अवस्तुत्वेऽस्मान् प्रति तद्बोधनानुपपत्तेः । नह्यवस्तु बुद्धिविषयो भवति तद्विषयत्वे वा वस्तुत्वापातात् । अथाऽवस्तुनोऽपि वस्तुत्वं क-

क्तम् । दूषणसहस्रं चास्यानुमानस्य वार्तिके प्रपञ्चि-
तमित्युपरम्यते ।

एवमनुमाने प्रत्यक्षविरोधेन निराकृते 'प्रत्यक्षस्य

ल्पयित्वा ऽनुमानव्यवहारः क्रियते प्रतिमायामिव देवतात्व
माराधनादिव्यवहारः । मैवम् । अत्यन्तासतः कल्पनायो-
गात् । अन्यत्र प्रसिद्धसद्भावं हि देवतात्वमन्यत्र कल्प्यते ।
अनालम्बनत्वं तु गगनकुसुमायमानं न कल्पनामर्हति ।
कल्पनाऽपि निरालम्बनत्वस्य ज्ञानरूपा तदुत्पत्तौ च व्या-
प्रियमाणं कथमवस्तु भविष्यति अर्थक्रियाकारित्वस्यैव वस्तु-
त्वात् ज्ञानोत्पादनस्याप्यर्थक्रियात्वात् । अत्रान्ये ऽपि पक्षसा-
ध्यहेतुदृष्टान्तदोषा "अग्राह्यत्वाच्च भेदेन" इत्यादिना ग्रन्थेन
वार्तिककृता दर्शिता इत्याह । दूषणेति । सहस्रशब्दोऽत्रा-
नेकसङ्ख्यवचनः सहस्राक्ष इतिवत् । अत्र

"प्रत्यक्षा च नो बुद्धिरतस्तद्भिन्नमर्थरूपं नाम न किञ्चि-
दस्तीति" ।

तथा निराकारा च नो बुद्धिराकारवान् बाह्योऽर्थः स
हि बहिर्देशसम्बद्धः प्रत्यक्षमुपलभ्यते"

इति पूर्वोत्तरभाष्यपर्यालोचनयाऽत्रापि बाह्यार्थसदसद्भा-
वचिन्तैव । उक्तं च—

"शून्यस्त्विति पुनः सैव निरालम्बनतोच्यत" इति ।

अतः "सर्व एव निरालम्बन" इत्यनेनैव गतत्वा-
त् पुनरुक्तमिदं "शून्य"स्त्वित्याशङ्क्य विचारस्वरूप-
भेदोपदर्शनेन परिहर्तुमाह । एवमिति । प्रत्यक्षबाह्यार्थनि-
राकरणपरस्यानुमानस्य स्वात्मांशग्राहकेण प्रत्यक्षेण विषय-
भेदे सति पूर्वोक्तः प्रत्यक्षविरोध एव नास्तीत्यभिप्रायः पुनः

बहिः प्रवृत्तौ सामर्थ्यं नास्ति' इत्येवं पूर्वोक्ताक्षेपेण "शून्यस्तु" (शाब.भा.) इत्यादिना स एव शून्यवादी पुनः प्रत्यवतिष्ठते । तदिहैवं चिन्त्यते– यदिदं नील-मिदं पीतमिदमिति नीलाद्याकारं वस्तु प्रथते तत् किं विज्ञानमेव तथा प्रथते ? किं वा बाह्यं वस्तु, ? इति । तदर्थमिदं विचार्यते– किं विज्ञानं प्रत्यक्षमुतानुमेय-मिति, प्रत्यक्षत्वे सति निराकारस्य प्रत्यक्षग्रहणायो-गात्, आकारस्य चैकस्यैव ग्रहणाद् गृह्यमाण आका-रो ज्ञान एवावतिष्ठत इत्यर्थस्याऽगृह्यमाणत्वादस-त्त्वमेव भवति । अनुमेयत्वे तु बाह्यार्थं विनाऽनुमाना-संभवाद् बाह्यार्थसिद्धिः । तत्र–

ज्ञानमेवैवमाकारमात्मना प्रथते, कुतः ?– ।
नाऽप्रत्यक्षस्य तस्यास्ति प्रमाणान्तरतो गतिः ॥ ८ ॥

प्रत्यवस्थाने मूलम् । नन्वत्र सन्देह एव नास्ति सर्वत्र ग्रहणे परस्परविलक्षणत्रितयप्रतिभासनात्, नीलमिदमहं गृह्णामीत्या-दिषु ज्ञानात्मतया नीलादयः प्रतिभासन्ते न पुनर्नील एव केवलः स्वप्रकाशः तथा प्रतिभासाभावात् अतोऽनारभ्य एवायं विचार इत्याशङ्क्याह । तदर्थमिति । ज्ञानस्यैव ग्राह्यग्राहकसंवि-त्तिरूपेण प्रतिभासनात् निष्प्रमाणिका बहिरर्थकल्पनेत्यर्थः । यथोक्तं--

"अविभक्तोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः ।
ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यत" इति ॥

पूर्वपक्षं परिगृह्णाति । तत्रेति । ननु नीलमिदमित्यनात्मतया नीलादयोभासन्ते न तु नीलमहमिति अतो निष्प्रमाणिकैवेयं कल्पनेत्यभिप्रायेणाह । कुत इति । अत्राह । नेति । अयमा-

संवेद्यत्वाच्च नीलादेर्ज्ञानाकारत्वनिश्चयः ।
अर्थान्तरस्य च ग्राह्यलक्षणं न हि युज्यते ॥ ९ ॥

यो हि विज्ञानमप्रत्यक्षमिच्छति तस्य ज्ञानमेव न सिध्येत् प्रमाणान्तरासम्भवात् । अनुमानमिति चेत् ?, न, लिङ्गाभावात् । न तावदर्थो लिङ्गम्, विनापि तेन सुषुप्त्याद्यवस्थायामर्थसद्भावाभ्युपगमात् । अर्थव्यवहारो लिङ्गम्— स हि कादाचित्कं कारणं कल्पयतीति चेत् ?, एवं तु प्राग्व्यवहाराज्ज्ञानप्रति-

---

शयः—नीलपीतादेर्ग्राह्यत्वमिति तावत्सर्वजनसिद्धं तत्र यदि विपर्ययज्ञानेष्विवात्मैवानात्मतयाऽवभासत इत्यङ्गीक्रियते तदा नानेकादृष्टकल्पना भवति, अतिरिक्तग्राह्यकल्पनायां तु ग्राह्यत्वस्य ग्राहकं विनाऽनुपपत्तेस्तत्कल्पनाऽपीत्यनेकादृष्टकल्पना स्यादिति । ननु भवत्पक्षेऽप्येकस्यैव ज्ञानस्यानेकग्राह्यग्राहकशक्तिकल्पनात् अस्त्येव गौरवम् । सत्यमेवम् । तथा ऽपि त्वन्मते ग्राह्यग्राहकधर्मिद्वयकल्पना शक्तिद्वयकल्पना च । अस्मत्पक्षे त्वेकस्यैव शक्तिद्वयकल्पनाल्लाघवमित्यस्ति विशेषः । अप्रत्यक्षस्येति । ज्ञानस्याप्रत्यक्षत्वेऽन्यस्मादवगतात्तदवगन्तव्यं ततश्चानवस्था स्यात् प्रकाशस्वभावस्य च प्रकाशान्तरापेक्षानुपपत्तेः स्वप्रकाशमेवार्थसंवेदनमिति भावः । हेत्वन्तरमाह । संवेद्यत्वादिति । नीलोऽयमर्थो यस्मान्नीलाकारं ज्ञानमुत्पद्यत इत्येवं वदन्तो लौकिका अपि ज्ञानाकारतामभ्युपगच्छन्तीत्यर्थः । अर्थान्तरस्येति । यदि चायं ग्राह्योनीलादिर्विज्ञानस्याकारः स्यात् तदा तादात्म्यलक्षणसम्बन्धेन ग्राह्यग्राहकभाव उपपद्यते, भेदे तु सम्बन्धाभावेन ग्राह्यग्राहकभावानुपपत्तिरिति भावः । श्लोकार्थं विवृणोति । योहीति । व्यवस्थाहेतुं शङ्कते । हेतुत्वमिति ।

भासो न स्यात्। अव्यवहरन्नपि घटं पश्यन् 'जानेऽहं घटम्' इति ज्ञानमनुसन्धत्ते इति प्रतीतिसाक्षिकम्। अर्थधर्मो ज्ञानजन्मा लिङ्गमिति चेत् ?, न, तत्सद्भावे प्रमाणाभावात् । अतीतानागतयोश्चार्थयोर्धर्मोऽसम्भवादऽतीताद्यनुमाने ज्ञानासिद्धिर्न स्यात्, तस्मादवश्यं विज्ञानं प्रत्यक्षमेषितव्यम् । एवं च तस्यैवायमाकार इति निष्प्रमाणकोऽर्थः ।

किं च वेद्यत्वादपि नीलादेर्ज्ञानाकारत्वम्, नह्यनात्मनो नीलस्य पीतवद् वेद्यता सम्भवति । यदि चार्थान्तरं नीलं ततोऽस्य किंलक्षणं वेद्यत्वम् ? । यद्यर्थत्वलक्षणं स्यात्, सर्वं सर्वस्य वेद्यं स्याद् व्यवस्थाहेत्वभावात् । अथ हेतुत्वं व्यवस्थापकम्—य एवार्थो ज्ञानस्य हेतुः स एव वेद्यो नान्य इति चेत् ?, न, नेत्रादेरपि वेद्यत्वप्रसङ्गात् । सादृश्यं हेतुत्वं च विषयत्वं नीलार्थश्च नीलज्ञानेन सदृशो न नेत्रमिति चेत् ?, एवमपि समनन्तरप्रत्ययस्य हेतुत्वाद् विज्ञानत्वेन च सादृश्याद्विषयत्वं स्यात् ।

अथाऽसाधारणेन विषयाकारेण सादृश्यं विषयलक्षणम्—ज्ञानत्वं हि सर्वज्ञानसाधारणं नीलाद्याकारस्तु केषां चिदेवाऽसाधारणस्तेन तदाकारेण सादृश्यं विषयत्वम् ?। एवमपि धारावाहिकेषु पूर्वमुत्तरस्य विषयः स्यात्—उभयोर्नीलरूपत्वाद्धेतुत्वाच्च ।

एतदेव विवृणोति । य एवेति । परिहारं शङ्कते । सादृश्यं इति । दूषयति । एवमिति । समनन्तरः—पूर्वप्रत्ययः । अत्र विशेषं शङ्कते । अथेति । एतदपि निराकरोति । एवमपीति ।

स्यान्मतम्– न सादृश्यं विषयत्वं, किं तु यो ज्ञाने नीलाद्याकारविशेषसमर्पको हेतुः स विषयः, समनन्तरप्रत्ययस्तु न नीलाद्याकाराणां समर्पकः ?। तथा सति नीलज्ञानानन्तरं सर्वदैव नीलविज्ञानं स्यात् । तत्रैकस्मिन् सन्ताने नीलपीतादिविचित्राकारोदयो न स्यात् कारणाऽवैलक्षण्ये कार्यवैलक्षण्यायोगात् । नीलपीतादिविचित्रार्थसंनिधिविशेषकृतश्चायं विचित्राकारोदय इत्यर्थस्यैव ग्राह्यत्वम् ।

ननु कार्यभूतज्ञानसमये कारणभूतस्यार्थस्य क्षणिकत्वेनाऽतीतत्वात् कथं प्रत्यक्षग्राह्यत्वम् ?। एतदेवार्थस्य ग्राह्यत्वं यज्ज्ञानाकारार्पणक्षमहेतुत्वम् । यथाहुः–

"भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेत् ?, ग्राह्यतां विदुः।
हेतुत्वमेव तद् युक्तं ज्ञानाकारार्पणक्षमम्" इति ।

यद्येवम् ? कस्यायमाकारो यो वर्तमानः प्रथते ?, यदि ज्ञानस्यैव–तर्हि अर्थस्याप्रथमानस्य सद्भावे ज्ञानं प्रति हेतुत्वे च किं प्रमाणम् ? । ज्ञानवैचित्र्यमेव, न हि तत्समनन्तरप्रत्ययमात्रात् सम्भवतीत्युक्तम् । एवं तर्ह्यनुमेयोऽर्थः कथं प्रत्यक्षग्राह्य इत्युच्यते ?।

सौत्रान्तिकमतमुत्थापयति । स्यादिति । किन्तु इति । वस्तुतो निराकारमेव ज्ञानं अर्थसम्बन्धी चायमाकारोबुद्ध्यारूढः प्रतीयते इति भावः । तथासतीति । आकारसमर्पकत्वे सतीत्यर्थः । चोदयति । ननु कार्येति । परिहरति । एतदेवेति । हेतुत्वमेवेति । ज्ञानाकारार्पणक्षमं हेतुत्वमेव ग्राह्यत्वं विदुरिति सम्बन्धः । पुनश्चोदयति । यद्येवमिति । उक्तरूपं यदीत्यर्थः । उत्तरमाह । ज्ञानेति । अस्मिन्पक्षे प्रत्यक्षग्राह्यत्वानुपपत्तिरिति शङ्कते । एव-

एतदेव हि प्रत्यक्षग्राह्यत्वमर्थस्य, यत् साक्षादाकार-समर्पणेन हेतुत्वम्, यस्तु परम्परया ज्ञानाकारसमर्पको हेतुश्च सोऽनुमेयः। तद् यथा—वन्हिस्वलक्षणं धूमस्वलक्षणतद्दर्शनतद्विकल्पप्रणाड्या वन्हिज्ञानं जनयदनुमेयम्। अत एव प्रत्यक्षमनुमानं च द्वे एव प्रमाणे, ज्ञानार्थयोर्भिन्नत्वात्। असति तादात्म्ये तदुत्पत्तिनिबन्धन एव ज्ञानादर्थनिश्चयः। तत्र साक्षादुत्पत्तौ प्रत्यक्षं प्रणाड्या त्वनुमानमिति द्वे एव विधे। अत एव विषयसादृश्यमेव प्रामाण्यं तदधीनत्वादर्थविशेषव्यवस्थापनस्य। न हि ज्ञानमित्येव नीलवेदनं भवति पीतादावपि तुल्यत्वात्। नीलिम्ना तु नीलवेदनसिद्धिः, यथाहुः—

"न हि संवित्तिसत्तयैव तद्वेदना युक्ता, तस्याः सर्वत्राविशेषादऽविशेषप्रसङ्गात्, तां तु सारूप्यमाविशत् सरूपयितुं घटयेत्" इति।

तस्मात्साकारे विज्ञाने सिद्धमर्थस्य सत्त्वं ग्राह्यलक्षणं चेति सौत्रान्तिकाः।

अत्र वदामः—स्यादिदं ग्राह्यलक्षणं यद्यर्थस्याकार-समर्पकत्वे हेतुत्वे वा प्रमाणं स्यात्, न तु तदस्ति, समनन्तरप्रत्ययविशेषादेव विचित्राकारोदयसम्भ-

---

मिति। ज्ञानवैचित्र्येणैवानुमेयमित्यर्थः। समाधत्ते। एतदिति। वह्निस्वलक्षणं परम्परया वह्निज्ञानं जनयदनुमेयमित्यर्थः। तादात्म्यानङ्गीकारे सत्यसम्बन्धात् कथमर्थनिश्चय इति चेत् तत्राह। असतीति। तां संवित्तिं आविशत् सारूप्यमिति सम्बन्धः। तन्मतमुपसंहरति। इतीति। दूषयितुमुपक्रमते। अत्रेति।

वात् । तथा हि—त्वयापि हि स्वप्नावस्थायामसत्यप्यर्थसंनिधौ ज्ञानवैचित्र्यदर्शनादवश्यं समनन्तरप्रत्ययकृतत्वमङ्गीकर्तव्यम्, एवं चेज्जाग्रत्प्रत्ययानामपि तथैवास्तु किमऽर्थग्रहणेन ? अतो न हेतुत्वं ग्राह्यलक्षणम् ।

अथ ज्ञाननिबन्धनो यश्चोपादानादिव्यवहारः स विषय इत्युच्यते ?, तथा सति नीलज्ञानस्य नीलान्तर्गताः परमाणवो रसादयश्च विषयभावमनुभवीरन्, उपादीयमानत्वात् ।

अथ द्रव्यस्यैवोपादानं न गुणानां रसादीनाम् ? । एवं तर्हि रूपस्यापि विषयत्वं न स्यात् । किं च सुखार्थः सर्वो व्यवहारोऽतो ऽनुभूते सुखे न कश्चित्सुखविषयो व्यवहारोऽस्ति, न च सम्भवति यतः सुखप्रतिबद्धव्यवहारानुगुण्यं तद्वित्तेः स्यात्, तथा घ्राणगृहीते गन्धे न कश्चिदुपादानादिव्यवहारोऽस्तीति कथं तस्य विषयत्वम् ? ।

ननु नोपादानमेव व्यवहारः शब्दप्रयोगस्यापि व्यवहारत्वात्, अतो नीलज्ञाननिबन्धनशब्दप्रयोगगोचरत्वान्नीलिम्नो विषयत्वम्, एवं सुखादेरपि ।

अत इति । समनन्तरप्रत्ययस्यापि विषयत्वापत्तेरित्यर्थः । प्रकारान्तरेण विषयत्वं शङ्कते । अथेति । परिहरति । तथेति । सुखस्योपादातुमशक्यत्वादिति भावः । यतः तद्वित्तेः—सुखज्ञानात् । सुखस्य उपादानादिव्यवहारानुगुण्यं स्यात् । तदभावे तु न विषयत्वमिति भावः । अन्यदप्याह । तथेति । विशेषं शङ्कते । नन्विति । निराकरोति । एवमिति । उभयरूपव्यवहाराङ्गीका-

एवमप्युपादानस्यापि व्यवहारत्वात्तद्विषयभूतानां परमाणूनां विषयत्वापत्तिस्तदवस्थैव ।

किं च न शब्दप्रयोगवशेन ज्ञानस्य विषयनिरूपणं शक्यं विपरीतत्वात् । अर्थसम्बद्धशब्दप्रयोगो हि लक्षणं न शब्दमात्रप्रयोगः, प्रत्याय्यप्रत्यायकत्वमेव हि शब्दार्थयोः सम्बन्धोऽतो यदर्थविषयं ज्ञानं शब्दो जनयति स तस्य वाच्यः, अतो ज्ञानविषयनिरूपणपूर्वकं शब्दविषयनिरूपणं तदधीने तु तस्मिन् दुरुत्तरमितरेतराश्रयमापद्येत ।

ज्ञानजन्यातिशयभाक्त्वमेव ग्राह्यत्वमिति चेत्?, नासावुपलभ्यते, न च सम्भवति भूतभाविष्यतोरित्युक्तम् ।

अथ यत्संप्रयुक्तेन्द्रियजं ज्ञानं यद्व्याप्तलिङ्गजं वा स विषय इति मतम् ? । ततो नेत्रजन्यस्य नीलज्ञानस्य स्पर्शो विषयः स्यात्, अस्ति च स्पर्शस्यापि रूपस्येव संयुक्तसमवायलक्षणः सम्बन्धो नेत्रेण । तथा गन्धलिङ्गस्य रसानुमानस्य रूपमपि विषयः स्यात्, रूपेणापि रसेनेव तस्य व्याप्तत्वात् । तस्माज्ज्ञानात्मकत्वमेव नीलादेर्विषयलक्षणमिति सिद्धं तादात्म्यम् ।

सहोपलम्भनियमोपि ज्ञानार्थयोरनियमव्याप्तं भेदं व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या प्रतिषेधन्नऽभेदमुपस्थापयति, भिन्नानां घटपटादीनामनियतसहोपलम्भत्वा

रेऽप्युक्तदोषानातिवृत्तिरित्यर्थः । वैपरीत्यं विवृणोति । अर्थेति प्रकारान्तरेण ग्राह्यत्वं शङ्कते । ज्ञानेति । अथेति । पक्षद्वयं चात्र प्रमाणद्वयाभिप्रायेण । उपपादितमर्थं निगमयति । तस्मादिति ।

त् । न चाऽसिद्धो वेद्योपलम्भसमये वित्तेरुपलम्भ इति वाच्यम्, उत्तरकालं सहैव ज्ञानेन विषयस्मरणंदर्शनात् 'ज्ञातो घटः' इति । न चाननुभूतस्य स्मरणं सम्भवति, तस्मादुत्पत्तिवेलायामेव ज्ञानस्य प्रकाशनमङ्गीकर्तव्यम् । न च निराकारस्योपलब्धिरस्तीति सिद्धं ज्ञानात्मकत्वं नीलादेः । अवश्यं च स्वप्नादिबोधे 'वन्ध्यासुतो याति' 'अङ्गुल्यग्रे हस्तियूथशत'मित्यादौ चात्यन्तासम्भवाद्बाह्यस्य ज्ञानात्मकत्वमेवाऽऽकाराणामभ्युपगन्तव्यम्, तथा ऽन्यत्रा-

---

सहोपलम्भनियमोऽप्यभेदमुपस्थापयतीति सम्बन्धः । अनियममाशङ्क्य निराकरोति । न चेति । तस्मिन्काले ज्ञानेन विषयस्यैव प्रकाशनादिति भावः । न चेत्यत्र कारणमाह । उत्तरेति । एतदेव सहोपलम्भे प्रमाणमिति अर्थः । प्रकाशनमित्यनेन ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वं ध्वनितम् । विषयं प्रकाशयदात्मानमपि प्रकाशयतीति भावः । ननु वस्तुतो निराकारमेव ज्ञानं अर्थसम्बन्धी चायमाकारो बुद्ध्यारूढः प्रतीयत इत्येव किं न स्यात् । मैवम् । बाह्यार्थपरित्यागेनान्तरमनुभवमारूढ इत्यत्र प्रमाणाभावात् । अस्तु तर्ह्यर्थाकारस्यैव ज्ञाने प्रतिबिम्बोदयः जले चन्द्रस्येव । नैतदपि युक्तम् । अहनि चन्द्ररहितस्य जलस्योपलम्भाद्रात्रौ तत्प्रतिबिम्बप्रतीतिर्युक्ता, ज्ञानन्तु न कदाचिदपि निराकारं दृष्टं कथं तत्राकारप्रतिबिम्बकल्पना स्यात्। अस्तु नाम रूपस्य प्रतिबिम्बोदयः गन्धरसादीनां त्वसम्भाव्य एव । यथाऽऽहुः—

"शब्दगन्धरसानां च कीदृशी प्रतिबिम्बता" ।
ज्ञाने च गृह्यमाणस्य कथं स्यादर्थधर्मता" (श्लो.वा.शू.वा.३९)

इति प्राप्ते-
प्यस्तु, तस्मान्न बाह्यमस्ति । इति प्राप्ते-

अभिधीयते-

नीलादिवित्तेरात्मांशग्राहित्वं केन गृह्यते ? ।
नात्मना नान्यसंवित्त्या सापि ह्यात्मावसायिनी ॥१०॥
अज्ञानस्थिरचित्रत्वबाह्यत्वादेरनात्मनः ।
असतो वा सतो वापि कथं विज्ञानवेद्यता ? ॥११॥

विज्ञानवादी हि सर्वमेव विज्ञानमात्मानमेव गृह्णाति नान्यत्, आत्मनैव च गृह्यते नान्येन, तस्याप्यन्यस्य स्वात्मपर्यवसायित्वादिति वदति, यथोक्तम्-

"नान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्याऽस्ति तस्या नानुभवोऽपरः ।
ग्राह्यग्राहकवैधुर्यात्स्वयं सैव प्रकाशते" इति ।

तमेवं वादिनं प्रत्युच्यते-नीलज्ञानस्यात्मावसायित्वं नीलस्य च विज्ञानाकारत्वं केन ज्ञानेन गृह्यते ? । न तावदात्मनैव- न हि नीलमिदमित्यत्र स्वात्मपर्यवसायित्वं नीलाकारस्य च ज्ञानात्मकत्वं प्रकाशते नीलमात्रप्रकाशनात् । संवेद्यत्वग्राह्यलक्षणायोगसहोपलम्भनियमादिलिङ्गनिमित्तकेन त्वनुमानेनैव तदवगन्तव्यम्, तदपि त्वनुमानमाऽऽत्मांशग्राहि चेत् ? न ज्ञानान्तरस्य स्वात्मपर्यवसायितां ग्रहीतुमलम् ।

सिद्धान्तं प्रतिजानीते । इतीति । श्लोकार्थं विवृणोति । विज्ञानेति । नीलमिदं पीतमिदमिति ज्ञानमुत्पद्यमानमात्मानमेव प्रकाशयदुत्पद्यत इत्यर्थः । अत्रैव तत्सम्मतिमाह । यथेति । नतावदिति । एकस्यैवैवंरूपत्वे प्रमाणाभावादिति भावः । अत्र पूर्वपक्षोक्तयुक्तिमनूद्य परिहरति । संवेद्येति । न हीति । यदाऽनुमानं न स्वात्मांशग्राहि तदा एतत् नानेत्यादिनोच्यमानं वक्तुं

अथानुमानं न स्वात्मांशग्राहि ? ततो नीलादिविज्ञानैः किमपराद्धम् ? येन तानीदङ्कारास्पदीभूतबाह्यनीलादिप्रकाशकत्वेनाऽवभासमानान्यपि स्वात्मन्येवाऽवरुध्यन्ते । न हि तदैतद्वक्तुं शक्यम्–नाऽनात्मनः संवेदनं ग्राह्यलक्षणं सहोपलम्भनियमो वा सम्भवतीति । तेषां सर्वेषामेवैतस्मिन्नेव भवदीयेऽनुमाने व्यभिचारात् । तत् खल्वात्मानमतिक्रम्य नीलादिवित्तेर्नीलाद्यात्मभूतस्वात्मांशावसायितां गृह्णातीत्यभ्युपगन्तव्यम् । तस्यापि स्वात्मपर्यवसायित्वे नीलबुद्धेस्तद्वशेन स्वात्मांशग्राहिता न सिद्ध्येत् । आह च–

"चैत्रादिप्रत्ययानां च निरालम्बनता यदि ।
धर्मभूता न गृह्येत साधनोत्थितया धिया ॥
ततो विषयनानात्वात् प्रतियोग्यनिराकृता ।
रूपात् सालम्बनप्राप्तिः सती केन निवार्यते" (श्लो. वा. नि. वा. ६३) इति ।

न शक्यमित्यर्थः । कथं न शक्यमत आह । तेषामिति । नानेत्यादिनोक्तानां निमित्तानां व्यभिचारात् अभावादित्यर्थः । ननु तस्याप्यात्मांशपर्यवसायित्वमेवाङ्गीक्रियते नेत्याह । तदिति । एवमनङ्गीकारे दोषमाह । तस्येति । अत्रैव वार्तिककृत्सम्मतिमाह । आह चेति । अनुमानजाया बुद्धेः स्वात्मांशपर्यवसायित्वात् तया साध्यभूता निरालम्बनता यदि न गृह्यते ततो ऽस्याः स्वांशमात्रं विषयः चैत्रादिप्रत्ययानां च चैत्रादय इति भिन्नविषयत्वान्न बाध्यबाधकभावः अतो रूपात्–वैचित्र्यादिप्रत्ययस्वरूपपर्यालोचया विद्यमानैव सालम्बनप्राप्तिः सती केन निवार्यत इति श्लोकार्थः । दूषणान्त-

किं चाऽज्ञानमित्यस्य ज्ञानस्य ज्ञानाभावो ग्राह्यो न च ज्ञानाभावस्य ज्ञानात्मता सम्भवति अत्यन्तविपरीतत्वात्। तथा— तदेवेदमिति ज्ञाने पूर्वापरकालाऽवस्थायित्वं प्रकाशते, न च क्षणिकस्य ज्ञानस्य स्थायित्वमात्मा संभवति। तथा— चित्रबुद्धौ नानाऽऽकाराणामवभासः, न चैकस्य ज्ञानस्य नानाकारता सम्भवति।

नन्वर्थस्यापि स्थायित्वमेकस्य च नानाकारत्वं न सम्भवत्येव!, सम्भवतु वा मा वा, ज्ञानात्मता तावन्न सम्भवति। तदसम्भवे चाऽर्थाकारौ वा स्थायित्वचित्रत्वे स्याताम्, अत्यन्तासद्रूपे वा, द्वेधापि ज्ञानाऽनात्मकयोर्ज्ञानेन ग्रहणात् सिद्धं नः समीहितम्।

तथा बाह्यं नास्तीति निषेधताऽवश्यं बाह्यं बुद्धावाऽऽरोपयितव्यम्, ज्ञानातिरिक्तं च बाह्यम्। न च ज्ञानाकारता तस्य सम्भवति, तस्मादेवमादिसिद्ध्यर्थमवश्यं विज्ञानानामऽनात्मग्राहित्वं बलादभ्युपगन्तव्यम्, भवदीयानुमानार्थं च। तदेवं संविद्बलासिद्धस्य बाह्यस्य सम्भवे वेद्यत्वादिभिर्नापन्हवः सम्भवति, बाह्यस्यैव हि तदा संवेद्यत्वं दर्शनबलादभ्युपगम्यते। प्रत्युतात्मन एव संवेद्यत्वं न सम्भवति—नीलादिवित्तीनाम् 'इदं नीलमिदं पीतम्, इत्यऽनात्मावभासित्वात् आत्मावभासित्वाऽभावात्।

रमाह। किं चेति। निगमयति। तस्मादिति। यदुक्तं ज्ञानस्यैव तत्तदाकारेणावभासोनातिरिक्तस्यार्थस्येति तद्दूषयितुमाह। प्रत्युतेति। अहंप्रत्ययस्य ज्ञानावभासकत्वमाशङ्क्याह। अह-

अहंप्रत्ययस्तर्हि ज्ञानावलम्बनो भवतु ?। सोऽपि कर्त्रवलम्बनो न ज्ञानावलम्बन इत्यात्मवादे वक्ष्यामः । तथा ग्राह्यलक्षणमपि बाह्यस्यैव किं चिदेष्टव्यम् । अन्यथा नीलादिवित्तीनां स्वांशपर्यवसायित्वसाधनार्थस्य त्वदीयानुमानस्य नीलादिवित्तिगतं स्वांशविषयत्वं ग्राह्यं न स्यात्, स्थायित्वादयश्च तद्बुद्धीनाम्।

तल्लक्षणं चेतरेषामुक्तदोषात् ज्ञानजन्यफलभागित्वमेवाश्रयितव्यम् । ज्ञानक्रिया हि सकर्मिका कर्मभूतेऽर्थे फलं जनयति पाकादिवत्, तच्च फलमैन्द्रियकज्ञानजन्यमापरोक्ष्यम्, लिङ्गादिज्ञानजन्यं तु पारोक्ष्यमित्युच्यते । अस्ति हि विषयाविषयविभागः, विषयेष्वपि परोक्षापरोक्षविभागः सार्वजनीनः । न च फलमन्तरेणायं विभागः सम्भवतीति तदाश्रीयते । तदेव च फलं कार्यभूतं कारणभूतं विज्ञानमुपकल्पयतीति सिद्ध्यत्यप्रत्यक्षमपि ज्ञानम् ।

मिति । नापि ग्राह्यत्वलक्षणानुपपत्त्या तत्सिद्धिरित्याह । तथेति । यथा वेद्यत्वमभ्युपगतं तथा ग्राह्यत्वमपि बाह्यस्यैव कर्मत्वादिरूपं किञ्चिदेष्टव्यमित्यर्थः । एवमनङ्गीकारे दोषमाह । अन्यथेति । यत्किञ्चिदित्यनेनोक्तमर्थं विवृणोति । तदिति । अन्येषां—पूर्वपक्षोक्तदोषग्रासात् ज्ञानजन्यफलभागित्वमेव तल्लक्षणं—ग्राह्यलक्षणमाश्रयितव्यमित्यर्थः । एतदेवोपपादयति । ज्ञानेति । न चास्मिन्नर्थे प्रमाणाभाव इत्याह । अस्ति हीति । उच्यमानो विभाग एवात्र प्रमाणमित्यर्थः । एवं च सत्येतदप्यस्मदभिमतं सिद्ध्यतीत्याह । तदेवेति ।

अथ वा ज्ञानाक्रियाद्वारको यः कर्तृभूतस्यात्मनः कर्मभूतस्य चार्थस्य परस्परं सम्बन्धो व्याप्तृव्याप्यत्वलक्षणः स मानसप्रत्यक्षावगतो विज्ञानं कल्पयति, न ह्यागन्तुककारणमन्तरेणात्मनोऽर्थं प्रति व्याप्तृत्वमुत्पत्तुमर्हति। तच्च कारणं लोके ज्ञानशब्देनाभिधीयते।

येपि स्वप्रकाशां संविदमातिष्ठन्ते तैरप्ययं सम्बन्धो मानसप्रत्यक्षगम्योऽवश्यमभ्युपगमनीयः। अन्यथा 'ज्ञातो मया घटः' इति ज्ञानज्ञेयसम्बन्धो ज्ञातृज्ञेयसम्बन्धो वा न व्यवहर्तुं शक्यते। यन्मात्रं हि प्रकाशितं तन्मात्रमेव व्यवहर्तुं शक्यते, नान्यत्।

इह च संविन्मात्रं स्वयं प्रकाशितम्, अर्थोपि तद्वशात्, ज्ञानसम्बन्धस्तु केन प्रकाशितः। सोपि तयैव संविदा प्रकाशते इति चेत्?, न, तदुत्पत्त्यवस्थायां सम्बन्धस्याऽनिष्पन्नत्वात्। प्रकाशकत्वमेव हि संविदा विषयेण सम्बन्धो नान्यः, तेन जातायां संविदि विषये च प्रकाशिते निष्पद्यमानः सम्बन्धो न तया संविदा शक्यते विषयीकर्तुम्, विरम्य व्यापारासम्भवात्। न हि प्रथममर्थं प्रकाश्य पुनः सम्बन्धं

प्रकारान्तरेण कल्पनमुपपादयति। अथेति। किं तत्कारणमित्यपेक्षायामाह। तच्चेति। लोकशब्देन प्रसिद्धिरुक्ता। स्वयंप्रकाशत्वपक्षे ऽपि मानसप्रत्यक्षगम्यत्वमुपपादयति। येऽपीति। स्वप्रकाशमहिम्ना व्यवहारोपपत्तिमाशङ्क्याह। यन्मात्रमिति। चोदयति। सोपीति। परिहरति। नेति। एतदेवोपपादयति। प्रकाशकत्वमिति। व्यापारासम्भवं विवृणोति। नहीति। उपपादितमर्थं निगमयति। तस्मादिति।

प्रकाशयितुमर्हति क्षणिकत्वात्।

अथ सम्बन्धोऽपि स्वयं प्रकाशत इति मन्येथाः ?, नात्र प्रमाणमस्ति। तस्मान्मानसंप्रत्यक्षगम्योऽर्थेन सहात्मनः सम्बन्धो ज्ञानं कल्पयतीति रमणीयम्। अस्ति हि कोऽपि सम्बन्धोऽर्थेन सहाऽऽत्मनो मानसप्रत्यक्षगम्यः सर्वजनीनः स ज्ञानस्य कल्पकः।

अर्थगतो वा ज्ञानजन्योऽतिशयः कल्पयति ज्ञानम्, अवश्यमङ्गीकरणीयश्चायमतिशयस्त्रितयप्रतिभासवादिभिरपि। त्रितयं प्रतिभासत इति वदता ज्ञानज्ञेयज्ञातृषु त्रिष्वप्यनुगतं प्रकाशनपदवाच्यमवश्यमङ्गीकर्तव्यम्। तत्र ज्ञानत्वं तावन्नाऽनुगतम्—तद्धि ज्ञाने एव न ज्ञातृज्ञेययोः। ज्ञेयत्वमपि ज्ञेय एव न ज्ञातृज्ञानयोः। ज्ञातृत्वं ज्ञातर्येव न ज्ञानज्ञेययोः।

व्यवहारविषयत्वं प्रकाशमानत्वमिति चेत् ?, न, संविदि व्यवहाराभावाद् विनष्टत्वात्। शब्दप्रयोगो व्यवहार इति चेत् ?, न, उक्तदोषत्वात्। तदवश्यं प्रकाशनभासनादिपर्यायो धर्मविशेषस्त्रिष्वप्यनुवृत्तो गोत्वमिव गोव्यक्तिष्वऽस्ति। स च धर्मो ज्ञातरि ज्ञेये च ज्ञानवशाज्जायते, ज्ञानस्य तु स्वाभाविकोऽग्नेरिवौष्ण्यमिति स्वप्रकाशं ज्ञानम्। इतरौ परप्रकाश्यावित्याश्रयणीयम्। तन्निमित्तं च विषयस्य विषयत्वम्,

---

प्रकारान्तरमाह। अर्थगतो वेति। अनुगतं प्रकाशपदवाच्यं शङ्कते। व्यवहारेति। उपादानादिव्यवहाराभावादिति परिहारार्थः। उक्तदोषत्वादिति। अस्मिन्पक्षे एवमित्यादिना ग्रन्थेन पूर्वं दोषस्योक्तत्वादित्यर्थः। तन्निमित्तं—परप्रकाश्यत्वनिमित्तम्। उपपादितमर्थं

व्यवहारादीनां हि विषयलक्षणत्वं प्रागेव दूषितम्। एकदेशिनां तु- व्यवहारनिबन्धनविषयताङ्गीकरणे रजतवित्तेः शुक्तिका विषयः स्यात्, न चैवमिच्छन्ति। तदेवमऽविवादसिद्धेऽर्थगतेऽतिशये तेनैव ज्ञानस्यानुमानं पूर्वोक्तेन वा मानसप्रत्यक्षगम्येन सम्बन्धेन सम्भवति। अतिक्रान्तदिवसगतदशत्वादिसंख्यावच्चाऽसतोर्भूतभविष्यतोरविद्यमानत्वेपि धर्मिणः प्रकाशनधर्मो जायत इति प्रमाणबलादभ्युपगम्यते। अतो न प्रत्यक्षत्वं सम्विदोऽभ्युपगन्तव्यम्।

न च प्रतीतिबलादपि प्रत्यक्षत्वम्-अर्थावभाससमये संविदः प्रतिभास एव नास्ति नतरामापरोक्ष्यम्। एवं च सहोपलम्भस्यैवाभावात् तन्नियमो य उक्तः स दूरापास्त इति प्रत्युक्तमेतत्-

"सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोः" इति।

यत्तु पश्चात् स्मरणस्य दर्शनाज्ज्ञानमपि प्रागनुभूतमिति। तदप्यसिद्धम्- अर्थ एव हि तदा स्मर्यते, तत्तत्स्मरणाच्च तदैवार्थव्याप्तिरात्मनो मनसाऽवगम्यते, तद्वशाच्च तदाऽर्थे तावज्ज्ञानं कल्पयति। तस्य च ज्ञानस्येन्द्रियादिकारणाभावात् स्मृतित्वं निश्चित्य

निगमयति। तदेवमिति। भूतभविष्यतोस्तदनुपपत्तिं परिहरति। अतिक्रान्तेति। एतेनान्यदपि निरस्तमित्याह। एवञ्चेति। इति नियमनिरासाद्धेतोः सहोपलम्भेत्यादि यदुक्तं तदपि प्रत्युक्तमित्यर्थः। अत्र पूर्वपक्षोक्तं परिहारमनूद्य निराकरोति। यत्त्विति। नास्येति। ज्ञानस्येत्यर्थः। ततः किमत आह।

स्मृतिकारणभूतं पूर्वज्ञानं तदैव कल्पयतीति नास्य स्मरणम् ।

इतश्च न नीलादेर्ज्ञानात्मकत्वम्, अनुमानादिषु विषयाकाराणां परोक्षत्वात्, ज्ञानस्य च सर्वत्र प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमात्, न हि परोक्षापरोक्षयोरेकत्वं सम्भवति । एवमत्यन्तासद्रूपत्वेनाभिमतस्य स्थायित्वादेः सद्रूपज्ञानात्मकत्वमत्यन्तासम्भाव्यम् । तथा भूतानुमानेषु भूतत्वमवभासते न च वर्तमानस्य ज्ञानस्य भूतत्वमात्मा सम्भवति ।

भिन्नत्वेपि ग्राहकाद् ग्राह्यस्य ज्ञानमेवाऽतीतमुत्तरस्य ग्राह्यं नार्थ इति चेत् ?, न, प्रमाणाभावात् । अत्र चातीतं त्रेधा विकल्प्य "अतीतं यच्च विज्ञानम्" इत्यादिना दूषणमुक्तम् । उत्तरमपि त्रेधैव विकल्प्य

न हीति । दूषणान्तरमाह । तथेति । अत्रेति । यच्चेदमतीतं विज्ञानमुपरितनस्य ग्राह्यत्वेन भवद्भिरिष्टं तद्ग्राह्याकारं ग्राहकाकारं स्वप्रकाशं वा स्यादिति त्रेधा विकल्प्येत्यर्थः । केनेत्यपेक्षायामतीतं यच्च विज्ञानमित्यादिनेत्युक्तं—

"अतीतं यच्च विज्ञानं ग्राह्यत्वेन हि कल्पितम् ।
तस्मात् ग्राहकरूपं वा ग्राह्यं वोभयथाऽपि वा" (श्लो.वा.शू. १६३)

इत्यनेन वार्तिकेन विकल्प्येत्यर्थः । दूषणमुक्तमिति । वार्तिककारेणेतिशेषः । दूषणवार्तिकं त्वेवम्—

"ग्राह्याकारत्वमात्रे स्यादर्थः शब्दान्तरेण ते ।
स्वकाले चाऽप्यसंवित्तेर्न स्याच्छक्त्यर्पणं ततः ॥
यथैवानागताज्ज्ञानात् सन्तत्यन्तरजादपि ।
दृढत्वेनाप्यविज्ञानात्तथोत्पन्नाद्विनश्यतः ॥

" ह्याकारकल्पनायां च " इत्यादिना दूषणमुक्तमि-
ति विवेचनीयम्। तस्मादिदमपि वैभाषिकमतमयुक्त-
मेव। तस्माद् बाह्यार्थाकार एव नीलादिर्न ज्ञानाकारः।
कथं तर्हि स्वप्ने ?, तत्रापि बाह्यमेव देशकालान्त-
रगतमदृष्टोद्बोधितसंस्कारवशात् स्मर्यमाणं निद्रा-

केवलग्राहकत्वे तु विषयत्वं न युज्यते।
किमपेक्ष्य च तस्येदं ग्राहकत्वं प्रकल्प्यते।
ह्याकारता निरस्तैवं सम्वेद्येत तदैव च॥
ततश्चोत्तरविज्ञानं न प्रतीक्षेत बोधक"श्लो.वा.शू.१६८)मिति।
उत्तरमिति। उत्तरज्ञानमपि ग्राहकरूपं वा ग्राह्यरूपं वा
उभयरूपं वेति त्रेधा विकल्प्य ह्याकारेत्यादिना दूषणमुक्तं वा-
र्तिककारेणेति विवेचनीयमित्यर्थ. । दूषणवार्तिकपर्यालो-
चनयोत्तरस्य त्रेधा विकल्पो बहिरेव बोद्धव्यः। दूषणवार्तिकन्तु—
"ह्याकारकल्पनायां च परस्यात्मांश एवते।
प्रमापर्यवसाने च नातीतो विषयो भवेत्॥
पूर्वग्राह्यस्वरूपत्वे ग्राहकत्वं तु हीयते।
ग्राहकाकारमात्रे स्याद्विषयो नासरूपतः॥
न च शक्त्यर्पणस्यात्र व्यापार उपलभ्यते।
शक्त्यर्पणस्य चाभावो युष्मत्पक्षे प्रसाधित" (श्लो. वा.
शू.१७०इति।

अनन्तरं च "सन्तानान्तरवच्चैषा"मित्यादिवार्तिकेन ज्ञानानां
हेतुसाध्यत्वाभावे वास्यवासकत्वाभावे च प्रयोगा दर्शिता स्ते-
च ग्रन्थविस्तरभयादस्माभिर्न लिखिताः। ग्रन्थकारस्य तु वार्ति-
कस्थविवेककीर्तनमत्र किंप्रयोजनकमिति न विद्मः। अत्र चो-
दयति। कथमिति। परिहरति। तत्रेति। न चैवमसत्ख्या-

दूषितमनस्कतया भ्रान्त्या संनिहितदेशकालमिव म-न्यते । विस्पष्टं चैतदनन्तरदिवसानुभूतस्य स्वप्ने व-र्तमानावभासदर्शनात्, अन्यत्रापि स्वप्ने तथाङ्गीक-र्तुं युक्तम् । शिरश्छेदोऽप्यन्यत्रावगतः स्वसम्बन्धित-या दोषवशादवगम्यते । सर्वत्र संसर्गमात्रमसदेवा-वभासते संसर्गिणस्तु सन्त एव, सेयं विपरीतख्या-तिरित्युच्यते मीमांसकैः, । असत्ख्यातिवादिनस्तु संसर्गिणोऽप्यपलपन्तीति विशेषः । शुक्तिरजतवेदने-पि विद्यमानैव रजतत्वजातिर्विद्यमानस्यैव शुक्ति-काशकलस्यानात्मभूतैवाऽऽत्मतयाऽवगम्यते । तथा वन्ध्यासुतादिष्वपि विद्यमान एव सुतशब्दार्थो व-न्ध्यान्विततया तत्पदसंनिधिदोषादवगम्यते ।

यत्तु कैश्चिदेवमादिषु तदाकारावभासमपन्हुत्य विवेकाग्रहणमेव भ्रान्तिरित्युक्तम्, तत् संविद्विरो-धादेवोपेक्षणीयम् । को हि नामाङ्गुलिनिपीडितदृष्टि-श्चन्द्रद्वित्वं न प्रकाशत इति ब्रूयात् । किं चैक एवायं चन्द्रो न द्वावित्येवं द्वित्वाविवेकं चन्द्रस्य विस्पष्टम-नुसन्दधानस्य चक्षुषा द्वित्वभ्रमो जायमानः कथं विवेकाग्रहणनिमित्तः स्यात् ? । एवमवगतदिक्कस्य दिग्भ्रमो नाऽग्रहनिमित्तः सम्भवति ।

कथं पुनर्द्वित्वस्यावगमः ?– न संस्मरणं तद्धेत्व-

त्यापत्तिरित्याह । सर्वत्रेति । एतदेवोपपादयति । शुक्तिकेति । अत्र प्रसङ्गादेकदेशिमतमनूद्य निराकरोति । यत्त्विति । विरोध-मेव दर्शयति । को हीति । विवेकग्रहेऽपि भ्रमो दृष्ट इत्याह । किञ्चेति । अत्र चोदयति । कथमिति । उदाहरणान्तरेऽप्या-

भावात्, न ग्रहणं अप्राप्तस्य चक्षुषा ग्रहणासम्भवा-
त् । उच्यते-देशद्वयं नेत्रेण प्राप्तं चन्द्रश्च, तयोश्च
संसर्गो दोषवशादवगम्यते, देशद्वये चन्द्रं प्रतीत्य
देशगतं द्वित्वं दोषवशाच्चन्द्रेऽध्यवस्यति । तथा पि-
त्तवर्त्तिपीतत्वं शङ्खस्वरूपं च चक्षुषा गृह्णन् दोषव-
शात् सम्बन्धं बुद्ध्यत इत्यवगन्तव्यम् ।

किं च यदि सम्यग्रजतबोधे तादात्म्यमवभासते न
शुक्तिरजतवेदने ततोऽवभासभेदादवभासस्य वैल-
क्षण्यं प्रागेव बाधकादनुसन्धातुं शक्नुयात्,वैलक्ष-
ण्यावगमाच्च न प्रवर्तेत ।

किं च यदि रजतार्थी शुक्तेरुपादानं कार्यतयावग-
च्छेत्?, ततोऽकार्यस्य कार्यतया भानाद्विपरीतख्यात्या-
पत्तिः । अथ नावगच्छेत् ? न प्रवर्तेत-तत्कार्यावगमा-
ऽधीनत्वात् प्रवृत्तेः ।

अथ कार्यत्वानवगमेऽपि तत्कार्यावगतिसादृश्यात्
प्रवृत्तिः ?, ततस्तत्कार्यत्वानवगमेनाऽकार्यावगतिसादृ-
श्यमप्यस्तीति निवृत्तिरपि स्यात् सादृश्ययोरविशेषा-
त् । न चासति कारणे कारणसदृशं तत्कार्यं साधयितु-
मर्हति-मा सीषधच्छुक्तिका रजतकार्यमाभरणम् ।

ननु व्रीहिकार्यमपूर्वं नीवाराः साधयन्ति ? । नै-

रोपमुपपादयति । तथेति । इदानीन्तन्मतेनाप्यन्यथाख्यातिमा-
पादयति । किञ्चेति । हेत्वन्तरेण प्रवृत्तिं शङ्कते । अथेति । ना-
पि सादृश्यात् प्रवृत्तिः सम्भवतीत्याह । नचेति । कारणसदृ-
शस्यापि तत्कार्यसाधकत्वमस्तीति शङ्कते । नन्विति । परिहर-
ति । नैवमिति । व्रीह्यंशानामेव नीवारगतानां तत्रापूर्वसाधक-

वम्, व्रीह्यंशा एव तत्र कार्यं कुर्वन्ति, ते च विकलाः सन्तोऽप्यशक्त्यवस्थायां तत्साधनत्वेन यथाशक्तिप्रयोगविधानादवगता इति नाऽकारणात् तत्सदृशात् कार्योत्पत्तिः ।

अथ त्वकार्यानवगतिरेव प्रवृत्तेः कारणम्?, ततो बाह्या अपि वेदार्थे प्रवर्तेरन् अकार्यत्वानवगमात् । अथ त्वकार्यमेव तेऽवगच्छेयुः ? ततः कार्यस्याऽकार्यतयाऽवगमाद्विपरीतख्यातिरित्यास्तां तावत् । तस्मात्स्वप्नादिष्वपि बाह्यस्यैवान्यथाभूतस्यैवान्यथाऽवभासात् सिद्धं सर्वत्र बाह्यालम्बनत्वम् ।

अथ स्वप्नवत् प्रत्ययत्वात् स्तम्भादिज्ञानमन्यथाभूतमित्यनुमीयते ? । तदसत्, तथा सति प्रत्ययत्वाविशेषात् त्वदीयमप्यनुमानं मिथ्या स्यात् । मिथ्यात्वग्राहिणोनुमानस्याऽमिथ्यात्वे वा तत्रैव हेतोर्व्यभिचारः । तस्मात्सूक्तम्—" यस्य च दुष्टं करणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः स एवाऽसमीचीनः प्रत्ययो नान्यः " (शा.भा.) इति । तस्माद्व्यभिचारात् प्रत्यक्षं न परीक्षितव्यम् ।

इति शून्यवादः ॥

त्वमित्यर्थः । तत इति । यद्यकार्यत्वावगमात्तेषामप्रवृत्तिरित्युच्यते ततः कार्यत्वावगमात्प्रवृत्तिरित्यङ्गीकृतमित्युक्तदोषानतिवृत्तिरित्यर्थः । उपपादितमर्थं निगमयति । तस्मादिति । उपपादितेऽर्थे भाष्यं प्रमाणयति । तस्मादिति । वृत्तिकाराभिमतसूत्रार्थोपपादनप्रयोजनमुपसंहरति । तस्मादिति ॥

इति शून्यवादः ॥

प्रत्यक्षस्य सत्संप्रयोगजन्यत्वलक्षणेन लोकसिद्धेनाऽव्यभिचारमुक्त्वा, इदानीमनुमानादेरप्यऽव्यभिचारार्थं लोकसिद्धमेव लक्षणमाह—

"अनुमानं ज्ञातसम्बन्धस्यैकदेशदर्शनादेकदेशान्तरे ऽसंनिकृष्टेऽर्थे बुद्धिः" (शा. भा.)

यस्य यादृशस्य येन यादृशेन सह साक्षा-

एवं प्रत्यक्षस्या ऽव्यभिचारित्वं परीक्षानिवृत्तये तत्संप्रयोग इत्यादिना लक्षणतः प्रतिपाद्यानन्तरमनुमानादिलक्षणमाह वृत्तिकारस्तस्य प्रयोजनं दर्शयति । प्रत्यक्षस्येति । दर्शयितुमाह—वृत्तिकार इति शेषः । असूत्रितानुमानादिवर्णनं वृत्तिकारस्यानुचितमिति चेत् । न । सूत्रस्य सूचनात्मकत्वेन प्रत्यक्षेणानुमानादिलक्षणस्यापि सूचितत्वात् । अथवा प्रत्यक्षं तावदव्यभिचारित्वान्न परीक्ष्यं तत्पूर्वकमनुमानाद्यपि, एवंलक्षणकत्वात् प्रत्यक्षाव्यभिचारित्वाच्च न परीक्ष्यमित्यनुमानादिलक्षणप्रदर्शनार्थत्वात् प्रत्यक्षसूत्रस्यायमदोषः । तत्र वृत्तिकाराभिमतमनुमानलक्षणं तावदाह । अनुमानमिति । अत्र ज्ञातः सम्बन्धो व्याप्तिलक्षणो व्याप्यव्यापकयोर्दृष्टान्तधर्मिणि येन प्रमात्रा स ज्ञातसम्बन्धः तस्य एकदेशस्य व्याप्यस्य धूमादेर्दर्शनात् एकदेशान्तरे व्यापकवन्ह्यादौ चक्षुराद्यसन्निकृष्टेऽर्थे या बुद्धिस्तदनुमानम् । अथवा ज्ञातः सम्बन्धोयस्य एकदेशाभ्यां धूमवह्निरूपाभ्यां सह स ज्ञातसम्बन्धो महानसादिधर्मी एकदेशी तस्य यो धूमाख्य एकदेशः तस्य पर्वतादौ दर्शनात् एकदेशान्तरे वन्ह्यादौ बुद्धिः । अत्र च सर्वनामार्थे बहुव्रीहेः स्मरणं सन्निहितश्च सर्वनामामार्थो भवति । नचात्र प्रमाता एकदेशी वा केन चिदुपात्त इत्यसन्निधानात्तयोः समासार्थत्वानुपपत्तिमाशङ्क्य लिङ्गस्यै

द्वा ग्रणाख्या वा यादृशः सम्बन्धः– संयोगः समवाय

वैकदेशरूपस्य समासार्थत्वमभिप्रेत्य व्याचष्टे । यस्येति । अत्र यादृशतादृशशब्दाभ्यां दृष्टान्तपरिदृष्टरूपस्य न लिङ्गत्वं नापि लिङ्गित्वमिति दर्शितं न्यूनरूपस्याप्रयोजकत्वादिति भावः । ज्ञातः सम्बन्धो यस्यैकदेशस्य धूमाख्यस्य एकदेशान्तरेण साध्येन सह स ज्ञातसम्बन्धस्तस्य दृष्टवतः पुरुषस्य या बुद्धिः साऽनुमानमित्यर्थः । अत्र चैकदेशपदोपादानत् सन्निहित एव सर्वनामार्थो भवतीति बहुव्रीह्युपपत्तिः । एतदप्यनुपपन्नम् । एकदेशस्याप्यनुपात्तत्वेनासन्निधानात् । एकदेशदर्शनादित्यत्रैकदेशशब्दस्योत्तरपदार्थविशेषणत्वेनोपसर्जनत्वात् पूर्वपदार्थविशेषणत्वे वैकदेशपदस्य दर्शनशब्देन सह समासानुपपत्तिः ज्ञातपदसहसम्बन्धसापेक्षत्वेनाव्यपेक्षालक्षणसामर्थ्याभावात् । ननु दर्शनाक्रियां प्रत्येकदेशस्योद्देश्यत्वेन प्राधान्यं भवति-च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः । नैवम् । शब्दतः प्राधान्याभावात् व्याकरणे हि शब्दस्यैव पदार्थत्वात्तत्कृतगुणप्रधानभावस्यैव प्रयोजकत्वात् । तस्माद्विशेषणत्वमेवात्र गुणत्वं नोपकारत्वलक्षणं शेषत्वं, विशेष्यत्वं प्राधान्यं, न शेषित्वं, अत एव ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इत्यत्र शेषिणोऽपि राज्ञः शब्दतो विशेणत्वात् वृत्तिमपेक्षमाणस्य समासाभावः । राजपुरुषः शोभन इति च शेषभूतस्यापि पुरुषस्य विशेष्यत्वेन प्रधानत्वात् शोभनपदापेक्षस्यापि भवति समासः । अत्र च विशेषणमेकदेशो दर्शनस्येति न ज्ञातसम्बन्धपदापेक्षस्य सम्भवति समासः । नैष दोषः सन्निहितमात्रस्यैव सर्वनामार्थत्वेनोपादानस्या ऽत्रानुपयोगात् अन्यपरेणाप्युपादानेनैकदेशस्य बुद्धिसान्निध्युपपत्तेः स्वर्गकामादिपदानां च बहु-

व्रीहित्वेनानुपात्तेपि पुरुषे वृत्त्युपगमात् । अस्तुवा कर्मधारय एव बलीयस्त्वात् ज्ञातश्चासौ सम्बन्धश्चेति । नन्वस्मिन्पक्षे एकदेशदर्शनादेकदेशान्तर इत्यनुपपन्नं स्यात् सम्बन्धस्य निरवयवत्वेनैकदेशासम्भवात् । न स्यात् । सम्बन्धारम्भकत्वेन सम्बन्धिनोरेकदेशत्वोपचारात् ज्ञेयस्वरूपेऽवधारिते तज्ज्ञानं शक्यं निरूपयितुमिति ज्ञातपदमतिक्रम्य सम्बन्धपदं व्याचष्टे । सम्बन्ध इति । अन्यो वा तादात्म्यलक्षण इत्यर्थः । अत्रेदमुच्यते नैते सम्बन्धा गम्यगमकभावप्रयोजकाः तदभावेऽपि कृत्तिकारोहिण्युदयादीनां लिङ्गलिङ्गिभावदर्शनात् । अपि च कार्यमपि न कार्यत्वात् कारणं गमयति, किं तर्हि ? तेन नियतत्वात् अन्यथा कार्यमस्तु कारणं च माऽनुमापयत्वित्यपि वक्तुं शक्यते यतस्तु तेन नियतस्ततोऽनुमापयतीति स एवानुमानाङ्गं स एव च व्याप्तिशब्देनाभिधीयते । यथाऽऽहुः—

"सम्बन्धो व्याप्तिरिष्टाऽत्र लिङ्गं धर्मस्य लिङ्गिना" (श्लो.वा. अनु. ४)

अत्रानुमानव्यवहारे व्याप्तिलक्षणः सम्बन्धोऽङ्गमित्यर्थः । ननु व्याप्तेः सम्बन्धत्वे तद्द्विष्ठत्वात् धूमवदग्नेरपि गमकत्वं स्यात् । सत्यम् । तथापि व्याप्तिलक्षणसम्बन्धिसमवेतैव व्याप्तिर्न संयोगवदुभयसमवेता तथा दर्शनात् । अतो न धूमवदग्नेरपि गमकत्वापत्तिः । एतदप्याऽऽहुः—

"व्याप्यस्य गमकत्वं तु व्यापकं गम्यमिष्यते ।
यो यस्य देशकालाभ्यां समो न्यूनोपि वा भवेत् ।
स व्याप्यो व्यापकस्तस्य समो वाप्यधिको ऽपि वा"
(श्लो. वा. अनु. ६)

ननु व्याप्यस्य गमकत्वे हिंसात्वमधर्मत्वं गमयेत् दृष्टं हि

एकार्थसमवायः कार्यकारणत्वमऽन्यो वा दृष्टान्तधर्मिषु नियतो ज्ञातस्तं तादृशं साध्यधर्मिषु दृष्टवतस्तस्मिंस्तादृशे—तादृशसम्बन्धसम्बन्धिनि प्रबलेन प्रमाणेन तादूप्यतद्विपर्ययाभ्यामपरिच्छिन्ने या बुद्धिः साऽनुमानम् । यथा धूमस्याऽनुपरतोर्ध्वगमनस्याग्निसाहित्यं महानसादिषु नियतमुपलब्धवतः पर्वते तद्दर्शनादग्निज्ञानम् ।

ब्रह्महत्यादौ तदधर्मत्वेन व्याप्तं, तत्राहुः—

"व्याप्तेश्च दृश्यमानायाः कश्चिद्धर्मः प्रयोजकः ।
अस्मिन्सत्यमुना भाव्यमिति शक्त्या निरूप्यते ॥
अन्ये परप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवकाः ।
तैर्दृष्टैरपि नैवेष्टा व्यापकांशावधारणा"(श्लो.वा.अ.१८)इति।

एवं च सति ग्रन्थकारस्य संयोगादिरूपसम्बन्धकीर्तनं किमभिप्रायमिति न विद्मः । एवं वा ग्रन्थगमनिका ग्रन्थकारस्यापि नियतो ज्ञात इति सम्बन्धविशेषणं कुर्वतोऽयमेवाभिप्रायः । संयोगादिकीर्तनं तु प्रायेणैवंरूपः सम्बन्धस्तत्र तत्र पर्यवस्यतीत्यभिप्रायः । कृत्तिकारोहिण्युदयादीनां तु स्वरूपकृत एव गम्यगमकभाव इति नानुपपत्तिः का चित् । ज्ञातसम्बन्धस्येत्यनेन ज्ञात एव सम्बन्धोऽनुमानाङ्गमिति सूचितम् । असन्निकृष्ट इत्यस्यार्थमाह । तादूप्येति । तादूप्येण तद्विपर्ययेण वा परिच्छिन्नस्य सन्निकृष्टस्य पक्षाभासत्वमिति भावः । येन रूपेणानुमातुमिष्यते तेनैव रूपेण रूपान्तरेण वा तद्विपरीतेन शीघ्रं प्रमाणेन परिच्छिन्नो योऽर्थः स सन्निकृष्टः तस्य पक्षत्वं व्यावर्तयितुमसन्निकृष्टग्रहणमित्यर्थः । ते च पक्षाभासाः प्र-

ननु नियमावधारणाधीनत्वे कथं ताद्रूप्येणापरिच्छिन्ने प्रवृत्तिः ? ईदृशो हि नियमः—यत्र यत्र धूमस्तत्रतत्राग्निः यद्यद्रसवत्तत्तद्रूपवदिति । एवं चेत् ? यावद्धूममग्निसद्भावोऽवगत एवेति नाऽपरिच्छिन्नविषयत्वमनुमानस्य संभवतीति, । अत एव चोद्याद्बिभ्यतः केचिदऽसन्निकृष्टग्रहणं स्मरणाभिमाननिरासार्थं व्याचक्षते गृहीतग्राहित्वमेवानुमानस्य स्वीकुर्वाणाः । तथापि नाऽप्रामाण्यम्, नह्यऽगृहीतग्रहणं प्रमाणलक्षणम् । अनुभूतिर्हि तल्लक्षणम् । अनुमानं च गृहीतग्राहित्वेऽपि प्रत्युत्पन्नलिङ्गकारणजन्यत्वेन संस्कारमात्रजन्यत्वाभावादऽनुभूतिरेवेति युक्तमस्य प्रामाण्यम् ।

अथ स्मृतिप्रमोषः कस्मान्नाश्रीयते !, प्रत्युत्पन्नकारणसद्भावात्, संस्कारातिरिक्तकारणाऽसद्भावेन हि 'इदं रजतम्' इत्यत्रानुभवरूपस्यापि रजतज्ञानस्य बलात् स्मृतित्वमाश्रित्य प्रमोषोऽङ्गीकृतः । अत्र तु लिङ्गस्यानुभवकारणस्य सद्भावादयुक्तं प्रतीतिसिद्ध-

---

त्यक्षादिविरोधेन वार्तिककारैर्दर्शिताः तत्रैवावगन्तव्याः । ताद्रूप्यतद्विपर्ययाभ्यामपरिच्छिन्न इत्येतदाक्षिपति । नन्विति । मतान्तरेण तावत्समाधत्ते । अत इति । एतस्मादेव चोद्यात् एतद्भयादेव गृहीतग्राहित्वमेवानुमानस्याङ्गीकुर्वन्तीति भावः । एतत्पक्षेऽसन्निकृष्टग्रहणस्य तर्हि का गतिरित्यत आह । असन्निकृष्टेति । गृहीतग्राहित्वादप्रामाण्यमिति चेत् नेत्याह । तथापीति । चोदयति । अथेति । समाधत्ते । प्रत्युत्पन्नेति ।

स्यानुभवरूपस्यापन्हवेन स्मृतिप्रमोषाङ्गीकरणमिति ।

सोऽयमेवामकारणकस्त्रासः, तथा हि—यदि हि यावद्व्याप्यं व्यापकसद्भावोऽवगतः स्यात्ततो गृहीतग्राहित्वमाशङ्क्येतापि, न त्वेवमस्ति, महानसादिष्वेव हि दृष्टान्तधर्म्मिषु प्रागऽनुमानाद् धूमस्याग्निसाहित्यमवगतं न सर्वत्र, प्रमाणासंभवात् । यथा चासंभवस्तथा

एतदेवोपपादयति । संस्कारेति । तदेतद्दूषयति । सोऽयमिति । यावद्व्याप्यं व्यापकसद्भावावगमे गृहीतग्राहित्वं स्यान्न त्वेवमस्तीत्यर्थः । ननु यावद्धूममग्निसद्भावावगमाभावे कथं व्याप्तिनिश्चयस्तत्राह । महानसादिष्विति । नन्वेतदयुक्तं भूयोदर्शनगम्यत्वात् व्याप्तेः यथाऽऽहुः—

"भूयोदर्शनगम्या च व्याप्तिः सामान्यधर्मयोः ।
ज्ञायते भेदहानेन क्वचिच्चापि विशेषयोः" (श्लो.वा.अनु.१२)॥

सत्यमेवम् । तथाप्येकत्रैव महानसादौ बहुशोऽवगताग्निसाहित्य धूमस्य परिदृष्टेषु देशकालेषु वन्हिनियमावगतिर्भवति एतावदेवानुमानाङ्गं, तदनन्तरं यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरिति योऽवगमः सोऽप्यानुमानिक एव परोक्षरूपत्वात् । प्रत्यक्षत्वं तु संविद्विरुद्धं आपरोक्ष्याभावात् नियमज्ञानस्य चानग्नौ धूमदर्शनं बाधकप्रत्ययो न चात्र तदस्ति, भविष्यतीति बाधकप्रत्ययाशङ्का रजतेपि रजतज्ञाने समाना । वार्तिककृतोप्ययमेव श्लोकार्थो ऽभिमतः—

"ममत्वदृष्टिमात्रेण गमकः सहचारिण" (श्लो.वा.अनु.१४)

इत्यग्रे भूयोदर्शनश्लोकार्थविवरणात् । ननु तत्र तत्र प्रत्यक्षादिना साहित्यस्यावगन्तुं शक्यत्वात् कथं प्रमाणासम्भवस्तत्राह । यथेति । ननु भूयोभिरपि दर्शनैस्तत्र तत्र साहित्यं

न्यायरत्नमालायामेव प्रपञ्चितम् ।

दृष्टान्तधर्मिष्वेव बहुशोऽग्निसाहित्यमुपलब्धवतो-ऽनग्नौ च क्वचिदपि प्रयत्नेनान्विष्यमाणे धूममदृष्टवतः साध्यधर्मिण्यग्निमत्ताज्ञानमुत्पद्यते । आह च—

"साहित्ये मितदेशत्वात् प्रसिद्धे वह्निधूमयोः ।
व्यतिरेकस्य चादृष्टेर्गमकत्वं प्रकल्प्यते" (श्लो० वा० अनु० ४२)इति ।

"असत्त्वदृष्टिमात्रेण गमकः सहचारिणः" इति

गम्यते न तु सर्वत्र, दर्शनानां सर्वेषां स्वविषयपर्यवसानात् अनन्तप्रत्यक्षगम्यो हि सर्वत्र सहभावः, स जीवद्भिर्दुर्लभः, विपक्षादर्शनादपि प्रत्यासन्नेष्वेव विपक्षेषु परं अभावोऽवगम्यते, सर्वविपक्षव्यावृत्तिस्तु दुर्लभैव दृश्यादर्शनासिद्धेः तत्कथं नियमस्य सर्वदेशकालव्याप्तिरूपस्य भूयोदर्शनगम्यत्वम् । एवं च स्वयमेवाऽऽचार्येण शङ्कितं यथाऽऽहुः—

"अन्वयोऽपि ह्यतिव्याप्यं व्यापकस्य न दृश्यते ।
अनन्तेन हि लभ्येत स प्रत्यक्षादिजन्मना"(१) ॥ तथा —
"नाभावेन विपक्षाद्धि हेत्वभावः प्रतीयत"(२)न्या.र.मा. इति च।

सर्वविपक्षाभावो न प्रतीयत इत्यर्थः" इति प्रमाणासम्भवो न्यायरत्नमालायां प्रपञ्चित इत्यर्थः । हन्त तर्ह्यनुमानासम्भव एव नेत्याह । दृष्टान्तेति । एतदपि न्यायरत्नमालायां प्रपञ्चितम् । तथाहि—अत्र च समर्थनमुक्तम्—

"तत्रास्या दृष्टिमात्रेण गमकः सहचारिणः"(३)

इति । तत्रेति । विपक्षे इत्यर्थः। एतदुक्तं भवति मानाम सर्वविपक्षाभावो लिङ्गस्य सैत्सीत् अदर्शनं तु विपक्षेषु लिङ्गस्यास्त्येव ।

(१) न्यायरत्नमालायां व्याप्तिवादे ।
(२) न्याय० मा० । (३) न्याय० मा० ॥

च । ततश्चानुमित्सता न सर्वेषां धूमवतामग्निमत्ताऽव-
गन्तव्या, नापि सर्वत्राऽनग्नौ धूमस्याऽभावः । भूयो-
ऽग्निसाहित्यं व्यभिचाराऽदर्शनमित्येतावदेवानुमाना-
र्थिभिरभ्यर्थनीयं नाधिकं किं चित् । यत्त्विदं यत्र यत्र
धूमस्तत्राग्निरिति ज्ञानं तदनुमानमेवेति तत्रैवोक्तम् ।

तावता च सहचारी दृष्टो धूमादिः सहचारिणोऽग्न्यादेर्गमको भवति।
यत्तु सहचारित्वमपि सर्वत्र दुर्लभं द्रष्टुमित्युक्तं तत्राप्युत्तरम्—

"दुर्लभं सहचारित्वं सर्वत्रेति यदुच्यते ।
द्रष्टुं मा नाम सर्वत्र द्वित्रयोर्दृश्यते ध्रुवम्"(१) ।

"साहित्ये मितदेशत्वादिति' च । अस्यार्थः । मा नाम स-
र्वत्र सहचारित्वं दर्शि द्वित्रयोस्तु प्रदेशयोरीषत्करं दर्शनं तावता
चासति व्यभिचारदर्शने भवत्यनुमानमिति । तथा कियद्भिः पुनः
साहित्यदर्शनैरनुमानं को नामैतत्संचष्टे यावद्भिर्दृश्यते ताव-
द्भिरेव, न तु सङ्ख्या वक्तुं शक्यते । येऽपि भूयोदर्शनसहाय-
प्रत्यक्षगम्यं नियममाहुः येऽपि सकृद्दर्शनेऽपि गृहीतनियमे
उपाध्याशङ्कानिराकरणार्थं भूयोदर्शनमर्थयन्ते तेऽपि नैव सं
चक्षते तथा वयमपीति न कश्चिद्विशेष इति । तत्रैवोक्तमिति ।
न्यायरत्नमालायामेवेत्यर्थः । तथाहि आह भवतु नामैवं य-
थादृष्टप्रदेशेषु साहित्यनियमादेवानुमानं यत् स्वयं यत्र यत्र
धूमस्तत्रतत्राग्निरिति भूयोदर्शनतोऽवगमः स कथम् ? न
ह्यसौ नास्ति, न चाप्रमाणं सर्वेषां सर्वदा दृष्टत्वेन जायमान-
त्वात् तदयं कस्मिन् प्रमाणेऽन्तर्भवतीति वक्तव्यम् । उच्यते ।
आनुमानिकोऽयमवगमः ज्ञातसम्बन्धस्योपजायमानत्वात् । प-

---

(१) न्यायर० मा० ।

नन्वेवमप्यनेनैव सामान्यानुमानेन सर्वधूमवताम्ग्निमत्ताऽवगनेति यत् पुनः पर्वतादिदेशविशेषेषु धूमदर्शनादग्न्यनुमानं तस्य गृहीतग्राहित्वं तदवस्थमेव स्यात् ? । मैवम्, सामान्यविशेषभेदात्-सामान्येन हि धूमवतामग्निमत्ताऽवगता पर्वतादेस्तु देशविशेषस्य स्वरूपमपि प्रागऽनवगतम्, नतरामग्निमत्त्वम् ।

यस्त्ववगतमेवेति मन्यते, तेन पर्वतस्वरूपमेव तावदऽप्राप्तं पर्वतासमीपस्थैः केन प्रमाणेनावगतमिति वक्तव्यम्, न प्रत्यक्षेण, नान्येन प्रमाणेन, न चानवगतपर्वतस्तस्याग्निमत्तामवधारयितुमलम् । यदि चेदानीन्तनं पर्वतस्याग्निमत्त्वं प्रागेवावगतं स्यात् ततोऽग्न्यर्थी विनैव धूमदर्शनेनाग्नये पर्वतमारोहेत्, नह्यऽग्न्यर्थिनोऽवगतेऽग्नौ धूमदर्शनेनार्थः कश्चित् ।

किं च धूमोपलक्षितस्य पर्वतादिदेशविशेषस्याग्निसम्बन्धोऽवगत इति वदता धूमसम्बन्धोप्यवगत इति वक्तव्यम्, नह्यऽज्ञातसम्बन्धमुपलक्षणमुपलक्ष्यमुपलक्षयितुं क्षमम् ।

अथ देशमात्रस्य धूमेनोपलक्षणं न देशविशेषस्य ?, ततोऽग्निमत्त्वमपि तन्मात्रस्याऽवगतं न देशविशेषस्य, अतो लिङ्गलिङ्गिनोरविशेषात् "लिङ्गस्यैव दे-

---

रोक्षरूपत्वाच्च नैन्द्रियकः साक्षात्कारित्वाभावात् संविद्विरोधाच्च धूमस्य बहुषु देशकालेष्वग्निना साहित्यमुपलब्धवतो भवत्यनुमानम् । अन्येऽप्यतीतानागतव्यवहितविप्रकृष्टाः सर्वे एव धूमवन्तोऽग्निमन्तः धूमवत्वात् परिदृश्यमानमहानसादिवत् इति,

शकालातिरेको न लिङ्गिनः" इति प्रलापमात्रम् ।

अपि च यत्राग्नीन्धनसंयोगस्तत्र धूम इत्यनेन धूमोऽप्यवगत एवेति न किंचिदप्यवगन्तव्यमवशिष्यते धूमज्ञानेनेत्यलं बालजल्पितेन ।

यदि चावगतमेवानुमानेनावगम्यते ततः स्मरणमेव प्रमुषिततद्भावमऽनुमानज्ञानं स्यात् । न च प्रत्युत्पन्नकारणजत्वादऽस्मृतित्वम्, तदसिद्धेः—संबन्धिदर्शनं हि सदृशदर्शनवत् संस्कारमुद्बोधयेत्, क्लृप्तं हि तत्र तस्य कारणत्वम्, संस्कारश्चोद्बोधितः स्मृतिं जनयतीत्यविवादम्, स्मृतेश्च प्रमोषः शुक्तिकारजतादिवेदनेषु क्लृप्त एव । तदेवं क्लृप्तेनैव मार्गेण धूमादग्निज्ञानोत्पत्तौ को नामाऽक्लृप्तं लिङ्गस्य लिङ्गिज्ञानहेतुत्वं कल्पयेत् । कल्पनायां वा शुक्तावपि रजतवेदनस्यानुभवरूपत्वात्तदुपपत्तये दोषस्यैवानुभवहेतुत्वं कल्पनीयम् । अकल्पने त्वत्रापि स्मृति-

---

तेन यथालोकं प्रमाणसामग्र्यनुभवात् धर्म्यन्तरगतसाहित्यनियमादेव धर्म्यन्तरेऽनुमानमित्यनवद्यमिति । लब्धावसरः पुनर्गृहीतग्राहित्वं शङ्कते । नन्विति । उत्तरग्रन्थः स्पष्टार्थः । मतान्तरोक्तं गृहीतग्राहित्वमिदानीमनुमानस्य निराचष्टे । यदीति । न चेति । लिङ्गदर्शनमेवात्र प्रत्युत्पन्नं कारणं तस्य सम्बन्धिदर्शनस्य तत्र संस्कारोद्बोधे कारणत्वं क्लृप्तमित्यर्थः । तन्मतेनोपपादितं स्मृतित्वं निगमयति । तदेवमिति । संस्कारोद्बोधनद्वारा स्मृतिरूपवन्हिज्ञानोत्पत्तौ सत्यामित्यर्थः । अ-

प्रमोषादऽप्रामाण्यमेव स्यात् । तस्मादवश्यमऽगृहीतग्राहित्वमङ्गीकर्तव्यम् ।

नन्वाग्निविशेषस्याऽगृहीतसम्बन्धस्याऽननुमेयत्वात्सामान्यमेवानुमेयं तच्च प्रागवगतमेवेति कथमऽगृहीतग्राहित्वम् ? यथाहुः—

"विशेषेऽनुगमाभावः सामान्ये सिद्धसाध्यता ।
अनुमाभङ्गपङ्केऽस्मिन्निमग्ना वादिदन्तिनः" इति ।

नैष दोषः-अवगतस्यापि सामान्यस्य देशान्तरकालान्तरसम्बन्धस्यागृहीतस्य ग्रहणाद् ह्युपपन्नं प्रमेयत्वम् ।

इदं चापरमेकदेशिना वक्तव्यम्—केन प्रमाणेन धूमदर्शनस्याग्निज्ञानहेतुत्वमवगम्यते ? इति । तदानन्तर्यादिति चेत् ?, न, तस्य संस्कारद्वारेणाप्युपपत्तेः । अनुभवरूपत्वमनुपपन्नमिति चेत् ?, न, स्मरणस्यापि तत्परामर्शप्रमोषेणानुभवाभिमानोपपत्तेः । वस्तुतोऽनुभवत्वं त्वासिद्धमेव प्रमाणाभावात्, न ह्यग्निज्ञानस्यानुभवत्वे प्रत्यक्षमन्यद्वा प्रमाणमस्ति । आस्ति तु स्मृतिप्रमोषे ।

कल्पन इति । दोषस्यानुभवहेतुत्वाकल्पने सतीत्यर्थः । अत्रापि—अनुमानेपि । लिङ्गस्य लिङ्गिज्ञानहेतुत्वाकल्पनात् स्मृतिप्रमोषादप्रामाण्यमेव स्यादित्यर्थः । चोदयति । नन्विति । प्रत्युत्पन्नकारणजत्वं दूषयितुमाह । इदमिति । तस्येति । आनन्तर्यस्येत्यर्थः । स्मरणस्यापि—वस्तुतः स्मरणरूपस्यापि

अथ स्मृतिप्रमोषत्वे बाधकं स्यात्, न चाग्निज्ञानस्य तदस्तीत्यतो न स्मृतिप्रमोष इति चेत् ?, न, स्मृतिप्रमोषस्याप्यबाधदर्शनात् । मणिप्रभादर्शिनो मणिबुद्धिस्तावत् स्मृतिप्रमोष एव, अन्यथा विपरीतख्यातिप्रसङ्गात्, अथ च प्रवृत्तस्य मणिलाभान्न बाधकमस्ति, तस्मात्स्मृतिरेवानुमानमित्यप्रामाण्यापत्तिः।

कथं च गृहीतग्राहित्वमनुमानस्य ?, अत्यन्तापरिदृष्टे देशे काले चाग्निरनुमीयते स केन प्रमाणेन प्रागवगतः ?, न प्रत्यक्षेण तस्य विद्यमानोपलम्भनत्वात् । न चान्येन केन चित् । किं चाग्निधूमयोर्मिथः सम्बन्धो देशकालानवच्छिन्नः प्रत्यक्षेणावगत इत्येतावदेव भवान् ब्रवीति, न चैतावता देशान्तरकालान्तरसम्बन्धोऽग्नेरवगतो भवति, तस्मादगृहीतग्राह्येवानुमानम् ।

किमत्रागृहीतम् ?, अग्निसामान्यं तावद् गृही-

वन्हिज्ञानस्येत्यर्थः । स्मृतिप्रमोषत्वपरिहारं शङ्कते । अथेति । 'नेदं रजत'मितिवदत्र बाधकाभावान्न स्मृतिप्रमोषत्वमित्यर्थः । परिहरति । नेति । अन्यथेति । स्मृतिप्रमोषानङ्गीकार इत्यर्थः । अनुमानस्य गृहीतग्राहित्वपक्ष उपपादितं स्मृतित्वं निगमयति । तस्मादिति । इतश्च न गृहीतग्राहित्वमित्याह । कथं चेति । तस्येति । प्रत्यक्षस्येत्यर्थः। अनुमानस्यापि विद्यमानोपलम्भनत्वं वन्ह्यादौ दृष्टं अत इन्द्रियसंयोगेति विशेषणं देयम् । इतश्चैवमित्याह । किञ्चेति । स्वमतं निगमयति । तस्मादिति । एतदेवोपपादयितुमाह । किमत्रेति । दृष्टान्तद्वयं स्पष्टार्थम् । तत्र

तमेव, पर्वतोपि प्रत्यक्षेणावगतः, अग्निविशिष्टस्तु पर्वतो न केनाप्यवगत इति सोऽनुमेयो भविष्यति। तत्र च प्राप्ताऽप्राप्तविवेकेन सम्बन्धमात्रं प्रमेयमवशिष्यते। यथा “दध्ना जुहोति” इति विशिष्टविषयोऽपि विधिर्विशेषणपरो भवति तथेहापि, विशिष्टविषयमेवानुमानं विशेषणविशेष्ययोस्तु प्राप्तत्वात् “यजुर्युक्तं रथमध्वर्यवे ददाति” इतिवत्सम्बन्धविषयं भवतीति।

यस्तु प्रतिपन्नमर्थं परमऽनुमानेन प्रतिपिपादयिषति तेन साधनं प्रयोक्तव्यम्। येन वाक्येन यस्यानुमानबुद्धिरुत्पद्यते तत् साधनमित्युच्यते।

‘तच्च पञ्चतयं केचित्, द्वयमऽन्ये, वयं त्रयम्।
‘उदाहरणपर्यन्तं यद्वोदाहरणादिकम्’।

अक्षपादीयास्तावत्–प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनैः पञ्चावयवं साधनं मन्यन्ते। अनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञा, कृतकत्वादिति हेतुः, यत्कृतकं तदनित्यं दृष्टं यथा घटादीत्युदाहरणम्, कृतकश्च शब्द इत्युपनयः, तस्मादनित्य इति निगमनम्।

अयं त्वऽतिविस्तरो गतार्थ इति मन्वानाः सौगता द्व्यऽवयवम्— उदाहरणोपनयात्मकं मन्यन्ते। सम-

---

स्वार्थस्य स्वप्रतिपत्तिमात्रहेतुत्वेन शब्दप्रयोगानर्हत्वात्तदपेक्ष्य परार्थानुमानाभिप्रायेणाह। यस्त्विति। लोके साधनशब्दस्य हेतुमात्रे प्रयोगदर्शनात्तद्व्यावृत्त्यर्थं लक्षणं करोति। येनेति। श्लोकं व्याचष्टे। अक्षपादीया इति। उदाहरणादि अवयवप्रयोगे

र्यमाणनियमं हि लिङ्गं साध्यधर्मिण्यनुसन्दधानस्य स्वयमेव लिङ्गिबुद्धिरुत्पद्यते, तेन यत्कृतकं तदनित्य-मिति कृतकत्वस्याऽनित्यत्वेन व्याप्तिनियमं स्मार-यित्वा कृतकश्च शब्द इत्युपनयमात्रे कृते शब्दस्या-नित्यत्वमवगम्यत एवेति कृतमवयवान्तरैः।

एवं त्वऽत्यन्तसाकाङ्क्षमेव वाक्यं क्लेशगम्यार्थं भवतीति त्र्यवयवमेव युक्तम्—अनित्यः शब्दः कृत-कत्वाद् यत्कृतकं तदनित्यं यथा घटादीत्येवमुदाह-रणान्तं साधनं सर्वत्र वार्तिककारः प्रयुङ्क्ते। अथ वा—यत् कृतकं तदनित्यं यथा घटादि, कृतकश्च शब्द-स्तस्मादनित्यः—इत्युदाहरणप्रभृति प्रयोक्तव्यम्। ए-वमप्यन्यूनाधिकमेव साधनम्। तथा च "यत् कर्म तत् फलवद् होमोपि कर्म तेनापि फलवता भवित-व्यम्" इत्येव सर्वत्र भाष्यकारः प्रयुङ्क्ते।

भाष्यकारसम्मतिमाह। तथाचेति। अत्र वार्तिककारैः—

"अग्नेर्देशाविशिष्टत्वेन चैतत् पक्षस्य लक्षणं" (श्लो. वा. अनु. ३९)

मित्यादिना ग्रन्थेन देशविशिष्टत्वमष्टधा विकल्प्य देशविशि-ष्टस्याग्नेरनुमेयत्वं दूषयित्वा—

"तस्माद्धर्मविशिष्टस्य धर्मिणः स्यात्प्रमेयता"। (श्लो.वा.४७)

इत्यनेन धर्मविशिष्टस्य धर्मिणोऽनुमेयत्वमुक्तम्। तथाच

"न च तस्यानुमेयत्वं विशेष्यश्चावधारितः।
विशिष्टत्वेन चाज्ञानात्तन्मात्रस्यानुमेयता (श्लो. ५०)"

इत्युक्तम्। तथाऽन्यदपि प्रमेयं तद्वार्तिक एवावगन्तव्यम्।

प्रतिज्ञादोषाः प्रत्यक्षविरोधादयोऽप्रसिद्धविशेषणत्वादयश्च वार्तिके प्रपञ्चिताः ।

असिद्धिः, अनैकान्तिकत्वम्, बाधकत्वम्, चेति त्रयो हेतुदोषाः । तत्रासिद्धिः पञ्चधा– बुद्धो धर्म्मधर्म्मवेदी सर्वज्ञत्वादिति स्वरूपासिद्धिः, न हि सर्वज्ञत्वस्वरूपं क्वचिदस्ति १ । वन्हिरदाहकः शैतत्वादिति सम्बन्धासिद्धिः शैत्यस्य वन्हिसम्बन्धाभावात् २ ।

नन्वेवं समुद्रवृद्धौ चन्द्रोदयस्य हेतुत्वं न स्यात्, उदयस्य समुद्रसम्बन्धाभावात् ?, एककालसम्बन्धादुभयोरदोषः ।

प्रतिज्ञादोषा इति, ।

“ अग्राह्यता तु शब्दादेः प्रत्यक्षेण विरुध्यते ।

तेषामश्रावणत्वादि विरुद्धमनुमानत (श्लो. वा. ६०) ”

इत्यादिना ग्रन्थेन वार्तिके प्रपञ्चिता इत्यर्थः । ननु प्रत्यक्षादिविरोधेन रूपत्रयबाधात् हेतुदोष एवायं न प्रतिज्ञादोषः । सत्यम् । रूपत्रयबाध एवायं, पक्षविपर्ययद्वारेण तु पक्षदोष इत्युच्यते साध्यविकलत्वादय इव दृष्टान्तदोषा अप्रसिद्धविशेषणत्वाप्रसिद्धविशेष्यत्वाप्रसिद्धोभयत्वादिदोषाश्च निरालम्बनवादे वार्तिके प्रपञ्चिता इत्यर्थः । एवमसन्निकृष्टग्रहणनिरस्ताः प्रतिज्ञादोषादयो वार्तिक एव प्रपञ्चितत्वान्न प्रदर्शिताः । सम्प्रति हेत्वाभासान् प्रपञ्चयन् एकदेशदर्शनादित्यनेन दर्शनशब्देन निश्चयवाचिना निरस्तमसिद्धं तावद्दर्शयति । तत्रेति । वादिप्रतिवादिन्योरेकस्य द्वयोर्वा संशयाज्ञानविपर्यया यस्मिन् सोऽसिद्ध इति भावः । अत्र चोदयति । नन्विति । परिहरति । एकेति ।

यदा तर्हि चन्द्रस्य नभोमध्ये स्थितिं दृष्ट्वा पञ्चदशनाडिकातिक्रान्ता समुद्रवृद्धिरनुमीयते तदा कथम्?, तत्रापि परम्परासम्बन्धादुभयोरदोषः। न हि साक्षात्सम्बन्ध एव सर्वत्राश्रीयते, यद्धि येन साक्षात् प्रणाड्या वा केनापि सम्बन्धेन नियतं तत् तस्य तथैवानुमापकं भवतीति दर्शितमेवैतत्। तेन यादृशः सम्बन्धो हेतोर्वादिना दर्शितस्तदसिद्धौ दोषो भवति नान्यथा।

गोशब्दः सास्नादिमद्वचनो गोशब्दत्वादिति व्यतिरेकासिद्धिः, नहि धर्मिव्यतिरेकेण गोशब्दत्वं नाम किंचिदस्ति २। नित्यमाकाशमऽनवयवद्रव्यत्वादिति सौत्रान्तिकमाऽऽकाशाभाववादिनं प्रत्याऽऽश्रयासि-

---

उदयसमुद्रयोः परस्परसम्बन्धाभावेऽपि उदयवृद्ध्योरेककालसम्बन्धात् तत्कालीनवृद्ध्यनुमापकत्वाददोष इत्यर्थः। पुनश्चोदयति। यदेति। तदा चन्द्रनभोमध्यस्थितेरतिक्रान्तसमुद्रवृद्धेश्चैककालत्वाभावादित्यर्थः। परिहरति। तत्रापीति। चन्द्रनभोमध्यस्थितिरप्यतिक्रान्तामुदयकालीनामेव वृद्धिमनुमापयति चन्द्रद्वारा परम्परासम्बन्धादित्यर्थः। दर्शितमिति। यस्य यादृशस्येत्यादिना। असिद्ध्यन्तरमुदाहरति। गोशब्द इति। ननु यः सास्नादिमद्वचनो न भवति स गोशब्दोऽपि न भवति यथा घटशब्दादिरिति व्यतिरेकस्य सत्वान्नायं दोष इत्याशङ्क्य स्वाभिमतं व्यतिरेकशब्दार्थं विवृणोति। नहीति। पक्षस्यैव हेतुत्वापत्तिरत्र दोषः। आश्रयासिद्धमुदाहरति। नित्यमिति। न चाश्रयस्यासिद्ध्या हेतोरसिद्धिः कथं स्यात्। उच्यते।

द्धिः ४। वायुराकाशश्चाऽनित्यो मूर्तत्वादिति व्याप्त्यऽसिद्धिः मूर्तत्वस्याकाशे व्याप्त्यऽभावादिति ५।

अनैकान्तिकत्वं द्विविधम्– सव्यभिचारं सप्रतिसाधनं च। नित्यः शब्दोऽमूर्तत्वादिति कर्मादिष्वनित्येष्वप्यऽमूर्तत्वस्य सम्भवाद् व्यभिचार्यऽमूर्तत्वम्। अप्रत्यक्षो वायुर्द्रव्यत्वे सत्यऽरूपत्वात् प्रत्यक्षो वायुर्महत्त्वे सति स्पर्शवत्त्वादिति सप्रतिसाधनत्वादुभयमप्यनिर्णायकं संशयहेतुः, अगृह्यमाणबलाबलत्वादुभयोः।

कश्चित्त्वाह– न विरुद्धार्थं हेतुद्वयं तुल्यबलमेकत्र सम्भवति, तद्भावे वस्तुनि नित्यसंशयापत्तेः। द्रव्यत्वे सत्यऽरूपत्वस्याऽपरोक्षावभासाविरोधादऽप्रत्यक्षत्वमनुमापयितुमसामर्थ्याद् दौर्बल्यम्। स्पार्शनानुमानं त्वविरुद्धं बलवदिति न द्वयोस्तुल्यबलत्वम्, अतो नास्ति सप्रतिसाधनो हेतुरिति। स वक्तव्यः– सव्यभिचारोपि तर्हि न संशयहेतुः स्यान्नित्यसंशयापत्तिप्रसङ्गादेव।

"धर्मिधर्मतया गृह्यमाणस्यैव हि हेतुता।
असिद्धे धर्मिणि कथं हेतोस्तद्धर्मता भवेत्" ॥

ज्ञातसम्बन्धस्येत्यनेनानैकान्तिकविरुद्धयोः। संशयविपर्ययजनकयोर्हेत्वाभासत्वं दर्शितम्। तत्रानैकान्तिकं तावदाह। अनैकान्तिकत्वमिति। सप्रतिसाधनत्वनिराकरणपरं मतान्तरं दूषयितुमनुवदति। कश्चित्त्विति। दूषयति। स इति। नित्यसंशयापादकत्वेन सप्रतिसाधननिराकरणे सव्यभिचारो-

सत्यपि तस्य संशयहेतुत्वे प्रमाणान्तरेण निर्णयसम्भवान्न नित्यसंशयापत्तिरिति चेत् ?, तर्हीहापि प्रमाणान्तरेण निर्णयसम्भवादऽदोषः । तथा सति यत्प्रमाणान्तरविरुद्धं तस्य दुर्बलत्वादितरस्य बलीयस्त्वादऽतुल्यबलत्वमिति चेत् ?, केन चोक्तमुभयं तुल्यबलम् ? इति, किं त्वऽगृह्यमाणबलाबलत्वमात्रम् ।

तथा हि– यः स्थाणुत्वं पुरुषत्वं वा नावधारयति तस्योर्ध्वत्वं संशयहेतुर्भवति, निर्णीते त्वन्यतरस्मिन् रूपे संशयो निवर्तते । तथा यो वायोरपरोक्षावभासं नावधारितवान् तस्य पृथिव्यादिषु प्रत्यक्षत्वव्याप्तं स्पर्शवत्त्वं व्योमादिषु चाऽप्रत्यक्षत्वव्याप्तमरूपत्वं वायावुपलभमानस्य भवत्येव संशयः। स तु प्रमाणान्तरेण निर्णये सति निवर्तत इत्यास्तां तावत् । तस्मात्सप्रतिसाधनमपि सव्यभिचारवत्संशयहेतुः । तथा च भाष्यकारः– "यत्कर्म तत् फलवद् होमोपि कर्म तेनापि फलवता भवितव्यम्" इत्यस्य "उपरते क-

---

ऽपि निराकृतः स्यात् संशयहेतुत्वाभावेऽनैकान्तिकत्वाऽसम्भवादिति भावः। सव्यभिचारिणि विशेषं शङ्कते। सत्यपीति। इष्टापत्त्यभिप्रायेण शङ्कते। तथेति । सप्रतिसाधने प्रमाणान्तरेण निर्णये सतीत्यर्थः। अतुल्यबलत्वे सप्रतिसाधनत्वाभाव इति भावः। अत्र भाष्यकारसंमतिमाह । तथा चेति । होमेनापि फलवता भवितव्यमित्यस्येति प्रतिसाधनं ब्रुवन् इति दर्शयतीति सम्बन्धः । प्रतिसाधनस्वरूपं दर्शयति । उपरत इति। हस्तादिव्यापाररूपे कर्मणि उपरते द्रव्याणां तन्त्वादी-

र्मणि द्रव्याणां तत्संयोगानां च द्रव्यान्तरं फलं दृष्ट-मिति द्रव्यमपि फलवत्स्यात्" इति सप्रतिसाधनं ब्रुवन् सप्रतिसाधनत्वमपि दूषणमिति दर्शयति, तस्मात् सोपि संशयहेतुः।

असाधारणं तु गन्धवत्त्वं पृथिव्यां दृष्टं न क्वचिदपि बुद्धिमादधातीति न संशयहेतुः। साधारणं हि द्वयोः साध्यतदभावयोर्दृष्टत्वादुभयत्राप्यनवस्थया बुद्धिमादधत् संशयहेतुरिति युक्तम्। तथा विरुद्धार्थव्याप्तमपि हेतुद्वयमेकत्र दृश्यमानं स्वव्यापकमेकस्मिन् धर्मिण्युपसंहरदेकस्य विरुद्धोभयरूपधर्मत्वासम्भवात् संशयं जनयति। न चैवम्भावोऽसाधारणस्य सम्भवतीति नायं संशयहेतुः।

नां तत्सयोगानां च पटादिरूपं फलं दृष्टमित्यर्थः। असाधारणस्यापि केचिदनैकान्तिकत्वमाहुस्तान्निराकरणार्थमाह। असाधारणमिति। एतस्य चानन्तरमेव वार्तिकविरोधं दर्शयिष्यामः। ननु साधारणस्यापि कथं संशयहेतुत्वं न तावन्नित्यानित्यबुद्धिद्वयोत्पादकत्वेन ताभ्यामेके(?)। चाऽप्यानियतत्वात्। नियमलक्षणेनैव सम्बन्धेनैव तद्बुद्धिजनकत्वसम्भवात् उभाभ्यां नियतत्वे चोभयत्र निश्चायकत्वापातात्। नापि कोटिद्वयसंस्पर्श्येकविज्ञानजनकत्वेन संशयहेतुत्वं अर्थसन्देहाभावेन तेनाप्यनियतत्वात् स्वपक्षे वादिनोः सन्देहाभावादित्याशङ्कां निराकर्तुमाह। साधारणमिति। प्रसङ्गात् सप्रतिसाधनस्यापि पूर्वोक्तसंशयहेतुत्वं स्मारयति। तथेति। अयमेव च विरुद्धाव्यभिचारी। धर्म्यन्तरेषु विरुद्धार्थव्याप्तहेतुद्वयमेकत्रैकदेशिनि दृश्यमा-

तथा बाधको नाम हेत्वाभासो यो विरुद्ध इति तार्किकैरभिधीयते । स च षड्विध इति केचित्– धर्म-धर्म्युभयेषां स्वरूपस्य विशेषस्य च बाधात् । चतुर्धे-ति केचित्–उभयबाधस्य धर्मधर्मिबाधान्तर्गतत्वात् ।

नं विरुद्धाव्यभिचारीत्युच्यते । निगमयति । इतीति । अत्र वा-र्तिककारैस्त्रयः संशयहेतवः —

"तत्साध्ये तदभावे च द्वाभ्यां व्यावृत्त एव च ।
द्वौ विरुद्धार्थसम्बद्धौ यावेकत्रैकदेशिनि" (श्लो. वा. ८४)

इत्यनेन साधारणासाधारणविरुद्धाव्यभिचारिभेदात्त्रिविधा अनैकान्तिका दर्शिताः। तत्र साधारणोदाहणानि प्रदर्श्यानन्तरं

"नित्या भूर्गन्धवत्वेन स्यादसाधारणस्त्वय"(श्लो.वा८६)

मित्यसाधारणोदाहणमुक्तं नन्वसाधारणधर्मोपलब्धौ संश-य एव नोपजायत इत्याशङ्क्य—

"निश्चयैकाङ्गवैकल्यादेष संशयकारण" (श्लो. वा. ८७)

मित्युक्ते ततो—

"यत्राप्रत्यक्षता वायोररूपत्वेन साध्यते ।
स्पर्शात् प्रत्यक्षता चासौ विरुद्धाव्याभिचारिता"(श्लो.वा.९२

इति तदुदाहरणमुक्तम् ।

स्वबुद्ध्या ग्रन्थकारस्य यद्धेत्वाभासवर्णनम् ।
वार्तिकव्यतिरेकेण किमर्थं तन्न वेद्म्यहम् ॥

बाधकाख्यं तृतीयं हेत्वाभासं दर्शयति । तथेति । प्रति-ज्ञातार्थं बाधमानो बाधक एव विरुद्धशब्देनोच्यते इत्यर्थः । प्र-तिज्ञातार्थस्य हेतुना बाधायां यो विरुद्धः स षाड्विध इत्यर्थः । षड्विधत्वं विवृणोति । धर्मेति । धर्मस्वरूपबाधो विशेषबाधश्च तथोभयस्वरूपबाधं उभयविशेषबाधश्चेति षांढेत्यर्थः । प्रतिज्ञा-

एकधेत्यपरे– सर्वथा समीहितधर्मविपर्ययसाधनत्वा-
त, इदमेव च युक्तम्, अवान्तरभेदस्यानुपयोगात् ।
यद्यवश्यमवान्तरभेदो वक्तव्यस्तर्हि द्वैविध्यमेव वक्त-
व्यम्– धर्मस्वरूपबाधनं तद्विशेषबाधनं चेति । न हि
धर्मितद्विशेषबाधकत्वं नाम हेतोर्दूषणं सम्भवतीति
स्वयमेव वार्तिककारेण—

" धर्मिस्वरूपबाधेन विरुद्धो योऽभिधयिते "

इत्यादिना दर्शितम् ।

तथा हि– द्रव्यातिरिक्तः समवाय इहप्रत्ययहे-
तुत्वात् संयोगवदिति, अत्रेहप्रत्ययहेतुत्वमऽसमवाय-
त्वेन भेदेन च व्याप्तं सयोगे दृष्टम्, समवायस्यास-

र्थबाधाविशेषादेक एव भेद इत्याह । एक इति । सर्वेष्वपि भे-
देषु साध्यविपर्ययसाधनस्याविशेषादेक एव प्रकार इत्यर्थः ।
एते च धर्मस्वरूपबाधादयोभेदाः—

"नित्यत्वे कृतकत्वस्य धर्मभेदाद्विरुद्धता" (श्लो. वा. ९७)

इत्यादिना ग्रन्थेन वार्तिककारैर्दर्शितास्तत्रैवावगन्तव्याः ।
ग्रन्थकारोपि किञ्चित्प्रपञ्चयिष्यति । द्वैविध्यमेवाह । धर्मेति ।
ननु चातुर्विध्यवादिमते धर्मिस्वरूपतद्विशेषबाधस्यापि दूषण-
त्वात्तदेव कथं नोदाहृतमत आह । नहीति । दूषयितुं तदुदा-
हरणं तावदाह । तथाहीति । द्रव्यातिरिक्त इत्युपलक्षणं द्रव्या-
दिपञ्चकातिरिक्त इति साध्यो धर्मः अत्र प्रयोगे धर्मिस्वरूप-
विपरीतसाधनोऽयं हेतुः तथा संयोगे प्रातिद्रव्यं भेदेन व्याप्त-
मिह प्रत्ययहेतुत्वं दृष्टं समवायस्यापि भेदमापादयत् तस्य वि-

मवायत्त्वं भेदं चापादयत् समवायधर्मिस्वरूपं तद्विशेषणं चैकत्वं बाधत इत्युदाहृतम् । तदयुक्तम्—इहप्रत्ययहेतुत्वं हि समवाये धर्मिणि दृष्टं न वा ? यद्यऽदृष्टं ततो ऽसिद्धत्वान्न कस्य चिदपि साधकं बाधकं वा भवति, यदि दृष्टं तत्कथं तत्रैव दृश्यमानं तस्यैव बाधनं कुर्यात् ? विरोधे हि सति बाधेत, न च तद्धर्मतया दृश्यमानस्य कथं चिदपि तेन विरोधः सम्भवति ।

ननु समवायत्त्वं बाधत इत्युक्तम् ? । यदि समवायत्वं नाम समवायधर्मिणोऽतिरिक्तं ? तद्बाधेपि न धर्मिस्वरूपं बाधितं स्यात् । अथ धर्म्यैव तन्न तस्य बाधकं सम्भवतीत्युक्तम् । तस्मान्न धर्मिस्वरूपबाधनं नाम हेतुदोषः क्वचित्सम्भवति, सर्वत्राऽदृश्यमानस्याऽसत्त्वात् दृश्यमानस्य चाऽविरोधात् । धर्मिविशेषणस्यैकत्वस्य कामं सम्भवति बाधो न त्वेतद् दूषणम् । यदि

शेषं सत्तावदेकत्वं वैशेषिकाभिमतं बाधते अतो विशेषविरुद्धोऽयं हेतुरिति समस्ततात्पर्यार्थः । दूषयति । तदिति । नन्वसमवायत्वेन व्याप्तत्वात् समवायस्वरूपं बाधते नेत्याह । विरोधेहीति । आश्रयाश्रयिणोर्विरोधासम्भवादित्यर्थः । धर्मबाधं शङ्कते । नन्विति । अभेदाभिप्रायेण समाधत्ते । यदीति । दूषणमुपसंहरति । तस्मादिति । उक्तमेवार्थं स्मारयति । सर्वत्रेति । कथं तर्हि वार्तिकस्य दूषणोदाहरणत्वं तत्राह । धर्मीति । तद्बाधस्य कथं चिद्धर्मिबाधे पर्यवसानादुदाहरणमिति भावः । नन्विति । वार्तिककारस्याप्येकीयमतेनोप-

खल्विहप्रत्ययहेतुत्त्वं समवायस्यैकत्वं विरुन्ध्यात् ततो द्रव्यातिरेकं साधयतः किं हीयते ?। न हि द्रव्याति-रेकसाधनकृतमेकत्वसाधनं यतस्तस्य दूषणत्वेन सं-भाव्येत। तस्माद्धर्मस्वरूपस्य तद्विशेषस्य च बाधनाद् द्विविधमेव बाधकम्। तत्र–नित्यः शब्दः कृतकत्वा-दिति कृतकत्वमनित्यत्वेन व्याप्तत्वान्नित्यस्वरूपमेव बाधते।

यस्तु–स्वरूपमेव शब्दानामभिधेयं नार्थान्तरमि-त्येतमर्थं प्रतिपिपादयिषुस्तत्सिद्ध्यर्थमेवं प्रयुङ्क्ते–अगृ-हीतसम्बन्धावस्थोऽपि शब्दः स्वाभिधेयमर्थं प्रतिपाद-यति विभक्तिमत्त्वाद् गृहीतसम्बन्धवदिति, तस्य ध-र्मविशेषविपर्ययसाधनो हेतुः, पश्चाद्धि सम्बन्धग्रहणाद-

---

न्यासादद्दूषणत्वमभिप्रेतमिति भावः। अदूषणत्वमेवोपपाद-यति। यदीति। नन्वेतत्साधयतः स्वाभिप्रेतं समवायैकत्वं हीयत इति चेत् तत्राह। नहीति। पूर्वोक्तं स्वाभिमतं द्वैवि-ध्यमुपसंहरति। तस्मादिति। आद्यमुदाहरति। तत्रेति। धर्मविशेषबाधमुदाहरति। यस्त्विति। पूर्वेण सम्बन्धग्रहणा-दर्थवत्ता सिद्ध्यन्ती स्वरूपेणवार्थेन सिद्ध्यति न स्वरूपातिरि-क्तमर्थमालम्बत इत्यभिप्रायेण यः प्रयुङ्क्ते तं प्रत्युच्यते धर्मवि-शेषविपर्ययसाधनोऽयं हेतुः तथाहि—सम्बन्धग्रहणानन्तरं स्व-रूपातिरिक्तार्थबोधनेन सह विभक्तिमत्त्वस्य व्याप्तिदर्शनात्त-दृष्टान्तानुसारेण प्रागपि स्वरूपातिरिक्तार्थबोधनमेव साधयेत्। प्रतिप्रयोगश्च प्राक्सम्बन्धग्रहणान्न स्वरूपार्थत्वं विभक्तिम-त्त्वात् पश्चाद्वदिति समस्तार्थः। एतदेवोपपादयति। पश्चा-

स्वरूपप्रतिपादनं दृष्टमिति तद्वदेव प्रागस्वरूपार्थत्वं तेनैव हेतुना प्रसज्येत, स्वरूपप्रतिपादने च बाधितेऽर्थप्रतिपादनमपि तद्धर्मस्वरूपं बाधितमेव। नहि प्राक् सम्बन्धग्रहादर्थान्तरप्रतिपत्तिः शक्यते वक्तुं प्रतीतिविरोधादेव।

सर्वत्र यो हेतुर्यादृग्विशेषविशिष्टेन साध्येन दृष्टान्तधर्मिषु नियतः स तादृग्विशेषविशिष्टस्य साध्यस्य धर्मिणि प्रमाणान्तरविरोधात् साधनासम्भवे न विपरीतं विशेषं नियमबलात्स्वयमेव बाधमानो निर्विशेषस्य च साध्यस्यासम्भवात् साध्यमेव न साधयति। यथा शरीरिचेतनकर्तृकत्वेन घटादिषु व्याप्तमुत्पत्तिमत्त्वं देहाङ्कुरादीनां चेतनकर्तृकत्वसाधनायोच्यमानं शरीरिणश्चेतनस्यानुपलब्धिविरोधेन साधयितुमशक्यत्वादशरीरस्य तेनैव हेतुना घटादिव-

---

दिति। एतदुपपादनार्थं सामान्यन्यायमाह। सर्वत्रेति। तादृशस्य साध्यस्य पक्षे साधनासम्भवे सति साध्यमेव न साधयतीत्यग्रिमेणान्वयः। असम्भवे कारणं प्रमाणान्तरविरोधादिति। साध्यासाधने हेतुः निर्विशेषस्येत्यादिः। निर्विशेषत्वमेव कथमित्याकाङ्क्षायां स्वयमेव बाधमान इति हेतुगर्भविशेषणम्। यस्मात्तद्विपरीतं साध्यगतं विशेषमेव बाधते तस्मान्निर्विशेषमेव साध्यमित्यर्थः। बाधकत्वे हेतुः नियमबलादिति। अन्येन सह नियतत्वात्तद्विपरीतं बाधत इत्यर्थः। अत्र दृष्टान्तमाह। यथेति। उत्पत्तिमत्वं देहाङ्कुरादीनां चेतनकर्तृकत्वसाधनायोच्यमानं चेतनकर्तृकत्वमेव न साधय-

न्निवारणाद् विधाद्वयशून्यस्य चेतनस्यासम्भवाच्चेतन-
कर्तृकत्वमेवाङ्कुरादीनां न साधयति। तेन धर्मवि-
शेषविरोधो हेतोः साध्यसिद्धिमेव निरुणद्धीति भव-
ति दूषणम्। धर्मिविशेषविरोधस्तु साध्याविरोधित्वा-
न्न दूषणं, प्रत्युत सिद्धान्तान्तरदूषणत्वात् प्रतिवादिन
एव निग्रहस्थानत्वाद् दूषणं तद्भवति न वादिनः।

यस्तु दृष्टान्तपरिदृष्टसाध्यविशेषविरोधसम्भवेऽपि
तद्रहितं साध्यमात्रं हेतुः साधयत्येव, तच्च विशेषा-
न्तरमाक्षिप्य सिद्ध्यतीति वदति, तस्य—उष्णाग्निनि-
यतस्तृणादिविकारो हिमे दृश्यमानः शैत्यप्रत्यक्षवि-

तीति सम्बन्धः। कथं न साधयतीत्यत्राह। विधेति। शरी-
र्यशरीरो वा द्विविधश्चेतनो दृष्ट अङ्कुरादिर्नाशरीरकर्तृकः
उत्पत्तिमत्वात् घटादिवदिति निवारणादित्यर्थः। फलितमा-
ह। तेनेति। ततः किमत आह। इतीति। धर्मी समवाय-
स्तद्विशेष एकत्वं तद्बाधस्य साध्याविरोधित्वं पूर्वोक्तमेवानु-
सन्धेयम्। प्रत्युतेति। द्रव्यातिरिक्तः समवाय इत्येवं साध-
यतो वादिनो नैतद्दूषणं साध्यसिद्धेरप्रत्यूहत्वात् प्रत्युत वि-
शेषबाधं हेत्वाभासत्वेनोद्भावयतः प्रतिवादिन एव दूषणं भ-
वति निग्रहस्थानत्वादित्यर्थः। मतान्तरमनुवदति। यस्त्वि-
ति। इति वदतीत्यनेन सम्बन्धः। तद्रहितं—महानसीयत्वा-
दिविशेषरहितम्। कथं तर्हि पर्वतीयवन्हिसिद्धिरत आह। त-
च्चेति। सामान्यस्य विशेषमन्तरेणासिद्धेर्महानसीयत्वादिवि-
शेषस्य बाधात् पर्वतीयत्वादिविशेषान्तरमाक्षिप्य सिद्ध्यती-
त्यर्थः। तदेतद्दूषयति। तस्येति। हेतुदूषणमुपसंहरति।

रोधादौष्ण्यासम्भवेऽप्यऽनुष्णमेवाग्निं साधयेत्, तस्मा-
द्धर्मिविशेषविपर्ययसाधनत्वं हेतोरदूषणमेव।

उदाहरणं द्विविधम्—साधर्म्योदाहरणं वैधर्म्योदा-
हरणं च। साधर्म्यम्—लिङ्गमुद्दिश्य लिङ्गिन उपादान-
म्—यो यो धूमवान्महानसादिः स सर्वोऽग्निमान् दृष्ट
इति, सम्यगुक्ते च साधर्म्ये न वैधर्म्यं वक्तव्यं गतार्थ-

त्वादिति । हेत्वाभासान् प्रदर्श्य सम्प्रति ज्ञातसम्बन्धपद-
व्यावर्तितानेव दृष्टान्तदोषान् दर्शयितुं दृष्टान्तवचनं प्रस्तौति।
उदाहरणमिति । साधनस्य साध्येन सह व्याप्तिप्रतिपादनाय
दृष्टान्तद्वयं प्रयोक्तव्यमित्यर्थः । साधर्म्यदृष्टान्तं लक्षयति।
साधर्म्यमिति । यदुद्देशेन यदुपादीयते तस्य तेन व्याप्तिः
कथिता भवतीति भावः । उद्दिश्यमानं च यद्वृत्तयुक्तं प्र-
थमं प्रयोक्तव्यं उपादीयमानं च तद्वृत्तैवकाराभ्यां पश्चात्।
यथाऽऽहुः—

"यद्वृत्तयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देशलक्षणम्"।
तद्वृत्तमेवकारश्च स्यादुपादेयलक्षणम्"। (श्लो. वा. ११०)

ननु यथा तथा वा रचितं वाक्यं वक्तुर्विवक्षितं प्रतिपा-
दयत्येव किं रचनाविशेषेणेति चेत् । न । शब्दानां स्वश-
क्त्यनुसारेणार्थावबोधकत्वात् नहि शब्दा वक्तुरभिप्रायमनु-
रुध्यन्ते अतोऽवश्यमादर्तव्य एव रचनादिविशेषः। यत्र यत्र
धूमस्तत्र तत्राग्निरित्युक्ते साधर्म्यमात्रादेवाग्निना धूमस्य व्या-
प्तिरवगता किं वैधर्म्येणेत्यभिप्रायवानाह । सम्यगिति।
अर्थाद्वैधर्म्यस्य ज्ञातुं शक्यत्वादिति भावः । अथवा सम्य-
क्प्रयुक्ते साधर्म्ये यस्तु भ्रान्त्या विपक्षव्यतिरेकं न प्रति-

त्वात् । यदा वक्तव्यमापति तदा लिङ्ग्यभावमुद्दि-
श्य लिङ्गाभावोपादानम्—यत्राग्निर्नास्ति तत्र धूमोऽपि
नास्ति यथा तोयादिष्विवाति । यत्र भावेन भावः सा-
ध्यते तत्रैव विधिरूपं साधर्म्यं तत्प्रतिषेधरूपं च
वैधर्म्यम् । यत्र तु मेघाभावादिना वृष्ट्याद्यभावः
साध्यते तत्र साधर्म्यमेव प्रतिषेधरूपं यथा—यदा
यत्र मेघोत्पत्तिर्नास्ति तदा तत्र वृष्टिर्नास्तीति । वैध-

पद्यते अवगतेऽपि वा सपक्षान्वये विपक्षव्यतिरेकाकाङ्क्षायां
साधर्म्यं नापेक्षते तदा विपक्षव्यतिरेकसिद्ध्ये वैधर्म्यमपि प्र-
योक्तव्यमित्यभिप्रायेणाह । यदेति । कथं च तत् प्रयोक्त-
व्यमत आह । लिङ्ग्यभावमिति । तदुक्तम्—

"व्याप्यव्यापकभावो हि भावयोर्यादृगिष्यते ।
तयोरभावयोस्तस्माद्विपरीतः प्रतीयते" (श्लो.वा. १२१)

ननु तदा वैधर्म्यादेव व्यतिरेकसिद्धेः किं साधर्म्येण ।
मैवम् । असाधारणे विपक्षव्यतिरेकदर्शनात् तन्निवृत्तये स-
पक्षान्वयप्रतिपत्तिफलत्वेन साधर्म्योपयोगात् । वस्तुतस्तु
साधारणेऽन्वयदर्शनादसाधारणे च व्यतिरेकदर्शनादुभ-
यनिवृत्त्यर्थं द्वयमप्यपेक्षितव्यम् । ननु यथा शुक्लः पट इत्यु-
क्ते ऽनीलादिव्यवच्छेदेनैव शुक्लादीनां विशेषणत्वं उपादी-
यमानस्य प्रसक्तिविरोधिव्यवच्छेदपरत्वात् तथा पर्वतो-
ऽग्निमानित्युक्ते ऽग्न्यभावस्यैव निवृत्तिर्भविष्यति नान्यस्येति
न वै धर्म्यमपि प्रयोक्तव्यम् । मैवम् । शुक्लादिवदत्र वह्ने-
रनिश्चितत्वात् निश्चितत्वे वा साध्यत्वानुपपत्तिः अतस्तन्निश्च-
यार्थं वैधर्म्यस्याप्युपयोग इति । नन्वभावसाधनके नैवंरूप-

र्थे तु विधिरूपम्—यत्र वृष्टिरस्ति तत्र मेघोत्पत्तिर-स्तीति । तेन याङ्भिक्षुणोक्तम्—" प्रसज्यप्रतिषेधात्मक-मेव वैधर्म्यम् " इति तदनादरणीयम् ।

साधर्म्याऽऽभासाश्च—साध्यविकलत्वादयः, वैध-र्म्याभासाश्च—साध्याभाववैकल्यादयो वार्तिक एव द्रष्टव्या इति ।

ताऽस्तीत्याशङ्क्याह । यत्रेति । ततश्चैतदपि निरस्तमित्याह । ते-नेति । विधिरूपस्यापि वैधर्म्यस्य दर्शनादित्यर्थः । ननु हे-त्वाभासवदुदाहरणलक्षणरहिता दृष्टान्ताभासा अप्यप्रयोगाय प्रदर्शनीयास्तत्राह । साधर्म्याभासाश्चेति । नित्यो ध्वनिरमूर्त-त्वात् कर्मवत् परमाणुवदित्यादि वार्तिके द्रष्टव्याः । अनतिप्रयो-जनत्वाद्धेत्वाभासेऽन्तर्भूतत्वाच्च न मयाऽत्र प्रदर्शिता इति भावः । उक्तं चान्यत्र—

"साधारणो विरुद्धो वा दृष्टान्ते साध्यवर्जिते ।
असाधारणता हेतोस्तस्मिन् साधनवर्जिते" इत्यादि ।

नित्यः शब्दोऽमूर्तत्वात् कर्मवदिति प्रयोगे साध्यविक-लो दृष्टान्तः, परमाणुवदिति साधनविकलः, घटवदित्युभयवि-कलः, आकाशस्य च दृष्टान्तत्वे तत्रामूर्तत्वनित्यत्वे सत्यपि कर्मादौ नित्यत्वाभावे ऽप्यमूर्तत्वदर्शनाद्व्याप्तिशून्यतेत्यादि त-त्रैव द्रष्टव्यम् । तथा—

"यत्राप्यर्थस्य शून्यत्वं द्वाभ्यामेकेन वा भवेत् ।
यदनित्यन्तु तन्मूर्तमणुवद्बुद्धिवत् खवत् "

इत्यादिना वैधर्म्याभासा दर्शितास्तत्रैवाऽवगन्तव्याः ।

अत्र भाष्यं—

"तत्तु द्विविधम्" (शा. भा.) इति दृष्टस्वलक्षणविषयमेवानुमानमिति मन्वानान् निराकर्तुमऽदृष्टस्वलक्षणविषयमप्यनुमानं क्रियादिविषयमस्तीति दर्शयितुं द्वैविध्याभिधानम् । न हि क्रियास्वलक्षणं प्रत्यक्षेण कदाचिद् गृह्यते पूर्वोत्तरदेशसंयोगविभागमात्रस्य प्रत्यक्षेण ग्रहणम्, ताभ्यामेवाऽऽगन्तुकाभ्यामागन्तुकं कारणमनुमीयते, तच्च क्रियेत्युच्यते ।

" तत्तु द्विविधं प्रत्यक्षतो दृष्टसम्बन्धं सामान्यतो दृष्टसम्बन्धं च, प्रत्यक्षतोदृष्टसम्बन्धं यथा धूमाकृतिदर्शनादग्न्याकृतिविज्ञानम् । सामान्यतोदृष्टसम्बन्धं यथा देवदत्तस्य गतिपूर्विकां देशान्तरप्राप्तिमुपलभ्यादित्यगतिस्मरणमिति " (शा० भा०) । अत्र यथैव धूमत्वाग्नित्वयोः प्रत्यक्षत्वेन महानसादौ प्रत्यक्षो दृष्टः सम्बन्धस्तथैव देवदत्तादौ चलतीति प्रत्यक्षालम्बनत्वेन गमनस्य प्रत्यक्षत्वात् देशान्तरप्राप्त्या सह प्रत्यक्षदृष्ट एव सम्बन्ध इति द्वैविध्यवचनमनुपपन्नम् । आदित्येऽनुमेयत्वादप्रत्यक्षतेति चेत् एतदपि पर्वतादावग्नित्वस्याप्यनुमेयत्वात्तुल्यम् । अथ देवदत्तादौ गतिप्राप्त्योः सामान्यतः प्रत्यक्षेण सम्बन्धमुपलभ्याऽऽदित्ये देशान्तरप्राप्तिदर्शनेन गत्यनुमानं सामान्यतोदृष्टसम्बन्धमित्युच्यते एतदप्यग्निधूमयोर्महानसादौ सामान्यत एव सम्बन्धदर्शनादविशिष्टमिति द्वैविध्याभाव इत्याशङ्कां निराकर्तुमाह । तत्तु द्विविधमिति । ननु चलतीति प्रत्ययात् प्रत्यक्षमेव क्रियास्वरूपं नेत्याह । नहीति । चलतीति प्रत्ययस्य संयोगविभागमात्रालम्बनत्वमिति

ननु द्रव्यमेव कारणं स्यात् !, न, तस्य प्रागपि सद्भावात् ।

ननु क्षणान्तरेऽन्यदु द्रव्यं सर्वसंस्काराणां क्षणिकत्वात्, सादृश्यात्तु प्रत्यभिज्ञानम् । तत् यदा समानदेशे पूर्वपूर्वमुत्तरोत्तरमारभते तदा तिष्ठतीति लक्ष्यते । यदा त्वनन्तरदेशे पूर्वपूर्वमुत्तरोत्तरमारभते तदा गच्छतीति लक्ष्यते । दीपगमनवच्छायागमनवच्च सदृशापरापरक्षणानामुत्तरोत्तरदेशप्रारब्धानां गमनावभासनिमित्तत्वात् कृतं क्रियया । किं चानुत्पन्नस्य क्षणस्य क्रियाश्रयत्वायोगात्, उत्पन्नस्य च विनाशग्रस्तत्त्वात् कथं क्रियारम्भत्वम् ? । यथाहुः—

"क्षणिकाः सर्वसंस्काराः, अस्थिराणां कुतः क्रिया"

इति । तदिदं शब्दाधिकरणे निराकरिष्यामः । ततः स्थिरत्वे सति तन्मात्रेणानुपपत्तेः क्रियानुमानं

भावः । अन्यथासिद्धिं शङ्कते । नन्विति । तदाधारभूतं द्रव्यमेव संयोगविभागकारणं न तु तदतिरिक्ता क्रियेत्यर्थः । प्रसिद्धक्लृप्तकारणपरित्यागेनाप्रसिद्धकल्पना निष्प्रमाणिकेति भावः । परिहरति । नेति । प्रागपि सद्भावान्नागन्तुकं कारणद्रव्यमित्यर्थः । आश्रयस्य समवायिकारणत्वे ऽप्यसमवायिकारणं क्रिया भविष्यतीति भावः । क्षणिकत्वाभ्युपगमेन द्रव्यस्याप्यागन्तुकत्वमिति शङ्कते । नन्विति । ननु द्रव्याणामेकरूपत्वे कथं तिष्ठति चलतीति प्रतीतिवैलक्षण्यमत आह । तद्यदेति । शङ्कानिराकरणं प्रतिजानीते । तदिदमिति । स्थिरत्वे वा कथं क्रियासिद्धिरत आह । तत इति ।

युक्तमिति ।

न युक्तम्-कार्यं हि कारणमात्रमपेक्षते तच्चेह दृष्टमेवास्ति-प्रयत्नविशेषानन्तरं हि शरीरे देशसंयोगविभागाख्यं फलमुत्पद्यमानमुपलभ्यते ततः स एव निमित्तम् । तद्वदात्मशरीरसंयोगश्चाऽसमवायि शरीरं च समवायीति किमत्राऽदृष्टकारणानुमानेन ? ।

नन्वऽसमवायिकारणभूतस्य संयोगस्य स्वाश्रये स्वाश्रयसमवेते वा कार्ये नान्यत्र, तन्तुसंयोगानामिव स्वाश्रयेषु तन्तुषु पटः, तन्तुतुरीसंयोगस्य वा पटतुरीसंयोगः । प्रयत्नवदात्मसंयोगस्त्वऽनेवंविधे व्योम्नि कथं संयोगमारभते ? अतः कारणान्तरं कल्पनी-

---

आश्रयद्रव्यमात्रेण कादाचित्कयोः संयोगविभागयोरनुपपत्तेरित्यर्थः । क्रियानुमानं चैवं विमतौ संयोगविभागौ प्रत्युत्पन्नकारणजौ कादाचित्ककार्यत्वात् दारुद्वैधीभाववत् स हि कुठारदारुसंयोगविभागजन्यः पक्षे तु प्राक्क्रियैव प्रत्युत्पन्नकारणमिति । तदेतत् दूषयति । न युक्तमिति । स एव—प्रयत्नविशेष एव दृष्टं कारणमित्यर्थः । एतेनार्थान्तरत्वमनुमाने दर्शितम् । असमवायिकारणं कर्मेति चेत् तत्राह । तद्वदिति । बहिरङ्गत्वादकारणत्वं शङ्कते । नन्विति । पटः कार्यमिति सम्बन्धः । अनेवंविधे अस्वाश्रये अस्वाश्रयसमवेते चेत्यर्थः । कारणान्तरं— कर्माख्यं अतो न प्रयत्नवदात्मसंयोगेनार्थान्तरत्वमिति भावः । एवं च सति यदेकार्थसमवायिनौ संयोगविभागौ यस्मिँश्च सति

यमिति चेत् ?, न तन्तुसंयोगः स्वाश्रय एव पटमारभते पटस्य बहुतन्तुव्यापित्वात्, संयोगानां च द्वयोर्द्वयोरेव वृत्तेः ।

किं च शरज्यासंयोगान्नोदनाख्याद् युगपदेव शरे शरावयवेषु च सर्वेष्वन्तर्बहिर्वर्तिषु बहूनि कर्माण्युत्पद्यन्ते, तत्र येषामवयवानां ज्यासंयोगो नास्ति ते-ष्वऽस्वाश्रयेषु स्वाश्रयाऽसमवेतेषु च ज्यासंयोगः कर्माऽऽरभते इति व्यभिचारः । नहि ते संयोगाश्रयीभूते शरे समवेताः शरस्यैव तेषु समवायात् ।

किं च प्रयत्नवदात्मसंयोगानन्तरं युगपदेव हस्ते प्रयत्नवदात्मसंयुक्ते तत्संयुक्ते चाङ्गदेऽङ्गुलीयके च तल्लग्ने मणौ च कर्मोत्पद्यते, अथैवमादिषु न नोदनात् न प्रयत्नवदात्मसंयोगाद्वा कर्मोत्पत्तिः, किं तु संयुक्तसंयोगादित्युच्यते, ज्यासंयुक्तावयवसंयोगात्तदनन्तरावयवे तत्संयोगाच्च तदनन्तरे।तथाऽऽत्मसंयोगाद्धस्ते, तत्संयोगादङ्गदे, तत्संयोगान्मणावपीति । एवं तर्ह्य-

---

नियमेन तदुत्पत्तिस्तत् कर्मेति नार्थान्तरत्वमित्युक्तं भवति । परिहरति । नेति । कथं च न स्वाश्रय एव पटमारभते ऽत आह । पटस्येति । संयोगस्य स्वाश्रये तन्तुद्वये बहुतरतन्त्वाश्रितपटानारम्भकत्वमिति भावः । इतश्चैवमित्याह । किञ्चेति । तेषु— अवयवेषु अस्वाश्रयेषु— ज्यासंयोगानाश्रयेषु । स्वाश्रयासमवेतत्वं विवृणोति । नहीति । ते—अवयवाः । इतोऽप्येवमित्याह । किं चेति । यदि संयुक्तसंयोगात् तत्रोपपत्तिः तर्ह्यत्रापि तथेत्याह । एवमिति । एतेन— अ-

त्रापि शक्यते वक्तुम्–प्रयत्नवदात्मसंयुक्तशरीराका-
शसंयोगाच्छरीराकाशदेशविभागस्ततसंयोगाच्च तदन-
न्तरदेशसंयोग इति दृष्टेनैव संयोगेन संयोगविभाग-
सिद्धेर्न कर्मकल्पनाऽवकल्पते।

किं च न संयोगस्यैवायं धर्मः, सर्वाण्येवाऽसम-
वायिकारणानि स्वाश्रये स्वाश्रयसमवेते वा कार्यमा-
रभन्ते नान्यत्र। ततश्च कर्माप्यसमवायिकारणत्वेना-
नुमीयमानं वियति विहङ्गमे चोभयत्रानुमीयेत? न
हि विहगकर्मणा वियति कार्यं संभवति, ततश्च विय-
त्यपि चलतीति बुद्धिः स्यात्, अतो नानुमेयं कर्म।
किमिदानीं नास्त्येव क्रियातत्त्वम्?। अस्ति प्रत्यक्षा-
वगमात्।

ननु संयोगविभागातिरिक्तं न किं चिदत्र?।
दृश्यते हि सर्पति सर्पे भूमेः सर्पस्य च द्वयोर्मिथः सं-
योगविभागाऽविशेषेऽपि सर्पमेव चलतीति बुद्धिराल-
म्बते न भूमिम्। अतोऽस्या बुद्धेरालम्बनमस्ति सर्पे
चलनं नाम तत्त्वम्। यद्भावाभावाभ्यां सर्पभूम्योश्च-

नेवंविधेव्योम्नि कथं संयोगमारभत इति यदुक्तं तत्परिहृतम्।
इतो ऽपि न कर्मकल्पनेत्याह। किञ्चेति। आकाशे प-
रिस्पन्दासम्भवात् विहङ्गस्थेन तत्र संयोगविभागौ वाच्यौ
तच्च न सम्भवतीत्याह। न हीति। विहङ्गे तु क्रियायाः
प्रत्यक्षत्वादेव नानुमानमिति भावः। अज्ञाताशयः पृच्छ-
ति। किमिति। आशयमुद्धाटयति। अस्तीति। अत्र चो-
दयति। नन्विति। परिहरति। दृश्यत इति। दूषण-

लतीतिबुद्धेर्भावाभावावित्यङ्गीकार्यम् । न चेयमानुमानिकी संभवतीत्युक्तम् । तस्मान्नैवमभिप्रायमिदं भाष्यं, किं तु विशेषविषयं सामान्यविषयं चानुमानमित्यनुमानस्य विषयप्रपञ्चार्थम् ।

येऽपि मन्यन्ते—

"विशेषेऽनुगमाभावः सामान्ये सिद्धसाध्यता"

मुपसंहरति । तस्मादिति । सम्प्रति यथावार्तिकं समाधत्ते । किन्त्विति । विषयप्रपञ्चार्थं भाष्यमिति पूर्वेणान्वयः । यत्र विशेषयोरेव प्रत्यक्षेण सम्बन्धो गृह्यते तद्विशेषविषयं प्रत्यक्षतो दृष्टसम्बन्धमित्युच्यते यत्र च सामान्ययोः प्रत्यक्षेण सम्बन्धो गृह्यते तत्सामान्यविषयं सामान्यतो दृष्टमित्युच्यते इत्यर्थः । तथाहि यस्मिन्नेव धर्मिणि गोमयेन्धनाग्निविशेषतज्जन्यधूमविशेषयोः सम्बन्धग्रहणं तस्मिन्नेव कालान्तरे धूमविशेषदर्शनेन पुनः सन्दिह्यमानसद्भावस्य यदग्नेरनुमानं तत्प्रत्यक्षदृष्ट सम्बन्धं भाष्यकारस्याभिप्रेतमिति । ननु प्रत्यक्षावगताग्निविशेषविषयस्यानुमानस्य कथं प्रामाण्यं ? पूर्वबोधात् कालान्तराधिक्येनेति ब्रूमः । ननु यदि विशेषयोरेवानुमानं कथं तर्हि भाष्ये धूमाकृतिदर्शनादित्याकृतिग्रहणं ? आकृत्योरेव हेतुसाध्यव्यवस्थापर्यवसानादिति ब्रूमः । तर्हीदमेव विशेषानवच्छिन्नं सामान्यतोदृष्टोदाहरणं दातव्यं किमादित्योदाहरणेन । सत्यम् । तथापि विशेषतोदृष्टासङ्कीर्णानिःसन्दिग्ध सामान्यतोदृष्टप्रदर्शनार्थमादित्योदाहरणम् । प्रसङ्गान्मतान्तरनिराकरणं दर्शयति । येऽपीति । अनेनेत्यस्यार्थं विवृणो-

इति, तेऽनेन निराक्रियन्ते, उभयोरपि विषयत्वोपपत्तेः । यत्र विशेषस्यैवानुगमस्तत्र विशेषविषयत्वम्, सामान्यानुगमे तु सामान्यविषयत्वम्। न च सिद्धसाध्यत्वम्, देशान्तरकालान्तरसम्बन्धस्याऽगृहीतस्य ग्रहणादिति प्रागेव वर्णितम् ॥

॥ इत्यनुमानपरिच्छेदः ॥

ति । उभयोरिति एतदेव दर्शयति । यत्रेति । ननु सामान्यस्यावस्तुत्वेन प्रत्यक्षागोचरत्वात् कथं धूमाकृतिदर्शनादग्न्याकृतिज्ञानं प्रत्यक्षदृष्टसम्बन्धतो । नैष दोषः । सामान्यस्य प्रत्यक्षविषयत्ववस्तुत्वयोः प्रामाणिकत्वात् । तथाहि धूमादग्निज्ञानं वस्त्वालम्बनमभावान्यत्वे सति प्रमाणत्वात् स्वार्थे श्रोत्रबुद्धिवत् । तथा सामान्यं वस्तु प्रत्यक्षग्राह्यं च तत् अभावान्यत्वे सति प्रमेयत्वात् स्वलक्षणवदिति । अनुमानैकसमधिगम्ये तु सामान्ये विशेषेऽनुगमाभावात् सामान्यमेव सर्वत्र लिङ्गं तत्तश्च लिङ्गभूतसामान्यग्रहणाय पुनरप्यपेक्षणादनवस्थापत्तेरनुमानव्यवहारोच्छेदप्रसङ्ग इत्यलं प्रसङ्गेन । वस्तुतस्तु सर्वत्र सामान्यविषयमेव प्रत्यक्षं गवादि स्वलक्षणस्यावयवित्वेन स्वावयवापेक्षया सामान्यरूपत्वात् । अथ द्रव्यमपन्हुत्य रूपादीनामेव प्रत्यक्षत्वमुच्यते तदाऽपि रूपविशेषान् नीलपीतादीनुपेक्ष्य सामान्यमेव । एवं सर्वमपि वस्तु स्वस्वविशेषापेक्षया सामान्यमेव द्व्यणुकस्यापि परमाणुद्वयसाधारणत्वात् सामान्यरूपतेति न क्वचिद्विशेषविषयता प्रत्यक्षस्य । यथाऽऽहुः—

"रूपादयोऽपि सामान्यं सर्वे नीलाद्यपेक्षया ।
स्वविशेषानपेक्ष्याथ नीलादीनां समानता ॥
ते चापि तावत्सामान्यं यावत्स्युः परमाणवः ।

घ्यणुकस्यापि यद्रूपं तत्तु साधारणं द्वयोः"(श्लो. वा. अ. १७६)

अथ देवदत्तोऽयमिति प्रत्यक्षस्य परमाणव एवालम्बनं ते चाऽन्त्या विशेषा एवेति विशेषविषयता प्रत्यक्षस्य। तत्रोच्यते। किं परमाणवः समुदिताः प्रत्येकं वाऽऽलम्बनं, नान्त्यः स्थूलप्रतिभासात्। नाद्यः तत्समुदायस्यैकरूपत्वेन घटशरावादिबुद्धिप्रमेयवैलक्षण्याभावप्रसङ्गात् परस्परभिन्नानां च परमाणूनामभिन्नसंवेदनग्राह्यत्वानुपपत्तेः समुदायिव्यतिरेकेण समुदायस्यानङ्गीकाराच्च। किञ्च व्यवहाराविसंवादितया प्रत्यक्षानुमानयोः प्रामाण्यं, नचान्त्यैः परमाणुभिर्व्यवहारः सम्भवत्यतीन्द्रियत्वात्। तस्माद्देवदत्तोऽयमिति विज्ञानं परमाणुकार्यमवयव्याख्यमभिन्नं स्थूलमालम्बते तथा प्रतिभासात् तच्च स्वाश्रयेषु व्यासज्य वर्तमानत्वात्सामान्यमेवेति सामान्यविषयता प्रत्यक्षस्येति, असाधारणविषयत्वेऽपि वा प्रत्यक्षस्योच्यमाने धूमाकृतेः प्रत्यक्षदृष्टता नैवापैति सत्ताद्यपेक्षया धूमत्वस्यापि विशेषरूपत्वात्। अथ सामान्यमित्येवं प्रतिभासाभावेन सामान्यस्याग्रहणमित्युच्येत ? तर्ह्यसाधारणमित्येवं प्रतिभासाभावेन स्वलक्षणस्याप्यग्रहणप्रसङ्गात्। यथाऽऽहुः—

"सत्तादिसामान्यमपेक्ष्य सर्वं गोत्वाद्यसाधारणतामुपैति।
तस्मादसाधारणमक्षगम्यं वदन्न सामान्यमपन्हुवीत॥
सामान्यरूपेण न गृह्यते चेत् किंवाऽस्त्यसाधारणबुद्धिरत्र।
यद्वस्तु लोकः प्रतिपद्यतेऽत्र द्विधापि तच्छक्यत एव वक्तुम्"
[श्लो. वा. अ. १७७]

॥ इत्यनुमानवादः॥

"शास्त्रं शब्दविज्ञानादसन्निकृष्टेऽर्थे विज्ञानम्" (शा. भा.) इति,

---

इदानीं क्रमप्राप्तं शब्दप्रमाणनिरूपणमारभते। शास्त्रमिति। ननु प्रत्यक्षलक्षणवद्व्यभिचारशङ्कानिवृत्तये शब्दमात्रस्यैवात्र लक्षणं कर्तव्यं न तद्विशेषस्य शास्त्रस्य, न च सामान्यलक्षणं विना विशेषलक्षणं कर्तुमपि शक्यते अतिव्यापकं चैतल्लक्षणं शब्दमात्रसाधारणत्वात्। तथाहि—"विज्ञाताच्छब्दादसन्निकृष्टेऽर्थे यद्विज्ञान"मिति शब्दमात्रस्यैवतल्लक्षणं ननु तद्विशेषस्य शास्त्रस्य। शास्त्रलक्षणं तु—

"प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा।
पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते" [श्लो. वा. श. ४] इति॥

नन्वेतास्मिन्नपि लक्षणे स्वरूपप्रतिपादकस्य सोऽरोदीदित्येवमादेरशास्त्रत्वं स्यात्। मैवम्। विध्येकवाक्यतया तेषामपि शास्त्रत्वोपपत्तेः। ननु विध्यङ्गत्वेऽपि प्रवर्तकत्वाभावात्कथं शास्त्रत्वं प्रत्ययस्यैव प्रवर्तकत्वात् पदस्यापि शास्त्रत्वं न सिद्ध्यति न तरां विध्युद्देशवर्तिनां पदान्तराणां, दूरेऽर्थवादानां शास्त्रत्वमिति। नैष दोषः। येन हि पुरुषः प्रवर्त्यते तत्प्रवर्तकं स च त्र्यंशपूरितायां सप्ररोचनायां भावनायां प्रवर्तते तादृशी च सार्थवादकेन वाक्येन समर्प्यत इति तद्युक्तस्यैव प्रत्ययस्यैव शास्त्रत्वम्। अत्रोच्यते। अत्र परीक्षाव्याजेनापि शब्दविशेषस्य शास्त्रस्यैव लक्षणं वक्तुमुचितं चोदनोपदेशशब्दाभ्यां तस्यैव प्रस्तुतत्वात्। वेदोपयोगित्वेन च लक्षणानि कर्तव्यानि। शास्त्रलक्षणं च वेदोपयोगिनः शास्त्रस्य लक्षणं, न हि लौकिकवाक्य-

विज्ञाताच्छब्दात् पदार्थाभिधानद्वारेण यद्वाक्यार्थविज्ञानं तच्छाब्दं नाम प्रमाणम्, तल्लोकसिद्धत्वान्न परीक्षितव्यम् । तच्च द्विविधम्—पौरुषेयमऽपौरुषेयं चेति । तत्र पौरुषयेम्—आप्तवाक्यम् । अपौरुषेयं

लक्षणं वेदप्रामाण्ये तदर्थविचारे वा उपयुज्यते, प्रत्यक्षमात्रस्य तु शास्त्रस्वरूपावधारणद्वारा तदर्थविचारेऽस्त्युपयोगः शास्त्रावगतौ हि तदर्थावधारणं भवति । अनुमानादेरपि विश्वजिता यजेत स्वर्गकामः प्रकृतिवदिति प्रकृतिविशेषगताङ्गयत्तावधारणे ऽस्त्युपयोग इति सामान्यलक्षणमनेनैवार्थात्सिद्ध्यतीति पृथङ्नोक्तम् । यदा हि प्रवर्तकं वाक्यं शास्त्रमित्युक्तं तदाऽर्थात्प्रवर्तकविशेषणरहितं वाक्यमात्रं शाब्दमित्युक्तं भवति । नाप्यतिव्यापकं शब्दशब्देन चोदनाया एवाभिधानात् । तस्या एव चोदनासूत्रे प्रकृतत्वात् । अर्थशब्देनापि धर्माधर्मयोराभिधानं, ततश्चायमर्थः विधायकशब्दविज्ञानादसन्निकृष्टेऽर्थे धर्माधर्मलक्षणे विज्ञानं शास्त्रमिति । ग्रन्थकारस्तु विशेषलक्षणस्यान्तर्गतिं मत्वा सामान्यलक्षणत्वेनैव व्याचष्टे । विज्ञातादिति । अयमाशयः—यदि लोकवेदसाधारण्येनैव शाब्दं लक्षणतोऽनुमानात् प्रमाणान्तरत्वेन निरूप्येत तदैव वेदप्रामाण्यं सिद्ध्यति, नान्यथेति । यथाऽहुः—

"तस्माल्लक्षणभेदेन यदि शब्दप्रमाणता ।
समा लोके च वेदे च सिद्धा वेदप्रमाणता" [श्लो. वा. शब्द. ५१] इति ॥

विभजते । तच्चेति । न चौलूक्यादिभिरस्याऽनुमानेऽन्तर्भावाङ्गीकारात् अनुमानलक्षणेनैव लक्षितत्वात् पृथक् लक्षणं न कर्तव्यमित्याशङ्कां निराकर्तुं तन्मतमनुवदति । इदं चेति । इदं

च–वेदवाङ्मयम् । उभयमप्यऽनाप्तप्रणीतत्वदोषविरहा-
त् स्वतश्च शब्दस्याऽदुष्टत्वात् प्रमाणम् ।

तच्च पुनर्द्विविधम्–सिद्धार्थं विधायकं चेति । वि-
धायकमपि द्विविधम्–उपदेशकमऽतिदेशकं च । इत्थ-
मिदं कर्तव्यमित्युपदेशः यथा लोके–दधिघृतसूपशा-
ल्यादिभिर्देवदत्तो भोजयितव्य इति । वेदेपि– प्रया-
जावघातादिप्रकारेण दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं कुर्यादि-
ति । तद्वदिदं कर्तव्यमित्यतिदेशः, यथालोके–देवद-
त्तवद् यज्ञदत्तो भोजयितव्य इति । वेदेऽपि सौर्येण कु-
र्याद् यथाऽऽग्नेयेनेति ।

शब्दान्तरादिभिः श्रुतिलिङ्गादिभिः श्रुत्यर्थादि-
भिश्च विचित्रोऽयमुपदेशो भेदविनियोगक्रमानऽवबो-
धयति । वचननामधेयचोदनालिङ्गैश्चातिदेशोऽन्यत्र
विहितस्य नानापदार्थविशिष्टस्य प्रकारस्य तत्प्रतिपा-
दकस्य वा शास्त्रस्य विध्यन्तापरनामधेयस्यान्येन स-
म्बन्धं विकारं बाधं वा बोधयतीत्यूहनीयम् ।

असन्निकृष्टग्रहणं च पूर्ववत्ताद्रूप्यतद्विपर्ययपरि-
च्छेदनिरासार्थम् । एकदेशिनां तु तदनर्थकमेव स्या-
त् । विपरीतपरिच्छिन्ने तावन्नास्त्येव शब्दाज्ज्ञानम्,
यदि स्यात् पुरुषदोषाणां शब्दे सङ्क्रान्त्यनभ्युपगमात्
स्वाभाविकमेव शब्दस्याप्रामाण्यं स्यादिति वेदाप्रामा-
ण्यं स्यात् ।

यदि परं तद्रूपपरिच्छिन्नविषयस्याऽनुवादस्य नि-
रासः स्यात् ?, तच्चायुक्तम्, तस्यापि शास्त्रत्वात्,
न हि कस्याप्यऽप्रामाण्यम्, अनुभूतित्वात् । प्रत्यक्षा-

घन्तर्भावाऽभावाच्च शास्त्रत्वमेवेत्यास्तां तावत्।

इदं च शाब्दम्–'अस्येदं कारणं कार्यं सम्बन्ध्येकार्थसमवायि विरोधि चेति लैङ्गिकम्' (वैशे. सू.) इत्यनुमानलक्षणमभिधाय "एतेन शाब्दं व्याख्यातम्" (वैशे. सू.)। इति वदन्तः काश्यपीयाः, 'प्रत्यक्षमनुमानं च द्वे एव प्रमाणे' इति ब्रुवाणाः सौगताश्चानुमानादभिन्नमिति मन्यन्ते। तत्र यत्तावत् पदार्थज्ञानं तदऽवगतार्थ-

---

च शाब्दं अनुमानादभिन्नं मन्यन्त इति सम्बन्धः। तदेतद्दूषयति। तत्रेति। ननु द्विविधं शाब्दं पदं च वाक्यं च, तत्र यद्यपि पदं स्मारकत्वादप्रमाणमसन्निकृष्टग्रहणेन व्यावर्तितमिति न तस्य भेदः प्रतिपादनीयः तथापि परैः पदे एवानुमानादभेदः प्रतिपादित इति तद्भेद एव साधयितुमुचितः किमिदमुच्यते किं तस्य भेदाभेदपरीक्षयेति। सत्यम्। किन्तु वार्तिककारैरेव

"विषयोऽन्यादृशस्तावत् दृश्यते लिङ्गशब्दयो"[श्लो. वा. श. ५५]

रित्यादिना महता प्रबन्धेन विषयभेदेन सामग्रीभेदेन च पदात्मकस्य भेदो निरूपितस्तत्रैवावगन्तव्य इति ग्रन्थकारेण तन्निरूपणमुपेक्षितम्। ननु पदजन्यज्ञानस्य बाधाभावात्कथं पदस्याप्रमाणत्वम्? इत्थम्। पदं हि प्रयुज्यमानं प्रत्यक्षेऽर्थे प्रयुज्यते परोक्षे वा, प्रत्यक्षेऽपि किं गृहीतसम्बन्धेऽगृहीतसम्बन्धे वा, एवं परोक्षेपीति चत्वारः कल्पाः, तत्र यद्यपि प्रत्यक्षेण प्रतीयमानेऽर्थे गृहीतसम्बन्धे पदं प्रयुज्यमानं ज्ञानं जनयति तथाऽप्यधिकाभावेनानुवादकत्वादप्रमाणम्। अगृहीतसम्बन्धे तु प्रत्यक्षे प्रयुज्यमानं प्रतिपत्तिमेव न जनयति। परोक्षेऽप्यगृहीतसम्बन्धे प-

न्विषयत्वात् प्रमाणमेव न भवतीति किं तस्य भेदाभे-
दपरीक्षया । यत्तु वाक्यार्थज्ञानं तदऽगृहीतसम्बन्धै-

तिपत्त्यभावः । यस्तु वाच्यत्वेनावगतः सम्प्रति परोक्षस्तत्र पदात्
स्मृतिरेवेति । ननु स्मरणेऽप्यनधिगताधिगमोऽस्त्येव अतीतका-
लावच्छिन्नो हि घटस्तत्र भासते तादृशश्चागृहीत एव, अनतीते तु
अयमित्यपरोक्षतया तत्स्मरणे किमिति न प्रमाणम् । मैवम् ।
अप्रमिते स्मृत्यनुपपत्तेः प्रमिते च पूर्वमेवार्थपरिच्छेदात् । प्रमि-
तेऽपि तादात्विकपरिच्छेदकत्वेन प्रत्यभिज्ञानवत्प्रमाणं भविष्य-
तीति चेत् । न । यावान् पूर्वोऽनुभूतोऽर्थः तावत एव स्मृत्या
प्रतीतेः पूर्वानुभववशेन हि स्मरणमुत्पद्यमानं तदनुसारेणैवोत्प-
द्यते तदा सत्तां प्रत्यभिज्ञानवद्बोधयतीति । ननु स्मृतिः संस्का-
रजन्या पदात् पदार्थज्ञानं तु प्रत्युत्पन्नकारणकं कथं स्मृतिः
स्यात् । मैवम् । अनधिकविषयतातुल्यतया स्मृतिवदप्रामाण्यतो-
पपत्तेः उक्तं च—

"पदमभ्यधिकाभावात्स्मारकान्न विशिष्यते" [श्लो० वा.
श. १०७] इति ॥

ननु द्वारमित्यादावधिकार्थप्रतीतेः कथमप्रमाणम् । नैवम् ।
संव्रियतामित्याद्यध्याहारात्तस्य वाक्यत्त्वेन पदमात्रत्वाभावात्.
अस्तु वा पदस्य प्रमाणत्वमनुमानत्वं च वाक्यं हि वाक्यार्थे
प्रमाणत्वेनास्माभिः प्रतिज्ञातं तत्र चानुमानत्वगन्धोऽपि नास्ती-
त्याह । यत्त्विति ।

वाक्यार्थे तु पदार्थेभ्यः सम्बन्धानुभवादृते ।
बुद्धिरुत्पद्यते तेन भिन्नासांवक्षबुद्धिवत्" [श्लो. वा. श. १०९]॥
एवं च वाक्यार्थज्ञानं अनुमानाद्भिन्नं सम्बन्धग्रहणनिर-

रेव पदार्थैरुपजायमानं नानुमानशङ्कामर्हति, न हि सर्वैर्वाक्यार्थविशेषैः सम्बन्धग्रहणमस्ति न च सम्भवत्यऽनन्तैः सम्बन्धग्रहणम् । अत्यन्तापूर्वोऽपि वाक्यार्थविशेषः पदार्थैरवगम्यते दूरदेशवार्तास्विति सर्वजनीनमेतत् ।

यत्त्वाऽऽप्तवाक्यत्वादविसंवादानुमानम्, तद्वाक्यार्थावगमोत्तरकालत्वान्न तस्यानुमानत्वमापादयति । वाक्यश्रवणानन्तरमेव ह्याप्ताऽनाप्तज्ञानानपेक्षैरेव पदार्थैर्वाक्यार्थोऽवगम्यते । अत्यन्तादृष्टपुरुषप्रणीतेऽपि वाक्ये अवगते तु वाक्यार्थे सत्याऽसत्यत्वसंशये प्रणेतुराप्तत्वावगमे सति सत्यत्वमनुमीयमानं न वाक्यार्थावगतेराप्तत्वावधारणानपेक्षजन्मनोऽनुमानत्वमापादयति । तस्मात्प्रमाणान्तरमेव लोके शाब्दमित्यऽपौरुषेयस्यापि वेदस्य सिद्धं प्रामाण्यम् । एकदेशिनां तु लोकवचसामनुमानत्वमङ्गीकुर्वतां यथा वेदप्रामाण्यं न सिद्ध्यति तथोक्तम् ॥

इति शब्दप्रमाणवादः ॥

पेक्षेभ्यः पदार्थेभ्य उत्पद्यमानत्वात् प्रत्यक्षवदिति प्रयोगः सूचितः । पदार्थानामपि वाक्यार्थे सम्बन्धग्रहसापेक्षत्वादासिद्धो हेतुरिति चेत् तत्राह । न हीति । सम्बन्धग्रहणाभावेऽपीन्द्रियवत् बाधकत्वान्नातिप्रसङ्गः अपेक्षासन्निधियोग्यत्वानां नियामकत्वादिति भावः । प्रकारान्तरेणानुमानत्वमाशङ्क्य निराकरोति । यत्त्विति । एतदेवोपपादयति । वाक्येति । उपपादितमर्थं निगमयति । तस्मादिति ॥

॥ इति शब्दवादः ॥

"उपमानमपि सादृश्यमसंनिकृष्टेऽर्थे बुद्धिमुत्पादयति यथा गवयदर्शनं गोस्मरणस्य" (शा० भा०)

पूर्वदृष्टे स्मर्यमाणार्थे दृश्यमानार्थसादृश्यज्ञानमुपमानम्— याऽसावऽस्माभिर्नगरे दृष्टा गौः साऽनेन गवयेन सदृशीति ।

इदानीं क्रमप्राप्तमुपमानं निरूपयितुमारभते । उपमानमिति । अयं च गोस्मरणस्येत्यन्तो भाष्यग्रन्थः उपवर्षसम्मत एव भाष्यकारेण लिखितत्वात् टीकाकारादिभिर्भाष्यत्वेनैवोच्यते । अत्र गोसदृशो गवय इति वाक्यमुपमानमिति कश्चित् । तन्न । तस्य शब्दानतिरेकात् । प्रत्यक्षदृष्टगोत्वानां गोसदृशोगवय इति श्रुतातिदेशवाक्यानां च वने गवयदर्शनादयं स गवय इति गोसादृश्यविशिष्टगवयज्ञानं तदुपमानमिति गौतमीयाः । तदप्यसत्, तस्यागमावहिर्भावात् तत्र ह्याप्तोपदेशेनैव गवयरूपार्थप्रतीतेः अतिदेशवाक्यार्थस्मरणसहकृतेन्द्रियजन्यत्वाच्च सविकल्पकप्रत्यक्षमेव तत् । अतो यथा गवयदर्शनं गोस्मरणस्येत्युदाहरणान्तरमाह भाष्यकारः । तदेतल्लक्षणं व्याचष्टे । पूर्वेति । प्रत्यक्षेण पूर्वदृष्टायां गवि स्मर्यमाणायां च वने गवयदर्शनादेतत्सदृशो गौरिति यद्विज्ञानं तदुपमानमित्यर्थः । ज्ञानस्वरूपमाह । या सेति । अत्रेदमुच्यते गवयदर्शनं गोस्मरणस्येति सादृश्यविशिष्टगवयदर्शनं गवि स्मरणमुत्पादयत् उपमानं तदुत्पादितं वा स्मरणमुपमानमित्युक्तम् । एतच्च ध्यानादिजन्यस्मृतिवत् अनुभूते गवि सदृशदर्शनादभिव्यक्तसंस्कारजन्यत्वेन स्मृतित्वादप्रमाणम् । संस्कारजन्यत्वेऽपि प्रत्यभिज्ञावद्देशकालाधिक्येन प्रमाणं भविष्यतीति चेत् । न । तदा-

धिक्याभावात्। प्रत्यभिज्ञानं हि पूर्वानुभवातिरेकेणैतत्कालीनां सत्तां गृण्हाति। उक्तं च—

"इदानीन्तनमस्तित्वं न हि पूर्वधिया गत"

[श्लो. वा. प्र. २३४] मिति।

उपमानं तु नगरस्थपूर्वानुभवानुसारेणोत्पद्यमानं नाधिकं गृण्हाति। केचितु "प्रसिद्धसाध्यसाधर्म्यात्साधनमुपमान"(१)मित्याहुस्तन्न। किं गवयस्वरूपालम्बनमेतत् ज्ञानमभ्युपगम्यते तद्गतगोसादृश्यालम्बनं वा। नाद्यः इन्द्रियसन्निकर्षोत्पन्नत्वेन तस्य प्रत्यक्षत्वात्। नद्वितीयः अतिदेशवाक्यादेव गवयगतत्वेन गोसादृश्यस्यावगतत्वेन तज्ज्ञानस्य स्मृतित्वात्। सादृश्यविशिष्टगवयग्राहकत्वेन स्मृतिप्रत्यक्षाभ्यामतिरेक इति चेत्। न उक्तदोषानतिवृत्तेः। यद्यतिदेशवाक्यार्थविज्ञानादाधिकार्थानवगमस्तर्हि गवये स्मृतिरूपमेवैतत् ज्ञानं स्यात् अधिकार्थावभासे त्विन्द्रियजन्यत्वात्प्रत्यक्षत्वमिति। स्मरणान्तरितेन्द्रियव्यापारं कथं प्रत्यक्षमिति चेत्। न। इन्द्रियसम्बद्धमात्रस्यैव प्रत्यक्षत्वात्। किञ्च श्रुतातिदेशवाक्यानामित्यपि न वाच्यं अश्रुतातिदेशवाक्यानामपि वने गवयदर्शनोत्तरकालं गोसदृशोऽयमिति ज्ञानोत्पत्तिदर्शनात्। अथाश्रुतातिदेशवाक्यानामयं स गवय इति संज्ञानुसन्धानेन ज्ञानं नोत्पद्यते? मानाम गवयसंज्ञावेदिष्ट, उपमानप्रमेयं तु गोसादृश्यविशिष्टं गवयं विदन्त्येव। ननु संज्ञासंज्ञिसम्बन्धपरिच्छेद एवोपमानफलम्, न चाश्रुतातिदेशवाक्यार्थस्य तथा प्रतिपत्तिरस्ति। नैतदपि युक्तम्। अतिदेशवाक्यादेव सम्बन्धावगतिसम्भवेनास्योपमानफलत्वासम्भवात्। अत्रोच्यते। गवयदर्शनादेतत्सदृशो नग-

(१) गौतमसू० अ० १ आ० १ सू० ६।

किं पुनः सादृश्यम् ?, अर्थान्तरयोगिभिः सम्ब-

रस्थो गौरिति यद्विज्ञानं तदेवोपमानं, तस्य च स्मर्यमाणैव गौर्गवयसादृश्यविशिष्टा प्रमेयं स्मर्यमाणगोगतं वा गवयसादृश्यं प्रमेयम्। यद्यपि गवये सादृश्यं प्रत्यक्षेणावगतं गौश्च स्मर्यते तथापि विशिष्टस्याऽन्यतोऽसिद्धेरुपमानप्रमाणता । यथाहि प्रत्यक्षदृष्टेऽपि पर्वतादौ स्मर्यमाणे च वन्हौ विशिष्टविषयत्वेनाऽनुमानस्य प्रमाणत्वमेव मुपमानस्यापि, यथा च तत्राग्निसामान्यमेवानुमीयते न विशेषस्तथाऽत्र सादृश्यमात्रविशिष्टस्यैवोपमेयत्वमिति । तस्मादेवंलक्षणकत्वादुपमानमपि न व्यभिचरति । यत्र तु व्यभिचारस्तदुपमानमेव न भवति बाधकज्ञानेनाभासत्वात् यथा पलालकूटस्य गजादिसादृश्यं समीपस्थस्य तत्र बाधदर्शनात् । ननु सादृश्यं नाम न किञ्चिद्वस्तु धर्मिणो भिन्नमभिन्नं वा सम्भवति— आद्ये पृथगुपलब्धिप्रसङ्गात्, अभेदे तन्मात्रतापातात् पुरःस्थितवस्तुगतं च सादृश्यमगृहीतप्रतियोग्यपि जातिवद्गृह्येत । प्रतियोग्यपेक्षमेव सादृश्यं सदेति चेत् । न । उत्पत्तौ ज्ञप्तौ च तदपेक्षाभावात् । मृतेऽपि देवदत्ते तत्सादृश्यं यज्ञदत्तस्य निष्पद्यते ऽवगम्यते च अतः कल्पितमेव तदवस्तुरूपमित्यभिप्रायवान् पृच्छति । किं पुनरिति । उत्तरमाह । अर्थान्तरेति । जात्यन्तरयोगिभिरवयवसामान्यैर्यो जात्यन्तरस्य योगस्तत्सादृश्यं न धर्मिस्वरूपमात्रं, न चागृहीते गवि तत्सम्बन्धिनां सामान्यानां ग्रहणं सम्भवति अतोऽवश्यं प्रतियोगिग्रहणापेक्षेति भावः । यदुक्तमुत्पत्तौ ज्ञप्तौ वा प्रतियोग्यपेक्षा न सम्भवति मृतेऽपि तन्निष्पत्तेरिति । तत्र ब्रूमः नोभयत्रापि प्रतियोगी सत्तयोपकरोति

न्धिसामान्यैरर्थान्तरस्य तादृशयोगः सादृश्यम्, यथा गोजातियोगिभिः कर्णाद्यवयवसामान्यैर्गवयजातेर्योगो गवयस्य गोसादृश्यम्, गवयसंयोगिभिश्च गोर्योगस्त-

---

किन्तु स्वसम्बन्धिसामान्ययोगितया स्मर्यमाणसादृश्यावगतावुपयुज्यत इति। यदपि सादृश्यमभिन्नं भिन्नं वेति विकल्पितं तदपि भेदाभेदाङ्गीकारेण परिहृतम्। लक्षणार्थं विवृणोति । यथेति । एतच्च सादृश्यं सदृशप्रत्ययोत्पादकत्वेन गवयसदृशेन यजेतेत्येवमादिचोदनार्थनिष्पादकत्वेन चार्थक्रियाकारित्वाद्वस्त्वेवेति भावः । अवयवग्रहणं च धर्ममात्रोपलक्षणार्थं जातिग्रहणं चोपलक्षणान्तरप्रदर्शनार्थमतोऽग्निरिव माणवको यज्ञदत्तसदृशश्च देवदत्त इत्यपि सिद्ध्यति। यत्र पुनरवयवयोः सादृश्यं यथा पद्मदलाक्षीत्यत्र पद्मस्याक्ष्णोश्च तत्रापि तयोः स्वावयवसामान्ययोग एव सादृश्यम् । यदपि गुणयोः सादृश्यं यथा केतकीगन्धसदृशः सर्पगन्ध इति तत्राप्यवयविगुणानां अवयवगुणसामान्ययोगः सादृश्यं, कर्मणामपि स्वसम्बन्धिद्रव्यदेवतासामान्ययोग इति। एवं जात्यादिसामान्यैरपि व्यस्तैः समस्तैर्वा विचित्रं सादृश्यमूहनीयम्। यथाहुः—

"एवं जातिगुणद्रव्यक्रियाशक्तिस्वधर्मतः ।
एकैकद्वित्रिसामस्त्यभेदादेतस्य चित्रता" इति। (श्लो.वा.उप.२०)

ननु सामान्यभूयस्त्वमेव सादृश्यमस्तु किं योगग्रहणेन । न । योगं विना तदप्रतीतेः गोजातीयावयवसामान्ययुक्ता तु गवयजातिः सादृश्ययुक्ता गृह्यते इति योग एव सादृश्यावगमात्। यद्यपि यमयोर्जात्यन्तरं नास्ति तथापि जात्यन्तरग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वात् सादृश्यं सम्भवति । न चैकरूपं सामान्यं क्वचिद्भूयसां

त्सादृश्यम् । अत एव च सामान्यभूयस्त्वाल्पत्ववशेन सादृश्यप्रकर्षाप्रकर्षौ–सुसदृशमीषत्सदृशमिति । ये तु सामान्ययोगातिरिक्तमन्यदेव तत्त्वं सादृश्यं मन्यन्ते, तेषां प्रकर्षाप्रकर्षभेदः किंनिमित्त इति चिन्तनीयम् । नच तत्त्वान्तरत्वे प्रमाणमपि किंचिदस्तीत्यास्तां तावत् ।

न चेदमुपमानं प्रत्यक्षान्तर्गतम्, अनिन्द्रियसन्निकृष्टत्वान्नगरस्थस्य गोः । न चानुमानम्, अगृहीतसम्बन्धस्याप्युपजायमानत्वात् । एवं किलानुमीयेत गौर्गवयसदृशो गवयसादृश्यप्रतियोगित्वाद् यद् यत्सादृश्यप्रतियोगि तत् तत्सदृशं दृष्टं यथा यमलयोरन्यतर-

---

क्वचिदल्पीयसां च दर्शनात् अनित्यं ह्येतत् गोत्वादिसामान्यस्यैवानेकाश्रयत्वेन नित्यत्वोपपत्तेः । अथ वा सर्वमेव सामान्यं नित्यं देशान्तरादिषु क्वचिदाश्रयस्य सम्भवात् । ननु व्यासज्य वर्तमानस्य कथमेकत्र ग्रहणम् । मैवम् । जातिवदेकैकत्र सादृश्यस्य परिसमाप्तत्वेन द्वयोर्व्यासज्यवृत्त्यभावात् । मतान्तरं निराकरोति । ये त्विति । अन्यदेव– स्वतन्त्रं किञ्चिदित्यर्थः । तेषां मते प्रकर्षाप्रकर्षभेदः प्रतियोग्यपेक्षा च न स्यादित्यर्थः । ननु सादृश्यविशिष्टपिण्डज्ञानस्येन्द्रियजन्यत्वात्प्रत्यक्षत्वमित्याशङ्क्याह । नचेति । ये तु प्रमाणद्वयवादिन औलूक्यादयः साङ्ख्या वा प्रमाणत्रयवादिनो ऽनुमानान्तर्भावं मन्यन्ते तान्प्रत्याह । न चेति । एतदेव विवृणोति । एवमिति । अत्र गवयसादृश्यविशिष्टो गौरनुमेयः तत्र न तावद्गोगतं सादृश्यं लिङ्गं प्रागुपमानात्तद्धर्मत्वेनाप्रतीतेः उपमानप्रमेयत्वात्तस्य । नापि

स्याऽन्यतरेणापि । न चेदं युक्तम्–यौ हि द्वावर्थौ मिथः सदृशौ युगपन्न दृष्टवानेकमेव तु गामुपलभ्य नगरे वने गवयं पश्यति सोऽपि गां गवयसादृश्यविशिष्टामुपमिनोत्येव, तस्मान्नानुमानम् । शाब्दत्वं तु न शङ्क्यमेव, अतः प्रमाणान्तरम्, प्रसिद्धत्वाच्च न परीक्षितव्यम्।

इति उपमानवादः ॥

गवयगतं अपक्षधर्मत्वादिति भावः । अधिकं तु वार्तिके ऽवगन्तव्यम् । द्वावर्थौ– गोगवयरूपौ । पूर्वं मिथः सदृशार्थद्वयदर्शने सत्येव सम्बन्धग्रहणं सम्भवेदिति भावः । अतो गवयसदृशो गौरिति विज्ञानं नानुमानं अगृहीतसम्बन्धस्याऽप्युपजायमानत्वात् प्रत्यक्षवदिति प्रयोगः सूचितः । भेदप्रतिपादनप्रयोजनं च वार्तिककारैरुक्तं तथाहि —

" भिन्नाऽनुमानादुपमेयमुक्ता सौर्यादिवाक्यैरसहापि दृष्टम् ।
सादृश्यतोऽग्न्यादियुतं कथन्तु प्रत्याययेदित्युपयुज्यते नः ॥५२॥
प्रतिनिधिरपि चैवं व्रीहिसादृश्ययोगात्
भवति तदपचारे यत्र नीवारजातौ ।
तदपि फलमभीष्टं लक्षणस्योपमायाः
प्रतिकृतिरपिरपि गौणैर्बाध्यते यत्र चान्यैः ॥ ५३ ॥
यदि सुसदृशमन्यल्लभ्यते तत्र मिथ्या
भवति विसदृशत्वान्मन्दसादृश्ययुक्तम् ॥
मतिरपि हि तथैव द्रागिवोत्पद्यतेऽस्मिन्नितराविषयबोधे सत्यपीत्थं च बाधः" ॥ ५४ ॥ [श्लो. वा. उप.]

इत्युपमाननिरूपणम् ॥

"अर्थापत्तिरपि दृष्टः श्रुतो वाऽर्थोऽन्यथा नोपपद्यत इत्यर्थकल्पना, यथा—जीवतो देवदत्तस्य गृहाभावदर्शनेन बहिर्भावस्यादृष्टस्य परिकल्पना" (शा० भा०)

प्रमितस्यार्थस्यार्थान्तरेण विनाऽनुपपत्तिमालोच्य तदुपपत्तये याऽर्थान्तरकल्पना साऽर्थापत्तिः।

अथ क्रमप्राप्तामर्थापत्तिं लक्षयति। अर्थापत्तिरपीति। अदृष्टस्य परिकल्पनेत्यन्तो भाष्यग्रन्थः। लक्षणभाष्यं व्याचष्टे। प्रमितस्येति। नन्ववगतार्थोऽनुपपद्यमानोनावश्यमर्थान्तरं कल्पयति न ह्यङ्गुल्यग्राधिकरणा हस्तियूथशतानुगतिरर्थान्तरं कल्पयतीत्याशङ्कानिराकरणार्थं प्रमितस्येत्युक्तम्। प्रमाणाऽवगतोऽर्थोऽनुपपद्यमानोऽवश्यमर्थान्तरं कल्पयतीत्यर्थः। ननु दृष्टशब्दस्य प्रमितमात्रवचनत्वाच्छ्रुतोवेत्यनर्थकम्। नैष दोषः। श्रुतार्थापत्तेः प्रमाणग्राहिणीत्वेनार्थविषयाया दृष्टार्थापत्तेर्वैलक्षण्यप्रदर्शनार्थं भेदेनोपादानम्। प्रमितस्येत्यनेन प्रमाणषट्कपूर्विकाऽर्थापत्तिः सूचिता। तत्र प्रत्यक्षपूर्विका यथा प्रत्यक्षतोवगताद्दाहाद्वह्नेर्दाहशक्तिकल्पना। देशान्तरप्राप्तिलिङ्गकेनानुमानेनादित्ये गतिमनुमाय तदन्यथानुपपत्त्या गमने शक्तिरप्यस्तीति यद्विज्ञानं साऽनुमानपूर्विकाऽर्थापत्तिः। शब्दपूर्विका तु श्रुतार्थापत्तिरेव। यथा पीनोदेवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इति श्रुते रात्रिभोजनकल्पना। गवयदर्शनादेतत्सदृशो गौरित्युपमानेन गवि गवयसादृश्यमुपमानात्तदन्यथानुपपत्त्योपमानज्ञानं प्रति ग्राह्यशक्तिरस्यास्तीति यद्विज्ञानं सोपमानपूर्विका। अभिधानानुपपत्तिप्रभवयाऽर्थापत्त्या शब्दस्य वाचकशक्तिं कल्पयित्वा पुनस्तदनुपपत्त्या शब्दस्य नित्यत्वकल्पना स्यादर्थापत्तिपूर्विका।

यद्यनुपपन्नादुपपादककल्पनाऽर्थापत्तिः ?, अनुमानमेव तर्हि ? तत्रापि वह्निमन्तरेणानुपपन्नाद्धूमाद्वह्निः कल्प्यते।

स्यादेवम्—यद्यनुपपन्नं गमकं स्यात् ? इह तु यन्नोपपद्यते तदेव गम्यम्—गृहाभावेन हि विना बहिर्भावो नोपपद्यते। किमिदानीमुपपादकादनुपपन्ने बुद्धिरर्थापत्तिः ?। को दोषः ?। न खलु कश्चिद्दोषः—किंत्वसौ नैवास्ति, नह्युपपादकदर्शनादनुपपन्नार्थे बुद्धिर्भवति, यदि स्यात्, वृक्षत्वदर्शनाच्छिंशपात्वं कल्प्येत, वृक्षत्वेन विना शिंशपात्वस्यानुपपत्तेः, तस्मा-

---

प्रत्युच्चारणं तु शब्दान्यत्वे सत्यस्मिन् गृहीतसम्बन्धेऽन्यस्य वाचकत्वं न स्यात्। सादृश्ये न तदर्थप्रतिपादकत्वाभ्युपगमे लिङ्गाभासोत्पन्नविज्ञानवदप्रमाणं स्यात्। नचाऽत्र सदृशप्रतीतिरस्ति तत्त्वेनैव प्रत्ययात् अतोवाचकशक्त्यनुपपत्त्या नित्यत्वकल्पनम्। अभावपूर्विका त्वर्थापत्तिर्भाष्यकारेणैवोदाता जीवतो देवदत्तस्येत्यादिना। अर्थापत्त्यन्तराणामप्युदाहरणप्रपञ्चः पक्षदोषावसरे बृहट्टीकायां वार्तिककारैर्दर्शितः। ननु भाष्यकारेणाभावपूर्विकाया एवोदाहरणात् वार्तिके कथमुदाहरणप्रपञ्चः। नैष दोषो भाष्योदाहरणस्य सर्वसूचनार्थत्वात्। अनुमानेऽन्तर्भावं शङ्कते। यदीति। परिहरति। स्यादेवमिति। अतोऽनुमानवैषम्यमिति भावः। गूढाभिसन्धिः पृच्छति। किमिति। आशयमविद्वानङ्गीकारेण परिहरति। को दोष इति। शङ्किता स्वाशयमुद्घाटयति। न खल्विति। एतदेवोपपादयति। न हीति। प्रकृतं निगमयति। तस्मादिति।

दनुपपन्नमेव गमकं नोपपादकम्।

अथोच्यते—नाऽविनाभावेनानुपपत्तिरित्युच्यते किं तु संशयापत्तिः, यस्य हि जीवनं गृहसम्बन्ध्येव प्रायशोऽवगतं तस्य गृहाभावे दृष्टे जीवनं सांशयिकं भवद् बहिर्भावकल्पनया समाधीयते, ततश्च प्राग् बहिर्भावकल्पनाया जीवनस्य संदिग्धत्वान्न लिङ्गत्वं, न हि सन्दिग्धं लिङ्गं भवति। जीवनरहितं च गृहाभावमात्रं मृतेऽपि सद्भावादऽनैकान्तिकं न बहिर्भावमनुमापयितुमलम्, अतोऽनुमानासम्भवात्प्रमाणान्तरमेवेदम्। यथा चानुमाने निश्चितं गमकम्, एवमऽर्थापत्तौ सान्दिग्धं गमकमिति दर्शनबलादभ्युपगम्यते। संशयश्चात्र पूर्वदृष्टरूपविसंवादात्।

तदिदमसम्बद्धम्—न हि सांदिग्धे जीवने बहिर्भावः शक्यते कल्पयितुम्, कथं हि 'जीवति वा मृतो देवदत्तः' इति संदिहानस्तस्य बहिर्भावं कल्पयेत्, न हि भावाऽभावसंशयस्य बहिर्भावकल्पनयाऽपनोदः संभवति। सर्वत्र हि संशयस्य निदानोच्छेदादु-

---

अतो ऽनुमानमेवैतदिति भावः। अत्र सिद्धान्तिनः परिहारमनुभाषते। अथेति। संशयमुपपादयति। यस्येति। किमेतावता दूषणमत आह। ततश्चेति। ननु यथा सन्दिग्धं न लिङ्गमेवं गमकमपि न भविष्यत्यत आह। यथेति। सन्दिग्धमेव जीवनं स्वसमाधानार्थं बहिर्भावं कल्पयति इदमेवास्य गमकत्वमितिभावः। पूर्वदृष्टरूपं— जीवनस्य गृहसम्बन्धित्वम्। दूषयति। तदिदमिति। अशक्यतामेवाह। कथं हीति। केन तदपनोद इत्या-

च्छेदो भवति । अन्यतरपक्षावधारणाद्वा ।

न च बहिर्भावकल्पनया तावन्निदानोच्छेदः, जीवनस्य प्रायेण गृहसम्बन्धित्वात् तद्विपर्ययोऽत्र संशयहेतुत्वेनोपन्यस्तः, न चासौ बहिर्भावे कल्पिते समुच्छिद्यते, प्रत्युत विपर्यय एव दृढमवस्थाप्यते । न चाऽन्यतरपक्षावधारणमपि विद्यते—जीवनभावाभावौ ह्यत्र संदिह्येते न चानयोरन्यतरस्यापि बहिर्भावकल्पनया निर्णयो भवति, अन्यद्धि जीवनम्, अन्यश्च बहिर्देशसम्बन्धः ।

न च गृहाभावनिबन्धनाऽर्थापत्तिर्जीवननिर्णयायाऽलं भवति । न ह्येवं सम्भवति—यस्माद्देवदत्तो गृहे नास्ति तस्माज्जीवतीति । प्रत्युत पूर्वनिश्चितमेव जीवनं गृहाभावादेव संदिग्धं कथं तत एव निर्णीयते । न हि संशयहेतुरेव निर्णयहेतुर्भवति । तस्माज्जीवनं संदिग्धम्, तत्तावदऽन्यतो निश्चित्य पश्चाद्बहिः सम्बन्धः कल्पयितव्यः—यस्माद्देवदत्तो जीवति गृहे च नास्ति तस्मान्नूनं बहिरवस्थित इति । न तु संदिह्यमाने जीवने तत्कल्पनं सम्भवति,—यस्मादविद्यमानो गृहे जीवति वा न वा तस्माद्बहिः स्थितः इत्यसम्बद्धमेव स्यात् । तस्माद्बहिर्भावनियतं गृहाभा-

---

काङ्क्षायामाह । सर्वत्रेति । आद्यं निराचष्टे । नचेति । प्रत्युतेति । बहिर्भावे कल्पिते गृहसम्बन्धित्वविपर्ययरूपः संशयहेतुरेव दृढमवस्थाप्यत इत्यर्थः । द्वितीयं निराचष्टे। नचेति । असम्भवं दर्शयति। यस्मादिति। असम्बद्धत्वादेव न सम्भवतीत्यर्थः। निगमयति।

वसहितं जीवनं निश्चित्य बहिर्भावः कल्प्यत इत्यनु-
मानमेवेदं न प्रमाणान्तरमिति। अत्राभिधीयते-

न तावद् गृहाभावमात्रं लिङ्गं मृतेऽपि सम्भवात्। न जीवनमात्रं गृहेऽपि सद्भावात्, अतो जीवनसंसृष्टो गृहाभावो लिङ्गमिति वक्तव्यम्, प्रथमं च लिङ्गमवगम्य पश्चाल्लिङ्ग्यनुमानेन भवितव्यम्, न तु लिङ्गावगमसमय एव लिङ्ग्यवगमः। अत्र च न बहिर्भावावगममन्तरेण गृहाभावो जीवनं च संसृष्टं प्रत्येतुं शक्यते विरोधात्। जीवता ह्यवश्यं गृहे वा बहिर्वा स्थातव्यमित्यसंदिग्धम्, अतश्च बहिर्भावमनन्तर्भाव्य जीवनगृहाभावौ समुच्चित्य प्रतिपद्यमानस्येदृशी प्रतिपत्तिरापद्यते- देवदत्तो गृहे नावस्थितो गृहे वा बहिर्वाऽवस्थित इति, न चैवं सम्भवति-भावाभावयोरेकत्र देशे समुच्चेतुमशक्यत्वात्। अतोऽवश्यं देशभेदेनैव देवदत्तस्य भावाभावौ समुच्चेतव्यौ। तेन भावाभावसंसर्गबुद्ध्यैव बहिर्भावस्य बुद्धत्वान्न पश्चा-

---

तस्मादिति। समाधत्ते। अत्रेति। ततः किमत आह। प्रथममिति। नत्विति। कार्यकारणबुद्ध्योर्यौगपद्यायोगादिति भावः। नन्वागमेन जीवनस्य निश्चितत्वात्तत्संसृष्टो गृहाभावः पूर्वमेवावगतो लिङ्गं भविष्यतीत्याशङ्क्याह। अत्रेति। सत्वासत्त्वे तावदेकस्मिन् देवदत्ते देशविशेषावनन्तर्भाव्य न शक्येते संसृज्य रोद्धुं अतो ययैव धिया तयोः संसर्गो गम्यते तयैवाभावाक्रान्तत्वात् गृहाद्बहिरेव चैत्रस्य विद्यमानत्वमवगतं भवतीति अतो- हेतुज्ञानकाल एव साध्यस्यापि ज्ञातत्वात् नानुमानस्य किञ्चि-

न्न किंचित् प्रमेयमस्ति, आह च—

"विद्यमानत्वसंसृष्टगेहाभावधियाऽनया ।
गेहादुत्कालिता सत्ता बहिरेवावतिष्ठते" (श्लो. वा. अर्था. २१) इति ।

ननु प्रमाणान्तरत्वेऽपि जीवनमात्रस्य गृहाभावमात्रस्य वाऽवगमकत्वाऽभावात् संसृष्टमुभयं गमकमित्यङ्गीकर्तव्यम्, संसृष्टधियैव च बहिर्भावस्य बुद्धत्वान्न पश्चात् किं चित्प्रमेयमवशिष्यत इति तुल्योयं दोषः ।

उच्यते— इयमेव संसृष्टधीरर्थापत्तिरित्यवगम्य शा

त्प्रमेयमस्तीति पिण्डितार्थः । अत्रैव वार्तिकमुदाहरति । आह चेति । एतच्छ्लोकान्तरस्योत्तरार्द्धं ग्रन्थकारेणात्र योजितं तुल्यार्थत्वात् । अत्र वार्तिककारैः—

"बहिर्देशविशिष्टेऽर्थे देशे वा तद्विशेषित"

इत्यादिना ग्रन्थेन बहिर्देशविशिष्टे चैत्रे तद्विशिष्टे वा बहिर्देशेऽनुमेये गृहे चैत्राभावस्य वा लिङ्गत्वं स्यात् चैत्राभावविशिष्टस्य वा गृहस्येत्यादयोऽनेके विकल्पा उपक्षिप्ता दूषिताश्च, ते ग्रन्थविस्तरभयान्न लिखिताः । एवं तर्ह्यनुमानवदर्थापत्तेरपि न किञ्चित्प्रमेयमस्तीति चोदयति । नन्विति । अनुमानएव प्रमेयानुप्रवेशित्वं नाम दूषणं तत्र ह्यर्थादर्थान्तरप्रतीतिः सम्बन्धबलेनानुपपत्त्या धूमदर्शने सत्यप्यगृहीतसम्बन्धस्य वह्निप्रतिपत्तेरभावात् । इह तु प्रमाणद्वयप्रतिपन्नयोरेकाधिकरणयोर्भावाभावयोः संवेदनार्थमेव बहिर्भावाख्यप्रमेयानुप्रवेश इति न दोष इत्याशयवान् परिहरति । उच्यत इति । ननु प्रमितस्यार्थस्यार्थान्तरेण विनाऽनुपपत्तिमालोच्य तदुपपत्तये याऽर्थान्तरकल्पना साऽर्थाप-

स्यतु भवान्। किं पुनस्तस्याः कारणम्?, द्वयोर्गृहाभावजीवनयोः परस्परप्रतिघात इति ब्रूमः। यथा खल्वेकेन 'नद्यास्तीरे फलानि सन्ति' इत्युक्ते परेण च 'न सन्ति' इत्युक्ते बलाबलविशेषमजानानः श्रोता मिथः प्रतिहतमुभयं बुद्ध्यते, न चान्यतरदपि त्यक्तुं ग्रहीतुं वा शक्नोति, तथापि तु न सत्त्वासत्त्वे समुच्चिनोति विरोधात्।

एवमिहापि 'गृहे वा बहिर्वाऽवास्थितो देवदत्तः' इति केन चित्प्रमाणेन प्रतीतम्, अन्येन च 'गृहे नास्ति'

त्तिरित्युक्तं कथमिदानीं संसृष्टधीरेवार्थापत्तिरित्युच्यते। सत्यम्। अत्रापि बहिर्भावरूपार्थान्तरकल्पना तास्वेव। किन्त्ववगतजीवनाविशिष्टगृहाभावोपपादकत्वेनैव तज्ज्ञानं न स्वातन्त्र्येण। नन्वत्रापि गृहाभावस्य बहिर्भावेन नियतत्वादविनाभावेन प्रतिपत्तेरनुमानमेवास्तु। मैवम्। अगृहीताविनाभावस्यैव प्रतिपादकत्वेनानुमानत्वाभावात्। अस्तुवाऽर्थापत्त्या गृहाभावबहिर्भावयोः सम्बन्धेऽवगते पश्चादनुमानं न विरोधः कश्चित्। तदुक्तं—

"तेन सम्बन्धवेलायां सम्बन्ध्यन्यतरो ध्रुवम्।
अर्थापत्त्याऽवगन्तव्यः पश्चादस्त्वनुमानता" [श्लो. वा. अर्था. ३३]

ननु संसृष्टधीरर्थापत्तेः कारणं सैव चेदर्थापत्तिस्तदा तत्कारणमतिरिक्तं वाच्यं नच तत्सम्भवतीत्याशयेन पृच्छति। किं पुनरिति। उत्तरमाह। द्वयोरिति। प्रतीघातमेव दृष्टान्तेन विवृणोति। यथेति। दार्ष्टान्तिके सङ्क्रमयति। एवमिति। तर्हि दृष्टान्तवदत्रापि परस्परप्रतिघातान्नार्थान्तरकल्पनोदेष्यतीत्याश-

इति, तदुभयं समुच्चितं परस्परप्रतिघाति प्रतीयते, सोऽयं प्रतिघातो न फलसद्भावाऽसद्भाववदऽसमाधेयः, किंतु बहिर्भावकल्पनया समाधातुं शक्यत इत्येतावान् विशेषः, तेन प्रमाणसिद्धयोर्द्वयोरर्थयोः परस्परं प्रतिघातोऽर्थान्तरकल्पनया समाधेयत्वेनालोच्यमानोऽर्थापत्तेः कारणम् । तत्समाधानाय चार्थान्तरकल्पनाऽर्थापत्तिः प्रमाणान्तरऽमनुमानात् । यश्चायं प्रतीतस्य प्रमाणान्तरेण प्रतिघातः स एवाऽर्थानुपपत्तिरित्युच्यते ।

भवत्वऽर्थापत्तिः प्रमाणम्, अनुमानं त्वर्थापत्तावेवाऽन्तर्भवति, तथा हि— यत्र यत्र धूमस्तत्राग्निरित्यवगतं पर्वतस्य च धूमवत्ताऽवगता यदि पर्वतेऽग्निर्न स्यात्तदा धूमवत्ता वा मिथ्या स्यात् सर्वधूमवतां वा ऽग्निमत्त्वं मिथ्या स्यात्, कथं तदुभयमप्यऽमिथ्या स्यादित्यग्निमत्त्वं कल्प्यत इत्यर्थापत्तिरेषा ।

स्यादेवं यदि सर्वधूमवतामग्निमत्त्वमनुमानादऽन्येनावगतं स्यात् ? न त्वेवमस्ति—दृष्टान्तधर्मिष्वेव हि धूमस्याग्निनियमो ऽवगतो न सर्वत्र, अनुमानात्तु सर्वधूमवतामाग्निमत्ताऽवगतिरित्युक्तम् । न च दृष्टान्तधर्मिष्वेवावगतस्याग्निनियमस्य सर्वधूमवदाग्निमत्तां

क्काह । सोऽयमिति । समाधेयत्वात्तद्विलक्षणोऽयंप्रतीघात इति भावः । फलितमाह । तेनेति । कार्यकारणयोर्विवेकंदर्शयति । यश्चेति । यद्येवंरूपाऽर्थापत्तिस्तर्ह्यनुमानस्य तत्रान्तर्भावः प्राप्नुयादिति शङ्कते । भवत्विति । समाधत्ते । स्यादेवमिति । अर्थापत्तेः

विना कश्चिद्विरोधो येनार्थापत्तिः स्यात् । तस्माद्-सङ्कीर्णविषयत्वादऽनुमानमपि प्रमाणान्तरमऽर्थापत्तिरपि ।

सिद्धे च द्वयोः प्रामाण्ये येन नाम सर्वधूमवतामग्निमत्त्वमनुमानेनाऽवगतं तस्य पर्वतादिषु धूमदर्शनाद् यदाग्निविज्ञानं तद् द्वेधापि सम्भवति—दृष्टान्तपरिदृष्टनियमस्मरणाद्वाऽनुमानम्, प्रतिघातालोचनया वाऽर्थापत्तिः, तस्मादर्थापत्तिः प्रमाणान्तरम् ।

यापि क्वचिदवस्थितस्य देवदत्तस्यान्यत्र सर्वत्राऽभावप्रतिपत्तिः साप्यऽर्थापत्तिः, तथा हि— मूर्तस्यार्थस्य युगपत् कार्त्स्न्येनाऽनेकदेशसम्बन्धो न घटत इति स्वशरीरेऽवगतं—स्वशरीरस्य हि क्वचिदवस्थितस्य ततोऽन्यत्र सर्वत्राभावो द्रष्टयाऽदर्शनेनावगतः, अतोऽन्यस्यापि देवदत्तादेर्युगपदनेकदेशसम्बन्धो नास्तीत्यनुमीयते । ततो देवदत्तं क्वचित्प्रत्यक्षेणावगच्छन् युगपदनेकदेशाऽसम्बन्धं चानुमानेनावधारयन्नुभयोपपत्तये देशान्तरेषु सर्वेष्वभावं कल्पयति ।

नन्वनुमानमेवेदं सम्भवति— देवदत्तोऽधुना सर्वत्र नास्ति गृहेऽवस्थितत्त्वाद् मद्वदिति । सत्यम्, देवदत्तेन सहैकदेशावस्थितस्य सम्भवति, यस्तु क्वचिद्-

---

पूर्वमेवानुमानप्रवृत्तेर्न विषयसङ्कर इति भावः । निगमयति । तस्मादिति । सत्यमिति । अत्र भावाभावौ सम्बन्धिनौ । तत्र परिमितदेशकालत्वाच्छक्यते ग्रहीतुं अभावस्त्वनन्तदेशकालवर्ती न कथञ्चिद्ग्रहीतुं शक्यते अतः साहित्यग्रहणासम्भवादनुमा-

गृहेऽवस्थितस्तदनन्तरगृहमप्यऽतीत्य तृतीये गृहे देवदत्तं केन चित्प्रमाणेनावगतवान् स तद्गृहातिरिक्ते मध्यगृहे देशान्तरेषु च सर्वेष्वभावं देवदत्तस्य केन लिङ्गेन प्रतीयात् ? ।

अथ क्वचिद् देवदत्तं पश्यन् तद्देशव्यतिरिक्ते च प्रत्यासन्नेदेशे तदभावमवगच्छन्नऽन्येषामपि सर्वदेशानां प्रत्यासन्नदेशवत् तद्देशव्यतिरिक्तत्वात् तच्छून्यतामऽनुमिमीते !, तत्रापि–

" विरुद्धाव्यभिचारित्वं तद्वदेव हि गम्यते ।
समीपदेशाभिन्नत्वाच्चैत्राधिष्ठितदेशवत् ॥ "
(श्लो० वा० अर्था० ४५)

नमितिभावः । हेत्वन्तरेणानुमानं शङ्कते । अथेति । न सर्वदेशगतेनाभावेन नियमं ब्रूमः किन्तु देवदत्ताधिष्ठितदेशव्यातिरिक्ततया तच्छून्यत्वमनुमीयत इति शङ्कार्थः । अयमत्र प्रयोगः विवादपदं देशान्तरं देवदत्तशून्यं देवदत्ताधिष्ठितदेशव्यतिरिक्तत्वात् देवदत्ताधिष्ठितप्रत्यासन्नदेशवदिति । एतदपि वार्तिकोक्तदूषणेनैव दूषयति । तत्रापीति । तद्वदिति । चैत्रयुक्तमित्यर्थः । प्रयोगश्चैवं--देशान्तरं देवदत्तयुक्तं देवदत्ताधिष्ठितसमीपदेशव्यतिरिक्तत्वात् तदधिष्ठितदेशवदिति विरुद्धाव्यभिचारित्वं दूषणमुक्तमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति न तावद्देवदत्तसंयुक्तदेशव्यतिरिक्तत्वादिति हेतुः सम्भवति सन्दिग्धत्वात् देशान्तराण्यपि तत्संयुक्तानि न वेत्येतदेवात्र विचार्यते । कथं तेषां तत्संयुक्तदेशाद्व्यतिरेकः सिद्धः अप्रयोजकश्चायं साध्यव्यतिरेकस्यापि साधयितुं शक्यत्वादिति । उपसंहरति । तस्मादिति ।

इतिवार्तिक एव दूषणमुक्तम्। तस्मादर्थापत्तिरेवेयम्। एतेन बीजादिष्वङ्कुरजननशक्तिकल्पना व्याख्याता।

किं पुनः शक्तिकल्पनां विना नोपपद्यते?। बीजादिषु सत्स्वऽङ्कुराद्युत्पत्तिदर्शनात् असत्सु चादर्शनाद्बीजादीनामङ्कुरादिकारणत्वमवगम्यते, सत्स्वपि बीजेषु मूषिकाघ्रातेष्वङ्कुरानुत्पत्तेरकारणत्वं प्रतिभासते, सोयं कारणत्वाकारणत्वयोर्विरोधः शक्तिकल्पनया समाधीयते—नूनमस्त्यऽतीन्द्रियमपि रूपं यद्भावात् कदा चिदङ्कुरोत्पत्तिः, यस्य च मूषिकाघ्राणेन नाशात् कदाचिदनुत्पत्तिरिति कल्प्यते। घ्राणाभावोप्यङ्कुरस्य कारणं घ्राणे च सति तदभावादेवाऽनुत्पत्त्युपपत्तेरलं शक्तिकल्पनयेति चेत्? न, घ्राणक्रियायाः क्षणिकत्वात् तदुत्तरकालं तदभावे सत्यप्यङ्कुरानुत्पत्तेः

प्रागभावः कारणं न प्रध्वंसाभाव इति चेत्?, न। अभावत्वाविशेषात्, न हि प्रागभावप्रध्वंसाभा-

---

अन्यत्राप्यर्थापत्तिमतिदिशति। एतेनेति। एतदेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति। किं पुनरिति। प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वं शङ्कते। घ्राणाभाव इति। परिहरति। नेति। प्रतिबन्धकाभावे सत्यपि कार्यानुत्पत्तेस्तस्याकारणत्वमित्यर्थः। विशेषं शङ्कते। प्रागभाव इति। परिहरति। नेति। प्रतिबन्धकाभावत्वेनैव कारणता वक्तव्या विशेषविवक्षायां गौरवापत्तेरिति भावः। बीजस्वरूपे तत्कल्पनायां नियामकमाह। बीजस्येति। उक्तमर्थमन्यत्राति-

वयोः प्रागूर्ध्वकालभेदं मुक्त्वा किंचिदपि रूपवैलक्षण्यमस्ति, न चाऽविलक्षणे कारणे कार्यवैलक्षण्यं सम्भवति। प्रागभावस्य प्रध्वंसाभावाद्विलक्षणमस्ति रूपमिति चेत्? कल्प्यमेवं सति किंचित्, तच्चाभावे कल्प्यतां बीजस्वरूपे वेति— बीजस्य साक्षादङ्कुरकारणत्वात् तत्रैव कल्पयितुं युक्तम्। एवं यागादेरपूर्वस्वर्गादिसाधनशक्तिकल्पनमूहनीयम्।

कथं पुनः शक्तिमति यागे विनष्टे निराधारा शक्तिरवतिष्ठते?, न निराधारा भविष्यति–आत्माधारत्वात्। कथमन्यशक्तिरन्यत्र स्यात्?, तथा ऽवगमात्, नावश्यं स्वाश्रयैव शक्तिरिति नियमोऽस्ति, सा हि कार्यतः कल्प्यमाना यत्रैव कार्याय कल्पते तद्गतैव कल्प्या। सा चेयमपूर्वाख्या शक्तिर्यागाश्रया सती यागविनाशान्न स्वर्गनिष्पत्तये पर्याप्नुयादित्यात्माश्रया कल्प्यते। यथाह—

"शक्तिः कार्यानुमेयत्वाद् यद्गतैवोपयुज्यते।
तत्रैव साऽभ्युपेतव्या स्वाश्रयाऽन्याश्रयापि वा*"इति।

कथमात्माश्रया सती यागशक्तिरिति व्यपदिश्यते?। तस्य हि फलसाधनत्वमुपपादयितुं सा कल्प्यते तावता तच्छाक्तित्वम्। लोकेऽपि प्रसिद्धमेत-

---

दिशति। एवमिति। नियमाभावे कारणमाह। सा हीति। अस्त्वेवं प्रकृते किमायातमत आह। सा चेति। अत्रैव वार्तिककृत्सम्मतिमाह। यथाहेति। तर्ह्यात्मशक्तिरित्येव वक्तव्यं न

---

* तन्त्रवार्तिकम् २ अ. १ पा. ५ सू०।

त—तैलपानसामर्थ्याच्चिरवृत्तेपि तस्मिन् बलपुष्ट्यादित-
कमद्य मे जातमिति लौकिका व्यवहरन्ति, तस्माद-
नवद्यम् ।

दृष्टग्रहणेनैव प्रतीतिमात्रग्रहाच्छ्रौतस्यापि ग्रहणे
सिद्धे श्रुतार्थापत्तेः प्रमाणग्राहिणत्विेन दृष्टार्थापत्तितो

यागशक्तिरिति चोदयति । कथमिति । समाधत्ते । तस्येति ।
एवं प्रसक्तानुप्रसक्तं परिसमाप्येदानीं लक्षणगतश्रुतपदव्यावर्त्य-
माह । दृष्टेति । एतच्च व्याख्यातपूर्वम् । नन्वत्र वार्तिककारैः—

"पीनोदिवा न भुङ्क्ते चेत्येवमादिवचः श्रुतौ ।
रात्रिभोजनविज्ञानं श्रुतार्थापत्तिरुच्यत"(श्लो.वा.अर्था.५१)

इत्यनेनार्थविषयता दर्शिता तत्कथं प्रमाणग्राहिणीत्वमुच्य-
ते । अथ—

"दृष्टः पञ्चभिरप्यस्माद्भेदेनोक्ता श्रुतोद्भवा ।
प्रमाणग्राहिणीत्वेन यस्मात्पूर्वविलक्षणा"(श्लो.वा.अर्था.२)

इत्युपक्रमवार्तिकपर्यालोचनया प्रमाणग्राहिणीत्वमुच्येत
तर्हि वार्तिकमेव पूर्वापरविरुद्धम् । नैष दोषः । अर्थविषयत्वस्य
मतान्तराभिप्रायेणोक्तत्वात् । अत एवानन्तरं तस्याः प्रमाणग्रा-
हिणीत्वप्रदर्शनार्थं विप्रतिपत्तिरुपन्यस्ता ।

"तामर्थगोचरां केचिदपरे शब्दगोचराम् ।
कल्पयन्त्यागमाच्चैनामभिन्नां प्रतिजानत"(श्लो.वा.अर्था.५२)

इति । सर्वे चागमान्तर्भूतां मन्यन्त इत्यर्थः । प्रयोजनं
चागमान्तर्भावस्य तत्रैवोक्तम्—

"प्रायशश्चाऽनया वेदे व्यवहारो व्यवस्थितः ।
सोऽवैदिकः प्रसज्येत यद्येषा भिद्यते ततः"(श्लो.वा.अर्था.५३)

अत्र केचित्—दिवा न भुङ्क्ते इति श्रुतस्यैव शब्दस्य रात्रिभोजनप्रतिपादकत्वं कल्पयन्ति । अन्येतु—शब्दान्तरमेव तत्प्रतिपादकमिति । तत्र न तावदाद्यः एकस्य वाक्यस्यानेकार्थताऽयोगात् अन्यथापि रात्रिभोजनप्रतिपत्तेः । किञ्च वाक्यस्य वाचकत्वे स्यादप्यनेकार्थता, न चैतदस्ति, पदार्थान्वयरूपेण हि प्रतीयमानो वाक्यार्थः शब्दशक्तिकल्पनाहेतुर्भवति । न च दिवावाक्यस्य रात्र्यादिपदार्थान्वयोऽस्ति, तस्मात्कल्पितस्य वाक्यान्तरस्यैवायमर्थो न श्रुतस्य । तत्र कल्पितं वाक्यं किं प्रमाणमूलकमिति तावद्विचारणीयम् । न तावदस्य प्रत्यक्षं मूलं अनुच्चारितत्वात् । नानुमानं श्रुतवाक्यस्याश्रुतेन सम्बन्धाग्रहणात् । नाऽपि शब्दगम्यत्वमसम्भवात्—किं दिवावाक्यमेव रात्रिवाक्यस्य वाचकं वाक्यान्तरं वा । नाद्यः वाच्यवाचकयोः सम्बन्धाभावात् । नान्त्यः अनवस्थानात् । वाक्यान्तरस्यापि मूलगवेषणायां पूर्वोक्तदोषानतिवृत्तेः । नाप्युपमानगम्यत्वं श्रुतवाक्येनाश्रुतवाक्यस्य सादृश्याभावात् । अतः पारिशेष्याच्छ्रुतार्थापत्तिरेव रात्रिवाक्ये प्रमाणम्—तथाहि—पीनत्वे सति दिवाभोजनप्रतिषेधस्यात्मलाभो रात्रिवाक्यं विना नोपपद्यत इति तच्छेषत्वेन रात्रिवाक्यं कल्प्यत इति श्रुतार्थापत्तेः प्रमाणविषयत्वेन दृष्टमर्थापत्तिवैलक्षण्यम् । ननु न रात्रिभोजनवाक्यं पीनत्वस्योपपादकं किन्तु भोजनमेव, अतोऽर्थ एव कल्प्यतां किं शब्दकल्पनयेति ? अथवा रात्रिभोजनसद्भावोऽपि दिवावाक्यस्यैवार्थो भवतु किं प्रमाणान्तरकल्पनेन ? अथ विश्वजिदादिषु फलादेः शाब्दत्वसिद्ध्यर्थं शब्दकल्पनमित्युच्यते ? तर्हि यथा शब्दाभिहितपदार्थागम्योऽपि वाक्यार्थः शब्दमूलतया शाब्दः तथा वाक्यार्थानुपपत्तिगम्योऽप्यर्थो वाक्यमूलतया

वैलक्षण्यमुपपादयितुं श्रुतग्रहणम् । तथा हि– लोके तावद् द्वारं द्वारमित्यादिषु संपूर्णार्थप्रतिपादनाय सं-व्रियतामित्यादिशब्दान्तरं श्रुतशब्दैकवाक्यत्वेन क-ल्प्यते ।

तथा वेदेपि–"विश्वजिता यजेत" इत्यत्र स्वर्ग-काम इति वा स्वर्गार्थमिति वा येनैव शब्देन श्रुतश-ब्दैकवाक्यभूतेन परिपूर्णार्थाभिधानं संपद्यते वाक्यं तदेव हृदयमानीय श्रुतेन सह मेलयित्वा परिपूर्णाद्वा-क्याद्वाक्यार्थः प्रतीयते । तथा–"सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्म-वर्चसकामः" इत्यादिषु विधिष्वितिकर्तव्यताप्रतिपा-दकशब्दाऽश्रवणादऽपूर्णेषु तत्प्रतिपादकशब्दापेक्षया चोदनालिङ्गोपस्थापितस्याऽऽग्नेयविधेस्त्र्यंशस्य साध्य-साधनांशप्रतिपादकभागावऽनपेक्षितत्वादऽनादृत्य य-स्तृतीयोंऽश इत्थम्भावोऽन्यऽन्वाधानादिर्विध्यन्तत्वेन

शब्दोभविष्यति । अत्रोच्यते । श्रुतार्थानुपपत्त्या हि सविक-ल्पकविज्ञानमुत्पद्यते तच्च शब्दानुवेधेनार्थं विषयीकरोतीति शब्दः पूर्वं प्रतीयते । ततश्च प्रथमावगतेन शब्देनैवानुपपत्ति-परिक्षयात् नार्थं यावदर्थापत्तिर्गच्छति । प्रतिपन्नैस्तु शब्दैरर्था-वगतिरिति । यद्यपि स्मर्यमाणस्य शब्दस्य सविकल्पकज्ञानो-त्पादकत्वं सम्भवति दृष्टार्थान्यथानुपपत्त्या च सविकल्पकमेव ज्ञानमुत्पद्यते तथापि प्रमाणैकदेशश्रवणान्यथानुपपत्त्या तदव-यवस्यैव कल्पनात्तस्यैव भावनायां प्रमाणत्वात् । अधिकन्तु वार्ति-केऽवगन्तव्यम् । एतदेवोपपादयति । तथाहीत्यादिना । वेदेऽपि शब्दान्तरकल्पनां दर्शयति । तथेति । अस्तु वा लोके यथा तथा,

परिकल्पितस्तस्य वाचको यः शब्दः "आग्नेयादिवत्" इति स वाक्यशेषत्वेन कल्प्यते।

अथ वा किमक्लृप्तेनाऽऽग्नेयादिवच्छब्देन कल्पितेन, किं तु य एवाऽऽग्नेयविध्यन्तस्तस्यैव व्यवहितस्यापि चोदनालिङ्गबलोपस्थापितस्य विकृतिविधिना सहैकवाक्यतामात्रमर्थापत्त्या कल्प्यते। न ह्ययमनुषङ्गो येन व्यवहितस्य न स्यादिति। अतिदेशस्त्वयं व्यवहितस्यापि कथंचिदुपस्थानादुपपन्न एव। तथा च वक्ष्यति—

"विध्यन्तो वा प्रकृतिवच्चोदनायां प्रवर्तेत"(१)।

इति। "विध्यन्त इति प्रधानविधिवर्जितं समस्तमेव पौरोडाशिकं काण्डमभिधीयते" इति (शा०) भाष्यकारः।

नन्वेवं शास्त्रातिदेशाङ्गीकरणे दशमाद्यविरोधः

वेदे त्ववश्यं शब्दान्तरकल्पनयैवोपपत्तिरिति भावः। अक्लृप्तकल्पनापत्त्यपरितोषात्पक्षान्तरमाह। अथ वेति। कथं व्यवहितस्य विकृतिविध्येकवाक्यता उक्तं च "व्यवायान्नानुषज्येत" (२)इत्याशङ्क्याह। नहीति। सूत्रकृत्संमतिमाह। तथा चेति। एकदेशिमतापत्त्या विरोधं शङ्कते। नन्वेवमिति। प्रकारातिदेशस्यैव तत्र स्थापितत्वादित्यर्थः। मन्त्रस्यापि यथाश्रुतस्य प्रयोगापत्त्या ऊहासिद्धिः। बाधाद्यसिद्धिं च ग्रन्थकार एव यदीत्यादिना दर्शयि-

---

(१) जैमिनिसू० अ.७ पा.४ सू. १०।

(२) जैमिनि सू० २ अ० १ पा० ४९ सू०।

स्यात्, ऊहबाधयोश्चासिद्धिः ?। भवेदेवम्—यदि यथा-श्रुतरूपमेव "व्रीहीनवहन्ति" इति वाक्यं विकृतिं नीत्वा तस्य यथासंभवं विकृतिविधिना सहैकवाक्यता परिकल्प्येत, । यदि तथा क्रियते तत्र कृष्णलचरौ व्रीहिशब्दस्य हविर्लक्षणार्थत्वायोगादऽवघातस्य च दृष्टप्रयोजनाभावाद् व्रीहिसाधनकोऽवघातोऽदृष्टार्थो विधीयेत तत्र नावघातस्य बाधः स्यात्। एवं नीवारादिष्वपि-'व्रीहय एवाहन्तव्याः' इति न नीवारादिष्ववहन्तिरूह्येत।

नत्वेवमस्माभिरुच्यते, किं तु प्रकृतौ प्रधानेन सहैकवाक्यतयाऽवगतस्यास्य यावान् परिकरो यादृग्रूपं तादृगतिदिश्यते, प्रकृतौ व्रीहीणां हविष्ट्वात् तल्लक्षणार्थो व्रीहिशब्दः, अवघातस्य च तेषु दृष्टं प्रयोजनं तुषविमोचनं सम्भवतीति तद्द्वारेणास्य प्रधानैकवाक्यता। ततश्च- 'अवघातवितुषीकृतैर्व्रीहिभिः पुरोडाशं कृत्वा तेन यजेत' इतीदृशः प्रकृतिविधिः, तस्य प्रधानप्रतिपादको योंऽशः "यजेत" इति तद्वर्जं विशेषणांशो विकृतिवाक्येन सम्बध्यते, तस्य च न साक्षादवघातो विशेषणम्, अवघातविशेषितवितुषीकरणविशिष्टं हि हविर्यागस्य विशेषणं प्रकृतौ अतस्तदेव विकृतावाऽऽकृष्यते। कृष्णलयागे च कृष्णलशब्दस्य हविर्वाचिनः प्रत्यक्षश्रवणात् तद्विरोधात् पुरोडाशशब्दो निवर्तते तन्निवृत्त्या च व्रीहीणामपि निवृत्तिः; न हि ते

ष्यति। परिहरति। भवेदिति। किं तद्यातिदिश्यत इत्याकाङ्क्षायामाह॥

कृष्णलानां प्रकृतित्वेन सम्भवन्ति। वितुषीकरणशब्दोपि यो द्वारप्रतिपादकः सोपि कृष्णलेषु तदसम्भवान्निवृत्तः, तद्विशेषणं चावघात इति सोपि निवर्तते इति बाधसिद्धिः। नीवारादिषु तु वितुषीकरणसम्भवादऽनिवृत्तोऽवघात इत्यूहस्यापि सिद्धिः। दशमाद्ये च यावच्छ्रुतानामऽङ्गशास्त्राणामतिदेशमाशङ्क्य प्रकृत्यान्वितानां तेन रूपेणातिदेशः सिद्धान्तित इत्यलमतिप्रसङ्गेन।

नन्वर्थमेवाध्याहृत्य वाक्यं पूर्यतां किं शब्दकल्पनया ?। नार्थमात्रेण पूरणं सम्भवति, एकवाक्यभूतपदप्रतिपादिता हि पदार्था वाक्यार्थं प्रतिपादयन्ति नान्यथा, न हि 'आनय' इत्येतावत्युक्ते 'गाम्' इत्यनुक्ते प्रत्यक्षप्रतिपन्नेऽपि गवि गवासहाऽऽनयनमन्वीयते। एवं च विकृतिषु सौर्यादिष्वऽसमवेतार्था(१)ग्न्यादिपदनिवृत्तेर्न्यूनसाकाङ्क्षमन्त्रवाक्यपूरणाय सूर्यादिपदप्रक्षेपादूहसिद्धिः।

अर्थाध्याहारवादिनां तु सूर्यार्थेनाध्याहृतेन विशिष्टं निर्वपामिपदमेव प्रकाशयतीति नोहः सिध्येत्। तथा यत्राधिकारवाक्येऽर्थवादमात्रं श्रुतम्—" प्रतितिष्ठन्ति ह वा य एता रात्रीरुपयन्ति " इति तत्रापि भवन्मते विध्यर्थ एवाध्याहार्यो न विधिशब्दः, ततश्च प्राकृतस्योपकारस्य पदार्थानां च नाऽपूर्वैदमर्थ्यं सिद्ध्ये-

---

क्विन्त्विति। अर्थाध्याहारवादी शङ्कते। नन्वर्थमिति। शब्दस्या-

---

(१) समवेत्रहितार्था इति पु० पा०।

त्। सत्स्वपि ह्यर्थानामाकाङ्क्षासंनिधियोग्यत्वेषु नाभिधानमन्तरेणान्वयसिद्धिः। न चेहापूर्वाभिधायी शब्दोऽस्ति योऽपूर्वं प्राकृतैरन्वितमभिदध्यात्। नापि प्राकृताः शब्दा विकृतौ सन्ति ये स्वार्थानपूर्वान्वितानभिदध्युः। न चार्थवादपदार्थैस्तेषामन्वयः नाप्युत्पत्त्यपूर्वेणेत्यनन्वय एव स्यात्।

एवं प्रकृतावपि "सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासौ" इत्यत्र विधिशब्दस्याऽनाम्नानादनध्याहाराच्च विध्यर्थस्यैव स्वर्गकामाधिकारापूर्वादाग्नेयाद्युत्पत्त्यपूर्वेभ्यश्च पृथग्भूतस्याध्याहारान्न समिदादीनामैदमर्थ्यं सिद्ध्येत्। नहि समिदादियजतयोऽवघातादिवदधिकारापूर्वान्वितं स्वार्थमभिधातुमलं स्वापूर्वविषयत्वव्याघातात्। तस्मादीदृशेष्वधिकारविधिषु विधिशब्द एवाध्याहार्यो नार्थः।

कथं च विध्यर्थस्यात्यन्ताऽलौकिकतया प्रमाणेन तदाभासेन वा बुद्धावारोपयितुमशक्यत्वेनाभिमतस्य बुद्धिसंनिधानात्मकोऽध्याहारोऽश्रुतविधिशब्दकेष्वधिकारवाक्येषु वा उत्पत्तिवाक्येषु—"यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायाम्" इत्यादिषु वा श-

---

पि कल्पितस्यार्थोपस्थापन एव व्यापारादिति भावः। अर्थाध्याहारवादिनां प्रकृतावप्यनिष्टापत्तिमाह। एवमिति। नाप्यर्थाध्याहारः कर्तुं शक्यत इत्याह। कथं चेति। दूषणमुपसंहरति।

क्यते ?, इत्यकामेनापि शब्दाध्याहारोऽङ्गीकर्तव्य इत्यास्तां तावत् ॥

॥ इत्यर्थापत्तिवादः ॥

"अभावोपि प्रमाणाभावो नास्तीत्यस्यार्थस्याऽसंनिकृष्टस्य" (शा. भा.) इति ।

कथं पुनः प्रमाणाभावः प्रमाणलक्षणं विपरीतत्वात् ? पूर्वोक्तसदुपलम्भकप्रत्यक्षादिप्रमाणपञ्चकाभिप्रायोऽयं प्रमाणशब्दः तदभावश्च षष्ठस्य

इतीति । अर्थापत्तेर्भेदप्रतिपादनप्रयोजनं वार्तिककारैरुक्तम् । तथाहि—

"स्मृत्या श्रुतिर्या परिकल्प्यतेऽस्मिन् लिङ्गादिभिर्या विनियोजिका च ।
फलादिभिर्यत्परिपूरणं च सम्बन्धदृक् तत्र न काचिदस्ति ॥८७॥
तत्सर्वमित्याद्यसमञ्जसं स्यात् न चेदियं स्यादनुमानतोऽन्या ।
एवं स्वभावाऽप्यनुमानशब्दं लभेत चेदस्तु यथेप्सितं वः" ॥

(श्लो. वा. अर्था. ८८)

॥ इत्यर्थापत्तिः ॥

इदानीमभावाख्यं षष्ठं प्रमाणं निरूपयितुमारभते । अभावोऽपीति । प्रमाणाभावः प्रमाणमिति यथाश्रुतं लक्षणभाष्यमाक्षिपति । कथमिति । समाधत्ते । पूर्वोक्तेति । तदुक्तम्—

"प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपेण व्यज्यते ।
वस्तुसत्तावबोधार्थं तत्राभावप्रमाणता" (श्लो. वा. अनु.) इति ॥

ननु केवलभूप्रदेशातिरेकेण घटाभावस्याभावात्किमस्य

लक्षणमिति नानुपपत्तिः । किमस्य प्रमेयम् ?, उक्तम्—"नास्तीत्यर्थस्य" इति । सर्वं हि वस्तु सदसदात्मना द्विविधं—तद् यदा यत्र सद्रूपेण वर्तते घटादि तत्तदा तत्र प्रत्यक्षादिभिरस्तीति प्रतीयते । यत्र त्वसद्रूपेण वर्तते तत्र सद्रूपेण बोधकानां प्रत्यक्षादीनां सद्रूपबोधनायोत्पत्तुं योग्यत्वे सत्यपि योऽनुत्पादो दृश्यादर्शनयोग्यानुपलम्भादिपर्यायो भाष्ये प्रमाणाभावशब्देनोक्तस्तेनैवेन्द्रियशब्दादिस्थानीयेन ना-

---

प्रमेयमित्याह । किमिति । एतदुत्तरत्वेन नास्तीत्यादिभाष्यं योजयति । उक्तमिति । नास्तीत्यस्यार्थस्येत्यनेन भाष्यकृता भूप्रदेशातिरिक्तस्मर्यमाणघटावच्छिन्नभूप्रदेशाधिकरणं नञर्थरूपप्रमेययुक्तमित्यर्थः। असन्निकृष्टस्येत्यनेनापि प्रत्यक्षाद्यविषयत्वमुक्तम् । एतदेवोपपादयति । सर्वमिति । तच्च नास्तितारूपमभावाख्यं प्रमेयं चतुर्विधं वार्तिककारैरुक्तम् । तथाहि—

"क्षीरे दध्यादि यन्नास्ति प्रागभावः स उच्यते ।
नास्तिता पयसो दध्नि प्रध्वंसाभावलक्षणम् ॥
गवि योऽश्वाद्यभावस्तु सोऽन्योन्याभाव उच्यते ।
शिरसोऽवयवा निम्ना वृद्धिकाठिन्यवर्जिताः ॥
शशशृङ्गादिरूपेण सोऽत्यन्ताभाव उच्यते"(श्लो.वा.अनु.४)।

अयं च वस्त्वसङ्करोऽसत्यभावप्रामाण्ये न सिद्ध्यतीत्यभिप्रायेणोक्तम्—

"क्षीरे दधि भवेदेवं दध्नि क्षीरं घटे पटः ।
शशे शृङ्गे पृथिव्यादौ चैतन्यं मूर्तिरात्मनि ॥

स्तीति प्रमीयते—भूतलेऽत्र घटो नास्तीति ।

यस्तु नास्तित्वमपन्हुत्य प्रमेयाभावात् षष्ठं प्रमाणं नास्तीत्याह, तस्य दृश्यादर्शनानन्तरं नास्तीह भूतले घट इत्येवमुपजायमानस्य ज्ञानस्य किमालम्बनम् ?। न भूतलम्, सत्यपि घटे प्रसङ्गात् । तथा—गवि योऽश्वो न भवतीति प्रत्ययो रूपे च रसो न भवतीति तस्य किमालम्बनम् ? न गोरूपम्, तस्य प्रतियोग्यऽनपेक्षप्रतीतिकत्वात् । अश्वो न भवतीति ज्ञानस्य प्रतियोग्यऽपेक्षत्वात् । गोरूपालम्बनत्वे च सिंहादावऽश्वोयं न भवतीति प्रत्ययो न स्यात् गोरूपस्य तत्राभावात् ।

अथ योऽश्वाद्भेदो गवादिष्वनुस्यूतः सोऽस्यालम्बनमित्युच्यते ?। कोयं भेदो नाम ?, यदीतरेतराभावः ? समाश्रितस्तर्ह्यभावः । अथ पृथक्त्वं नाम गुणविशेषो भेद इत्युच्यते ?, ततस्तस्य द्रव्यगतत्वाद् गुणेषु रूपादिषु 'रसो न भवति रूपम्' 'रूपं न भवति रसः' इतीतरेतराभावप्रत्ययो न स्यात् ।

यस्तु वैयात्याद् 'भूतलप्रतीतिव्यतिरेकेण घटो नास्तीत्येवंविधा प्रतीतिरेव नास्ति' इति वदति, स

अप्सु गन्धोरसश्चाग्नौ वायौ रूपेण तौ सह ।
व्योम्नि संस्पर्शिता ते च न चेदस्य प्रमाणता " (श्लो. वा. अनु. ६) इति ।

मतान्तरमाशङ्क्य निराकरोति । यस्त्वति । कश्चित्तु प्रतीतिमेवापलपति तं प्रत्याह । यस्त्वति । इतश्चाभावाख्यं प्रमेय-

भूतलादिप्रतीतिमप्यऽपन्हुवीत, अविशेषात् । घटोऽत्र भूतले नास्तीति व्यवहारस्य किं कारणम् ?, दृश्ये घटे यद्भूतलमात्रविषयं (एकाकिभूतलविषयं) ज्ञानं तदस्य कारणमिति चेत् ?, तथा सति पटवद्भूतलोपलम्भे घटो नास्तीतिव्यवहारो न स्याद् भूतलमात्रोपलम्भाभावात् । घटविविक्तभूतलोपलम्भ इति चेत् ?, कोयं घटविवेकः ?, यदि भूतलरूपमेव, घटवत्यापि प्रसङ्गः । घटसंयोगाभावश्चेत् ?, अङ्गीकृतस्तर्ह्यऽभावः ।

स्यान्मतम्–यदऽभाववादिनोऽभावज्ञानस्य कारणं तदेवास्माकं व्यवहारकारणं भवतु ? इति, नैवं वक्तुं शक्यम्–मम हि दृश्यादर्शनमऽभावज्ञानकारणम्, अदर्शनं च दर्शनाभावो न चासौ भवताऽङ्गीकृतः, अभावाभ्युपगमप्रसङ्गात् । प्रमाणाभावाङ्गीकारे वा किमऽपराद्धं प्रमेयाभावेन ? ।

ननु प्रथमं प्रत्यक्षेण भूतलं गृहीत्वा पश्चादभावो बोद्धव्यस्तत्राऽभावज्ञानात् प्राग् यादृशं भूतलज्ञानं तादृशादेव व्यवहारो भवतु ?, तदिदमुक्तोत्तरम्, त-

---

मस्तीत्याह । घटोऽत्रेति । अत्राभावातिरिक्तं कारणं शङ्कते । दृश्य इति । भूतलमात्रेत्यस्यार्थमाह । एकाकीति । परिहरति । तथेति । पटविशिष्टस्य भूतलस्यैकाकित्वाभावादित्यर्थः । प्रकारान्तरेण शङ्कते । घटेति । नास्तीति व्यवहारस्य कारणमित्यनुषङ्गः । प्रकारान्तरेण पुनः शङ्कते । नन्विति । अस्त्वेवं किमेतावता स्यादत आह । तत्रेति । निराकरोति । तदिदमिति । उक्तोत्तरत्वं विवृणोति । तथाहीत्यादिना । उक्तेऽर्थे वार्तिकं

था हि–यस्यामवस्थायां भूतलस्वरूपज्ञानं घटतदभाव-योश्चाऽज्ञानम्–ज्ञानाभावस्तेन घटतदभावज्ञानशून्यं भूतलज्ञानं तस्यावस्थायामस्माभिरुपेयते तदेव च भूतलमात्रवेदनमित्युच्यते ।

"स्वरूपमात्रं दृष्ट्वा च" इत्यादिषु मात्रशब्देन हि घटतदभाववेदनयोरभाव उच्यते,–भूतलमात्रं ज्ञायते न घटस्तदभावो वेत्यर्थः । तेन यदि भवानपि घटादिज्ञानाभावयुक्तं भूतलज्ञानमङ्गीकुर्यात् ततो ज्ञानाभावाङ्गीकाराद् घटाभावोप्यङ्गीकर्तव्य इत्युक्तमेव । तेन नैवं भ्रमितव्यम्–' अभाववादिनापि—

"स्वरूपमात्रं दृष्ट्वा च(ऽपि)पश्चात् किंचित्स्मरन्नपि"

(श्लो० वा० अनु० २८)

इति वदताऽभावज्ञानातिरेकेण तन्मात्रवेदनमङ्गीकृतम्, तदेव दृश्ये प्रतियोगिनि नास्तीतिव्यवहारकारणत्वान्नास्तीतिशब्दस्याभिधेयम्' इति, तस्य हि ज्ञानाभावाभिप्रायो मात्रशब्दः, न चासौ भवतोस्ति, अतो मात्रशब्दस्याऽर्थाभावाद् भूतलवेदनमेव कारणमिति वक्तव्यं ततश्च घटवत्यपि प्रसङ्ग इति स्थितं दूषणम् ।

संवादयति । स्वरूपमात्रमिति । "पश्चात्कं चित् स्मरन्नपि ।
तत्राऽन्यनास्तितां पृष्टस्तदेव प्रतिपद्यत" इति श्लोकशेषः ।

एतमेवार्थमक्षरारूढं करोति । भूतलेति । ततः किमत आह । तेनेति । ननु स्वरूपमात्रमित्यत्र भूतलमात्रज्ञानमङ्गीकृतमिति प्रतीयते ततश्च तदेव नास्तीति शब्दस्याभिधेयमिति कस्यचिद्भ्रान्तिस्तां निराकरोति । तेन नैवमिति । पुनः प्रकारा-

अथ 'भावे देशान्तरस्थे देशान्तरग्रहणं कारणम्' इति मतम् ?, ततः शाबलेयस्थितं गोत्वं धावलेये नास्तीति व्यवह्रियेत, । स्थूणान्तरास्थितश्च वंशः स्थूणान्तरेऽनुस्यूतोपि तत्र नास्तीति व्यवहर्तव्यः स्यात्, अतोऽत्राभाव एव नास्तीति व्यवहारकारणम्, नान्यत्र सद्भावः ।

स्मर्यमाणे घटे भूतलवेदनं नास्तीतिव्यवहारकारणमिति चेत् ?, न, गृह्यमाणस्यापि पार्श्वदेशेषु अभावव्यवहारात् । संप्रत्यानीतस्य च घटस्य गृह्यमाणस्यैव 'प्रागयमिह नासीत्' इति प्राक्कालीनाभावव्यवहारात् ।

ननु भवन्मते प्रमीयमाणस्य घटस्य कथं प्राक्कालीनाभावज्ञानम् ! भावप्रमाणाभावो ह्यभावज्ञानकारणं न च प्रमीयमाणे प्रमाणाभावः सम्भवति । संप्रति प्रमीयमाणोपि घटः प्राक्कालसम्बन्धितया न प्रमीयते अतः प्राक्कालसम्बन्धगोचरप्रमाणानुदयात् तत्कालीनाभावज्ञानं युक्तमेवेति चेत् ?, न, अयोग्यत्वात्—

न्तरेण शङ्कते । अथेति । घटादौ देशान्तरस्थे देशान्तरस्य ग्रहणं नास्तीतिव्यवहारस्य कारणमित्यर्थः । दूषयति । तत इति । अथ प्रदेशान्तरेऽपि तस्याभावान्नास्तीति व्यवहारो नभवति अतोभावे सत्येव नास्तीति व्यवहारादभाव एव कारणमित्यर्थः । गृह्यमाणस्यैवाभावव्यवहारादिति श्रुत्वा लब्धावसरः शङ्कते । नन्विति । असम्भवे कारणमाह । भावेति । परिहारं शङ्कते । सम्प्रतीति । दूषयति । नेति । अयोग्यतामेवो

न हि प्राक्कालसम्बन्धोऽधुना प्रमातुं योग्यः, योग्यप्रमाणाभावश्चाभावज्ञानकारणं न प्रमाणाभावमात्रम् । प्राक्काले तु योग्यस्यैव प्रमाणस्यानुदय आसीत्, न हि तदानीं घटाभावः सन्नपि प्रमितः प्रतियोगिनो घटस्याऽपरामर्शात् तदपेक्षत्वाच्चाऽभावज्ञानस्य, अत एव घटाभावोऽधुना स्मर्यते, इति न युक्तम्–अप्रमितस्य स्मरणाऽयोगात् । यश्चायं प्राक्कालीनः प्रमाणानुदयः सोऽधुना प्रमाणोदयेन नष्टो नाऽभावज्ञानमुत्पादयितुमर्हति, उद्धृतमिव नेत्रं रूपबुद्धिम् ।

अथ नष्टोपि प्रमाणानुदयः संप्रति परामृश्यमानोऽभावज्ञानं जनयेत्, ह्यस्तन इव धूमो विनष्टोपि संप्रति स्मर्यमाणो ह्यस्तनाग्निज्ञानम् ? । स्यादेवं यदि प्रमाणाभावो ज्ञायमानतया मेयाभावं बोधयेत् लिङ्गमिव लिङ्गिनम्, न च तथा सम्भवति–अनवस्थाप्रसङ्गात्,प्रमेयाभावं हि ज्ञातुं प्रमाणाभावो ज्ञातव्यः, सोपि चाऽभावत्वादन्येनाभावज्ञानेन ज्ञातव्यः, सोप्यन्येनेति न जन्मसहस्रेणापि घटाभावोऽवधार्येत । तस्मात् सत्तामात्रेणैव प्रमाणाभावोऽभावज्ञानमुत्पादयति नेत्रादिवदित्यङ्गीकर्तव्यम्, अतः प्रमीयमाणस्य घटस्य कथं प्राक्कालीनाभावप्रमितिरिति वक्तव्यम् ।

उच्यते–सत्तामात्रेण ज्ञानाभावो ज्ञेयाभावं बो-

पपादयति । न हीत्यादिना । वैषम्येण परिहरति । स्यादेवमिति । शङ्कामुपसंहरति । अत इति । समाधत्ते । उच्यत इति ।

घयतीति सम्यगुक्तम्, अस्त्येव त्वऽधुना दृश्यमान-
स्यापि घटस्य प्राक्कालसम्बन्धगोचरयोग्यज्ञानानुदयः,
स हि प्राक्कालसम्बन्धितया स्मर्तुं योग्यः सन्नपि न
स्मर्यते, न चावश्यं प्रमाणाभाव एवाभावस्य बोधकः
स्मरणज्ञानस्यापि योग्यत्वे सत्यऽनुदयोऽभावं बोध-
यत्येव, तेन सम्प्रति दृश्यमानोपि घटो यदि प्राग-
प्यासीत् ततोऽवश्यं तत्र स्थितेन प्रमितः स्यात् प्र-
मितश्चाधुना स्मर्तव्यः स्यात्, एवं सत्यपि न स्मर्य-
ते—सोयं स्मर्तव्यविषयस्मरणानुदयः सम्प्रति विद्य-
मानः सम्प्रतितनं प्राक्कालीनाभावविषयं विज्ञानं ज-
नयतीति न किं चिदनुपपन्नम् । भाष्ये च प्रमाणाभा-
वशब्दः स्मरणाभावस्याप्युपलक्षणार्थः, तथा वार्ति-
केऽपि । यद्वा प्रमाणस्य स्मरणफलत्वात् तदभावोपि
फलतः प्रमाणाभाव एवेति शक्यते वक्तुम् ।

ननु न सत्तामात्रेण योग्यानुपलब्धेरभावबोधक-
त्वं युक्तम्-सत्यामपि तस्यां कदाचिदभावबुद्ध्यऽनु-

ननु भाष्ये प्रमाणाभावग्रहणात् कथं स्मरणाभावो बोधक इत्यु-
च्यते तत्राह । भाष्ये चेति । अस्मिन्नर्थे वार्तिकमप्युदाहरति ।
तथेति । सत्तामात्रेण बोधकत्त्वमिति यदुक्तं तत्र शङ्कते । नन्वि-
ति । एतदेव विवृणोति । तथा हीति । ततश्चैतत्सिद्धमित्याह ।
तस्मादिति । ननु चेत्यादिसिद्धान्तिग्रन्थः शङ्कापरिहारार्थः ।
नन्विति । पूर्वपक्षिसम्बोधनार्थमस्तु नामाभावाङ्गीकारस्तथापि
प्रमेयत्वं प्रमाणत्त्वं च कथं निरूपणीयमिति पृच्छति । कथमि-

दयात्, असत्यामपि कदाचिदुदयात् । तथा हि— यो-ऽङ्गुलीयकबुभुत्सया ससन्तमसापवरकदेशं हस्ताभ्यां सर्वतः परामृष्टवान् तस्य तावत् सर्वदेशपरामर्शाद्वस्तुतो योग्यानुपलब्धिर्जातैव, अथ च किं सर्वो देशः परामृष्टः किं वा कश्चिद्देशो न परामृष्टोपि स्यादिति सन्दिहानो योग्यानुपलब्धेरनिश्चयात् सत्यामपि तस्यां नाङ्गुलीयकस्याऽभावमवधारयति । कदाचित्तु सर्वतोऽपरामृश्यापि सर्वतः परामृष्टमिति भ्रान्त्या योग्यानुपलब्धिं निश्चित्याऽसत्यामेव तस्यां भ्रान्त्याऽङ्गुलीयकस्याऽभावमवधारयति । तस्माज्ज्ञाततयैव योग्यानुपलब्धिरभावज्ञानकारणमित्यभ्युपगन्तव्यं तथा चाऽनवस्थाप्रसङ्गः । तस्मात्स्वसंवेद्या तन्मात्रसंविदेव दृश्यस्य प्रतियोगिनोऽभावो न तत्त्वान्तरम् ।

ननु चाऽभावानङ्गीकारे तन्मात्रधीरपि न कदाचिन्निरूपयितुं शक्यते— न च भूतलधीरेव तन्मात्रधीः, संसृष्टधियोपि तन्मात्रतापातात् तत्रापि भूतलावभासात्, अतो घटादिवेदनाभावे सति या भूतलधीः सा तन्मात्रधीः, एवं च ज्ञानाभावाङ्गीकारादऽभावापन्हवोऽनर्थकः । कथं तर्ह्येतन्निरूपयितव्यम् ?, तदभिधीयते—घटाद्यभावोऽस्ति प्रमेयम् , योग्यप्रमाणानुदयश्च तस्य सत्तामात्रेणैव नेत्रादिवद्बोधको न ज्ञाततया, यतोऽनवस्था स्यात् ।

ति । निरूपयितुमारभते । तदभिधीयते इति । पूर्वोक्तव्यभिचारं

यत्तु सत्यामपि योग्यानुपलब्धावऽभावानवधारणम्, असत्यां चावधारणमिति, तत्तु योग्यत्वाऽज्ञानकृतम्—योग्यानुपलम्भो हि कारणं तत्र योग्यत्वं ज्ञाततयैव कारणं न सत्तामात्रेण, ततः सदेव योग्यत्वं कदा चिदऽज्ञातं नाभावमवधारयति. कदा चित्त्वऽविद्यमानमेव योग्यत्वं भ्रान्त्या निश्चित्याऽभावमवधारयति। उपलब्ध्यऽभावस्तु सन्मात्रतया कारणं न ज्ञाततया तेन नाऽनवस्थापत्तिरिति सर्वमवदा-

---

परिहर्तुमनुवदति। यत्त्विति। उपपादितमर्थं निगमयति। अत इति। यस्मात्सर्वोऽप्ययं कार्यकारणादिव्यवहारोऽभावं विना नोपपद्यते तस्मादभावाख्यं प्रमेयमस्तीत्यर्थः। न चावस्तुन एते भेदाः सम्भवन्ति। किञ्च कारणस्वरूपमेव कार्यस्याभावः अतोऽपि वस्तुत्वम्। उक्तं च—

"कार्यादीनामभावः को योऽभावः कारणादितः" (श्लो. वा. अनु. ८)।

एतच्चानुपपन्नं कारणातिरिक्ताभावोपपादनेन वस्त्वसंकरस्य पूर्वं साधितत्वात्। भावस्वरूपत्वे चाभावस्य प्रत्यक्षावसेयत्वेनाभावप्रमाणोच्छेदः। सत्यम्। नात्र कारणस्वरूपमेवाभाव इत्युच्यते किन्तु कार्याभावस्य वस्तुत्वसिद्ध्यर्थं कारणधर्मत्वमुच्यते क्षीरमेव दध्यभावः तद्धर्मधर्मिणोश्चानतिभेदात् तदयं वस्तुधर्मः सन् कथमवस्तु स्यादिति। प्रयोगद्वयं चात्र वार्तिककारैरुक्तं—

"यद्वाऽनुवृत्तिव्यावृत्तिबुद्धिग्राह्यो यतस्त्वयम्।
तस्माद्गवादिवद्वस्तु प्रमेयत्वाच्च गम्यते" (श्लो. वा. अनु. ९)

तम् । अतोऽस्त्यऽभावाख्यं प्रमेयम् ।

न च तदैन्द्रियकम्, इन्द्रियव्यापाराभावेपि त-

न चैतस्य प्रत्ययद्वयस्य मिथ्यात्वं बाधकप्रत्ययाभावात् । नन्वस्तु नामाभावाख्यं प्रमेयं तस्य प्रमाणं किंलक्षणकमिति तावद्वक्तव्यम् । ननूक्तं भाष्यकारेण "अभावोऽपि प्रमाणाभाव" इति, तत्राभाव इति लक्ष्यनिर्देशः प्रमाणाभाव इति लक्षणं प्रत्यक्षादेरर्थापत्तिपर्यन्तस्य यथाविषयमनुत्पत्तिः अभावप्रमाणस्य लक्षणमित्यर्थः । प्रत्यक्षाद्यनुत्पत्तिस्तु अभावरूपे वस्तुनि इह प्रदेशे घटोनास्तीति या बुद्धिः साऽभावाख्यं प्रमाणमित्युक्तं भवति । ननु निमीलिताक्षस्याभावज्ञानानुत्पत्तेरिन्द्रियार्थसन्निकर्षे सत्युत्पत्तेः प्रत्यक्षमेवैतत् न च सन्निकर्षाभावः संयुक्तविशेषणताया एव सम्बन्धत्वादफलवती शाखेतिवदित्याशङ्क्याह । न चेति । अयमाशयः । न तावदिन्द्रियाभावयोः संयोगः अद्रव्यत्वात् समवायादेश्चानङ्गीकारात् । नापि संयुक्तविशेषणत्वं प्रत्यासत्तिः असति सम्बन्धे विशेषणत्वायोगात् । नहि भूतलघटाभावयोः कश्चित्सम्बन्धोऽस्ति येनाभावस्तद्विशेषणं स्यात् सम्बन्धं च विना विशेषणविशेष्यभावे हिमवद्विन्ध्ययोरपि तदापातात् । भावाभावयोः स्वरूपमेव सम्बन्ध इति चेत् । न । तस्य सम्बन्धलक्षणरहितस्याऽसम्बन्धत्वात् । नन्वेवमिन्द्रियाभावयोरपि स एवास्तु किं विशेषणताङ्गीकारेण तदङ्गीकारे वा गुणादेरपि तयैव प्रत्यासत्त्या ग्रहणात् संयुक्तसमवायादिवैयर्थ्यापत्तिः संयुक्तविशेषणत्वेन च घटाभावस्याक्षग्रहणे रसादयोऽपि चक्षुषा गृह्येरन् । अयोग्यत्वादग्रहणमिति चेत् तर्हि योग्यतैवैका कार्यानुमेया ग्रहणकारणमिति सन्निकर्षषट्प्रकारत्वमनुपपन्नम् । ननु

ज्ज्ञानोत्पत्तिदर्शनात्–योऽहनि प्रातःकाले गृहे ऽवस्थितो मध्यन्दिनसमये पृच्छ्यते– 'किमस्मिन् गृहे प्रातःकाले माथुरः कश्चित् पुरुषः शुक्लवासा दीर्घतमो लोहितवर्णः समागतः !' इति स तदानीमेव योग्यस्मरणानुदयात् तस्याभावं प्रातःकालीनमऽवधारयति विनैवेन्द्रियव्यापारेण। न च प्रातरवगतोऽभावस्तदा स्मर्यत इति वाच्यम्, प्रतियोगिनो माथुरस्य तदानीं कथं चिदपि बुद्धावऽनारोहात्, अबुद्धिस्थे च प्रतियोगिनि भावे तदभावज्ञानाऽसम्भवात् । एवं च यत्रापीदानीमेवाऽनुपरतेन्द्रियव्यापारेणैव संनिहितदेशकालवर्त्यऽभावः प्रतीयते तत्रापि योग्यज्ञानानुदयस्यैव क्लृप्तसामर्थ्यस्य कारणत्वसम्भवान्नेन्द्रियस्य कारणत्वं कल्पयितुं शक्यम् । तस्मान्न प्रत्यक्षोऽभावः । नाप्यनुमेयः, अज्ञातेन तेन कस्य चिल्लिङ्गस्य सम्बन्धग्रहणासम्भवात् ।

यदत्र कैश्चिदुच्यते–'दृश्यस्य सत्ता दर्शनव्याप्ता तेन व्यापकीभूतदर्शननिवृत्त्या व्याप्यस्य दृश्यस्य नि-

---

भावादभिन्नत्वेन अभावस्यापीन्द्रियग्रहणयोग्यताऽस्त्येव । मैवम्। भेदस्याप्यङ्गीकारेणात्यन्तमभेदाभावादिति दिक् । इन्द्रियव्यापाराभावेऽपि ज्ञानोत्पत्तिं दर्शयति । योऽहनीत्यादिना । अत्रैव स्वरूपमात्रं दृष्टं वेत्युदाहार्यम् । उपपादितमर्थं निगमयति । तस्मादिति । अनुमानेऽन्तर्भावं निराकरोति । नापीति । अनुमानाद्भेदं निगमयति । सिद्धमिति । शब्दाद्यन्तर्भावसम्भावनैव नास्तीति कृत्वा तद्भेदोपपादनं न कृतमित्यर्थः । महाप्रकृतं नि-

वृत्तिरवसीयते' इति तन्निरस्तम् । व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तिमऽनुमिमानेनाऽवश्यं दृष्टान्तधर्मिषु निवृत्तिद्वयमवगम्य तयोश्च नियममवधार्य साध्यधर्मिणि पक्षे च साधनभूतां दर्शनानिवृत्तिं केनचित् प्रमाणेनावगम्य ततो दृश्यनिवृत्तिरनुमातव्या, निवृत्तेश्चाऽभावात्मिकाया न प्रत्यक्षेण ग्रहणं सम्भवति, निवृत्त्यन्तरेण तदनुमाने तदपि निवृत्तिरूपत्वान्निवृत्त्यन्तरेणा ऽनुमातव्यं तदपि तथेत्यनवस्थापत्तिः । अतोऽवश्यं क्वचित् प्रमाणान्तरभूतयाऽनुपलब्ध्याऽभावः प्रत्येतव्यः, प्रमिते च तस्मिन् पश्चाद् भवत्वनुमानम् । सिद्धं तावदभावस्य प्रमाणान्तरत्वम् । शाब्दोपमानार्थापत्तयस्तु नाशङ्कनीया एव । अतः सिद्धं

गमयति । अत इति । ननु सर्वस्य प्रमाणस्य भावात्मकस्यैवोपलम्भादभावस्य प्रमाणत्वोपपादनमनुचितम् । सत्यम् । तस्य भावप्रमेयविषयत्वात् अभावे तु प्रमेयेऽभावस्यैव प्रामाण्यौचित्यात् प्रमेयानुरूपत्वात्प्रमाणाङ्गीकारस्य । यथाहुः

"भावात्मके यथा मेये नाभावस्य प्रमाणता ।
तथैवाभावमेयेपि न च भावप्रमाणता ॥
भावात्मकस्य मानत्वं न च राजाज्ञया स्थितम् ।
परिच्छेदफलत्वात्तु प्रामाण्यं स्याद्द्वयोरपि"(श्लो.वा. अनु.) इति ।

प्रयोगश्च प्रमाणाभावः प्रत्यक्षादेर्भिद्यते अभावशब्दवाच्यत्वात् प्रमेयाभाववत् । तथा प्रमेयाभावः स्वानुरूपेण प्रमाणेन मीयते प्रमेयत्वात् भावाख्यप्रमेयवदिति । प्रयोजनं च वार्तिककारैरुक्तम्—

षष्ठं प्रमाणम् । एतावन्त्येव च प्रमाणानि ॥

यत्त्वधिकं सम्भवाख्यं प्रमाणम्–सहस्रादिसङ्ख्ययाऽवयवभूतशतादिसङ्ख्याऽवगतिः, आढकप्रमाणेनाऽवयवकुडवपरिमाणावगतिः कैश्चिदिष्यते, तदऽविनाभावनिमित्तत्वादनुमानमेव । 'वटे वटे वैश्रवणः, इत्यादिकं चैतिह्यं प्रमाणमेव न भवति निर्णयाभावात् । प्रामाण्येपि वाऽऽगमेऽन्तर्गतत्वान्न प्रमाणान्तरम् । प्रातिभाख्यमपि प्रमाणं कैश्चिदिष्टम्–"श्वस्ते भ्राताऽऽगन्ता" इत्यादिकम्, तत्तु लिङ्गाद्याभासजम्. अनिश्चायकत्वादेवाऽप्रमाणम् । अतो यत्काश्यपीयैः प्रतिभागम्यमृषीणां धर्माधर्मत्त्वमाश्रितं तदसारम् । लोकप्रसिद्धिरपि प्रत्यक्षाद्यन्तर्गतैवेति न प्रमाणान्तरम् । अतः षडेव प्रमाणानि, तथा च भग-

---

"कर्माणि सर्वाणि फलैः समस्तैः सर्वैर्यथावच्च यदङ्गकाण्डैः ॥
न सङ्गतानीह परस्परं च नाङ्गं तदेतत् प्रभवं क्रतूनाम्"
(श्लो० वा० अनु० ५६)इति ।

पौराणिकमतमनुवदति । यत्त्विति । उक्तं च ।

"इह भवति शतादौ सम्भवाद्यासहस्रान्मतिरवियुतभावात्साऽनुमानादभिन्ना ॥

जगति बहु न तथ्यं नित्यमैतिह्ययुक्तं भवति तु यदि सत्यं नागमाद्भिद्यते तत्" (श्लो० वा० अनु० ५८) ॥

सिद्धान्तमुपसंहरति । अत इति । एवं युक्तिभिः प्रमाणषट्कमुपपाद्यागममप्युदाहरति । तथा चेति ।

॥ इत्यभाववादः ॥

वद्रामायणे–

"राम षड्युक्तयो लोके याभिः सर्वोऽनुदृश्यते" इति ॥

॥ इत्यभाववादः ॥

लोकप्रसिद्धस्वतः प्रामाण्यदर्शनेन तदन्तर्गतस्यापि च शास्त्रस्य स्वतः प्रामाण्यात् "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" (सू.२) इति प्रतिज्ञातेऽर्थे साधिते, सम्प्रति–"अनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात्" (शा० भा०) इत्यनेन चित्रादिचोदनानामैहिकफलानां प्रत्यक्षादिभिरसंवादेन विसम्वादेन च प्रामाण्यमाक्षिप्यते । पूर्वोक्तस्तु "न-

---

नन्वौत्पत्तिकसूत्रेण सकलस्य वेदस्य प्रामाण्ये साधिते पुनराक्षेपोऽसङ्गत इत्याशङ्क्य सङ्गतिं करोति । लोकेति । प्रतिज्ञातार्थे साधितेऽप्यधुना सूत्रावयवेन पूर्वपक्षवादी विषयविशेषे शङ्कां करोतीति नाऽसङ्गतिरित्यर्थः । इन्द्रियाणि हि विद्यमानमर्थमुपलभन्त एव । न च चित्रेष्ट्यनन्तरमुत्पन्नाः पशवश्चक्षुषोपलभ्यन्ते । यदा चोपलपभ्यन्ते न तदा चित्रेष्टिरतश्चित्रावाक्यं प्रत्यक्षविसंवादादप्रमाणं तथा यज्ञायुधवाक्यमपि प्रत्यक्षविरोधादप्रमाणं तत्सामान्यादग्निहोत्रादिचोदनानामप्यप्रामाण्यमिति चोदना न धर्मे निमित्तमतः प्रतिज्ञातार्थाऽसिद्धिरिति सूत्रावयवार्थः । अत्र वृत्तिकारेण प्रत्यक्षसूत्रादवच्छिद्याऽनिमित्तमित्याद्यवयवः प्रतिज्ञातचोदनाप्रामाण्याक्षेपपरतया व्याख्यातः नन्वतथेत्यादिना पौनरुक्त्यमाशङ्क्य परिहरति । पूर्वोक्तास्त्विवति । अत्रैव चोदनासूत्रस्थभाष्यं "नन्वतथा-

न्वतथाभूतम् " इत्याक्षेपः परलोकफलस्वर्गकामादि-चोदनाविषय इति विषयभेदादऽपौनरुक्त्यम् ।

ननु च "नन्वऽतथाभूतमप्यर्थं ब्रूयाच्चोदना" इति चोदनामात्रपरिग्रहादऽविशेषेणैवाऽसावाऽऽक्षेपः, तथेहापि" यदा तावदसौ विद्यमानाऽऽसीत् तदा फलं न दत्तवती यदा फलमुत्पद्यते तदाऽसौ नास्ति कथमसती फलं दास्यति ? " इत्याक्षेपस्य स्वर्गकामचोदनास्वपि तुल्यत्वादऽविशेषत्वामिति नास्ति विषयभेदः ? ।

उच्यते–पूर्वाक्षेपस्तावत् परलोकफलविषय एव, तत्र हि 'प्रमाणान्तरापेक्षः शब्दो न स्वातन्त्र्येण प्रमाणम्, न च चोदनार्थे प्रमाणान्तरमास्ति, अतोऽप्रमाणं चोदना' इत्ययमाक्षेपः–स चायं परलोकफलविषय एव भवति ।

पशुकामचोदनासु हि यदि तावत् कर्मानन्तरमेव पश्वादीन्युपलभ्यन्ते ततोऽपेक्षितमूलप्रमाणलाभात् सिद्ध्यति चोदनायाः प्रामाण्यम्, अथ नोपलभ्यन्ते ततः प्रमाणान्तरबाधेनैव सुखमऽप्रामाण्यमभिधातुं शक्यत इति किमाक्षेपसारूप्यप्रतिपादनव्यसनेन । तस्मात् स तावत् परलोकफलविषय एव, अयं त्वै-

---

भूतमप्यर्थं ब्रूयाच्चोदना यथा यत्किञ्चन लौकिकं वाक्यं नद्यास्तीरे पञ्चफलानि सन्तीति तत्तथ्यमपि भवति वितथमपि भवतीति" । अभेदं शङ्कते । ननु चेति । यदेत्यादि भाष्यग्रन्थोऽत्रत्यः । परिहरति । उच्यत इति । आक्षेप वैलक्षण्येन विषय-

हिकफलविषयः, न हि पारलौकिकस्य फलस्याऽनन्तरकालानुपलब्ध्या निरासः सम्भवति, न हि तेनाऽनन्तरं भवितव्यम्-जन्मान्तरभावित्वात् ।

ननु "असती कथं फलं दास्यति" इतीदं तुल्यम् ? । नेति ब्रूमः–अपूर्वद्वारेण सम्भवात्, स्वर्गो हि स्वभावाद् देहान्तरानुभवनीयत्वादऽनन्तराऽसम्भवित्वेन शास्त्रार्थावधारणवेलायामेव निश्चीयत इत्यऽपूर्वमन्तर्भाव्यैव तत्र शास्त्रार्थोऽवधार्यते, तच्च चिरस्थायीति कारणस्याविनाशात् सम्भवति कालान्तरे स्वर्गस्योत्पत्तिः । पश्वादयस्त्वनन्तरमपि सम्भवन्तीति तत्साधनत्वेन चोद्यमानानां चित्रादीनां शास्त्रार्थावधारणसमयेऽपूर्वप्रणाडीसमाश्रयणे कारणं न किं चिदस्तीति स्वरूपेणैव फलसाधनत्वं शास्त्रार्थोऽवधार्यते, तथा चानन्तरमेव फलेन भवितव्यं कालान्तरे कर्मस्वरूपस्य विनष्टत्वात् कारणत्वाभावात्, अनन्तरं च फलमनुपलब्ध्यैव निरस्तमित्यऽप्रामाण्यं चित्रादिचोदनानाम् ।

भेद इति समस्तार्थः । अत्रत्यभाष्यस्य साधारण्यं शङ्कते । नन्विति । परिहरति । नेति । अपूर्वद्वारा तेषां स्वर्गादिफलसाधनत्वसम्भवान्न तद्विषयोऽयमाक्षेपः सम्भवतीत्यर्थः । तथा चेति । स्वरूपेणैव फलसाधनत्वे सतीत्यर्थः । ननु चित्रादिवाक्ये ऽप्यैहिकफलत्वमात्रं गम्यते नत्वनन्तरमेव फलमिति अतो विलम्बितफलसिद्ध्यर्थमपूर्वान्तर्भावो वाच्य इत्याशङ्क्या-

न चानुष्ठानानन्तरं फलानुपलब्ध्यैव शास्त्रार्थेऽपूर्वमन्तर्भावयितुं शक्यते—शास्त्रार्थावधारणपूर्वकं ह्यनुष्ठानं नानुष्ठानपूर्वकं शास्त्रम्, तस्मादैहिकानामत्राक्षेप इति युक्तो विषयभेदः। विषयभेदाच्च न्यायोपि भिद्यते— परलोकफलास्तु प्रमाणापेक्षिततत्वमाक्षेपन्यायः, अत्र तु प्रमाणान्तरविरोध इति न्यायभेदादऽपौनरुक्त्यम्। अथ वा पूर्वोक्तं स्वमते सूत्राणि व्याचक्षाणोऽसूत्रितमेवाक्षेपं दर्शितवान्, इदानीं तु वृत्तिकारमतेन सूत्रेणैवाक्षेपः क्रियते।

तदिह चित्रादिवाक्यानि प्रमाणान्यप्रमाणानि वेति विचार्यते, तदर्थं च किं तेषां प्रमाणान्तरविरोधोऽस्ति न वेति। तत्र फलानामनन्तरमुपलब्धव्यानामनुपलम्भादऽतत्साधनत्वं चित्रादीनामवगम्यते, तदिदं प्रत्यक्षाविसंवादेऽवश्यम्भाविनि सति तदभावादप्रामाण्यम्।

ऽऽह। न चेति। अथ वा पूर्वोक्तमेव सर्वविषयमाक्षेपमधुना सूत्रारूढं करोतीत्याह। अथवेति। पूर्वोक्तमाक्षेपं सूत्रव्याख्यानकाले उत्सूत्रमेव दर्शितवान् इदानीं सूत्रारूढं भाष्यकारः करोतीत्यर्थः। सूत्रारूढत्वे विचारस्वरूपं दर्शयति। तदिहेति। सूत्रेणैव पूर्वपक्षमाह। तत्रेति। चित्रादिवाक्यमप्रमाणं प्रत्यक्षादिगोचरार्थप्रतिपादकत्वे सति तद्विसंवादात् विप्रलिप्सुवाक्यवत्। तथा चित्रा पशुफला न भवति स्वकाले तदजनकत्वात् स्नानभोजनादिवत्। इति प्रयोगद्वयं सूत्रसूचितं द्रष्टव्यम्।

ननु साध्यसाधनसम्बन्धमात्रं विधिना बोध्यते नानन्तर्यं

क्वचित्तु प्रत्यक्षविरोधादप्रामाण्यम्—
"स एष यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गं लोकं याति"
इति, यज्ञायुधीति हि यज्ञायुधसंयोगाच्छरीरमुच्यते
यजमानशब्दोपि कर्तृवचनस्तस्यैव वाचको नात्मनः,
तस्य सर्वगतत्वेनाभिमतस्य क्रियाविरहिणः कर्तृत्वा-
योगाद् यज्ञायुधसंयोगाभावाच्च, संयोगाभिप्रायश्चायं
यज्ञायुधीति शब्दः पात्रचयनस्तुत्यर्थत्वात्, न स्वस्वा-
मिसम्बन्धाभिप्रायः प्रागपि पात्रचयनात् तत्सम्भ-
वात्। शरीरस्य च प्रत्यक्षविरुद्धं स्वर्गगमनम्। न च

तत्कथमनन्तरानुपलब्ध्या विधिविषयबाधः । सत्यं। काला-
न्तरे निमित्ताऽभावेन फलानुत्पादात् सामर्थ्यादानन्तर्यमाक्षिप्तं
सामर्थ्यस्य च शब्दैकदेशत्वेन शब्दप्रतिपादितमेव तद् भवति ।
दृष्टविरुद्धमपि भवति किञ्चिद्वचनमित्यादिभाष्यानुसारेण वा-
क्यान्तरमुदाहरति । क्वचिदिति । तस्यैवेति। त्यागयोग्यश्च
यजमानशब्दप्रवृत्तौ निमित्तं वर्णत्रयस्य च यागाधिकारः शरी-
रस्य च वर्णत्रयविभागो नात्मन इति भावः । शरीरस्य
जडत्वेनाकर्तृत्वादयजमानत्वमिति चेन्न । चेतनावच्छेदकत्वेन
तत्सम्भवात्। अस्तु शरीरवचनो यजमानशब्दः किमेतावता-
ऽनिष्टमत आह। शरीरस्येति । स्वर्गगमनविरुद्धभस्मीभावदर्श-
नादप्रमाणं वाक्यं स्यादित्यर्थः । प्रयोगश्च यज्ञायुधिवाक्यम-
प्रमाणं प्रत्यक्षविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वात् अम्बुनि मज्जन्त्यला-
बूनीत्यादिवाक्यवत्। ननु "धूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे नार्चि"रि-
त्यादिषु मन्त्रेषु च हेतुसत्वादनैकान्तिकत्वम् । नैषदोषः।
तेषामपि पक्षीकृतत्वात् । विधौ तु भविष्यत्ताऽपि फलस्य

कालान्तरेऽपि सम्भवति यातीतिवर्तमानापदेशात्, भस्मीभूतस्य च कालान्तरेऽपि तदसम्भवात्। न च शरीरव्यतिरिक्तः कश्चिदात्माऽस्ति, तस्मादप्रमाणम्। एवमपौरुषेयस्याप्यऽप्रामाण्ये स्वर्गकामचोदनायामपि नाऽश्वसितुं युक्तमित्यऽप्रामाण्यमेवायातम्।

एवं प्रत्यक्षानुपलब्धिविरोधेन प्रत्यक्षविरोधेन चाऽऽक्षिप्ते प्रामाण्ये विरोधपरिहारमुपेक्ष्यैव कारण-दोषनिराकरणेन पूर्वोक्तमेव स्वतः प्रामाण्यं स्वपक्ष-साधनत्वेन सिद्धान्तवादी दर्शयति–

"औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य ज्ञानम्" (सू० ५) इति

पूर्वं हि प्रत्यक्षादीनां स्वतःप्रामाण्यस्य लोकसिद्धत्वात् तदन्तर्गतत्वाच्च शास्त्रमपि प्रमाणमित्येतावदुक्तं न तु

सम्भवेत् नचासौ विधिरित्याह। न चेति। वर्तमानापदेशे तु तदानीं स्वर्गगमनं प्रत्यक्षविरुद्धमिति भावः। अस्तु वा विधित्वं तथाप्यनुपपत्तिरित्याह। भस्मीभूतस्येति। आत्मनः सम्भवतीति चेन्नेत्याह। नेति। आक्षेपकर्त्रा तदनङ्गीकारादिति भावः। अतिरिक्तो वा नासौ यज्ञायुधी भवेदिति भावः। आक्षेपमुपसंहरति। तस्मादिति। एवमग्निहोत्रादिवाक्येष्व-पि मृषार्थता वेदवाक्यैकदेशत्वाच्चित्रादिवचनेष्विवेत्यभिप्रायवा-नाह। एवमिति। स्थिते हि प्रामाण्ये तद्बलेनैव सर्वाक्षेपपरि-हारः सुकर इति भावः। नन्वेवंजातीयकस्यार्थस्य पूर्वमेव साधितत्वात्पुनरुक्तमेतदित्याशङ्क्याह। पूर्वं हीति। वैदिकव-चनं न मिथ्या स्वार्थे वक्त्रनपेक्षत्वात् पदार्थे पदबुद्धिवदिति प्रयोगो द्रष्टव्यः। अयं च सूत्रार्थः तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः।

कारणदोषनिराकरणं कृतम्, इह तु शब्दार्थसम्बन्धस्यौत्पत्तिकत्वात् तद्द्वारा पुरुषानुप्रवेशाभावात् पुरुषाश्रयत्वाच्च शब्ददोषस्याऽदुष्टमेव शास्त्रमतः प्रमाणमित्युक्तम् ।

॥ इति चित्राक्षेपवादः ॥

एवं सम्बन्धनित्यतयाऽप्रामाण्यं निराकृत्य स्वतः प्रामाण्ये स्थापिते, परः पुनराह—"स्यादेतत् नैव शब्दस्यार्थेनास्ति सम्बन्धः कुतोऽस्य पौरुषेयताऽपौरुषेयता वेति" तथा हि— न तावत्संयोगोस्ति तद्भावे

नाप्रामाण्यं चोदनायाः यत औत्पत्तिकोऽपौरुषेयः शब्दार्थयोः सम्बन्धः तस्य चोदनालक्षणः सम्यक्प्रत्यय इत्यस्यार्थस्य ज्ञानं ज्ञापकः निश्चायकः । पौरुषेयो हि प्रत्ययो विप्लवते अयं तु न तथा तस्मात्प्रमाणमेवेति ।

॥ इति चित्राक्षेपवादः ॥

एवं सिद्धान्तवादिना ऽपौरुषेयत्वेन प्रामाण्ये साधिते परं पूर्वपक्षभाष्यं स्यादेतदित्यादि, तस्य तात्पर्यमाह । एवमिति । अत्र सिद्धान्तवादिना सम्बन्धिनित्यत्वमङ्गीकृत्य स्वतः प्रामाण्ये साधिते पूर्वपक्षवादी सम्बन्धं तस्य च नित्यत्वमनङ्गीकुर्वाणः सम्बन्धाऽभावं तावत्प्रतिपादयतीत्यर्थः । स्यादित्यादिवेत्यन्तो भाष्यग्रन्थः । सम्बन्धाभावमुपपादयति । तथा हीति । क्षुरादीत्यादिशब्देन मोदकग्रहणं पाटनादीत्यादिना पूरणग्रहणम् । नन्वेतदयुक्तं सम्बन्धिनोः समानदेशतानियमाभावात् नहि पित्रादिः सर्वदा पुत्रा

हि क्षुरादिशब्दोच्चारणे मुखस्य पाटनापि स्यात् । न च कार्यकारणभावः ?, द्वयोरपि नित्यत्वात् ।

ननु वर्णस्फोटजात्यादिविकल्पेन व्यक्त्याकृतिसम्बन्धादिविकल्पेन च बाह्ययोः शब्दार्थयोर्दुर्निरूपत्वाद् गकाराद्याकारं विज्ञानमेव शब्दः, तज्जनितं च गवाद्याकारविज्ञानमेवार्थ इति कार्यकारणत्वमेव शब्दार्थयोः सम्बन्धः । नैवम्– निरालम्बनज्ञानानुत्पत्तेः, सम्बन्धान्तरं तु नाऽऽशङ्कनीयमेव ।

दिदेश एवावतिष्ठते संयोगस्य च सिद्धान्तिनाऽनङ्गीकारात्तन्निराकरणं चायुक्तम् । सत्यमेतत् । सम्बन्धान्तरस्याऽसम्भवात्पारिशेष्यात्संयोग एवावशिष्यते, लौकिकानां तत्रैव सम्बन्धत्वप्रसिद्धेः सम्बन्धिनोश्चैकत्र सद्भावदर्शनात् क्षुरशब्दवत्तदर्थस्याऽपि मुखे सद्भावाऽऽपत्तेः पाटनं मोदकसद्भावे च पूरणं स्यादिति युक्तमेव तन्निराकरणम् । अयमत्र प्रयोगः । शब्दोऽर्थेन न संयुज्यते अर्थदेशानन्तरमदर्शनात् विन्ध्योहिमवता यथेति । सम्बन्धान्तरं निराकरोति । न चेति । भिन्नसामग्रीकत्वादित्यपि हेतुर्बोद्धव्यः । एतमेव सम्बन्धमुपपादयितुं शङ्कते । नन्विति । शब्दः किं वर्णमात्रं वा स्फोटो वा जातिर्वा ज्ञानं वेत्यादिविकल्पेन शब्दस्य दुर्निरूपत्वम्, तथाऽर्थोऽपि किं व्यक्तिर्वाऽऽकृतिर्वा सम्बन्धो वा समुदायो वेत्यादिविकल्पेनार्थस्य दुर्निरूपत्वमित्यर्थः । दूषयति नैवमिति । ननु संयोगाऽभावेऽपि समवायादि सम्बन्धान्तरं भविष्यति । तत्राह । सम्बन्धान्तरमिति । न तावत्समवायः युतसिद्धत्वात् संयोगसमवायाऽभावे चैतद्घटितसम्बन्धान्तराऽभावः ।

प्रत्याय्यप्रत्यायकत्वं सम्बन्ध इति चेत् ?, न, असति सम्बन्धे प्रत्यायकत्वाऽसम्भवात्, केन सम्बन्धेन शब्दोऽर्थं प्रत्याययतीत्येतदेव हि निरूप्यते तत्र प्रत्यायकत्वादेव प्रत्यायकत्वमित्यात्माश्रयदोषापत्तिः, तस्मान्नास्ति सम्बन्धः । असति च सम्बन्धे वस्त्वन्तरस्य वस्त्वन्तरबोधकत्वासम्भवादऽनिरूपितहेतुविशेषं स्वप्नज्ञानवद् याद‍ृच्छिकं शब्दार्थज्ञानं न प्रमाणं भवितुमर्हति । लौकिकस्तु व्यवहारोऽसत्यपि शब्दप्रामाण्ये प्रमाणान्तरवशात् कथञ्चित् सङ्गच्छेतापि, वैदिकस्तु व्यवहारः शब्दैकशरणत्वादऽनादर्तव्यः स्यान्निर्मूलत्वात् ।

स्यादेवम्– यद्यऽसम्बन्धः शब्दार्थयोः, अस्ति तु सम्बन्धः प्रत्याय्यप्रत्यायकत्वलक्षणः, असत्येव सम्बन्धान्तरे स्वभावत एव शब्दोऽर्थस्य प्रत्यायकोऽर्थ-

---

नाप्याश्रयाश्रयिभावः आकाशपृथिव्यादिभिन्नाश्रयसद्भावादिति भावः । सिद्धान्त्यभिमतं सम्बन्धमाशङ्कते । प्रत्याय्येति । परिहरति । नेति । कथं तर्हि गामानयेति शब्दश्रवणानन्तरं पुरुषस्य निष्कम्पा प्रवृत्तिस्तत्राह । लौकिक इति । समाधत्ते । स्यादेवमिति । कथं सम्बन्धाऽभावे प्रत्यायकत्वमत आह । स्वभावत इति । वाचकशक्तिद्वयाभिप्रायोयं न सम्बन्धान्तरं स्वसिद्ध्यर्थमपेक्षत इति भावः । ननु किमिदं वाचकत्वं नाम ? न तावद्गमकत्वं धूमादेरपि वाचकत्वप्रसङ्गात् । नाप्यात्मसादृश्येन गमकत्वं प्रतिबिम्बस्यापि वाचकत्वप्रसङ्गात् । नाप्यात्माध्यासेन गमकत्वमध्यासस्य निरस्तत्वात् । नाप्यात्मा-

श्च प्रत्याय्य इत्ययमेव सम्बन्धो भविष्यति । यच्चेद-मिन्द्रियलिङ्गादिवत् संनिकर्षव्याप्त्यादिसम्बन्धानपेक्षमऽर्थप्रतिपादनम्-इदमेवाभिधानमित्युच्यते, तदेव च सञ्ज्ञासञ्ज्ञित्वम्, तेनोच्यते- सञ्ज्ञासञ्ज्ञिलक्षणः सम्बन्ध इति ।

किं पुनः शब्दस्यार्थप्रतिपादने प्रमाणम् ?, शब्दानन्तरमऽर्थप्रतिपत्तिरेव । नन्वियमऽभिप्रायानुमानद्वारेणैवोपपन्ना ?, नेति ब्रूमः-अर्थाभिप्रायशून्येनापि स्वा

ऽभेदेन गमकत्वमभेदे गम्यगमकत्वानुपपत्तेः । नापि रूपत्र-यादिरहितं गमकत्वं चक्षुरादेरपि वाचकत्वप्रसङ्गात् । मैव-माभिधानस्यैव वाचकत्वात् । नन्वभिधानमेव न ज्ञायते किं तदिति तत्राह । यच्चेदमिति । यथेन्द्रियं सन्निकर्षमपेक्षते लिङ्गादिकं वा व्याप्त्यादि तथा यन्न भवति किन्तु सन्निकर्षा-द्यनपेक्षमेव यदर्थप्रतिपादनमिदमेवाभिधानमित्युच्यत इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति अर्थप्रतिपत्तिफलकः शब्दव्यापारो ऽभिधान-क्रिया तस्यां च प्रतिपत्त्याख्यफलशालितया यदर्थस्य कर्मत्वं तद्वाच्यत्वं शब्दस्य विवक्षावशेन यत्कर्तृत्वं करणत्वं वा तद्वाच-कत्वमिति । उक्तेऽर्थे भाष्यं योजयति । तेनेति । संज्ञासंज्ञि-लक्षणः सम्बन्धोऽयमिति भाष्यकारेण यदुच्यते तदनेनैवाभि-प्रायेणेत्यर्थः । एतदेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति । किमिति । अनन्यथासिद्धार्थप्रत्ययान्यथानुपपत्तिप्रसूतार्थापत्तिरेव प्रमाण-मित्युत्तरार्थः । शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वानङ्गीकारे च प्रतिज्ञा-र्थोऽपि प्रतिपादयितुं न शक्यत इति स्ववचनविरोधः स्या-दितिभावः । नन्वेवं नियमजन्यत्वादनुमानमेव शाब्दं स्या-दिति शङ्कते । नन्विति । परिहरति । नेति । अर्थप्रतीत्युत्तर-

पाद्यवस्थायां परवशप्रयुक्तैरपि शब्दैरर्थप्रतिपत्तिदर्श-
नात्, तथा पुरुषान्तरकृतमऽपौरुषेयं वा वेदवाक्य-
मनर्थज्ञैरपि प्रयुज्यमानं व्युत्पन्नानामर्थबुद्धिं जनयत्ये-
व, तस्मात् प्रत्यायकः शब्दः। किमिति तर्हि प्रथ-
मश्रवणे न प्रत्याययति ?, सहकारिविहात्–सञ्ज्ञा-
त्वग्रहणमपि शब्दस्यार्थं प्रत्याययतोऽङ्गं नेत्रस्येवाऽऽलो
कः, तेन यः पुरुषान्तरेभ्य 'अयं शब्दोऽस्य सञ्ज्ञा'
इति ज्ञातवान् तस्यैव प्रत्याययति नान्यस्येति न दोषः।

कालत्वेनाविनाभावस्यात्रानुपयोगात् । अत्र हि अर्थप्रतिपत्तेः
शब्दार्थयोर्गम्यगमकभावमेव वृद्धेभ्यः प्रतिपद्य शब्दाद्यदर्थं प्रति-
पद्यतेऽतस्तस्यैवार्थप्रतिपत्तावङ्गत्वम् । धूमादौ तु पूर्वमविनाभा-
वित्वावगतिस्ततोऽर्थप्रत्ययस्ततः पश्चाद्गमकत्वावगतिरतोऽत्रा-
नुमानमिति भावः। एवमत्रास्थिते पुनः पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते।
किमिति । गोशब्दो न गोत्ववाचकशक्तिमान् सम्बन्धग्रह-
णात्पूर्वमप्रतिपादकत्वात् देवदत्तशब्दवदितिप्रयोगो द्रष्टव्यः।
प्रत्यायकत्वे वा प्रथमश्रुत एव प्रत्याययेदिति बाधकस्तर्कः।
परिहरति । सहकारीति । प्रथमश्रवणे संज्ञात्वग्रहणरूपस-
हकारिविरहान्न प्रत्याययतीत्यर्थः। तदुक्तम्—

"यत्साधकतमत्वेन कस्यचित् किञ्चिदुच्यते ।
तस्यानुग्राहकापेक्षा न स्वशक्तिविघातिनी ॥
नहि तत्करणं लोके वेदे वा किञ्चिदीदृशम् ।
इतिकर्तव्यतासाध्ये यस्य नानुग्रहेऽर्थिता" (श्लो०वा०सं०३६)॥

ननु साधनत्वाऽविशेषे सति कथं किञ्चित्करणं किञ्चिदि-
तिकर्तव्यतेति विभागः। उच्यते। यत्फलस्य प्रत्यासन्नं त-

नन्वेवमस्तु नाम सम्बन्धः स तु पौरुषेय इति त्व-दुक्त्यैवापन्नम्, तथा हि– न हि शब्दस्यार्थेन संयोग-तादात्म्यादिसम्बन्धः, किं तु प्रत्यायकत्वं, तच्च पुरुषाधीनमित्युक्तम्, अतो देवदत्तादिशब्दस्येव 'अस्यार्थस्येयं सञ्ज्ञा' इत्येवं सम्बन्धे कृते पश्चाच्छब्द-

---

दान्तरं चक्षुरादि करणं भवति । बाह्यन्तु दीपादिकामितिकर्तव्यता । क्वचित्तु बाह्यस्यापि विवक्षातः करणत्वम् । तथाहि–

"उद्विग्नोह्यन्धकारेण कश्चिदेवं ब्रवीत्यपि ।
किं चक्षुषा ममैतेन दृष्टं दीपेन यन्मया"(श्लो०वा०सं०३९)॥

वस्तुतस्त्वान्तरस्यैव चक्षुरादेः करणत्वम् आलोकस्य त्वनुग्राहकत्वमेव, दीपसमवधाने ऽप्यन्धस्य रूपाऽप्रतिपत्तेः । यथाहुः—

" शारीरात्ममनोयोगादसाधारणताबलात् ।
विज्ञानासत्तिभावाच्च चक्षुः करणमिष्यते ॥
तथैवेहापि सम्बन्धज्ञानमङ्गं प्रसिद्धितः"(श्लो०वा०सं०४२)।

एवमुपपादिते सम्बन्धसद्भावे तस्य कृतकत्वोपपादनेन पुनः पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते । नन्वेवमिति । एतदेव विवृणोति । तथाहीति । संज्ञात्वं पुरुषेभ्योऽवगम्यत इत्युक्तं तेन देवदत्तादिशब्दवदस्येयं संज्ञेतिवदद्भिः पुरुषैरेव कृतं स्यात् । यदि तु संज्ञात्वातिरिक्तं किञ्चित्सम्बन्धान्तरं स्यात् तदा भवेदपि नित्यता, न तु तदस्ति, भिन्नदेशाद्यधिष्ठानत्वेन स्वभावतः शब्दार्थयोरसम्बद्धत्वादिति समस्तार्थः । यथाह भाष्यकारः " मुखे हि शब्दमुपलभामहे भूमावर्थम् । शब्दोऽयं नत्वर्थः अर्थोऽयं न शब्द इति व्यपदिशति । रूपभेदोऽपि भवति । गौरितीमं शब्दमुच्चा-

स्यार्थप्रतिपादनमिति सिद्धं पौरुषेयत्वम् ।

इति सम्बन्धाक्षेपः ।

पूर्वाक्षिप्तं सम्बन्धनित्यत्वमऽसमाधायेदानीम्–"अथ गौरित्यत्र कः शब्दः" (शा. भा.) इति कया सङ्गत्या केन वा प्रयोजनेन शब्दस्वरूपं निरूप्यते ?। सङ्गतिस्तावत्प्रासङ्गिकी–सम्बन्धप्रस्तावात् सम्बन्धिनोरपि शब्दार्थयोः प्रस्तुतत्वात् तत्स्वरूपं निरूप्यते । प्रयोजनमपि तदवयवाश्रितानामूहादीनां सत्यत्वम्, निरवयवे हि वाक्ये पदे वा वाचकेऽवयवानां मृषात्वात्

रयति सास्नादिमन्तमवबुध्यत इति । पृथग्भूतयोश्च यः सम्बन्धः स कृतको दृष्टो यथा रज्जुघटयो"(शा० भा०)रिति। उपपादितमर्थं निगमयति । इति सिद्धमिति । एवञ्च सम्बन्धस्य कृतकत्वात् तद्द्वारा च पुरुषानुप्रवेशसम्भवाच्चोदना न धर्मे प्रमाणमिति तृतीयः प्रामाण्याक्षेपः ।

॥ इति सम्बन्धाक्षेपः ॥

अत्रानन्तरभाष्यं " अथ गौरित्यत्र कः शब्दः ! गकारौकारविसर्जनीया इति भगवानुपवर्ष"(शा० भा०) इत्यादि, तदनन्तराक्षिप्तसम्बन्धनित्यत्वस्याऽसमाधानान्मध्ये शब्दस्वरूपनिरूपणादयुक्तमित्याक्षेपपूर्वकं समाधत्ते । पूर्वाक्षिप्तेति । सम्बन्धाक्षेपपरिहारार्थमेव तन्नित्यत्वोपपादनाय तदाधारभूतयोः शब्दार्थयोर्निरूपणं सूत्रकाराभिप्रेतमेव भाष्यकारेण क्रियते । तत्रापि शब्दपूर्वकत्वादर्थप्रतिपत्तेः प्रथमं शब्दनिरूपणमिति । यथाहुः—

तदाश्रितान्यपि कार्याणि मृषा भवेयुः ।

किं च सम्बन्धसिद्ध्यर्थमवश्यं वर्णानां वाचकत्वं समर्थनीयम्, अन्यथा हि तेषां प्रत्येकं सङ्गत्यऽभावा-दु वाचकत्वानुपपत्तिमाकलयतां स्फोटस्य च शशवि-

---

" वर्णातिरेकः प्रतिषिध्यमानः पदेषु मन्दं पदमादधाति ।
कार्याणि वाक्यावयवाश्रयाणि सत्यानि कर्तुं कृत एष यत्नः"

इति (श्लो० वा० १३७)

अत्र पूर्वार्धेनाशङ्कोत्तरार्द्धेन परिहारउक्तः । तदिति वाक्यं परामृश्यते वाक्यावयवरूपपदाश्रयणमित्यर्थः । ऊहादीना-मित्यादिशब्दान्महावाक्यावान्तरवाक्यार्थप्रयाजाद्याश्रितस्य त-न्त्रप्रसङ्गादेरपि सत्यत्वसिद्धिः प्रयोजनमित्यर्थः । इतश्च वा-चकमित्याह । किञ्चेति । मास्तु तेषां सङ्गत्यभावाद्वाचकत्वं, स्फोटस्य तु भविष्यतीत्याशङ्क्याह । स्फोटस्येति । विधिमुखेन कार्यमुखेन चाप्रतिभासमानस्य शशविषाणतुल्यत्वमित्यर्थः । सम्बन्धग्रहणमपि वाचकत्वपक्षे प्रयोजनं भवतीति भावः । अ-त्र चोद्यते—अथगौरिति कस्याऽयं प्रश्नः न तावत्पूर्वपक्षिणः सम्बन्धाक्षेपानन्तरं तस्य शब्दप्रश्नानुपपत्तेः, नापि सिद्धा-न्तिनः अकृताक्षेपपरिहारस्य तत्प्रश्नानुपपत्तेः, गकारौकारे-त्याद्युत्तरभाष्यमपि प्रश्नानन्तरमसम्बद्धं स्यात् । उच्यते । सि-द्धान्तिन एवायं प्रश्नः । स हि स्वाभिप्रेतशब्दार्थसम्बन्धमुपपा-दयितुं पृच्छति—अथगौरित्यत्र भवतः कः शब्दोऽभिप्रेतो यस्यार्थेन सह सम्बन्धाऽभावं मन्यसे । न तावत्स्फो-टाख्यः वर्णत्रयातिरिक्तस्य बुद्धावप्रतिभासमानत्वेनाऽभानात् । नाप्यर्थप्रतीतिलक्षणकार्येण तस्यावगतिः अन्योन्याश्रयात् त-

षाणायमानस्य दूरनिरस्तं वाचकत्वमिति सम्बन्ध एव वाच्यवाचकभावो निराधारत्वान्न स्यान्नतरां नित्यत्वमिति तत्सिद्ध्यर्थं वर्णानां वाचकत्वं समर्थयितुं शब्दस्वरूपं निरूप्यते । किं गौरित्यत्र वर्णा एव शब्दः ? उत तेभ्योऽर्थान्तरम् ? इत्येतत् प्राधान्येन निरूप्यते । वर्णावयव-गत्व-गोशब्दावयवि-जातिनिराकरणं तु प्रासङ्गिकं वर्णा एव शब्द इत्यवधारणसमर्थनार्थम् ।

तत्र वर्णानामपि पुद्गलाख्यानऽवयवानाऽऽर्हताः संगिरन्ते, तत्त्वऽवयवानुपलम्भादयुक्तम् । प्रत्यक्षेण तावदऽवयवा नोपलभ्यन्ते वर्णेषु साकल्यवैकल्यग्रहणाभावात् । नानुमानेन—तैः सह कस्य चिल्लिङ्गस्य सम्बन्धाऽग्रहणात् । न च सामान्यतोदृष्टम्, न हि यद् यद्वस्तु तस्य तस्याऽवश्यमवयवैर्भवितव्यम्, परमाणूनां निरवयवत्वात् । तेपि सावयवा इति चेत्?;

त्सिद्धौ तत्सिद्धेः अस्माकन्तु गकारौकारविसर्जनीया एव गोशब्दः ते च श्रोत्रग्रहणाः श्रोत्रग्राह्ये वस्तुनि लोके शब्दशब्दप्रयोगात् । उपवर्षग्रहणेनास्य मतस्य श्रैष्ठ्यं दर्शयति बहुतरप्रमाणसिद्धत्वात् । तत्सिद्ध्यर्थमिति । वाच्यवाचकभावलक्षणसम्बन्धसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । ननु शब्दस्वरूपं निरूप्यत इति प्रतिज्ञाय वर्णावयवादिनिराकरणमयुक्तमत आह । वर्णावयवेति । तत्र वर्णावयववादिमतमनूद्य निराकरोति । तत्त्विति । अनुअनुपलम्भमेवोपपादयति । प्रत्यक्षेणेति । अवयवानामनुपलम्भादेव तैः सह सम्बन्धग्रहणाऽभाव इत्यर्थः । उक्तञ्च—

तदवयवा अपि तथा स्युस्ततः परमपि तथेत्येकस्यैव माषावयविनोऽनन्तावयवत्वं स्यात्, ततश्चैकेनैव माषेण तिलेन वा सर्वं जगद् व्याप्येत—अनन्तैरवयवैर्मूर्तैरन्योन्यस्यावकाशमप्रयच्छाद्भिरनन्तदेशव्याप्तेः। तस्मान्निरवयवाः परमाणवो वर्णाश्च। तथा गत्वजातिरौत्वजातिश्च निष्प्रमाणिकैव।

ननु द्रुतविलम्बितमध्येषूदात्तानुदात्तस्वरितेषु सानुनासिकनिरनुनासिकयोर्ह्रस्वदीर्घप्लुतेषु च प्रत्यभिज्ञायमाना जातिः कथं नास्तीति शक्यतेऽभिधातुम्?। सत्यम्—अस्ति प्रत्यभिज्ञा, सा तु व्यक्त्येकत्वा-

---

"पृथङ्नैवोपलभ्यन्ते वर्णस्याऽवयवाः क्वचित्॥
न च वर्णेष्वनुस्यूता दृश्यन्ते तन्तुवत्पटे" (श्लो. वा. स्फो. ११)।

घत्वादिजातिं निराकरोति। तथेति। देशादिभेदेन प्रतीयमानस्यापि गकारस्य स एवायमित्येकबुद्धिग्राह्यत्वेन व्योमवदेकत्वे सति नैकव्यक्तिकं गत्वसामान्यं भवतीति भावः। नन्वेकत्वे गकारस्य द्रुतादिभेदेन प्रतिभासो न स्यादित्यभिप्रायवाँश्चोदयति। नन्विति। प्रत्यभिज्ञायमाना—द्रुतादिगकारव्यक्तिष्वनुवृत्ततया गम्यमाना। परिहरति। सत्यमिति। एका गकारव्यक्तिरेव तत्र तत्रानुगता प्रतीयते नतु तदतिरिक्तं गत्वमित्यर्थः। द्रुतादिभेदेन गकारादिभेदे सति स एवायमित्येकत्वप्रत्ययो न स्यादिति भावः। गत्वसामान्यालम्बनो भविष्यतीति चेन्न। विकल्पाऽसहत्वात्। तथाहि—तत्सामान्यं जातिरूपं सादृश्यरूपमपोहरूपं वा स्यात्। आद्ये किं भिन्नमभिन्नं वा स्यात्; नाद्यः, भेदेनाऽप्रतीयमानत्वात् नहि शाबलेयादिषु

देवोपपन्ना । द्रुतादिभेदावभासस्तु द्रुताद्यवस्थाभेदालम्बनो न व्यक्तिभेदमापादयितुमलं भवति ।

भेदाभेदावभासोपि द्वेधा भवति—क चिद्भेदो धर्मिविषयोऽभेदस्तु धर्मविषयो यथा शावलेयादिष्वयं गौरयं गौरयमपीति जातेरात्मलाभः । क चित्तु भेदावभासो धर्मादऽभेदावभासश्च धर्मिणमालम्बते—एकस्मिन्नेव देवदत्ते युवाऽयं वृद्धोऽयं कृशोऽयमिति, न तत्र जातिरङ्गीक्रियते । तदिह द्रुतादिषु धर्मिविषयोऽभेदो धर्मविषयस्तु भेदः, तथा हि—ईदृशोऽत्रावभासः—'अनेनायमकारो द्रुतमुच्चारितोऽनेन विलम्बितम्' इति, न तु 'अयमकारो द्रुतोऽयं तु विलम्बितः' इति येन धर्मिभेदो जातिश्चाङ्गीक्रियेयाताम् ।

ननु कार्श्यादीनां क्रमवर्तित्वादेकस्मिन् देवदत्ते युक्तः समावेशः, अनुनासिकादीनां तु धर्माणां युगपदऽनेकवक्त्रुच्चारिते वर्णे समवेतानां कथमेकवर्णविषयत्वम् ? न हि विरुद्धधर्मानेको धर्मी युगपद्बिभर्ति ? ।

स्वरूपेण व्यावर्तमानेष्वनुगतं गोत्वं तद्भेदेन प्रतीयते एवं गत्वमिति । नेतरः अभेदे तत्त्वाभावप्रसङ्गात् । नापि सादृश्यरूपं स एवेत्यनुगमात्, भूयोऽवयवसामान्यलक्षणस्य सादृश्यस्य निरवयवे गकारेऽसम्भवात् । नाप्यपोहरूपं द्रुतादिभेदेषु स एवायं गकार इति श्रोत्रविज्ञानस्याऽभावविषयत्वाऽसम्भवात् । एतदेवाभिप्रेत्याह । भेदाऽभेदावभास इति । अस्त्वेवं प्रकृते किमायातमत आह । तदिहेति । वैषम्यं शङ्कते । नन्विति । परि-

सत्यम्—न त्वेते परमार्थतो वर्णधर्मा ध्वनिधर्मास्त्वेते वर्णे केवलमाभासन्ते, यथाऽल्पे महति च दर्पणे युग-

इरति। सत्यमिति। ननु ध्वनीनां वायवीयानामश्रोत्रत्वात्कथं वर्णेषु तद्धर्मावभासः?। उच्यते। द्रुतादिसंस्कृतश्रोत्रेन्द्रियः पुरुषस्तानपि वर्णमिश्रान् श्रोत्रेणैव गृह्णातीति तेषामपि प्रत्यक्षता। यथाहुः—

"नादेन संस्कृताच्छ्रोत्राद्यदा शब्दः प्रतीयते।
तदुपश्लेषतस्तस्य बोधं केचित्प्रचक्षते" (श्लो. वा. ३९)॥

अयमाशयः—द्विविधः शब्दो वर्णो ध्वनिश्च द्वयोरनुगतं शब्दत्वम्। वर्णत्वं ध्वनित्वं च तदवान्तरसामान्यम्। वर्णविशेषाः ककारादयः। ध्वनिविशेषाः शङ्खघोषादयः। ध्वन्यात्मकश्च शब्दो वायुगुणः। स च वायौ कर्णविवरं प्राप्ते संयुक्तसमवायेन श्रोत्रं संस्कृत्य तेन गृह्यमाणः कदा चिद्धर्मरहितः केवलो गृह्यते शङ्खघोषादिषु, कदाचिच्च वर्णानभिव्यञ्जन् तदुपश्लिष्टः प्रमीयते इति। अथवा नास्त्येव तेषां ग्रहणम्। दुतादिसंस्कृतन्तु श्रोत्रेन्द्रियमाभिन्नेऽपि गकारादौ संस्कारानुकारेण भेदप्रत्ययं जनयति यथैव हि गत्वादिजातिवादिवैशेषिकमते ऽविद्यमानमेव शब्दे महत्वमल्पत्वं च ध्वनिसंस्कारानुसारिण्या बुद्ध्या गृह्यते तथा द्रुतादिकमपि ध्वनिषु श्रोत्रं प्राप्यैव क्षिप्रमन्यतः प्रयातेषु तत्संयोगसंस्कारस्य श्रोत्रेऽल्पकालमवस्थानात् शब्दोऽपि तत्क्षण एवाविर्भूय तिरोभवन् द्रुत इति गृह्यते, तथा मध्यमो विलम्बित इति युक्तो व्यञ्जकधर्माणां द्रुतादीनां व्यङ्ग्ये शब्दे भ्रान्त्या समारोप इति। कथमनवगतेषु भ्रमहेतुषु नादेषु तद्धर्मप्राप्तिर्व्यङ्ग्येषु शब्देषु। अत्राहुः—

पदुह्दश्यमाने मुखेऽल्पत्वं महत्त्वं चेति, तस्माद्वर्णस्य व्यक्त्येकत्वेऽपि न विरोध इत्यप्रामाणिकी गत्वादि-जातिः ।

"मधुरं तिक्तरूपेण श्वेतं पीततया तथा ।
गृह्णन्ति पित्तदोषेण विषयभ्रान्तचेतसः" (श्लो. वा. ४१)॥

यथा पित्तदोषसंस्कृतं रसनेन्द्रियं मधुरं तिक्ततया गृह्णाति चक्षुरिन्द्रियं च पित्तगतं पीतत्वमगृह्णदेव श्वेतं पीततया गृह्णाति, एवं ध्वनिगतान् द्रुतादीन् गृह्णदेव तथा शब्दं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । एवं ह्रस्वदीर्घादिष्वपि द्रष्टव्यम् ।

अत्र केचित् । दीर्घादिष्वभेदप्रत्ययवद्भेदप्रत्ययस्यापि वर्णालम्बनत्वमिच्छन्ति । द्रुतादिप्रत्ययो हि नादैरेव युज्येताप्यपारमार्थिकः, ह्रस्वदीर्घभेदस्तु अर्थविशेषप्रतीत्यौपयिकतया विवक्षितप्रयोगः कथं भ्रान्तिः स्यात्, तद्भ्रान्तित्वे हि तन्निबन्धनार्थविशेषबुद्धिरपि अगमनं आगमनमित्यादौ भ्रान्तिः स्यात्, अतः पारमार्थिक एव ह्रस्वदीर्घादिषु वर्णभेद इति । तद्भेदे च सति तेष्वनुगतमत्वसामान्यमिच्छन्ति । एतच्चायुक्तम् । न हि यथा शाबलेयादौ गोत्वं साधारणमेवमत्वं ह्रस्वदीर्घप्लुतेषु । यथाहुः—

" अत्वमित्युच्यमानं हि न दीर्घप्लुतयोर्भवेत् ।
आत्वं न ह्रस्वप्लुतयोस्त्रिमात्रत्वं न पूर्वयोः ॥
अवर्णकुलशब्दो ऽपि स्थानसाम्याद्वनादिवत् ।
समुदायार्थवाचीति न जातिवचनो भवेत् " (श्लो. वा. ४२)॥

अत एकमात्रादिकारान्तोच्चारणकृत एव भेदो न पारमार्थिकः । अत्रान्यदपि बहुतरं प्रमेयं वार्त्तिकादिष्ववगन्तव्यम् । उपपादितमर्थं निगमयति । तस्मादिति । ननु गकाराद्यारः

एवं गोशब्दावयव्यपि, गकारादीनामयौगपद्यात् सर्वगतत्वाच्चाऽवयव्यारम्भाऽसामर्थ्यात् । सर्वत्र हि कारणपरिमाणादधिकं कार्यपरिमाणं तन्तुपटयोरिव । न च विभुभ्यो वर्णेभ्यः परिमाणाधिक्यं कस्य चिद्भवति. अतो नास्त्यऽवयवी । तदभावे च तदाधारं गोशब्दत्वं दूरापास्तम् । तस्माद्वर्णा एव शब्दः ।

आह—गृह्णीम एतत्'—अवयवावयविगत्वादिकं नास्ति' इति, न तु 'वर्णा एव शब्दः' इति, अर्थप्रत्यया-

---

व्यगोशब्दस्यैव गोशब्दोपलक्षितस्य सम्बन्धग्रहणादर्थप्रतिपादकत्वमतः कथमिदं भाष्यं "गकारौकारविसर्जनीया" इत्याशङ्क्य गोशब्दावयविनं निराकरोति। एवमिति। अप्रामाणिक इति शेषः। अयौगपद्यादिति । युगपदवस्थितैरेवावयवैरवयव्यारम्भदर्शनादिति भावः । विच्छिन्नप्रयत्नाभिव्यङ्ग्यत्वेनोपलब्धितो यौगपद्याभावादित्यर्थः । नापि सत्तया यौगपद्येनारम्भकत्वमित्याह । सर्वेति । नित्यत्वेन सर्वगतत्वेन च सर्वदा सर्वत्रारम्भकत्वं स्यादिति भावः । किञ्चाऽवयवेभ्योऽधिकपरिमाणोऽवयवी दृष्टः, नच विभुभ्यः कस्य चिदाधिक्यं सम्भवतीति न वर्णैरवयव्यारम्भ इत्याह । सर्वत्रेति । तदनारम्भे च तत्समवेतं गोशब्दत्वं दूरनिरस्तमित्याह । तदभावे चेति । अस्तु वाऽवयवी तथापि निष्प्रमाणकमेव गोशब्दत्वं गत्वादिवत् स एवायं गोशब्द इत्यभिन्नवर्णत्रयालम्बनप्रतिभासादिति भावः । समुदायोऽपि वर्णत्रयातिरिक्तोऽवयविवन्निराकार्यः समुदायस्य भेदेनानुलम्भात्, अभेदे तु वर्णत्रयादेवार्थप्रतीत्युपपत्तेस्तस्यैव समुदायशब्दवाच्यतां निगमयति । तस्मादिति । अत्र चोदयति ।

नुपपत्तेः, तथा हि—

न ह्येकाक्षरविज्ञानादर्थधीरुपजायते ।
वाचश्च क्रमवर्तित्वात् साहित्यं नावकल्पते ॥१२॥

उच्यते—

यथाऽऽग्नेयादिकर्माणि क्रमवर्तीनि सन्त्यपि ।
संहत्य कुर्वते कार्यमेकं वर्णास्तथैव नः ॥ १३ ॥

ननु क्रमवर्तिनामप्युत्पत्त्यऽपूर्ववशेन युक्तं साहित्यम्, वर्णानां तु कथम् ? । तेषामपि संस्कारेण भविष्यति । तत्सद्भावे किं प्रमाणम् ?, यदेवाग्नेयादिषु, यथा हि तेषां शास्त्रेण संहत्यकारिताऽवगमात् स्वरूपतश्च तदसम्भवादपूर्वं द्वारं कल्प्यते, तथा वर्णानामप्येकैकशोऽभिधानाऽदर्शनात् सकलोच्चारणे चाऽवगमात् संहत्यकारित्वे निश्चिते स्वरूपेणाऽसम्भवात् संस्कारकल्पनं युक्तमेव । तद्वदेव चैककर्तृकत्वं क्रमविशेषश्चाद्रियते विपर्ययेणार्थाभिधानादर्शनात् ।

आहेति । अनुपपत्तिमेव विवृणोति । तथाहीति । नन्वाशुतरविनाशित्वान्मास्तु साहित्यं, संस्कारद्वारेण तु भविष्यति । नेति ब्रूमः । संस्कारकल्पनायां प्रमाणाऽभावात् । नहि यथाऽपूर्वपरिकल्पनायां साध्यसाधनसम्बन्धान्यथानुपपत्तिः प्रमाणमेवमत्र किञ्चिदस्ति, अर्थप्रतिपत्तेरन्यथाप्युपपत्तेः । परिहरति । उच्यत इति । वैषम्यं शङ्कते । नन्विति । परिहरति । तेषामिति । अनुपपत्त्यभावाभिप्रायेण शङ्कते । तत्सद्भाव इति । अत्राप्यनुपपत्तिरस्तीत्यभिप्रायवानाह । यदेवेति । अनुपपत्तिं विवृणोति । तथाहीति । यथाहीति वा पाठः । तद्वदिति । उक्तञ्च—

नन्वेवं प्रतिवर्णं संस्कारकल्पनादऽनेककल्पना

" तेषां च गुणभूतानामर्थप्रत्यायनं प्रति ।
साहित्यमेककर्त्रादि क्रमश्चापि विवक्षित इति" (श्लो. वा. ७०)।

कथं तर्हि क्रमवतां गकारादीनामेकपदत्वं कथं च गोशब्दो वर्तते पचतीति च वर्तमानकालनिर्देशः ? । उच्यते । न घटादिवन्निष्पन्नाविनष्टतया व्यापारेषु वर्तमानापदेशः । किन्त्वेकफलावच्छिन्ना बह्वत्रयवात्मिका क्रिया ।

" तस्यामाद्यपरिस्पन्दात्प्रभृत्या ऽऽफललाभतः ।
क्रियापूर्वापरीभूता लक्ष्यते वर्तते तदे"ति (श्लो. वा. ७९)।

अभिधानरूपे वर्णव्यापारेऽप्ययमेव वर्तमानत्वव्यापारो बोद्धव्यः । यथाहुः—

"तेनात्रापि विवक्षातः प्रभृत्यार्थावबोधनात् ।
सङ्कल्पेनेक्ष्यमाणे स्यात् व्यापारे वर्तमानता" (श्लो. वा. ८०)॥

विवक्षामारभ्यान्त्यवर्णपर्यन्ता वर्णा एकार्थप्रतिपत्तये विवक्षिता यावन्तं कालं व्याप्नुवन्ति तावान्वर्तमानः काल इत्युच्यते । तत्कालावच्छिन्नाः च वर्णा गोशब्दोवर्त्तते इत्युच्यते । व्यापारशब्देनात्र गकारादिज्ञानजन्यः संस्कारोऽभिधीयते क्रियाजन्यः संस्कारो वा ऽतो नानुपपत्तिः । अत्र लब्धावसरः स्फोटवादी शङ्कते । नन्विति । अयमाशयः । न तावद्वर्णानां प्रत्येकमर्थबोधकत्वम्, एकैकस्मादर्थाऽप्रतीतेः । नापि समुदितानां क्षणविनाशिनां समुदायानुपपत्तेः—प्रतिवर्णं च संस्कारकल्पने गौरवापत्तिः । अतो वर्णोच्चारणानन्तरं यतोऽर्थप्रत्ययो भवति सोऽयं स्फोरकत्वेन प्रकाशकत्वेन स्फोट इत्युच्यते । स एव पदात्मा शब्दः । एवं वाक्यस्फोटोऽपि ।

स्यात् तद्वरमेकमेव शब्दतत्त्वं कल्पितम् । नैवम्-इत्यादर्शनेन निरस्तत्वात्, शब्दो हि प्रत्यक्षग्राह्यो-

---

अप्रत्यक्षोप्ययमर्थः प्रतीतिलक्षणकार्यानुपपत्त्या गम्यते । वर्णा एवानुभूयन्ते न तदतिरिच्यमानस्वरूपं वस्तुत्वमिति चेन्न । एकं पदमेकं वाक्यमिति चैकरूपस्यानुभवात् । नचेयं वर्णावगाहिनी तेषां परस्परभिन्नत्वात् । नचैकत्र नानात्वैकत्वे सम्भवतः विरुद्धत्वात् । एकार्थविषयत्वेनैकत्वमिति चेत् । न । परस्पराश्रयात् । एकपदत्वेनैवैकार्थविषयत्वात् । तस्मान्न वर्णात्मकः शब्दः किन्तु स्फोटरूप एवेति । तदेतद्दूषयति । नैवमिति । वर्णातिरिक्तवाचककल्पनायामर्थापत्तिः प्रमाणं प्रत्यक्षं वा । नाद्यः अर्थप्रतिपत्तेरन्यथाप्युपपद्यमानत्वात् । नेतरः तदभावात् । नचैकं पदमित्येकवस्त्ववगाहिनी नानावर्णेष्वऽनुपपद्यमानाबुद्धिरेव प्रमाणमिति वाच्यम् । वर्णेष्वप्येकार्थविषयत्वेन तदुपपत्तेः । अस्ति खल्वेकाभिधेयधीहेत्वभावस्त्रयाणामपि वर्णानामेकस्मरणोपारूढानामश्मनामिवैकपिठरधारणे । नाप्यन्योन्याश्रयः समधिगतैकाभिधेयधीहेतुभावानां तेषां पश्चात्पदत्वाऽवधारणात् । कारकविशेषाभिधायी हि पदशब्दः पद्यतेऽनेनेति । स च कार्यसम्बन्धज्ञाने सत्येव भवति नान्यथा । अत एकार्थविषयत्वज्ञाने सत्येवैकपदत्वज्ञानम् । यदाहुः "अर्थैकत्वादेकं वाक्य"(१)मिति । पदमप्यर्थैकत्वादेकम् । श्रोत्रग्राह्ये च वस्तुनि शब्दशब्दः प्रसिद्धो वर्णा एव च श्रोत्रग्राह्या न स्फोटः । अतो नासौ शब्दशब्दवाच्यः कथमर्थप्रत्यायकः स्यात् । शब्दादेवार्थप्रतीतेः सर्वलोकसम्मतत्वात् । आशुतराविनाशिनां

---

(१) जै० सू०

ऽभ्युपगम्यते । न च प्रत्यक्षेण वर्णातिरिक्तं किंचित् प्रकाशते तेन नास्तीत्यवगच्छामः । त्वयापि हि शब्दतत्त्वं कल्पयित्वा पुनः संस्कारकल्पनाऽवश्यं कर्तव्या, ध्वनयो हि न प्रत्येकं स्फोटमभिव्यञ्जन्ति, साहित्यं च क्रमवर्तिनां संस्कारद्वारमेवेति तुल्यं तत्कल्पनम् ।

साहित्याऽसम्भवात् कथं गमकत्वमिति चेत् संस्कारद्वारेणेति ब्रूमः । यदाह भाष्यकारः— "पूर्वपूर्ववर्णजनितसंस्कृतसहितोऽन्त्यवर्णः प्रत्यायक" इति । व्यापारस्य चाऽव्यवधायकत्वात् शब्दादर्थं प्रतिपद्यामह इत्यप्युपपद्यते । अथवा भाष्यपर्यालोचनया ऽन्त्यवर्णस्यैव प्रत्यायकत्वम् । एवं च शब्दादिष्वेकवचनमप्युपपन्नम् । यथाहुः—

" यदि चाऽपूर्वसंस्कार इति कर्त्तव्यतेष्यते ।
वर्णोऽन्त्यो गमकस्तस्य शब्दत्वान्मुख्यता भवेत्" (श्लो. वा. १३०)

केचित्तु सद्रूपान्त्यवर्णविषयप्रत्यक्षम्, पूर्वेषु चातीतेषु वर्णेषु स्मृतिरूपेति चित्रस्वरूपा बुद्धिः सैवार्थप्रतीतिहेतुरित्याहुः । उक्तं च—

" चित्ररूपां च तां बुद्धिं सदसद्वर्णगोचराम् ।
केचिदाहुर्यथा वर्णो गृह्यते ऽन्त्यः पदे पदे ॥
तथाऽन्त्यवर्णे विज्ञाते सर्वसंस्कारकारितम् ।
स्मरणं यौगपद्येन सर्वेष्वन्ये प्रचक्षते" (श्लो.वा.स्फो.११२)

अत्रान्यदपि प्रमेयं वार्त्तिकेऽवगन्तव्यम् । गौरवमिति चेत्तवापि तदस्तीत्याह । त्वयापीति । आवश्यकत्वं दर्शयति । ध्वनय इति । प्रत्युत तव स्फोटसद्भावो वर्णेभ्यश्च व्यतिरेकः

स्यान्मतम् ?– प्रत्येकमेव नादाः शब्दमभिव्यञ्जन्ति, न चैवमुत्तरनादवैयर्थ्यम्– पूर्वे हि नादाः शब्दमस्फुटमभिव्यञ्जन्ति उत्तरोत्तरे स्फुटं स्फुटतरं च व्यञ्जन्तीति नोत्तरेषामानर्थक्यम् । यद्येवम् ?–ततो य एवोत्तरे नादाः स्फुटाभिव्यक्तिसमर्थास्तैरेव भवितव्यमऽलं पूर्वैः ।

ननु न कश्चिदपि नादः स्वतोऽस्य स्फुटाभिव्यक्तिं करोति, किं तु सर्वे ते प्रत्येकं व्यञ्जकाः, स तु न द्रागेव स्फुटमवभासते, प्रथममस्फुटावभासितः सन् पुनः पुनः श्रूयमाणः स्फुटो भवति, तद् यथा दूरादवस्थितः सहकारः प्रथमं हस्तिपलालकूटादिसाधारणरूपेण प्रतिभातः पुनरालोच्यमानो वृक्षात्मना प्रकाशते पुनः सहकारात्मना स्फुटो भवति, तद्वदेव द्रष्टव्यम् ।

यद्येवम् ?–य एव ते पूर्वे नादास्तैरेवाभ्यस्यमानैरीदृशी स्फुटाभिव्यक्तिः स्यात् उत्तरैर्वा केवलैरभ्यस्यमानैः, तत्र विजातीयनादाऽऽश्रयणमनर्थकम् ।

तथा प्रत्येकं हि व्यञ्जकत्वे सत्युत्तरैरस्फुटाभिव्यक्तिः पूर्वैश्च स्फुटाभिव्यक्तिः स्यादिति व्युत्क्रमेणाप्युच्चारणं स्यात्, अतोऽपेक्षितक्रमाविशेषाऽनेकविजातीयनादसमुच्चयाऽऽश्रयणादवश्यं पूर्वनादाऽऽहितसं-

---

सावयवे पदे गम्यमाने निरवयवत्वमित्यधिका कल्पना स्यादिति भावः । तुल्यत्वपरिहारं शङ्कते । स्यान्मतमिति । नादा एव प्रत्येकमभिव्यञ्जन्ति नतु तेषां समुदायो येन संस्कारकल्पना स्यादिति भावः । तुल्यत्वं निगमयति । अत इति । इदानीं

स्कारसहिताऽन्तिमनादाभिव्यङ्ग्यः स्फोट इत्यवश्या-ङ्गीकर्तव्यमिति तुल्या संस्कारकल्पना। यद्वा तवैवेयं संस्कारान्तरकल्पना, मत्पक्षे तु स्मृतिहेतुभिरेव सं-स्कारैः सिद्ध्यत्यर्थावगतिरिति न संस्कारान्तरं क-ल्पयितव्यम्।

ननु ममापि त एव भविष्यन्ति ?। न, तेषां स्मृ-तेरन्यत्राव्यापारात्। मत्पक्षे तु स्मृतिमेव जनयन्तोऽर्थप्रतिपत्तिं संस्कारा जनयन्ति। तथा हि—प्रत्येकव-र्णानुभवभावितैः संस्कारैः संहत्य सर्ववर्णगोचरैका स्मृतिर्जन्यते तस्यां च युगपदवभासमाना वर्णा वि-नैव संस्कारान्तरेण संहत्यार्थप्रत्ययं जनयन्ति।

त्वत्पक्षे तु नैवं सम्भवति, तथा हि— नादा हि न ज्ञायमानतया स्फोटं व्यञ्जयन्ति अश्रावणत्वात्, अगृहीतत्वादेव च न स्मर्यमाणानां व्यञ्जकत्वम्, ये-न वर्णवत्स्मर्यमाणाः कार्यं कुर्वन्तीत्युच्यते। सत्त-या हि ते श्रोत्रसंस्कारं कुर्वन्तः शब्दं व्यञ्जयन्ति, न च युगपत् सत्तास्ति क्रमवर्तित्वात्, अतः संस्कारद्वा-रमेव साहित्यमित्यवर्जनीयं संस्कारान्तरकल्पनम्।

अथ मतम् ?—सत्यं न स्मृतिहेतुभिः स्फोटाभि-

स्वरूपक्षे विशेषं दर्शयति। यद्वेति। साम्यं शङ्कते। नन्विति। परिहरति। नेति। उक्तं च— "वस्तुधर्मो ह्येष यदनुभवः पटी-यान् स्मृतिबीजमाधत्त"इति। ननु त्वत्पक्षेस्मृतेरन्यत्रार्थप्रतिपत्तौ व्यापारो दृष्ट एव तत्राह। मत्पक्षे त्विति। एतदेव विवृणोति। तथाहीति। ननु संस्काराणां तत्र तत्र निरपेक्षाणामेव कारण-

व्यक्तिः, ये तु वर्णोपलब्धिहेतवो नादजन्याः श्रोत्रगताः संस्कारास्तैरेव वर्णानामिव स्फोटाभिव्यक्तिर्भविष्यति किं संस्कारान्तरकल्पनयेति ?। तदयुक्तम्—तेषां क्षणिकत्वात्, न ह्याद्यवर्णोपलब्धिहेतुः संस्कारोऽन्त्यवर्णश्रवणवेलायामवतिष्ठते । यद्यवतिष्ठते ? ततो विसर्जनीयश्रवणवेलायामपि गकारश्रवणमनुवर्तेत, तस्मात् क्षणभङ्गिनस्ते, अतो न तेषां संहत्य स्फोटाभिव्यञ्जकत्वं भवति । प्रत्येकाभिव्यक्तौ चोत्तरोत्तरेषामऽनर्थकत्वमित्युक्तम् ।

अथ वा ध्वनिसंयोग एव श्रोत्रसंस्कारो नान्यः, तस्य च विस्पष्टमेव भङ्गुरत्वं गत्वरत्वाद् ध्वनीनाम् । तस्मादन्ये स्थायिनः संस्काराः कल्प्याः, तथा वर्णातिरिक्तः शब्दः कल्प्य इति बहुऽप्रमाणकमापन्नम् । मत्पक्षे तु दृढस्मृतिविपरिवर्तिनां वर्णानां वाचकत्वान्न किं चिद् दूषणम् ।

भावोपलम्भान्न सर्वेषामखिलवर्णगोचरैकस्मरणजनकत्वम् । नैवम् । मिलितानामप्येकगोचरैकविज्ञानजनकत्वदर्शनात् । यथा हि संस्कारश्चक्षुराद्यनपेक्षः स्मरणकारणं चक्षुश्च तन्निरपेक्षमेवालोचनकारणं प्रत्यभिज्ञाने तूभयोः परस्परापेक्षा दृष्टैव । उत्तरो ग्रन्थः स्पष्टार्थः । अत्राशङ्कते । नन्विति । परिहरति । नेति ।

"यावन्तो यादृशा ये च यदर्थप्रतिपादने ।
वर्णाः प्रज्ञातसामर्थ्यास्ते तथैवावबोधकाः ॥
तेषां च गुणभूतानामर्थप्रत्यायनं प्रति ।
साहित्यमेकवक्त्रादि क्रमश्चापि विवक्षितः" (श्लो.वा.७०)इति

ननु युगपत्स्मर्यमाणानां वाचकत्वे व्युत्क्रमेणाप्युच्चारिता वर्णा वाचकाः स्युः ?, न, तत्क्रमस्याप्यङ्गत्वात् । कः पुनः क्रमोऽङ्गम् ? न हि वर्णानां विभूनां नित्यानां च स्वरूपतः क्रमवत्त्वम्, न प्रतीतिक्रमः—तस्याः स्मृतिरूपाया एकत्वात् । एवं तर्हि ध्वनिक्रमो यो वर्णेष्वारोपितः प्रतिभासते सोऽङ्गमित्यऽदोषः । तस्माद् व्यञ्जकानां ध्वनीनां क्रमेण व्यङ्ग्येषु वर्णेषु

न चैतत्कलकलश्रुतावशक्यज्ञानम् । तत्राप्यभ्यासपाटवेन ज्ञातुं शक्यत्वात् । अत्र चोदयति । कः क्रम इति । क्रमाऽसम्भवं विवृणोति । नहीति । समाधत्ते । एवमिति । उपपादितमर्थं निगमयति । तस्मादिति । वर्णेषु समारोपितेन ध्वनीनां क्रमेणेति सम्बन्धः । ननु पूर्वमर्थप्रतिपत्तिसंस्कारा जनयन्तीत्युक्तम्, इदानीं वर्णा वाचका इति वर्णानामर्थप्रतीतिजनकत्वमुपसंह्रियत इति विप्रतिषिद्धम् । नैष दोषः । तत्रापि तथाहीत्यादिविवरणग्रन्थे वर्णानामेवार्थप्रतीतिजनकत्वस्योक्तत्वात् । अत्र वार्तिककारैः स्फोटाऽभावे वाचकत्वाऽभावे च प्रयोगो दर्शितः । तथाहि—

" वर्णा वा ध्वनयो वाऽपि स्फोटं न पदवाक्ययोः ।
व्यञ्जन्ति व्यञ्जकत्वेन यथा दीपप्रभादयः ॥
सत्त्वाद् घटादिवच्चेति साधनानि यथारुचि ।
लौकिकव्यतिरेकेण कल्पितेऽर्थे भवन्ति हि" (श्लो.वा.१३२)
नार्थस्य वाचकः स्फोटोवर्णेभ्योऽव्यतिरेकतः ।
घटादिवन्न दृष्टेन विरोधो धर्म्यसिद्धितः ॥ "
तथा वर्णजन्यत्वे ऽर्थप्रत्ययस्य प्रयोगः—

समारोपितेन तद्वन्तः स्मर्यमाणा वर्णा वाचका, नान्यः शब्दोऽस्तीति सिद्धम् ॥

॥ इति स्फोटवादः ॥

"अथ गौरित्यस्य शब्दस्य कोऽर्थः" (शा.भा.) इति वाच्यनिरूपणोपक्रमव्याजेनाऽऽकृतिसद्भावं प्रतिपादयति सम्बन्धनित्यत्वसिद्धये- न ह्यसत्यामाकृतौ

" वर्णोत्था वाऽर्थधीरेषा तज्ज्ञानानन्तरोद्भवा ।
तादृशी सा तदुत्था हि धूमादेरिव वह्निधीः ॥
दीपवद्वा गकारादिर्गवादेः प्रतिपादकः ।
ध्रुवं प्रतीयमानत्वात्तत्पूर्वं प्रतिपादनात्" (श्लो. वा. स्फो. १३६) इति ॥

अबोधदहनोद्भूतस्फोटरूपनिराक्रिया ।
चिकित्सेव कृता शब्दविदां मीमांसकैरियम् ॥

॥ इति स्फोटवादः ॥

अत्र भाष्यकृता सम्बन्धनित्यत्वोपपादनाय "अथ गौरित्यत्र कः शब्द" इति प्रश्नपूर्वकं वाचकस्वरूपं निरूप्यानन्तर "मथ गौरित्यस्य शब्दस्य कोऽर्थ" इत्यादिना वाच्यस्वरूपनिरूपणमुपक्रान्तं तस्यापि वाचकनिरूपणवदेव सङ्गतिं स्पष्टत्वादनभिधाय प्रयोजनं तावदाकृतिसद्भावप्रतिपादनस्य दर्शयति । अथेति । वाच्यनिरूपणोपक्रमस्तु विचारसङ्गतिसिद्ध्यर्थमिति भावः । एतदेवोपपादयति । न हीति । यद्याऽऽकृतिव्यतिरिक्ता व्यक्तय एव शब्दार्थाः स्युः ततस्ताभिर्व्यभिचारात्सम्बन्धोऽपि न सि-

व्यक्तिभिः शब्दस्याऽपौरुषेयः सम्बन्धः सिद्ध्यति तासामनित्यत्वात्, उपलक्षणस्यापि नित्यस्याऽभावादाकृत्यऽभावे, तस्मादाकृतिरस्ति नास्तीति विचार्यते। साधिते तु तत्सद्भावे सैव शब्दाभिधेयेत्याकृत्यधिकरणे वक्ष्यते ॥

तत्र सौगताः स्वलक्षणमेव परमार्थं मन्यमाना नाऽऽकृतिसद्भावं मन्यन्ते। तथा हि—

पृथक्त्वे व्यक्तितो जातिर्दृश्येत पृथगेव सा।

क्ष्यतीति भावः। ननु "आकृतिस्तु क्रियार्थत्वा"दित्यत्र सूत्रकार एवाऽऽकृतेरभिधेयत्वं स्थापयिष्यति किमत्र प्रयासेनेत्यत आह। अस्तिनास्तीति। आकृतिसद्भावप्रतिपादनेनाकृतेरभिधेयत्वे साधिते क्रियायामनुपयोगात् पुनरनभिधेयत्वमाशङ्क्योपयोगप्रतिपादनेन तस्या एवाभिधेयत्वं सूत्रकारो वक्ष्यतीत्यर्थः। ननु संस्थानमाकृतिः तच्च प्रतिपिण्डं भिन्नमेवेति तदभिधेयत्वेऽपि न सम्बन्धनित्यत्वसिद्धिः। मैवम्। जातेरेवाकृतिशब्देनाभिधानात्। यदाह "द्रव्यगुणकर्मणां सामान्यमात्रमाकृति"रिति। आक्रियते निरूप्यते द्रव्यमनयेति जातेरेवाकृतिशब्देनाभिधानं गौरियमित्येवं रूपेण तयैव द्रव्यनिरूपणात्। तदुक्तम्—

"जातिमेवाकृतिं प्राहुर्व्यक्तिराक्रियते यया।
सामान्यं तच्च पिण्डानामेकबुद्धिनिबन्धनम्" (श्लो. वा. आ. ३.)॥

अत एवैकबुद्धिनिमित्तं यत्सामान्यं जातिरूपं सारूप्यरूपमपोहरूपं वा तस्य शब्दवाच्यत्वे न कस्यापि विप्रतिपत्तिस्तत्स्वरूपे तु विवाद इति तत्सद्भाव एवात्र साध्यत इत्यभिप्रायः।

अभेदे व्यक्तिमात्रं स्याद् द्वेधा चेन्न विरोधतः ॥१४॥

नहि सैव ततोऽन्या चाऽनन्या च सम्भवति, विरुद्धत्वाद्भेदाभेदयोः । यदि च भिन्ना जातिः ? सा सर्वगता व्यक्तिष्वेव वा ?, न तावत्सर्वगतत्वम्—अन्तरालेऽनुपलब्धेः । व्यक्तिस्था चेत् ? व्यक्तावुत्पन्नायां तस्मिन् देशे प्रागसती कथं तस्यामुपलभ्यते ?, न तावत् तत्रोत्पद्यते नित्याया उत्पत्त्यऽयोगात् । न च व्यक्त्यन्तरादागच्छति अमूर्तत्वात् , तस्मिंश्च व्यक्त्यन्तरेऽनुपलब्धिप्रसङ्गात् । न चांशेनागतांऽशेन च तत्रैव स्थितेति शक्यं वक्तुम् ? निरंशत्वात् । एवं व्यक्तिनाशे— न च तत्रैव पश्चादवस्थिता—अनुपलब्धेः । न विनष्टा—नित्यत्वात । न चान्यत्र याति—अमूर्तत्वात् । व्यक्त्यन्तरे च पूर्वमेवावस्थिता जातिरिति पुनः प्रवेशो द्विगुणोपलभ्येत । यथाहुः—

"नायाति न च तत्रासीदस्ति पश्चान्न चांशवत् ।
जहाति पूर्वं नाधारमहो व्यसनन्ततिः" इति ।

व्यक्तौ च वर्तमाना यद्येकस्यां व्यक्तौ कात्स्न्येंन

तदस्मिन्नर्थे सौगतानामत्यन्तं विप्रतिपत्तेस्तमेवादावुपन्यस्यति । तत्रेति । द्वेधेति । भिन्ना अभिन्ना चेत्यर्थः । भेदपक्षे दूषणान्तरमाह । यदि चेति । तस्मिंश्चेति । तस्य तज्जातिशून्यत्वादित्यर्थः । एवमिति । व्यक्तिस्थत्वपक्षे यथा व्यक्तावुत्पन्नायां तस्मिन्देशे इत्यादिना दूषणमुक्तं तथा व्यक्तिनाशे ऽप्येतद्वक्ष्यमाणं दूषणमवगन्तव्यमित्यर्थः । दूषणान्तरमाह (। व्यक्ताविति ।) व्यक्तौचेति । आधेयस्याधारनिष्ठत्वेन प्रतीतिनियमादितिभावः ।

वर्तेत व्यक्त्यन्तरेषु न स्यात्, न ह्येका सती युगपदनेकत्र कार्त्स्न्येन वर्तितुं शक्नोति। न चाऽवयवशो वर्तते-निरवयवत्वात्। कथं च नानाविधास्वऽतीताऽनागतवर्तमानासु व्यक्तिष्वऽवयवशो वृत्तिः सम्भाव्येत, व्यक्तौ च वर्तमानेहप्रत्ययमनुभवेत, न चेह गोत्वमिति कस्य चित् प्रतीरस्ति, किं त्वियं गौरिति।

अथ व्यक्तेरात्मैव जातिर्न तदाधारं वस्त्वन्तरमिति चेत् ?, नैवं युक्तम्- कथं हि नानाभूतानामनित्यानां व्यावृत्तस्वभावानामेकरूपा नित्याऽनुवृत्तस्वभावा च जातिराऽऽत्मा स्यात्? त्रैलोक्यसङ्करप्रसङ्गात्।

न च प्रमाणमपि किं चिदाकृतिसद्भावे सम्भवति, न तावत् प्रत्यक्षम्-न हि जातिः स्वविषयं ज्ञानं जनयति नित्यत्वाभ्युपगमात् नित्यानां च सर्वार्थक्रियास्वऽसामर्थ्यात्, न चाऽजनकस्य विषयत्वं सम्भवति तल्लक्षणत्वाद्विषयत्वस्य, तस्माद्विकल्पाकारमात्रं सामान्यम्, अलीकं वा।

ननु यथा ज्ञानवैचित्र्यसिद्ध्यर्थं बाह्यानि स्वलक्षणान्यभ्युपगम्यन्ते तथा गवाश्वादिविकल्पवैचित्र्य-

---

सिद्धान्तमाशङ्क्य निराकरोति। अथेति। वस्त्वन्तरत्वे त्विह कुण्डे बदरामितिवदाधारनिष्ठत्वे प्रतीतिः स्यादितिभावः। कथं न युक्तमिति अपेक्षायां त्रेधा वैलक्षण्यादित्याह। कथं हीति। विलक्षणस्वभावानामप्येकात्मत्वे सर्वमेकमेव स्यादित्यर्थः। ननु गौरयमित्यस्त्येव प्रत्यक्षं तत्राह। न हीति। तन्मते नित्यानामर्थक्रियास्वसामर्थ्यम्। अर्थापत्तिं शङ्कते। नन्विति। अन्यथो-

सिद्धये विचित्राणि सामान्यानि किं नाम नाभ्युपगम्यन्ते ?। न, विचित्रस्वभावस्वलक्षणदर्शनवशादेव विकल्पवैचित्र्योपपत्तेः—

अर्थशून्या अपि विकल्पा विचित्रार्थक्रियासमर्थस्वलक्षणाभिमानिनो जायमानास्तत्र व्यवहारार्थिनं प्रवर्तयन्तः परम्परया तत्प्रभवतया तत्प्रापयन्तो मणिमिव मणिप्रभाविषयमणिबुद्धिर्व्यवहाराविसम्वादिनो भवन्तीति न लोकयात्रास्थितेः कश्चिद्विरोधः, तस्मान्नास्ति जातिः ।

एतेनाऽवयविद्रव्यं प्रत्यूढम्, तस्याप्यऽवयवभेदादिविकल्पाऽक्षमत्वात् । स्थूलावभासस्तु सञ्चितानेक

पपत्त्या परिहरति । नेति । वस्तुमात्रं परमार्थसत् तच्च विचित्रस्वभावं दृष्टमिति तद्दर्शनवशादेव गवाश्वादिविकल्पवैचित्र्योपपत्तेर्न तद्वशात्सामान्यसिद्धिरित्यर्थः । व्यवहाराविसंवादादर्थसिद्धिरिति चेन्नेत्याह । अर्थेति । अर्थशून्या अपि विकल्पा व्यवहाराविसंवादिनो भवन्तीति सम्बन्धः । विचित्रार्थेति हेतुगर्भं विकल्पविशेषणम् । कथमाभिमानिकज्ञानमात्रादर्थलाभोऽत आह । परम्परयेति । स्वलक्षणात् निर्विकल्पकमेव साक्षादुत्पद्यते, विकल्पास्तु परम्परया तत्प्रभवत्वात् तत्प्रापयन्तीति कृत्वा व्यवहाराऽविसंवादिनो भवन्तीत्यर्थः । अत्रानुगुणदृष्टान्तमाह । मणिमिति । सामान्यनिरासोक्तदूषणमवयविद्रव्यनिरासेऽतिदिशति । एतेनेति । सञ्चितानेकरूपादीति परमाणुविशेषणम् । यथा चिरकालीनाध्ययनादिखिन्नस्योत्थितस्य नीललोहितादिगुणविशिष्टः केशोण्डूकाख्यः कश्चिन्नयनाग्रे प-

करूपादिपरमाणुवशादेव केशोण्डूकाऽवभासवदुपपन्नो नाऽवयविकल्पनायालम्। तदभावे च निराधारत्वाद् दूरापास्तं गोत्वादिसामान्यम्।

कथमसत्येकरूपे सामान्येऽत्यन्तविलक्षणानि स्वलक्षणान्यऽविलक्षणरूपं विकल्पं जनयन्ति ?। जनयन्ति चेत् ? किमिति कानि चिदेव गोविकल्पं जनयन्ति कानि चिदेवाश्वविकल्पम्, न सर्वाणि सर्वम् ?।

सामान्यवादिनो वा कथं विलक्षणरूपा व्यक्तयोऽविलक्षणसामान्यात्मकत्वं तदाश्रयत्वं तदभिव्यञ्जकत्वं वा भजन्ते ?। भजन्ति चेत् ? किमिति काश्चिदेव व्यक्तयः केनचिदेव सामान्येन सम्बध्यन्ते न सर्वाः सर्वैः ?। स्वभावादिति चेत् ?, अस्माकमपि तुल्यमिदमुत्तरम्।

अथ व्यक्तीनामप्यविलक्षणरूपसामान्यसम्बन्धसिद्ध्यर्थं परमऽविलक्षणरूपमभ्युपगम्यते ?, ततस्तेनापि सम्बन्धसिद्ध्यर्थमऽपरापरसामान्यापेक्षायामनव-

---

रिस्फुटति। अथवा करसंमृदितलोचनरश्मिषु येयं केशपिण्डावस्था स केशोण्डूकः। नच तावताऽवयविसिद्धिस्तथा स्थूलावभासो नावयविकल्पनायालमित्यर्थः। अवयविनिरासस्य प्रकृतोपयोगमाह। तदभाव इति। चोदयति। कथमिति। ननु काऽत्रानुपपत्तिर्न हि दृष्टे ऽनुपपन्नं नाम तत्राह। जनयन्तीति। प्रतिबन्द्या परिहरति। सामान्येति। तन्मते विशेषमाशङ्क्य परिहरति। स्वभावादिति। वैषम्यमाशङ्क्य निराकरोति। अथेति। अस्माभिस्तु सामान्यसम्बन्धसिद्ध्यर्थं परं सत्तासामान्यं स्वीक्रि-

स्था स्यात् । तस्माद्विकल्पमात्रमेवेदं न परमार्थतः सामान्यं नाम किं चित् ।

अत्राभिधीयते—

प्रत्यक्षबलासिद्धस्य सामान्यस्य कुतर्कतः ।
न शक्योऽपन्हवः कर्तुं सर्वं विजयते हि तत् ॥ १५ ॥

सर्वेष्वपि वस्तुषु 'इयमपि गौरियमपि गौः, अयमपि वृक्षोऽयमपि, इति व्यावृत्तानुवृत्ताकारं प्रत्यक्षं देशकालाऽवस्थान्तरेष्वविपर्यस्तमुदीयमानं सर्वमेव तर्काभासं विजित्य द्व्याकारं वस्तु व्यवस्थापयत् केनाऽन्येन शक्यते बाधितुम् ?, न हि ततोऽन्यद् बलवत्तरमस्ति प्रमाणम्, तन्मूलत्वात् प्रमाणान्तराणां तद्बाधसामर्थ्याऽभावात् ।

किं चानुमानान्यपि सामान्यापेक्षत्वात् सुतरां सामान्यं समर्थयन्ते, न तु बाधितुं शक्नुवन्ति, न हि यद् यदपेक्षं तत तस्य बाधं शक्नोति कर्तुं, तद्बाधे हि स्वात्मापि न सिध्येत् तदपेक्षत्वात् ।

तथा हि—भेदाभेदविकल्पेन सामान्यं निराकुर्वता

यते भवतां तु तदभाव इति वैषम्यमित्यर्थः । निगमयति । तस्मादिति । समाधत्ते । अत्रेति । श्लोकं व्याचष्टे । सर्वेष्वपीति । देशकालावस्थान्तरेष्वबाधितत्वेनाऽस्य बलवत्तरत्वमित्यर्थः । द्व्याकारमिति । यदि स्वलक्षणमेव वस्तु स्यात् न सामान्यं ततोऽयं गौरयमपीति सामान्यबुद्धिर्न स्यात् । अथ सामान्यबुद्धिसिद्ध्यर्थं सत्तासामान्यमेवैकं स्वीक्रियते, न गोत्वादि, ततो गौरयम्— अश्वोऽयमिति विशेषबुद्धिर्न स्यात् अतो द्व्याकारं वस्तु सिद्ध्यतीतिभावः । किञ्चेति । व्याप्तिग्रहस्य सामा-

ऽवश्यमेव वक्तव्यम्- 'यद्वस्तु तद् भिन्नमऽभिन्नं वा भवति, सामान्यमपि यदि वस्तु स्यात्ततोऽनेनापि भिन्नेनाऽभिन्नेन वा भवितव्यम्, न च द्वेधापि सम्भवति तस्माद्ऽवस्तु' इति, एवं च वदता वस्तुत्वं सामान्यमङ्गीकार्यम्, अन्यथा कथं वस्तुत्वस्य भेदाभेदाभ्यां व्याप्तत्वाद् व्यापकानुपलब्ध्या सामान्यस्य वस्तुत्वं न सम्भवतीति भणितुं शक्यम् ।

नन्वौपाधिको वस्तुशब्दो न जातिनिमित्तकः, तत्कथमनेन जात्यापत्तिः ? ।

उच्यते- जातिर्वा भवतूपाधिर्वा सर्वथा तावत् सामान्यरूपमपेक्षितव्यम् । औपाधिकानामपि मूलोपलक्षणमेकमन्तरेणात्मलाभाभावात् । न च व्यावृत्त्यैकरसं सर्वं वस्तुजातमभ्युपगच्छतः सौगतस्य क्वचिदपि किं चिदप्यनुवृत्तं रूपं सम्भवतीत्यौपाधिको व्यवहारो दुर्घट एव, तस्मात् सर्वप्रमाणसिद्धं सामान्यं न शक्यमपन्होतुम् ।

न्याधीनत्वादितिभावः । किञ्चान्यदपि यत्सामान्यनिराकरणार्थमुपन्यसनीयं तदेव सामान्यसाधकमित्याह । तथा हीति । अन्यथेति । सामान्यस्याऽवस्तुत्वे पक्षताया अभावात्कुत्रावस्तुत्वं साध्येतेति भावः । चोदयति । नन्विति । उपाधिश्चात्र स्वलक्षणवस्तुनि प्रतीयमानत्वमेवेतिभावः । अन्वारुह्यवादेन तावत्परिहरति । उच्यत इति । वस्तुतस्तूपाधिरपि तन्मते न सम्भवतीत्याह । नचेति । क्वचिदनुवृत्तरूपाङ्गीकारे तत्र वस्तुशब्दः स्वाभाविको भवेत् सामान्ये औपाधिकोभवेदितिभावः । उपसंहरति । तस्मादिति । नन्वङ्गीकृत्यापि सामान्यं तस्य

कः पुनर्विकल्पानां परिहारः ?, न तावदऽपरिहृता अपि शक्नुवन्ति सामान्यमपन्होतुं तेषामपि तदपेक्षत्वादित्युक्तम् । तथापि परिहारोऽभिधीयते–

भेदाभेदविकल्पे तावत् केचिदाहुः–भिन्नमेव सामान्यं व्यक्तिभ्यः । न च पृथगुपलब्धिप्रसङ्गो व्यक्तिसम्बन्धित्वात् । कः पुनः सन्बन्धः ?, समवायः । कः पुनरसौ ?, अयुतासिद्धानामिहप्रत्ययहेतुः सम्बन्धः इति केचित् । तत्त्वऽयुक्तम्–इहप्रत्ययाऽसिद्धेः, इयं गौरिति हि सर्वदा सर्वेषां प्रतीतिर्नेह गोत्वमिति ।

का चेयमयुतासिद्धिः ?, युतासिद्ध्यभावः । का पुनर्युतसिद्धिः ? पृथग्गतिमत्त्वं पृथगाश्रयाश्रयित्वं वा, तदऽभावोऽयुतासिद्धिः ।

यद्येवम्– अवयवावयविनोः सम्बन्धः समवायो न स्यात्, विनाप्यवयविचलनेनाऽवयवानां चलनात्, अवयविनोऽवयवानां च स्वावयवाश्रयत्वात् । तथा सामान्यस्य व्यक्त्याश्रयत्वाद् व्यक्तेश्च स्वावयवाश्रितत्वादस्ति पृथगाश्रयाश्रयित्वमिति समवायानुपपत्तिः। तस्मादेवं वक्तव्यम्–येन सम्बन्धेनाधेयमाधारे स्वा-

---

तुल्याकारबुद्धिजननशक्तिरङ्गीकर्तव्या तद्वरं विशेषाणामेवोभयवादिसिद्धानां शक्तिराश्रिता किं सामान्येन ? । मैवम् । विकल्पाऽसहत्वात् । तथाहि–सर्वासु व्यक्तिष्वेका प्रतिव्यक्ति भिन्ना वा । व्यक्तिभ्यश्चान्या ऽनन्या वा । ग्राह्याऽग्राह्या वेति । आद्ये पक्षे जातिरेव शब्दान्तरेणोक्ता स्यात् तस्या एव एवंरूपत्वात् । अथाग्राह्या शक्तिस्तर्हि सामान्यबुद्धिर्निर्विषया स्यात् । विशेषा-

नुरूपां बुद्धिं जनयति स्वाकारेण बोधयतीत्यर्थः स सम्बन्धः समवाय इति ।

यदि जात्यात्मना व्यक्तिः प्रतीयते ततो जातिव्यक्त्योरभेद एव प्रतीतिबलादापद्यते कथं भेदाभ्युपगमः ? ।

उच्यते– गौरयं शाबलेयो गौरयं बाहुलेय इत्युभयत्र गवाकारोऽनुवर्तमानो दृश्यते, शाबलेयबाहुलेयाकारौ तु व्यावर्तेते, तद् यदि तयोः शाबलेयगवाकारयोरभेदः स्यात् ? एकानुवृत्तावितरोऽप्यनुवर्तेत, तद् व्यावृत्तौ वा गवाकारोपि व्यावर्तेत । किं च तस्यामेव व्यक्ताविथं गौरिति गवात्मना प्रतीयमानायामपि नेयंबुद्धिगोबुद्ध्योर्गौर्गौरितिवत् पर्यायत्वं प्र-

---

णान्तु भिन्नानामेकबुद्धिविषयत्वाऽसम्भवात् । विषयत्वे वाऽभिन्नत्वं न स्यात् । एवं विकल्पान्तरं प्रत्याख्येयम् । मतान्तरेण तावत्परिहारमाह । भेदेति । व्यक्तीति । व्यक्त्या सह नित्यसम्बन्धित्वादित्यर्थः । औलूक्याभिमतं समवायलक्षणमाह । अयुतेति । तदेतद्दूषयति । तन्वेति । तस्मादिति । यत एतल्लक्षणमयुक्तं तस्मादेवं वक्तव्यमित्यर्थः । अस्त्वेवं ततः किमत आह । यदीति । ततश्चानेन प्रकारेण भेदसमर्थनं न सम्भवत्यतो यत्केचिदाहुस्तदयुक्तमितिभावः । अत्र चोदयति । कथमिति । तव भेदाऽभेदस्वीकारात् कथं भेदोपपत्तिरुक्तयुक्त्या ऽभेदस्यैव पर्यवसानादित्यर्थः । एकेति । अभेदे हि गवाकारानुवृत्तौ श्यावलेयाकारोऽप्यनुवर्तेत । शाबलेयाकारानुवृत्तौ वा गवाऽऽकारोपि व्यावर्त्तेत । एकस्यैव वस्तुनो विरुद्धस्वभावद्वया-

तीयते, तस्मान्नाऽभेदः ।

कथं तर्हि ताद्रूप्यं व्यक्तेः प्रतीयते ?, इदमेव हि ताद्रूप्यं व्यक्तेर्यत् तत्समवायः सम्बन्धः, तस्यैष महिमा येनाऽऽधारमाधेयं स्वबुद्ध्याऽनुरञ्जयति, तस्माददोषः । अथ वा तादात्म्यप्रतीतेरभेदोऽप्यस्तु पूर्वोक्तन्यायेन भेदोपि, तस्मात् प्रमाणबलेन भिन्नाभिन्नत्वमेव युक्तम् ।

ननु विरुद्धौ भेदाभेदौ कथमेकत्र स्याताम् ?, न विरोधः सहदर्शनात्, यदि हि 'इदं रजतं नेदं रजतम्' इतिवत् परस्परोपमर्देन भेदाभेदौ प्रतीयेयातां ततो विरुद्ध्येयातां न तु तयोः परस्परोपमर्देन प्रतीतिः । इयं गौरितिबुद्धिद्वयमऽपर्यायेण प्रतिभासमानमेकं वस्तु द्व्यात्मकं व्यवस्थापयति–सामानाधिकरण्यं ह्यभेदमापादयति. अपर्यायत्वं च भेदम्, अतः प्रतीतिबलादविरोधः ।

ऽसम्भवादितिभावः । अभेदपक्षे दूषणान्तरमाह । किञ्चेति । इयं गौरित्यत्रेयं बुद्धिर्गोबुद्धिश्च । नचैतयोर्गौर्गौरितिवत्पर्यायत्वं प्रतीयते । अभेदे तु पर्यायत्वं प्रतीयेत । तस्मान्नाऽभेद इति शङ्कार्थः । सिद्धान्ती तु भेदपक्ष एव ताद्रूप्यप्रतीतिमुपपादयन्परिहरति । इदमिति । तस्य—समवायस्येत्यर्थः । आधेयं गोत्वादिआधारं गवादिव्यक्तिम् । एवंरूपस्य समवायस्यावयव्यादिष्वसम्भवेनाऽपरितोषात्पक्षान्तरमाह । अथ वेति । शङ्कते । नन्विति । परिहरति । नेति । अपर्यायत्वमिति । इयंबुद्धिगोबुद्ध्योरित्यर्थः । इतोऽप्यविरोध इत्याह । अपेक्षेति । गोत्वं

अपेक्षाभेदाच्च, तथा हि- गोरूपेण निरूप्यमाण-
या जात्या व्यक्तिरभेदेन प्रतीयते 'गौरयं शाबलेयः'
जात्या व्यक्तिरभेदेन प्रतीयते 'गौरयं शाबलेयः'
इति । यदा तु जातिर्व्यक्त्यन्तरात्मना निरूप्यते तदेयं
व्यक्तिस्ततो भिन्नरूपाऽवसीयते-'योऽसौ बाहुलेयो
गौः सोयं शाबलेयो न भवति' इति ।

एवं धर्मिणो द्रव्यस्य रसादिधर्मान्तररूपेण रूपा-
दिभ्यो भेदो द्रव्यरूपेण चाऽभेदः । तथाऽवयविनः
स्वरूपेणावयवैरभेदोऽवयवान्तररूपेण त्ववयवान्त-
रैर्भेद इत्यूहनीयम् । तत्र यथा दीर्घह्रस्वादीनां विरु-
द्धस्वभावानामप्यपेक्षाभेदादेकत्राप्यविरुद्धत्वं प्रती-
तिबलादङ्गीक्रियते तथा भेदाभेदयोरपि द्रष्टव्यं प्रती-
त्यविशेषात् ।

कश्चित् पुनराह-प्रतीतिरेव भेदाऽभेदावभासिनी

हि शाबलेयात्मना बाहुलेयाद्भिद्यते स्वरूपेण च न भिद्यते ।
तथा व्यक्तिरपि गुणकर्मजात्यन्तरात्मना गोत्वाद्भिद्यते, स्वरू-
पेण च न भिद्यते । तथा व्यक्त्यन्तरादपि व्यक्तिः जात्यात्मना
न भिद्यते स्वरूपेण च भिद्यत इत्यर्थभेदेऽप्यविरोध इत्यर्थः ।
तदुक्तम्—

"एवञ्च परिहर्तव्या भिन्नाभिन्नत्वकल्पना ॥
केन चिद्ध्यात्मनैकत्वं नानात्वं चास्य केन चित्" (श्लो.
वा. आ. ५६)

उक्तमर्थं प्रदेशान्तरेऽतिदिशति । एवमिति ।
एवमेकत्र प्रतीतिबलाद्भेदाऽभेदयोरविरोधे उपपादितेऽत्रैकदेशि

न सम्भवति, विलक्षणरूपा प्रतीतिर्हि भेदावभासः, अविलक्षणस्वरूपा प्रतीतिश्चाऽभेदावभासः, तद् येन भेदप्रतिभाससमये जातिरूपं व्यक्तिरूपं च प्रतीतं तेनाभेदप्रतीतिवेलायां तयोरन्यतरत् प्रत्येतव्यम्, तत्रैकस्य द्विरवभासोऽयं भवेत्, न पुनरितरेणाऽभेदः प्रतीतो भवति, तस्मान्नास्ति भेदाभेदयोरेकत्र प्रतीतिः।

तदिदमसारम्— न हि वस्तुद्वयप्रतीतिरेव भेदप्रतीतिः तद्भावेऽप्यभावात् । प्रथमं व्यक्तिदर्शनेपि ह्यऽस्ति जातिव्यक्त्योर्द्वयोः प्रतीतिर्न च तदा तयोर्भेदः प्रतीयते । व्यक्त्यन्तरदर्शनेन तु जातेरन्वयात् पूर्वव्यक्तेश्च व्यतिरेकादऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां जातिव्यक्त्योर्भेदोऽवधार्यते इति भवतोऽपि सिद्धान्तः । तथा देवदत्तमुपलभ्य कालान्तरे तत्सदृशं यज्ञदत्तं दूरात् पश्यन् पूर्वोपलब्धं च देवदत्तं स्मरन् वस्तुतस्तद्विलक्षणमेव पुरुषद्वयं प्रत्येति तथापि न भेदमवधारयति संशेते हि—'किं स एवायं देवदत्तः किं वान्यः' इति । तस्माद्वस्तुद्वयप्रतीतिरेव भेदप्रतीतिरित्यऽयुक्तम् ।

तथा तमेव देवदत्तं कालान्तरे दूरात् पश्यन्नपि 'किं स एवायमुतान्यः' इति सन्दिहानो वस्तुगत्यैकमेव प्रतियन्नपि नाऽभेदमवधारयितुमलं भवति, तस्मान्न वस्तुद्वयप्रतीतिरेव भेदप्रतीतिः । नाप्येकवस्तुप्रतीतिरेवाऽभेदप्रतीतिः, किं त्वऽन्योयमिति बुद्धिर्भेदावभासः, अनन्योयमिति चाऽभेदावभासः । अस्ति च शाबलेयबाहुलेयावुपलभमानस्य 'अयं गौरयमपि गौः' इत्यऽभेदावभासः, 'अन्यः शाबलेया-

दुबाहुलेयः' इति च भेदावभासः। तस्मादुपपन्नं भिन्नाभिन्नत्वम्।

नन्वऽनुवृत्ता नित्याऽनुत्पत्तिविनाशधर्मा च जातिः, विपरीतस्वभावा च व्यक्तिः, कथं तयोरैक्यम्? न ह्येकमेव वस्तु—अनुवृत्तं व्यावृत्तं नित्यमनित्यमुत्पत्तिविनाशधर्मकमतद्धर्मकं च सम्भवति त्रैलोक्यसङ्करप्रसङ्गात्, जातिरप्येवमनित्यत्वादिधर्मा स्याद् व्यक्तिरपि नित्यत्वादिधर्मा। नैष दोषः— नानाकारं हि तद्वस्तु केन चिदाकारेण नित्यत्वादिकं केन चिचाऽनित्यत्वादिकं बिभ्रन्न विरोत्स्यते। जातिरपि व्यक्तिरूपेणाऽनित्या, व्यक्तिरपि जात्यात्मना नित्येति नात्र काचिदनिष्टापत्तिः।

यत्तु सर्वगता व्यक्तिगता वा जातिरिति विकल्पितम्, तदपि व्यक्त्यात्मत्वाभिधानादेव परिहृतम्—व्य-

---

दूषणमाशङ्क्य निराकरोति। कश्चिदिति। तत्रेति। यथा भेदप्रतीतौ वस्तुद्वयप्रतीतिरेवमभेदप्रतीतावेकवस्त्ववभासोवक्तव्यः। न चैवमस्ति अत्रापि वस्तुद्वयप्रतिभासनात्। ततश्चैकस्यैव द्विरवभासोऽयं न त्वभेदप्रतीतिरित्यर्थः। उक्तमर्थं विवृणोति। प्रथममिति। उपपादितमर्थं निगमयति। तस्मादिति। प्रकारान्तरेण शङ्कते। नन्विति। परिहरति। नैष इति। दूषणान्तरमप्यनूद्यानेनैव न्यायेन निराकरोति। यत्त्विति। व्यक्तेर्हीति। व्यक्तिमात्रगतं सामान्यमिति कस्य चिन्मतम्। तदुक्तम्—

"पिण्डेष्वेव च सामान्यं नान्तरा गृह्यते यतः॥
न ह्याकाशवदिच्छन्ति सामान्यं नाम किञ्चन" (श्लो. वा. आ. २९) इति।

क्तेर्ह्यसावाऽऽत्मा कथमन्यत्र स्यात् ? । नन्वेवं व्यक्तिदेशे व्यक्त्युत्पत्तेः प्रागविद्यमाना जातिः कथं तत्र पश्चाद्भवति ?, स्वकारणान्निष्पद्यमाना व्यक्तिर्जातिविशेषात्मना सम्बद्धैवोत्पद्यत इति न दोषः ।

तत्राविद्यमाना जातिः कथं व्यक्त्या सम्बध्यते ? न ह्यसौ तदानीमेवोत्पद्यते नित्यत्वात्, न चान्यत आगच्छति, अमूर्तत्वात् ।

उच्यते—योपि देशान्तरादागत्यानेन देशेन संयुज्यते सोऽपि प्रागस्मिन् देशेऽविद्यमान एव कथमनेन देशेन संयोगमनुभवति ? कारणवशादिति वक्तव्यम्, एवं जातिरपि कारणवशादेव व्यक्तिसम्बन्धमनुभवति । इयांस्तु विशेषः—संयुज्यमानः पूर्वत्रावस्थितोऽनन्तरदेशेन प्रथमं संयुज्यते ततस्तदनन्तरदेशेनेतिक्रमेण देशान्तरसंयोगं गच्छति । तादात्म्यसमवाययोस्त्वनन्तरदेशमनपेक्ष्यैव स्वकारणतो नि-

---

चोदयति । नन्वेवमिति । परिहरति । स्वकारणत इति । जातिविशेषात्मना—गोत्वादिजातिरूपेण । सामान्यसम्बन्धमाक्षिपति। तत्रेति । एवं व्यक्तिगतत्वपक्षे दोषं परिहृत्य वैशेषिकाभिमतसर्वगतत्वपक्षेऽपि दोषं परिहरति । यद्वेति । सर्वगतं सामान्यमभिव्यक्तिशक्त्यनुरोधेन व्यक्तिष्वेव गृह्यते । वस्तुतस्तु सर्वगतमपि सामान्यं व्यक्तेरात्माऽतः स्वव्यक्तिष्वेव तदुपलम्भो न सर्वत्र । उक्तञ्च—

"कस्मात्सास्नादिमत्स्वेव गोत्वं यस्मात्तदात्मकम् ॥
तादात्म्यमस्य कस्माच्चेत्स्वभावादिति गम्यताम्" (श्लो.वा.आ.४७)

त्पत्तिः । न हि यः संयोगस्य स्वभावः स एव ता-
दात्म्यस्य समवायस्य वाऽङ्गीकर्तव्यः प्रमाणाभावात्,
विलक्षणस्वभावत्वाद्भावानाम् । तस्माददोषः ।

यद्वाऽस्तु सर्वगतं सामान्यम्, न च सर्वत्रोपल-
ब्धिप्रसङ्गः- व्यक्तीनामभिव्यञ्जकत्वात् । सर्वगतम-
पि सामान्यं व्यक्तेरेवात्मा तत्समवेतं वा । संयु-
क्तसमवायसन्निकर्षेण च सामान्यस्योपलम्भः, तेन
च संनिकर्षो व्यक्तिदेशे एव सम्भवति नान्यत्रेति न
सर्वत्रोपलब्धिः । अभेदेऽपि जातिव्यक्त्योर्भेदस्यापि
विद्यमानत्वान्नित्यत्वानित्यत्वादिवत् सर्वगतत्वाऽस-
र्वगतत्वमपि नानुपपन्नम् ।

कार्यदर्शनानुमेया हि शक्तिरतो यत्रैवाभिव्यक्तिर्दृश्यते
तत्रैव शक्तिरवगम्यते । अतएव न विजातीयव्यक्त्यन्तरे प्रती-
तिः । शक्तिव्यवस्थैव किंनिबन्धनेति चेत् ? । न वस्तुशक्तेरप-
र्यनुयोज्यत्वात् । उक्तंच—

"वह्निर्दहति नाऽऽकाशं कोऽत्र पर्यनुयुज्यताम् ॥
न चान्या मृग्यते युक्तिर्यथा संदृश्यते तथा" (श्लो.वा.आ.२९) ।

दर्शनाऽसिद्धे एव वस्तुनि युक्तिरन्वेषणीयेति भावः । त-
त्समवेतमिति । सर्वगतमपि सामान्यं येषु विशेषेषु समवेतं तेष्वे-
वाभिव्यज्यतेऽतो येभ्योनिवृत्तिस्तैरसम्बन्धित्वमेव वाच्यं, न
तु तत्राभावः सर्वगतत्वाभ्युपगमादितिभावः । नन्वनन्तत्वादेव
विशेषाणां जात्यापि सम्बन्धो न शक्यते ग्रहीतुमतः कथं तेन
जातिरभिव्यज्यतां सकलविशेषोपस्थापकानुगतैकोपलक्षणाऽभा-
वात् ? । सत्यम् । नहि यथा शब्दार्थयोर्लिङ्गलिङ्गिनोर्वा सम्ब-

यत्तु कात्स्न्येन वा ऽवयवशो वा वृत्तिरिति विकल्पितम्, तदप्ययुक्तम्—भेदापेक्षं हि कात्स्न्यं, न च सामान्यस्य स्वरूपतोऽवयवतो वा भेदोस्ति एकत्वादनवयवत्वाच्च । निरवयवत्वादेवाऽवयवशोपि वृत्तिरसम्भाव्यैव । तस्माद् व्यक्तिषु जातिर्वर्तत इत्येतावदेवात्र वक्तुं शक्यते प्रमाणतोऽवगमात्, न कात्स्न्र्यभागविभागः प्रमाणाभावादसम्भवाच्च ।

तथाऽवयविनोप्यवयवेषु न कात्स्न्यं सम्भवति, बहुत्वाभावात्तदपेक्षत्वाच्च कृत्स्नत्वव्यवहारस्य । अवयवशो वृत्तिरप्यवयवान्तराभावादयुक्तैव । किमिदानीमेकरूपैव सामान्यस्य व्यक्तिषु, अवयवेषु चावयविनो वृत्तिः? । नेत्युच्यते- सामान्यं प्रत्येकं वर्तते, अवयवी तु व्यासज्येत्येवं विशेषः । व्यक्त्यन्तरमनपेक्ष्यैव व्यक्त्यन्तरे वर्तमाना स्वानुरूपां बुद्धिं जनय-

---

न्धोज्ञाततया कारणं तथा जातेरपि, किं तर्हि? प्रत्यक्षायास्तस्या व्यक्तिसम्बन्धः सत्तामात्रेणैव कारणमतो न कश्चिद्दोषः । दूषणान्तरमनूद्य निराकरोति । यत्त्विति । नचेति । स्वरूपतो भिन्ने वस्तुनि कात्स्न्र्यशब्दो भवेत्—यथा कृत्स्ना घटाः पटा वेति । सामान्यं त्वेकमेवातस्तत्रकात्स्न्र्यशब्दानुपपत्तिरित्यर्थः। अवयवान्तराभावादिति । येष्ववयवेषु वर्त्तते ततोऽवयवान्तरसद्भावे आश्रयभूतेष्ववयवेष्वयवशोवृत्तिरिति वक्तुं शक्यते, नत्वेवमस्ति, अतोऽवयवशोऽपि वृत्ति र्न सम्भवति, तस्मादत्राप्यवयवेष्ववयवी वर्तत इत्येतावदेव वक्तुं शक्यते प्रमाणतोऽवगमादित्यर्थः । तुल्यन्यायेन जातभ्रान्तिः पृच्छति । किमिति । प्रतीतिरेवात्र

न्ती जातिः प्रत्येकं वर्तते इत्युच्यते, नतु कार्त्स्न्येन वृत्तिः। अवयवी त्ववयवान्तराण्यपेक्ष्याऽवयवान्तरे वर्तमानः स्वाकारां बुद्धिं जनयन् व्यासज्य वर्तत इति व्यपदिश्यते। न ह्येकस्यामेव व्यक्तौ गोबुद्धिवदेकस्मिन्नेव तन्तौ पटबुद्धिरुत्पद्यते।

संयोगस्येदानीं कथं संयोगिषु वृत्तिः? किं जातिवत्? किं वाऽवयविवत्?। उभयाविलक्षणेति ब्रूमः। स हि संयोग्यन्तरमपेक्ष्य संयोग्यन्तरे वर्तते नाऽनपेक्ष्येति न जातितुल्यत्वम्। एकत्रैव च स्वानुरूपां जनयति बुद्धिम्—'इदमनेन संयुक्तमिदमनेन' इति, तेनाऽवयविनापि नातीव तुल्यत्वमित्युभयवैलक्षण्यम्।

अथ संयोगः किमेक एव द्वयोः संयोगिनोः? उत प्रतिसंयोगि भिन्नावेव संयोगौ?। काश्यपीयास्तावत् संयोगमुभयोर्व्यासक्तमेकं मन्यन्ते। वयं तु यथा 'इदमनेन सदृशमिदमनेन' इति प्रतियोगिनमपेक्ष्येतरत्रेतरस्यावगम्यमानं सादृश्यं प्रतिधर्मि भिन्नं भवति, तथा संयोगस्य तादृशबुद्धिविषयत्वाद् भेदमेव रोचयामहे। प्रकृतमनुसरामः—तस्मान्न वृत्तिविकल्पादपि जात्यपन्हवः।

यत्तु नित्यत्वाज्जातेः स्वविषयज्ञानजननाऽसामर्थ्यान्न ग्राह्यत्वमिति। तदसत्, नित्यानामप्यर्थक्रियासामर्थ्यं क्षणभङ्गनिराकरणे वक्ष्यामः। न च हेतुल-

---

प्रमाणमित्याह। नहीति।

प्रसङ्गात्संयोगस्योभयवैलक्षण्यं प्रश्नपूर्वकमुपपादयति।

क्षणं ग्राह्यत्वम्, ज्ञानजन्यफलभागित्वलक्षणं हि त-दिति शून्यवादे वर्णितम्, तस्मादयमप्यदोषः ।

यत्तु स्वलक्षणैरेव स्वानुभवद्वारेण गवादिविक-ल्पोदयसम्भवादप्रामाणिकी जातिकल्पनेति, तदप्य-ऽसारम्—न हि जातिर्न दृश्यते येनैवमुपालम्भः स्या-त्, उपजायमानं तु ज्ञानं स्वविषयभूतां जातिमुपस्था-पयतीति नेदृशानां प्रलापानामवसरः ।

कथं चाऽत्यन्तविलक्षणानि स्वलक्षणान्येकरूपं वि ज्ञानं जनयन्ति ? ।

"तदतद्रूपिणो भावास्तदतद्रूपहेतुजाः"

इति स्थितेः । भवतो वा कथं विलक्षणानां विशेषाणामेकरूपसामान्यसम्बन्धकारणत्वमिति चे-त् ?, स्वहेतुवशादिति ब्रूमः—कानि चित्स्वलक्षणा-नि स्वकारणादुत्पद्यमानान्येकेन केन चित्स्वसामा-न्येन तादात्म्यं समवायं वा भजन्ते ।

ननु हेतवो विलक्षणाः कथमेकविधसामर्थ्ययुक्ता-

संयोगस्येति । न चेति । न च हेतुत्वेनैव ग्राह्यत्वं ये-नोक्तदोषः स्यात्, किन्तु ज्ञानजन्यफलभागित्वेनातः सामा-न्यस्यापि ग्राह्यत्वं सम्भवतीत्यर्थः । ज्ञानजन्यफलभागित्व-मेव नास्तीत्याशङ्क्य निराकरोति । यत्त्विति । इतीति । इति हेतोरीदृशानां प्रलापानामवसरोनास्तीत्यर्थः । वस्तुतस्तु स्वलक्षणस्यैवंरूपबुद्धिजनकत्वमेव न सम्भवतीत्याह । कथमिति । अत्रैव तात्सिद्धान्तस्थितिमाह । तदिति । अत्र चोदयति । भ-वतो वेति । परिहरति । स्वहेतुवशादिति । एतदेव विवृणोति ।

नि स्वलक्षणानि जनयन्ति ?। न जनयेयुर्यदि विलक्षणाः स्युः, तेपि त्वेकजातीया एव।

नन्वेवं तत्सम्बन्धसिद्ध्यर्थमपरापरजात्यपेक्षायामनवस्था ?। नैष दोषः- यथा तालबीजमेकजातीयं परिणामपरम्परया तालजातिसम्बद्धां व्यक्तिमुपजनयति, सापि तथैव स्वकारणभूतबीजसमानजातीयं बीजान्तरम्। तथैकजातीयाच्छुक्राद् गोजातीयव्यक्तिनिष्पत्तिः तस्यां च तज्जातीयशुक्रनिष्पत्तिरिति नाऽत्यन्तं तादात्म्यापत्तिः, तस्मादस्त्येकमाऽऽकृतिजातिसामान्यशब्दाभिलपनीयं शाबलेयादिष्वऽनुगतम्।

न च सादृश्यमेव सामान्यम्- तद्बुद्ध्यभावात्, स एवायमिति प्रतीतिर्न तत्सदृश इति। न च सर्वसामान्यापन्हववादिनः सादृश्यमपि सम्भवति भूयोऽवयवसामान्यात्मकत्वात् तस्य।

कानिचिदिति। मतभेदेन पक्षद्वयोपन्यासः। परिहरति। नेति। महाप्रकृतं निगमयति। तस्मादिति। स्वमतेन जातिरूपं सामान्यं प्रसाध्य सादृश्यमेव सामान्यमिति परमतमाशङ्क्य निराकरोति। न चेति। अयमाशयः-किमिदं सादृश्यं नाम ?। यद्येकरूपत्वं ? तर्हि जातिरेव सा। न चान्यत्सादृश्यं परस्परविलक्षणानां व्यक्तीनां सम्भवति। यदि तासामपि किञ्चिदवयवसंस्थानादि सामान्यमुच्येत ? तर्हि शाबलेयसदृशोयमिति बुद्धिः स्यात्, न गौरिति। जात्यनङ्गीकारे च सादृश्यमपि दुर्लभमित्याह। न चेति।

॥ इत्याऽऽकृतिवादः ॥

इदानीं सौगतमतसिद्धमपोहरूपं सामान्यं निराकरो-

न चाऽतद्व्यावृत्तिरूपमपि सामान्यमऽनङ्गीकृतविधिरूपसामान्येन शक्यते प्रत्येतुम्, अगोव्यावृत्तिं हि प्रतियताऽवश्यं प्रथममेव गौः प्रत्येतव्यः, न ह्यऽप्रतीते गवि तद्व्यतिरेकात्मनाऽगवां निरूपणं सम्भवतीति प्रथममवश्यं विधिरूपेण गौः प्रत्येतव्यः; न हि तेभ्यो व्यतिरेकरूपमपहायाश्वादिव्यक्तीनां प्रातिस्विकेन रूपेण ग्रहः सम्भवति तेषामनन्तानां बुद्धावनारोहात्, अनारूढेषु च तेषु तद्व्यावृत्तिरूपस्य गोः प्रत्येतुमशक्यत्वात् । गौर्गौरिति च विधिरूपं सामान्यमवगम्यमानं कथं निवृत्तिरूपं शक्यमङ्गी कर्तुम्?। तस्मादिदमतिपेलवं दर्शनम् । तस्मादस्ति जातिः ।

॥ इति आकृत्यपोहवादः ॥

ति । न चेति । येन विधिरूपं सामान्यं नाङ्गीकृतं तेनाऽतद्व्यावृत्तिरूपं सामान्यं प्रत्येतुमेव न शक्यते । अतो विधिरूपं सामान्यमङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः।एतदेवोपपादयति । अगोव्यावृत्तिमिति । अगवामित्यकारप्रश्लेषः । कथं न सम्भवतीत्यपेक्षायामाह । नहीति । तेभ्यो–ऽगोभ्यः । दूषणमुपसंहरति । तस्मादिति । तदुक्तम्—

"अगोनिवृत्तिः सामान्यं वाच्यं यैः परि कल्पितम् ॥
गोत्वं वस्त्वेव तैरुक्तमगोपोहगिरा स्फुटम् ॥
भावान्तरमभावो हि पुरस्तात्प्रतिपादितः ॥
तत्राश्वादिनिवृत्त्यात्माभावः क इति कथ्यताम्" (श्लो.वा.अ.२)

ननु प्रागभावादि चतुष्टयेऽभावत्वमेव सामान्यं न वस्तु-

रूपं सामान्यमस्ति । नैष दोषः । सर्वोह्यभावो भावाश्रित एव भवति । अतस्तत्राप्यभावत्वसामान्यमेवानुत्पत्त्यादिपर्यायप्रागभावादिरूपं न वस्तुरूपं सामान्यमस्ति । ननु परस्परविलक्षणेषु त्रिष्वपि क्षत्रियादिष्वब्राह्मण इति सामान्यबुद्धिरस्ति । न च तेषु वस्तुरूपं सामान्यमस्ति । बुद्धेश्च पुरुषत्वालम्बनत्वे ब्राह्मणोऽप्यब्राह्मण इति बुद्ध्या गृह्येत तस्यापि पुरुषत्वात् । न च क्षत्रियत्वादिकमेवालम्बनम्, सामान्यबुद्धेर्विशेषरूपालम्बनत्वाऽसम्भवात् । अतो ब्राह्मणाऽभाव एवात्र सामान्यं तच्चावस्तु । एवं गवादावप्यभावात्मकमेव सामान्यं सामान्यबुद्धेरालम्बनमस्तु कृतं भावरूपेणेति ?।

अत्र कश्चित् अक्षादिशब्दवदब्राह्मणशब्दोऽपि जातित्रयस्य वाचकः । अतो नेयं सामान्यालम्बना बुद्धिः, किन्तु क्षत्रियादिविशेषालम्बनैव, शब्द एवात्रसाधारणो नार्थः; गवादौ त्वर्थोऽपि साधारण एव गोत्वादिरूपस्ततो नोक्तदोषापत्तिरित्याह ।

तदेतदयुक्तं प्रतीतिविरोधात् अघटादिष्वसम्भवाच्च । क्षत्रियादिषु परिमितेषु शक्येतापि साधारणशब्दत्वं ज्ञातुम् । वृक्षादिषु त्वनन्तेष्वघटादिशब्दस्य साधारणत्वं दुरधिगमम् । तस्मादेवं वक्तव्यम् । अब्राह्मणशब्देनात्र नञ्सामर्थ्याद्ब्राह्मणपर्युदासेन क्षत्रियादित्रयाधारं पुंस्त्वं प्रतिपाद्यते । कथमेकमेवाऽब्राह्मणपदं पुंस्त्वं प्रतिपादयति ब्राह्मणं च पर्युपस्यतीति चेत् । इत्थम् । अब्राह्मण इति हि समासपदं सावयवत्वाद्विग्रहवाक्यर्थे वर्तितुं शक्नोति । अतोब्राह्मणपदसमभिव्याहृतेन नञा तदभावं प्रतिपादयता तत्सम्बद्धं पुंस्त्वं लक्षणया प्रतिपाद्यते । यावदुक्तं भवति ब्राह्मण्याऽभावयुक्तः पुमानिति, तावदब्राह्मण इति । एवमघट इत्यादावपि

घटत्वाऽभावयुक्तं पार्थिवत्वादिकं सामान्यमेव प्रतिपाद्यत इति । ननु कथं ब्राह्मणत्वाऽभावयुक्तं पुंस्त्वमेव लक्ष्यते न वस्तुमात्रम् ? । उच्यते । सत्त्वद्रव्यत्वपार्थिवत्वप्राणित्वपुंस्त्वब्राह्मणत्वादिकक्षाभेदेन सामान्यं भवति । पूर्वपूर्वापेक्षया चोत्तरोत्तरो विशेषो भवति। तदिह पुंस्त्वविशेषे ब्राह्मण्ये नञा पर्युदस्ते तदभावयुक्तसामान्यापेक्षः शब्दस्तदनन्तरेण पुंस्त्वेनानुरुध्यते वस्तुत्वाद्यपेक्षया तस्यैव प्रथमं प्रतीतेः। अतो ब्राह्मणत्वान्निवृत्तं नरत्वमेव ब्राह्मणपदस्य प्रतिपाद्यमवशिष्यते । ननु श्रुत्यवगतब्राह्मण्यवदर्थावगतपुंस्त्वमपि नञा किं न प्रतिषिध्यते ? । मैवम् । विरम्य व्यापाराऽभावात् । नहि श्रौतं ब्राह्मण्यं प्रतिषिध्य पुनर्लाक्षणिकं पुंस्त्वं नञा शक्यं निषेद्धुं सकृदुच्चरितस्य द्विरभिधानाऽसम्भवात् । तच्च प्रतीयमानं पुंस्त्वं निर्विशेषावस्थानासम्भवादर्थात् क्षत्रियादिभेदान्तरस्थं प्रतीयते लोकेऽप्यब्राह्मणपदात् क्षत्रियादिष्वेव प्रतीतिर्न वस्तुमात्र इति । कथं भेदान्तरस्थमेव पुंस्त्वं प्रतीयते न पुनर्ब्राह्मणस्थं? निषेधादिति चेत् ?। नञोऽत्र पर्युदासवृत्तिनिषेधकत्वाऽभावात् ? । उच्यते । पर्युदासवृत्तिरपि नञ् अर्थतः प्रतिषेधफल एव भवति, न हि ब्राह्मण्याऽभावयुक्तपुंस्त्वं ब्राह्मणे सम्भवति, तस्मात्क्षत्रियादिष्वेव वृत्तिर्न वस्तुमात्रे । किञ्च ब्राह्मणमात्ररहितवस्त्वन्तरापेक्षायां सादृश्यात्क्षत्रियादिष्वेव मतिः शीघ्रं भवति अभाववत्सादृश्यस्यापि नञ्वाच्यत्वात् । नन्वघट इत्यत्र न घटावयवसामान्ययोगः शरावादेः सम्भवति ?। सत्यम् । अवयवसामान्यमन्तरेणापि सम्बन्धिसामान्यमात्रेणापि तत्र सादृश्योपपत्तेः । अस्ति च मृत्तिकाविकारत्वादिना तत्रापि घटसादृश्यसम्भवात् । तदुक्तम्—

"सादृश्यमेव वा वाच्यमिष्टमब्राह्मणादिषु ॥

तच्चावयवसामान्याद्विनाप्येतेन लभ्यते" (श्लो. वा. अपो. ३०)॥

यत्र तर्हि नेक्षेतेत्यादौ नास्त्येव सादृश्यं, तत्र कथम् ?। सादृश्यमन्तरेणापि साहचर्यादिना तत्र शब्दप्रवृत्तिसम्भवादिति ब्रूमः। तत्र हि ईक्षणसमभिव्याहृतेन नञा तदभावं प्रतिपाद्य तत्सहितस्तद्धेतुभूतः सङ्कल्पो नेक्षेत इत्येवं लक्ष्यते। वक्ष्यति च "न त्वयमीक्षणप्रतिषेधः, किन्त्वनीक्षणविधिः व्रतप्रक्रमा" दिति। उक्तञ्च—

क्वचिद्विनापि सादृश्यात्साहचर्यादिहेतुका॥
नञ्युक्तशब्दवृत्तिः स्याद्यथा वक्ष्यत्यनीक्षणे॥
ईक्षणव्यतिरिक्ता हि क्रिया तत्राप्यपेक्षिता॥
प्रत्यासत्तेर्न सङ्कल्पमतिक्रम्य प्रतीयते" (श्लो.वा.अं.३२)

प्रतिषेधवाचिनः कथमर्थान्तरे वृत्तिरिति चेत् ?। न। सर्वत्रास्य निषेधवचनत्वाऽभावात्। तथाहि— आख्यातयोग्ययं प्रतिषेधमाभिधत्ते, नामधात्वर्थयोगी तु न तदन्यमात्रे तद्विरुद्धे च वर्तते। यथाहुः—

"नामधात्वर्थयोगी च नैव नञ्प्रतिषेधकः॥
वदतोऽब्राह्मणाधर्मावन्यमात्रविरोधिनौ" (श्लो.वा.अपो. ३३)

नन्वेवमपि न पिबेदित्यादावाख्यातमात्रयोगिनो नञः प्रतिषेधपर्यवसानान्न वस्त्वालम्बनत्वसिद्धिः। मैवम्। तत्रापि वस्त्वालम्बनत्वसम्भवात्। औदासीन्यं नाम क्रियारहितमात्रस्वरूपमेव, तच्च वस्त्विति। यथाहुः—

"यत्राप्याख्यातसम्बन्धात्प्रतिषेधः प्रतीयते॥
तत्रौदासीन्यवस्त्वेव प्रतिपत्ताऽवलम्बते" (श्लो.वा.अपो.३४)

यदा चाभावबुद्धेरभावविशिष्टवस्त्वेवावलम्बनं नाभावमात्रं

तदा ऽवश्यमसाधारणशाबलेयादेरालम्बनत्वानुपपत्तेस्तदन्यद्गो-स्वरूपं वस्त्वेवालम्बनमापद्यत इति सर्वं समञ्जसम् । अत्रान्ये विशेषा वार्तिकेऽवगन्तव्याः ।

तार्किकास्तु, नञ् समासेऽब्राह्मणमानयेत्यत्र पर्युदासे पूर्वपदेन नञोत्तरपदार्थसदृशक्षत्रिये लक्षणा । अघटः पट इत्यादौ च प्रसज्यप्रतिषेधार्थेन सामानाधिकरण्यादभाववल्लक्षणा । व्यासेऽपि न घटः पट इत्यादौ यथा शुक्लः पट इत्यादौ शुक्लवल्लक्षणा । न पचतीत्यादौ क्रियासम्बन्धे । भूतले न घट इत्यादौ च प्रसज्यप्रतिषेधे नञो मुख्यार्थतेत्याहुः । नैयायिकास्त्वनुमानेन गवादिशब्दानामपोहाभिधानं निराकुर्वन्ति । तद्वार्तिककारैर्ज्ञेयार्थान्यानपोहत्वं—

"पक्षीकुर्याद्यदा सर्वांस्तदा ऽथाऽवीतहेतुभि" ।

रित्यादिना ग्रन्थेनोपन्यस्य निराकृतं तत्त्रैवावगन्तव्यं विस्तरभयान्नेह लिखितम् । प्रकृतमनुसरामः । उपपादितमर्थं निगमयति । तस्मादिति ।

इति अपोहवादः ।

नचौलूक्यादिमतसिद्धा जातिरेवाकृतिशब्दार्थत्वेन भवद्भिरुपपादिता, भाष्यकारस्तु "अथ गौरित्यस्य शब्दस्य कोर्थ" इति पृष्ट्वा "सास्नादिविशिष्टाऽऽकृतिरिति ब्रूम" इत्यनेन जातिविलक्षणं सास्नादिविशिष्टमाकृतिशब्दार्थमाह । नचैतत्सम्भवति, अवयविसम्बन्धिनोगोत्वस्यावयवेष्ववस्थानात् "द्रव्यगुणकर्मणां सामान्यमात्रमाकृति" रिति वक्ष्यमाणविरोधश्च । नैष दोषः । गोत्वोपलक्षणतया सास्नाद्युपादानात् । अस्ति हि तेषामेकावयविसम्बन्धो जात्यन्तरेभ्यो गोत्वेनासाधारण्यमतस्ते शक्नुवन्ति तदुपलक्षयितु-

म्। तच्चोपलक्षणं विना गोशब्दवाच्यं विविच्य निर्देष्टुं न शक्यम्।
यथाहुः—

"पिण्डे सत्तादिजातीनां बह्वीनां समवेतता।
तेभ्यो विशेष्यते गोत्वं सास्नादिभिरसंशयम्"(श्लो.वा.व.३)

अथवा सास्नाद्येकार्थसम्बन्धित्वाद्गोत्वस्य तदनत्यन्तभेदात्तद्वैशिष्ट्यकीर्त्तनम्।

अत्र कश्चिद्भाष्यगतरुचकाद्युदाहरणादाकृतिः संस्थानमिति मन्यते। तन्न, जातेरेवाकृतित्वेनाऽभिप्रेतत्वात्। नहि वाय्वग्निशब्दादौ किञ्चित्संस्थानमस्ति। नानासंस्थानपरिमाणेषु च तेष्वस्ति वायुत्वादिप्रत्यभिज्ञा। शाबलेयादौ च प्रतिपिण्डं संस्थानभेदात्कथं तत्सामान्यं स्यात्। रुचकाद्युदाहरणञ्च संस्थानातिरिक्तरुचकत्वादिसामान्याभिप्रायम्। त्रयानुगतसुवर्णत्वाभिप्रायं वा। वक्ष्यति च "द्रव्यगुणकर्मणां सामान्यमात्रमाकृतिरिति" नहि गुणकर्मसु संस्थानं सम्भवतीति। ननु यदि प्रत्यक्षा जातिस्तर्हि मनुष्यत्वादिवत् ब्राह्मणत्वादिकमपि सहसैव कथं न गृह्यते?। सत्यम्। मातापितृसम्बन्धस्य तदुपलक्षणस्याऽनवगमादिति ब्रूमः।
तदुक्तम्—

"तस्योपलक्षणं चापि क्वचित्केन चिदिष्यते।
रूपादीनां विशेषेण देशकालाद्यपेक्षया॥
सुवर्णं व्यज्यते रूपात्ताम्रत्वादेरसंशयम्।
तैलाद्घृतं विलीनञ्च गन्धेन च रसेन वा॥
भस्मप्रच्छादितो वह्निः स्पर्शनेनोपलभ्यते।
अश्वत्वादौ च दूरस्थे निश्चयो जायते स्वनैः॥
संस्थानेन घटत्वादि ब्राह्मणत्वादि योनितः।

एतेनाऽवयवी व्याख्यातः, तस्याप्यवयवेभ्यो भे-
दोऽभेदो वेति विकल्पे, भेदं समवायसम्बन्धमऽवयव-
गुणेभ्यश्च तत्र विशेषगुणानामुत्पत्तिमाचक्षते वैशेषि-

क्वचिदाचारतश्चापि सम्यग्राजादिपालितात् " इति ॥
(श्लो० वा० वन० २९)

क्वचिद्देशे सम्यग्राजानुपलितादप्याचाराद्ब्राह्मण्यादिनिर्णयः
स च देशापेक्षः । यस्तु वसन्ताधानादिना ब्राह्मण्यादिनिश्चयः
स कालापेक्षः । सर्वत्र तूपाध्येपेक्षैरिन्द्रियैरेव सुवर्णत्वादिनिर्णयः
अपरोक्षभासादित्यर्थः । ननु यथा पङ्क्तिर्यूथं वनमित्यनेकेष्वेकत्व-
प्रत्ययो व्यामोहस्तथा गोत्वादिप्रत्ययोऽपि भविष्यति ?। मैवम् ।
रजतादिप्रत्ययवद्गवादिप्रत्ययस्य विपर्यासाऽभावात् । दूरत्वदो-
षेण हि बहुषु वृक्षेष्वेकं वनमिति प्रतीतिः । सन्निकृष्टस्य तु वृक्षेषु
एकत्वबुद्धिर्निवर्तते जातिबुद्धिस्तु कथमपि न निवर्तत इत्यस्ति
विशेषः । केचित्तु नानावृक्षगतं बहुत्वसामान्यमेव वनबुद्ध्या गृ-
ह्यते तत्र चैकत्वं वनत्वं च विद्यते ऽतो भवत्येकवचनोपपत्तिः ।
एवञ्च वनस्य सत्यत्वान्न तद्दृष्टान्तेनाकृतेर्मिथ्यात्वमित्याहुः ।
अत्रान्ये विषया वार्त्तिके वनवादेऽवगन्तव्याः ।

आकृतिन्यायमन्यत्रातिदिशति । एतेनेति । यथैव
भिन्नेष्वेकबुद्धिसद्भावात् सामान्यं सिद्ध्यति तथाऽवयेषु सो-
ऽयं घटोऽयमित्येकद्रव्यावभासादस्त्येवावयवेभ्यो भिन्नोऽवय-
वीत्यर्थः । तत्किमत्यन्तभिन्नोऽवयवी अभिन्नो वेत्याका-
ङ्क्षायां मतान्तरेण तावद्भेदमुपपादयति । तस्यापीति । तन्मते
विशेषगुणलक्षणमाह । ये चेति । स्वसमवेतं विशेषणं

काः। ये च स्वसमवेतविशेषणविशिष्टाः स्वाश्रयस्यै-
कजातीयस्य परिच्छेदकास्ते विशेषगुणा इत्याहुः।
वयं तु भिन्नाभिन्नत्वम्- नहि तन्तुभ्यः शिरःपाण्या-
दिभ्यो वाऽवयवेभ्यो निष्कृष्टः पटो देवदत्तो वा प्र-
तीयते, तन्तुपाण्यादयोऽवयवा एव पटाद्यात्मना प्र-
तीयन्ते। विद्यते च देवदत्ते 'अस्य हस्तः शिरः' इ-
त्यादिः कियानपि भेदावभास इत्युपपन्नमुभयात्म-
कत्वम्। तस्मादवयवानामेवाऽवस्थान्तरमवयवी न
द्रव्यान्तरम्। त एव हि संयोगविशेषवशादेकद्रव्य-
तामापद्यन्ते, तदात्मना च महत्त्वं पटजातिं च बि-
भ्रतः पटबुद्ध्या गृह्यन्ते, तेन पटात्मना तेषामेकत्वम्.

नेत्राद्येकाक्षगम्यत्वम्। स्वमतमाह। वयन्त्विति। उभयो-
क्तयुक्तिबलादेवोभयरूपतासिद्धिरित्यर्थः। ननु भिन्नाभिन्नत्ववा-
दिनामन्यतमस्याप्यनवधारणात् स्थाणुर्वा पुरुषो वेति वत्संदेहा-
त्किञ्चिदप्यबाधितं न सिद्ध्येत्?। सत्यं न सिद्ध्येत् यदि ज्ञान-
मेवाव्यवस्थितरूपमनेकमवगाहेत, यथा स्थाणुर्वा पुरुषोवेति, न-
त्वेवं, वस्तुविषयोह्यस्माकमनेकान्तवादोऽनेकाकारं वस्त्विति।
यत्र तु ज्ञानमेवाऽव्यवस्थितरूपं तत्र संशयादप्रामाण्यं भवति। इह
त्वनेकरूपमेव वस्त्विति निर्णयात्कुतोऽप्रामाण्यम्। यथाहुः—

"ज्ञानं संदिह्यते यत्र तत्र न स्यात्प्रमाणता।
इहानैकान्तिकं वस्त्वित्यवंज्ञानं सुनिश्चितम्" (श्लो.वा.वन.८०)

निगमयति। तेनेति। वृत्तिविकल्पश्चास्य वार्तिककारैरेव परिहृतः। तथाहि—

"वृत्तिश्चावयवेष्वस्य व्यासज्यैव प्रतीयते।
ततः कार्त्स्न्यादिसंप्रश्नः प्रत्याख्येयोऽत्र जातिवत्" (श्लो.वा.वन.८)

सापेक्षेष्वनेकेषु वृत्तिर्व्यासज्यवृत्तिः, सा चावयिनोऽवयवेषु प्रतीतिबलादेवाङ्गीक्रियते । यत्तु विकल्पान्तरं किं कात्स्न्र्येनैकैकत्र वृत्तिः किं वाऽवयवश इति तु जातिवदेव परिहर्त्तव्यमित्यर्थः । ननु यथा तन्त्वाद्यवयवा एव पटात्मना प्रतीयन्ते तथा सास्नादिसमुदायालम्बनैव गोत्वप्रतीतिः किं नाभ्युपगम्यते ? । मैवम् । पिण्डात्पिण्डान्तरेषु सास्नादिसमुदायस्य भेदात् । अतः सास्नाद्यतिरिक्तस्यैव गोत्वबुद्ध्यालम्बनत्वम् । वनबुद्धिरपि तर्हि वनान्तरेष्वपि सम्भवन्ती न समुदायालम्बना स्यात् । सत्यम् । अस्ति ह्यस्माकमत्र वृक्षत्वं बहुत्वसामान्यं च तदाश्रया वनमिति बुद्धिर्भविष्यति । नन्वस्मिन् पक्षे वनमित्येकवचनं, यदाहि वृक्षा हि बहवो वनमिति वार्तिकोक्तः पक्षस्तदा कथमेकवचनोपपत्तिः ? । नैषदोषः । जात्यभिप्रायेणैकवचनोपपत्तेः । यथाहुः—

"एकत्वेऽप्याकृतेर्यद्वद्बहुत्वं व्यक्त्यपेक्षया ॥

बहुत्वेऽपि तथा व्यक्तेरेकत्वं जात्यपेक्षया" (श्लो.वा.वन.८६)

तर्हि व्यक्तिसङ्ख्यावशेन कदाचिदेकस्मिन्नपि वृक्षसमुदाये वनानीत्यपि प्रयोगः स्यात् ? । न स्यादिति ब्रूमः । शब्दानां नियतशक्तित्वात् । केचिदेकत्वेनैवावच्छिन्नमर्थं सर्वदा वदन्ति, केचित्तु बहुत्वेनैव, केचिदुभयथापि प्रयोगभेदेन वदन्तीति । यथाहुः—

"एकानेकाभिधाने च शब्दा नियतशक्तयः ।
केचिद्व्यक्तिं त्वसङ्ख्याकां गमयन्त्यम्बरादिवत् ॥
एकोव्रीहिस्तु निष्पन्न इति जातिं स्वसङ्ख्यया ॥ ८७ ॥
पत्नीसन्नहनादौ तु व्यक्तिमाकृतिसङ्ख्यया ।
कपिञ्जलादिजातेस्तु प्रतीतिर्व्यक्तिसङ्ख्यया ॥ ८८ ॥

व्यक्तिजाती वदन्त्यन्ये द्रव्यावयवसङ्ख्यया ।
अस्मानिति यथैकस्मिन्पाशानादितिरित्यपि ॥ ८९ ॥
तत्र व्रीह्यादिशब्दानां सङ्ख्यायोगो यथारुचि ।
वनदारादिशब्दास्तु प्रवर्तन्ते व्यवस्थया ॥ ९० ॥
जङ्गमे स्थावरे चार्थे यथा यूथवनादयः ।
तत्र व्यक्तौ च जातौ च दारादिश्चेत्प्रयुज्यते ॥ ९१ ॥
व्यक्तेरवयवानां च सङ्ख्यामादाय वर्तते ।
वनशब्दः पुनर्व्यक्तीर्जातिसङ्ख्याविशेषिताः ॥ ९२ ॥
बह्वीराहाथवा जातिं बहुव्यक्तिसमाश्रिताम् " (श्लो. वा. वन.) इति ।

एवं संयुक्तेषु परिगृहीतविततिविशेषु पङ्क्तिरिति बुद्धिरेकत्वावगाहिनी न निरालम्बना संयोगादिविशेषस्यालम्बनत्वात् । एवमन्यत्राप्यूह्यम् । नन्वत्र भाष्यकृता पूर्वं वृक्षातिरिक्तस्याऽसत्वमुपपाद्य पुनरपि "वनादिषु नैव प्रत्ययविपर्यासो न ते न सन्ती"तिभाष्येणाऽविरुद्धं वक्तव्योऽत्राऽभिप्रायविशेषः । उच्यते । लोकप्रसिद्धपदार्थव्यवहारित्वान्मीमांसकानां न स्वतन्त्रपदार्थाभ्युपगमोस्ति लोकदृष्ट्या चासत्वं पूर्वं यदि वनेनेत्यादिनोक्तम् । यदि तु नायं विशेषो घटत इति कश्चिदभिनिविशेत तं प्रतीदं भाष्यम् "अथवनादिष्विति" । वनस्य सद्भावेऽपि न काचिदस्माकं क्षतिरित्यभिप्रायः । अत एवाहुर्वार्त्तिककाराः—

" इति निगदितमेतल्लोकसिद्धैः पदार्थै-
र्व्यवहृतिरिह शास्त्रे न स्वतन्त्राभ्युपेतैः ।
भवति तु जनदृष्ट्या जातिपङ्क्त्यादिभेदो
यदि तु न घटतेऽसौ नैव बाधोऽस्ति कश्चित्" ॥

(श्लो. वा. व. ९७)

अवयवात्मना तु नानात्वमुपपन्नम् ।

यदपि कारणगुणा रूपादयः कार्ये गुणमारभन्ते इत्युक्तम्, तदपि गुणद्वयप्रतीत्यभावान्नातीवास्मभ्यं रोचते, यदि हि द्वौ गुणौ प्रतीयेयातां तन्तुष्वेकः पटे चापरस्ततः कार्यकारणभावं प्रतिपद्येयाताम्, न तु गुणद्वयं प्रतीयते, तन्तुरूपमेव शुक्लं तन्तुषु पटभावमापन्नेषु पटरूपतया प्रतीयते न तु रूपान्तरम् । यत्रापि नानारूपैः शुक्लकृष्णरक्तपीतैस्तन्तुभिरारभ्यते पटस्तत्रापि त एव वर्णाः पटगताः प्रतीयन्ते न रूपान्तरम् ।

ननु चित्रः पट इति प्रतीयते न तु शुक्लः पीत इति वा, तस्माच्चित्राख्यं रूपान्तरमत्रोत्पन्नम् । नैवम्—चित्रं नानारूपमित्यर्थः, चित्रशब्दो हि नानापर्यायो लौकिकानां प्रसिद्धः, ततश्चित्राख्यमेकमेव रूपं लोकविरोधादेवाऽयुक्तमङ्गीकर्तुम् । नानारूपाणामपि चावयवभेदद्वारेणैकस्मिन्नपि पटे समवायो नानुपपन्नः ।

एतेन संयोगजसंयोगो निरस्तो वेदितव्यः, यथा देवदत्तसंयोग एव तस्मिन् कुण्डलिनि सञ्जाते कुण्ड-

---

प्रसक्त्यानुप्रसक्त्यैतद्वार्त्तिकादोर्निरूपितम् ।
प्रमेयमधिकं मूलमनुसन्धीयते ऽधुना ” ॥

॥ इति वनवादः ॥

इदानीमौलूक्याभिमतं कारणगुणप्रक्रमं निराकर्तुमाह । यदपीति । ग्रन्थोनिगदव्याख्यातः । प्रतीत्यभावादन्यदपि निराकरोति । एतेनेति । उपपादितमर्थं निगमयति । तस्मादिति ।

लिसंयोगो भवति, तथा तन्तुतुरीसंयोग एव तन्तौ पटभावमापन्ने पटतुरीसंयोगो भवति न संयोगान्तरं, प्रतीत्यऽभावादित्यलमतिविस्तरेण । तस्मादस्त्येवाऽवयवी ।

वृत्तिः स्वावयवेष्वस्य व्यासज्येति प्रदर्शितम् ।
तेनास्त्यवयविद्रव्यं सामान्यं चास्ति सर्वगम् ॥१६॥

॥ इतिअवयविवादः ॥

वर्णानामभिधातृत्वमाकृतेश्चाभिधेयताम् ।
कथयित्वाऽथ सम्बन्धकथैव प्रकृतोच्यते ॥ १७ ॥

महाप्रकृतं निगमयति । वृत्तिरिति । व्याख्यातप्रायं चैतत् ।

॥ इति अवयविवादः ॥

अनन्तरोक्तप्रमेयस्य वक्ष्यमाणप्रमेयेणाऽसङ्गतिमाशङ्क्य सङ्गतिं कर्तुमाह । वर्णानामिति । नन्वत्र ग्रन्थकारेणा"थ गौरित्यत्र कः शब्द"स्तथा "गौरित्यस्य शब्दस्य कोऽर्थ"इत्यादिभाष्यद्वयमनुक्रम्य वर्णानामभिधातृत्वमाकृतेश्चाभिधेयतोपपादिता । सम्बन्धोपपादनसमये "अथ सम्बन्धः क" इत्येतद्भाष्यं कथमुपेक्षितम् । प्रयोजनाऽभावादिति चेत् । न । तदनुसारेणैव सम्बन्धस्योपपादयिष्यमाणतया तत्सत्वात् प्रक्रमभङ्गापत्तेश्च तस्मादुक्तव्योऽभिप्रायविशेषः ? । उच्यते । संज्ञासंज्ञिसम्बन्धस्य पूर्वमेवोक्तत्वात्प्रश्नस्तावदनुपपन्नः । "यच्छब्दे ज्ञातेऽर्थो विज्ञायत" इत्युत्तरमप्यनुपपन्नं सम्बन्धस्वरूपस्याऽकथनात् । अत एवाहुः ।

"किमौषधं ज्वरस्येति पृष्टो यदि वदेदिदम् ।
येनाऽसौ नश्यतीत्येवं किं तेन कथितं भवेत्" (श्लो.वा.स.३)

अथायमभिप्रायः—सम्बन्धग्रहणपूर्विका हि प्रतीतिः सं-

ज्ञाप्यज्ञापकभावश्च सम्बन्धः प्रागुदीरितः ।
तन्नित्यत्वं यदाक्षिप्तं तत् समाधीयतेऽधुना ॥१९॥

एवं हि पूर्वमुक्तम्—यस्मात् प्रथमश्रवणे शब्दोऽर्थं न प्रत्याययति, तस्मान्नास्य स्वाभाविकमिन्द्रियवत् प्रत्यायकत्वम् । 'अस्यायमर्थः' इति पुरुषेण कथिते प्रत्याययति ततो नूनमस्य पुरुषकृतं प्रत्यायकत्वमिति पौरुषेय एव सम्बन्ध इति ।

ज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतीत्युत्तरकालभावित्वात् न प्रतीत्यङ्गं संज्ञात्कमजानानस्यापि सम्बन्धान्तरदर्शनेनार्थप्रतीत्युपपत्तेः, अतोऽत्रापरितुष्यन् अविनाभावरूपसम्बन्धान्तराभिधित्सया पृच्छति "अथ सम्बन्धः क" इति । एतच्चायुक्तम् । उत्तरभाष्येऽविनाभावरूपसम्बन्धकीर्तनाऽभावात् । तस्मादयमभिप्रायो भाष्यकारस्य पूर्वोक्तएव सम्बन्धो मध्ये शब्दार्थविचारव्यवहितो, नित्यानित्यविचाराय पुनः स्मारयति । उत्तरभाष्येणापि अभिधानाक्रियां प्रति शब्दस्य यत्कर्तृत्वं करणत्वं वा तदेव—शक्तिसंज्ञागमकत्वादिपर्यायमुच्यते । यच्छब्दज्ञानादर्थज्ञानमयं सम्बन्धश्च ज्ञाप्यज्ञापकत्वमेवेति भाष्यार्थः । भाष्यादेतदर्थाप्रतीतिरिति चेत् ? । न । "ननु कृतक"इति पूर्वमुपपादित इत्यनुमानभाष्यपर्यालोचनया तस्यैव प्रतीतेः नहि सम्बन्धान्तरस्य कृतकत्वं पूर्वमुक्तमिति । अत एव ग्रन्थकारोऽनतिप्रयोजनत्वाद्भाष्यमुपेक्ष्य पूर्वोक्तसम्बन्धानुभाषणेनाक्षेपसमाधानाभ्यां नित्यत्वाऽनित्यत्वविचारमारभते । ज्ञाप्येति । आक्षेपं तावदनुभाषते । एवं हीति ।

तत्राभिधीयते—न हि 'अस्यायमर्थः' इति सम्बन्धकरणमिदं, प्रसिद्धसम्बन्धकथनं ह्येतत्। कथमवगम्यते ?, अर्थान्तरकथने बहुभिर्निवारणात्—यो हि कश्चित् कस्मै चिद् गोशब्दस्याश्वं गवयं वाऽर्थमाह तमन्ये बहवो निवारयन्ति—नायमस्यार्थः, सास्नादिमानस्यार्थ इति। सम्बन्धक्रियापक्षे च देवदत्तादिवद् येनैव सम्बन्धः क्रियते स एवार्थ इति निवारणं नोपपद्यते, तस्मान्न तावदर्वाचीनाः पुरुषा अस्य शब्द-

---

समाधानं प्रतिजानीते। तत्रेति। प्रसिद्धेति। यदाह भाष्यकारः "सिद्धवदुपदेशात् यदि सम्बन्धुरभावान्नियोगतोनार्था उपलभ्येरन् ततोऽर्थापत्त्या सम्बन्धकर्तारमवगच्छामः, अस्ति त्वन्यः प्रकारोवृद्धानां स्वार्थेन व्यवहारमाणानामुपशृण्वन्तो बालाः प्रत्यक्षमर्थं प्रतिपद्यमाना दृश्यन्ते, तेऽपि वृद्धा यदा बाला आसन् तदाऽन्येभ्यो वृद्धेभ्यः तेऽप्यन्येभ्य इति नास्त्यादिरिति। अतो ऽर्वाचीनानां सम्बन्धवक्तृत्वमात्रं नतु कर्तृत्व"मित्युपपादितमर्थं निगमयति। तस्मादिति। अत्र वार्तिककारैः—

"समयः प्रतिमर्त्यं वा प्रत्युच्चारणमेव वा।
क्रियते जगदादौ वा सकृदेकेन केनचित् ॥ १३ ॥
प्रत्येकं वापि सम्बन्धो भिद्येतैकोऽथवा भवेत्।
एकत्वे कृतको न स्याद्भिन्नश्चेद्भेदधीर्भवेत् ॥ १४ ॥
भिन्नत्वे प्रतिसम्बन्धं शक्तिः कल्प्याऽभिधां प्रति" (श्लो० वा० सम्ब०)

इत्यादिना ग्रन्थेन विकल्पोपन्यासपूर्वकमिदानीन्तनकर्तृत्वं

स्यायमर्थोऽस्यायमर्थ इति वदन्तोपि तत्सम्बन्धकर्तृत्वेनाशङ्कनीयाः।

यदि परमेवं स्यात् ?– सर्गादिकाले भगवता प्रजापतिना सर्वमेव स्थावरजङ्गमं धर्माधर्मौ च सृष्ट्वा संव्यवहाराय च शब्दानामर्थैः सम्बन्धं कृत्वा धर्माधर्मप्रतिपादनाय च कृतसम्बन्धैः पदैर्वेदान् कृत्वाऽऽत्मजेभ्यो मरीच्यादिभ्यः शब्दार्थसम्बन्धो वेदाश्च प्रतिपादितास्तैरप्यन्येभ्यस्तैरप्यन्येभ्य इत्येवं पूर्वपूर्वेभ्यः प्रतिपद्योत्तरोत्तरेषां शब्दार्थप्रतिपत्तिर्व्यवहारश्चेति।

तदप्ययुक्तम्–इत्थम्भावे प्रमाणाभावात्। प्रथमश्रुतावऽप्रतीतिरेव प्रमाणम्–सामयिकत्वे ह्यऽप्रतिपन्नसमयानामप्रतीतिः प्रतिपन्नसमयानां च प्रतीतिर्देवदत्तादिशब्दवदुपपन्ना भवति, स्वाभाविके तु प्रत्यायकत्वे प्रथमश्रवणेपि प्रतीतिः स्यादिति चेत् ?, न स्वाभाविकमपि प्रत्यायकत्वमवगतं सदऽर्थप्रतिपत्तौ नि-

---

सम्बन्धस्य निराकृत्य—

"सर्गादौ च क्रिया नास्ति तादृक्कालोहि नेष्यते"।

इत्यादिना महता प्रबन्धेन जगदादिपक्षो निराकृतस्तत्प्रपञ्चस्तत्रैवावगन्तव्यः। ग्रन्थकारस्तु तदनुसारेणैव सर्गादिपक्षं निराकर्तुमाह। यदि परमिति। निराकरोति। तदपीति। प्रमाणसद्भावं शङ्कते। प्रथमेति। शब्दानां प्रथमश्रवणेऽर्थस्य याऽप्रतीतिः सैव सम्बन्धस्य कृतकत्वे प्रमाणम्। स्वाभाविकत्वे तु तस्य प्रथमश्रवणेऽपि प्रतीतिः स्यादित्यर्थः।

मित्तं नाऽप्रतिपन्नमिति युक्तैव प्रथमश्रवणेऽर्थस्याऽप्रतीतिः। नच सर्गादिर्नाम कश्चित्कालोऽस्ति, सर्वदा हीदृशमेव जगदिति दृष्टानुसारादवगन्तुमुचितम् । ननु स कालोऽभूत् यदा सर्वमिदं नासीदिति, ? प्रमाणाभावात् ।

मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणादि प्रमाणमिति चेत् ?, न, वेदानां पौरुषेयसम्बन्धापेक्षिणां स्वयं च पौरुषेयाणां शाक्यादिग्रन्थवदऽतीन्द्रियार्थे प्रामाण्यासंभवात्, तदप्रामाण्ये च तन्मूलानां धर्मशास्त्रादीनां दूरनिरस्तमेव प्रामाण्यम्। सर्वाभावे च सृष्टिरपि न सम्भवति मृत्तन्त्वाद्युपादानेन हि घटादीन्युपादीयन्ते, सर्वाभावे हि केनोपादानेन सर्वमिदमुपादेयम् ? ।

परिहरति । नेति । इतीति । प्रथमश्रवणे प्रत्यायकत्वस्यैवानवगमादर्थाऽप्रतीतिरित्यर्थः । वेदानामिति । एतच्च पौरुषेयत्ववादिमते दूषणम् । इतोपि न सर्गादिकालोऽस्तीत्याह । सर्वाभाव इति । तदुक्तम्—

"यदा सर्वमिदं नासीत्काऽवस्था तत्र गम्यताम् ।
प्रजापतेः क वा स्थानं किं रूपं च प्रतीयताम् ॥ ४५ ॥
तथा प्रवृत्तिः कथमाद्या च जगतः सम्प्रतीयते ।
शरीरादेर्विना चास्य कथमिच्छाऽपि सर्जने"(श्लो.वा.सं४७)

ननु"प्रजापतिर्वा इदमेक एवासीत्सोऽकामयत प्रजाः पशून्सृजेये"त्युपक्रम्य ततोवै सप्रजाः पशूनसृजत"इति(१) श्रुतिरेवात्र प्रमाणं किं युक्तिकलापेनेति चेत् । न । अन्यपरसृष्ट्यादिवाक्यादुप-

(१) तैत्तिरीय संहिता २ का० १ प्र. १ अनुवाके ।

स्यान्मतम्—आत्मैवैको जगदादावासीत् स एव स्वेच्छया व्योमादिप्रपञ्चरूपेण परिणमति बीजमिव वृक्षरूपेण । चिदेकरसं ब्रह्म कथं जडरूपेण परिणमतीति चेत् ?, न परमार्थतः परिणामं ब्रूमः, किं स्वपरिणतमेव परिणतवत् एकमेव सदनेकधा मुखमिवादर्शादिषु अविद्यावशाद् विवर्तमानमात्मैवात्मानं चिद्रूपं जडरूपमिव अद्वितीयं सद्वितीयमिव पश्यति, सेयमविद्योपादाना स्वप्नप्रपञ्चवन्महदादिप्रपञ्चसृष्टिः ।

तथा च—"सर्वं खल्विदं ब्रह्म" "आत्मैवेदं सर्वम्" "नेह नानास्ति किं चन" इत्यादयो बहवोऽद्वैतवादाः । तथा—"इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" इति भेदावगतेर्व्यक्तमेव मायानिबन्धनत्वं दर्शितम् । तथा "लोकास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो लोकान् वेद" इत्यादिनाऽनात्मदर्शने निन्दा, "मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति" इति च नानात्वदर्शननिन्दा, सर्वमिदमद्वितीयमेव ब्रह्म पारमार्थिकम्, भेददृष्टिश्चाविद्योपादानेत्येतमर्थं प्रकटयतीति ।

किमिदानीमसन्नेवायं प्रपञ्चः ?, ओमिति चेत् ?,

जातायाः प्रसिद्धेर्भ्रान्तिरूपत्वेनाऽप्रमाणत्वात् । अन्यपरत्वं च वेदस्य प्रयोजनवदर्थपरत्वादुपाख्यानमात्रस्यानुपपयोगात् स्तुतिनिन्दार्थत्वाङ्गीकारादिति ।

वेदान्तिमतं शङ्कते । स्यान्मतमिति । ग्रन्थो निगदव्याख्यातः । एतमर्थमिति । अनात्मदर्शननिन्दा नानात्मदर्शननिन्दा चैतमर्थं प्रकटयतीति सम्बन्धः । कोऽसावर्थस्तमाह । सर्वमिदमिति ।

न, प्रत्यक्षविरोधात्, यथा च प्रत्यक्षं प्रपञ्चसद्भावग्रा-हकं तथोक्तं प्रत्यक्षसूत्रे। न चागमेन प्रत्यक्षबाधः स-म्भवति प्रत्यक्षस्य शीघ्रप्रवृत्तत्वेन सर्वेभ्यो बलीय-स्त्वात्।

न च पौर्वापर्यन्यायेन प्रवृत्तमेव प्रत्यक्षमागमेन पश्चाद्बाध्यत इति वाच्यम्, आगमस्य प्रत्यक्षेण प्रवृत्ति-निरोधात्—आगमप्रवृत्तिसमयेऽपि हि भेदप्रपञ्चमुपद-र्शयत् प्रत्यक्षमागप्रवृत्तिमेव निरुणद्धि, यथा खलूत्प-त्तुमुपक्रममाण एव घटो दण्डेनाऽऽहन्यमानो नोत्पत्तुं प्रभवति तथाऽऽगमोपि। किं च प्रपञ्चाभावं प्रतियता-ऽवश्यमागमोपि प्रपञ्चान्तर्गतत्वादऽसद्रूपतया प्रत्ये-तव्यः कथं चागमेनैवागमस्याभावः प्रतीयेत ?। अस-द्रूपतया हि प्रतीयमानो न कस्य चिदप्यर्थस्य प्रमाणं स्यात्, प्रामाण्ये वा नाऽसत्त्वम्।

कश्चित् पुनराह—नासत्त्वं प्रपञ्चस्य ब्रूमः प्रत्यक्षा-दिप्रमाणतः सिद्धत्वात्, नापि परमार्थतः सत्त्वम् आत्मज्ञानेन बाध्यमानत्वात्, तस्मात् सदसद्भ्यामनिर्वाच्योऽयं प्रपञ्च इति।

तदिदमसारम्—सतोऽन्यत्वमेवा ऽसत्त्वम्, तद् यदि प्रपञ्चः सन्न भवति व्यक्तमऽसन्नेवायम्, अस-

---

निरोधं प्रकटयति। आगमेति। दूषणान्तरमाह। किञ्चेति।

एतन्मतानुसारिण एवाभिप्रायमाह। कश्चित्त्विति। उक्तं च—

"प्रत्येकं सदसत्त्वाभ्यां विचारपदवीं न यत्।
गाहते तदनिर्वाच्यमाहुर्वेदान्तवादिनः" इति।

स्त्वाभावे वा सत्त्वापत्तिः, सदसत्त्वयोरेकनिषेधस्येतर-विधिनान्तरीयकत्वात्। न च विधाद्वयरहिते विधा-न्तरं संभवति।

अथापि यन्न कदाचित्प्रतीयते तदऽसद् यथा श-शविषाणम्, यत् प्रतीतं न बाध्यते तत्सद् यथाऽऽत्म-तत्त्वम्, प्रपञ्चस्तु प्रतीयमानत्वाद्बाध्यमानत्वाच्च भावाभावाभ्यामनिर्वाच्य इति मतम्? । तदनुपप-न्नम्— लोकविरोधात्, यद्धि प्रतीतं बाध्यते मृगतो-यरज्जुसर्पादि तदऽसदेवेति लौकिकी प्रसिद्धिः, न हि शशविषाणादीनां मृगतोयादीनां च कश्चिद्वि-शेषो लोके। सोयं प्रपञ्चोपि बाध्यते चेत्? असन्नेवे-ति नाऽनिर्वाच्यत्वम्।

अथापि लोकप्रसिद्धिमनादृत्य वृद्ध्यादिवत् परि-भाषारूपेणानिर्वाच्य इत्युच्यते?। तथाप्ययुक्तम्— प्रपञ्चस्य बाधाभावात्, न तावत्संसारावस्थायामाऽऽ-गमेन बाधः सम्भवतीत्युक्तम्,। मुक्तस्य तु बाधक-ज्ञानं नाशङ्कनीयमेव प्रलीनसर्वकरणत्वात्, करणा-भावे च ज्ञानाऽसम्भवात्,। न चास्मर्यमाणस्य प्रप-ञ्चस्याभावः शक्यते प्रत्येतुम्, न च तस्यामवस्थायां सम्भवति स्मरणम्, सर्वसंस्काराणामुच्छिन्नत्वात्, तस्मान्न बाधसम्भवः।

यच्चाऽविद्याकृतोयं प्रपञ्च इति, कापुनरियमवि-द्या? किं भ्रान्तिज्ञानम्? किं वा भ्रातिज्ञानकारणभूतं

बाधाऽभावं विवृणोति। न तावदिति। असद्रूपतया हि प्रती-

वस्त्वन्तरम् ?। यदि भ्रान्तिः, सा कस्य ? न ब्रह्मणस्तस्य स्वच्छविद्यारूपत्वात्, न हि भास्करे तिमिरस्यावकाशः सम्भवति। न च जीवानाम्– तेषां ब्रह्मातिरेकेणाभावात्। भ्रान्त्यऽभावादेव च तत्कारणभूतं वस्त्वन्तरमप्यनुपपन्नमेव। ब्रह्मातिरेकेण भ्रान्तिज्ञानं तत्कारणं चाभ्युपगच्छतामद्वैतहानिः।

किंकृता च ब्रह्मणोऽविद्या ?, न हि कारणान्तरमस्ति। स्वाभाविकीति चेत् ? कथं विद्यास्वभावमऽविद्यास्वभावं स्यात्। स्वाभाविकत्वे चास्याः केन विनाशः स्यात् ?। आगमिकं ध्यानादि तज्जन्यं वा स्वरूपज्ञानं ब्रह्माऽविद्यां नाशयतीति चेत् ?, न, न ह्यागमो वा ध्यानादयो वा तज्जन्यं वा ज्ञानं नित्यज्ञानात्मकब्रह्मातिरिक्तमस्ति यदऽविद्यां नाशयेत्। तद्वरमस्मान्मायावादान्माहायानिकवादः, यत्र नीलपीतादिवैचित्र्यं कार्यकारणभावो बद्धमुक्तादिव्यवस्था च सन्तानभेदेन समर्थ्यते। नित्यमेकरसं

यमानो न कस्य चिदर्थस्य प्रमाणं स्यादित्युक्तमित्यर्थः। प्रपञ्चस्याविद्यकत्वं निराकर्त्तुमाह। यच्चेति। भ्रान्त्यभावादिति। कार्यैककल्प्यत्वादज्ञानस्य तदभावेऽनुपपत्तिरित्यर्थः। यथाहुः—

"लौकिकी वैदिकी वाऽपि नाऽज्ञाने दृश्यते प्रमा।
कार्यदृष्ट्याऽथ कल्प्यं चेल्लाघवादेकमेव तत्"(वेदान्तमुक्ता.)इति।

नहीति। जीवानां तावदविद्योत्तरकालीनत्वात्पूर्वसिद्धाज्ञानकारणत्वं न सम्भवति। तस्माद्ब्रह्मैव कारणमिति वाच्यं, तच्चानुपपन्नं, विद्यारूपस्याऽज्ञानकारणत्वानुपपत्तेः। न हि भा-

निष्प्रपञ्चमात्मानमुपेयुषां तु समस्तलोकवेदव्यवहारोच्छित्तिरेव स्यात् ।

यदप्याहुः—अज्ञानजन्यः प्रपञ्चो ज्ञानेन विनाश्यते मृगतोयवत् स्वप्नप्रपञ्चवच्चेति । तदप्ययुक्तम्—यदि कुलालादिव्यापारस्थानीयेनाऽज्ञानेन घटवदुत्पन्नः प्रपञ्चो मुसलस्थानीयेन ज्ञानेन नाश्यते, तथापि नाऽसत्त्वं प्रपञ्चस्य स्यात्, उत्पत्तिविनाशयोगादनित्यतामात्रं स्यान्नाऽत्यन्ताभावः ।

केन च ज्ञानेन नाशः ?, नात्मज्ञानेन, विरोधाभावात् । निष्प्रपञ्चात्मज्ञानेनेति चेत् ?, न, तत्रात्मज्ञानांशस्याविरोधात् निष्प्रपञ्चत्वज्ञानं विनाशकमिति पारिशेष्यादापन्नम्—प्रपञ्चाभावश्च निष्प्रपञ्चत्वं, न च विद्यमाने प्रपञ्चे तदभावज्ञानमुत्पत्तुमर्हति । ज्ञानेन ह्युत्पन्नेन प्रपञ्चो नाशयितव्यः प्राक् च ज्ञानात् सद्रूप एव प्रपञ्चस्तस्मिन् सद्रूपेऽवस्थिते कथं तदभावविषयस्य ज्ञानस्योत्पत्तिः । तत्र ज्ञानोत्पत्तौ सत्यां प्रपञ्चस्य नाशः, तद्विनाशे च सति तदभावविषयज्ञानोत्पत्तिरितीतरेतराश्रयत्वम् ।

एतेन मृगतृष्णिकाजलस्य ज्ञानाविनाश्यत्वं प्रत्यू-

स्करस्य तिमिरकारणत्वं दृष्टमिष्टं वा । ब्रह्मणश्च तत्कारणत्वेऽनिर्मोक्षप्रसङ्गः अतः कारणान्तराऽभाव इत्यर्थः । अन्यदप्याशङ्क्य निराकरोति । यदपीति । उक्तं न्यायमन्यत्रातिदिशति । एतेनेति । पूर्वकाले सत एव पश्चान्न विनाश्यत्वोपपत्तिरिति भावः ।

हम्, न हि तज्जलं सत् पश्चान्नाश्यते ? प्रागपि हि तत्र नैव जलम्, अजलमेव हि रश्मिप्रतप्तमूषरं भ्रान्त्या जलात्मनाऽवगतं पश्चाद्बाधकेन यथावस्थितरूपमवगम्यत इत्यलमनेन बालजल्पितेन ।

॥ इत्यद्वैतमतनिरासः ॥

केचित्त्वौपनिषदाः—परमार्थत एवात्मा प्रपञ्चरूपेण स्वेच्छया परिणमतीति मन्यन्ते, तथा च "सदेव सोम्येदमग्र आसीत् एकमेवाद्वितीयम्" तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेय" (छा०उ०) इत्येकस्यैव सन्मात्ररूपतया प्रागवस्थितस्यात्मनोऽनेकव्योमादिभेदाभिन्नप्रपञ्चरूपेण बीजस्येव वृक्षरूपेण परिणामो दर्शितः, "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः"(तै.उ.२ अ.) इत्यौपनिषदा वादा पुराणवादाश्चाऽस्मिन्नर्थे शतशो दृश्यन्ते । "पुरुष एवेदं सर्वम्" "नेह नानास्ति किञ्चन" इत्यादि तु धर्मिभेदाभावाभिप्रायम्, तद्यथैको वृक्षः प्रादेशमात्रादूर्ध्वं नानाशाखोऽवस्थितो दूरस्थैर्नाना वृक्षा इति गम्यते तद्वेदिनश्चान्ये तेभ्यः कथयन्ति—'नेमे नानावृक्षाः, किं त्वेक एवायं वृक्षो नानाशाखोऽवस्थितः' इति तथा नामरूपप्रपञ्चं

तत्रैव मतान्तरमाशङ्कते । केचिदिति । ननु सर्वस्य व्योमादिभेदभिन्नत्वे भेदाऽभावप्रतिपादनं विरुद्धमत आह । पुरुष एवेदमिति । ननु यदि सद्रूपस्यैवात्मनो व्योमादिप्रपञ्चः परिणाम इत्युच्यते कथं तर्हि तस्याऽसत्त्वं ? नहि बीजपरिणामस्य

नानारूपं पश्यताम्, मूलकारणस्यैकस्यात्मनोऽयं नानारूपः परिणाम इत्येवमजानतां तत्त्वकथनार्था एवंविधा वादाः—सर्वमेकस्यैव विस्तारो न किञ्चिदत्र नानाऽस्तीति ।

ये च पुनरसत्त्ववादाः प्रपञ्चविषया अविद्यावादा भ्रान्तिवादा मायावादाश्च ते सर्वे प्रपञ्चस्यानित्यत्वादौपचारिकाः । यथा मृगतोयरज्जुसर्पस्वप्नप्रपञ्चादयः किञ्चित्कालमाविर्भूय पश्चाद्विलीयन्ते तथा भेदप्रपञ्चरूपोब्रह्मपरिणामोप्याविर्भवति विलीयते चेत्याऽऽविर्भावतिरोभावधर्मकत्वसाम्यादऽसन्नित्युपचर्यते, तस्य चाऽसत्कल्पत्वे तद्विषयस्य ज्ञानस्यापि सिद्ध्यत्यौपचारिकं भ्रान्तित्वम् । मायानिबन्धनत्वं च—" इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते " इत्यादिषु युक्तमुपचारेण वक्तुम् । " आत्मैवैकः सत्यः " इति च तस्यैव नित्यत्वादुच्यते, यथा " गोअश्वा एव पशवोऽन्ये त्वऽपशवः " इति, तथेदं द्रष्टव्यम् ।

वृक्षस्यासत्वं भवति तत्राह । ये चेति । असत्ववादस्यौपचारिकत्वं दर्शयति । यथेति । तस्य चेति । प्रपञ्चज्ञानस्याऽपि वस्तुतो न भ्रान्तित्वं बाधाऽभावादिति भावः । मायेति । मायाविद्ययोरल्पान्तरत्वादभेदेनोपन्यासः । इत्यादिषु वाक्येषु यत्प्रपञ्चस्य मायानिबन्धनत्वं तदप्यौपचारिकं वक्तुं युक्तमित्यर्थः । नन्वागमत एव सत्यत्वश्रवणात्तदतिरिक्तस्य मिथ्यात्वावगतेः कथमौपचारिकं मायिकत्वमत आह । आत्मैवेति । अनेन चात्मन एव नित्यतया सत्यत्वमुच्यते प्रपञ्चस्त्वनित्यः ततो निकृष्टो

यस्त्वेवंविधान् वादान् यथाश्रुतार्थान् गृह्णाति स पश्वन्तरेष्वऽपशुत्ववादम् "आदित्यो यूपः" इत्यादि च यथाश्रुतं गृह्णीयात् । अथ तत्र प्रमाणान्तरविरोधः ?, सोऽत्रापि समानः । अथार्थवादत्वात्तत्र न यथाश्रुतार्थग्रहणम् ?, तदपि समानम्—प्रपञ्चस्याप्यऽसत्यत्वं वैराग्यजननार्थम्, आत्मनश्च परमार्थत्वं मुमुक्षूणामुत्साहजननार्थम् ।

विस्पष्टं चैतन्मृत्पिण्डविकारदृष्टान्तदर्शनात्—सर्वत्र हि दृष्टान्तोपादानं साध्यप्रतिपादकस्य तात्पर्याभिव्यक्त्यर्थम्, ततश्च यथा कारणभूतमृत्पिण्डविज्ञानेन मृन्मयो विकारः सर्वो विज्ञातो भवति—शरावादिविकारो हि वाचारम्भणं नामधेयमात्रं मृत्तिकेत्येव सत्यम्, एवं प्रपञ्चोपि सद्विज्ञानेन विज्ञातो भवति, विकारो हि वाचारम्भणं नामधेयमात्रं सदित्येव सत्यम्, इत्युक्ते ज्ञायत एतत्— यथाऽऽविर्भावतिरोभावधर्मा नानाविधो विकारः शरावादिः प्रपञ्चो, मृत्तिका च सर्वत्राऽनपायिनी तेषां कारणम्, कार्यकारणयोश्चावस्थामात्रभेदात् स्वरूपभेदाभावात्

यथा गवाद्यपेक्षयाऽन्येऽपशवः, न चैतावता प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमेव भवतीति भावः । एवंविधानिति । औपनिषदान्वादानित्यर्थः । कथमेतदर्थपरत्वमित्याकाङ्क्षायां दृष्टान्तेन तात्पर्यनिर्णयमाह । विस्पष्टमिति। सदिति । यत्सद्ब्रह्म तदेव सत्यमित्यर्थः । ततः किमत आह । कार्येति । सर्वामिति । व्यासरूपेणाविज्ञातमपीत्यर्थः । सति विज्ञाते—सद्रूपे विज्ञात इत्यर्थः ।

कारणज्ञानेन तत्सर्वं कार्यमवस्थाभेदेनाऽज्ञातमपि स्वरूपेण ज्ञातं भवति, तथा प्रपञ्चोप्याविर्भावतिरोभावधर्माऽनवस्थायी तत्कारणं चात्मा सद्रूपः सर्वानुयायी नाऽपायधर्मा, तस्मिन् विज्ञाते सर्वं तदात्मकमविज्ञातमपि व्यासरूपेण समासेन ज्ञातं भवतीत्येतदत्र विवक्षितमस्ति, तस्मादेकस्यैवात्मनः परिणामोयं भेदप्रपञ्चो न त्वऽसन्नेव। असत्त्वे हि कथं सद्विज्ञानेन विज्ञातः स्याच्छशविषाणवत्, न हि मृत्पिण्डे विज्ञाते सति शशविषाणं विज्ञातं भवति, तथा प्रपञ्चोपि स्यात्, ततस्तु प्रस्तुतहानिरेव स्यात्। एकोप्यात्माऽन्तःकरणोपाधिभेदाद् भिन्नो जीव इत्युच्यते जीवभेदाच्च बन्धमुक्तिव्यवस्थाप्युपपन्नेति ।

तदिदमयुक्तम्—चिद्रूपस्यात्मनो जडरूपपरिणामाऽसम्भवात्। एकत्वे चात्मनः सर्वशरीरेषु प्रतिसन्धानं स्यात्—देवदत्तोऽहं यज्ञदत्तोहमेवेति, तथा देवदत्तशरीरे मे सुखं यज्ञदत्तशरीरे मे दुःखमिति, पादे मे सुखं शिरसि मे वेदनेतिवत् सर्वसुखदुःखोपलब्धिश्च स्यात्। अन्तःकरणभेदाद् व्यवस्थेति चेत् ?, न, अचेतन-

---

तथा प्रपञ्चोऽपि शशविषाणवदविज्ञात एव स्यादित्यर्थः। किमतो यद्येवमत आह। ततश्चेति। प्रपञ्चस्याऽज्ञाने च यत्प्रस्तुतं कारणे ज्ञाते कार्यं ज्ञायत इति तस्य हानिरेव स्यादित्यर्थः। इदं चेष्टं सिध्यतीत्याह। एकोपीति। तदेतद्दूषयति। तदिदमिति। परिहरति। नाऽचेतनत्वादिति। प्रतिसन्धानाऽभावे च नान्तस्करणभेदः प्रयोजकः किन्तु सुखदुःखानुभवितृचेतनभेद एव।

त्वात्—न ह्यन्तःकरणं सुखदुःखे अनुभवति अचेतनत्वात्, आत्मा त्वनुभविता स च सर्वत्रैक इति कः प्रतिसन्धानं वारयेत्, तस्मादिदमपि नातीव सुन्दरमिति ॥

॥ इत्यामपरिणामवादनिरासः ॥

आत्मभेदं प्रकृतिपरिणामं च जगत् साङ्ख्या मन्यन्ते, द्विविधं च साङ्ख्यम्—निरीश्वरं सेश्वरं च । निरीश्वरवादिनस्तावदाहुः—प्रकृतिरऽचेतना त्रिगुणात्मिका प्रधानशब्दाभिधेया महदादिविशेषपर्यन्तेन प्रपञ्चरूपेण चेतनानामुभोगाय परिणमतीति । सेश्वरवादिनोऽप्येवमाहुः,—इयांस्तु विशेषः—पुरुषशब्दाभिधेयमीश्वरं क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टमाश्रित्य प्रकृतिर्जगत् सृजतीति, यथा हि संस्कृतं क्षेत्रमधिष्ठाय तत्सम्पर्कवशाद्बीजमङ्कुरादिक्रमेण महान्तं वृक्षमारभते तथा सर्वव्यापिनमीश्वरमधिष्ठाय सर्वव्यापिनी प्रकृतिस्तत्सम्पर्कवशान्महदहङ्कारतन्मात्रादिक्रमेण परिणमन्ती विशेषान्तं प्रपञ्चमारभत इति । इतिहासपुराणेष्वपि प्रायेणैतदेवमतम् । सेयं प्रकृत्युपादाना सृष्टिः, ईश्वरस्तु निमित्तमात्रम्, क्षेत्रज्ञास्तु भोक्तारः, प्रकृतिरेव तु सर्वकार्याणां कर्त्रीति भोग्या सा च सर्वत्रैका, भोक्तॄणां च भेदाद्

सच सर्वत्रैक एवेति प्रतिसन्धानापत्तिरित्यर्थः । एतन्मतदूषणोपसंहार पूर्वकं साङ्ख्यमतमुत्थापयति । तस्मादिति ।

बद्धमुक्तव्यवस्थोपपत्तिः । तथा च—

"अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां
बह्वीं प्रजां जनयन्तीं सरूपाम् ।
अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते
जहात्येनां भुक्तभोगामजोन्यः ॥"

इति व्यक्तमेव भोग्यायाः प्रकृते रजस्सत्त्वतमोरूपाया एकत्वम्, भोक्तॄणां च भेदाद्बद्धमुक्तव्यवस्थानं दर्शितम्।

ऐकात्म्यवादास्तर्ह्यौपानिषदाः कथम्?, अवैलक्षण्येनेति ब्रूमः—भेदशब्दो हि वैलक्षण्यवचनो लोके प्रसिद्धः, तथा हि—सुसदृशेषु वक्तारो भवन्ति—'नाऽस्याऽस्य च कश्चिद् भेदोऽस्ति' इति, तथाऽऽत्मनामपि नरपशुतिर्यग्भेदभिन्नशरीरवर्तिनां शरीरसम्बन्धमपोह्य केवलं नैजरूपेण निरूप्यमाणानां पद्मरजःपरमाणुद्वयवन्न किं चिदपि वैलक्षण्यमस्तीत्यऽनेनाभिप्रायेणैकत्ववादा नानात्वनिषेधवादाश्च । एतदभिप्रायमेव चैतदपि भगवद्वासुदेववचनम्—

" विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः "

(अ. ५ श्लो. १८) इति

तथैव " इन्द्रोमायाभिः पुरुरूप ईयते " इति स्वयमविलक्षणोप्यात्मा नरपश्वादिविचित्रशरीरसम्पर्कवशाद् भ्रान्त्या स्वयमपि विलक्षणरूपः प्रतीयत इ-

---

जगत्प्रकृतिपरिणाम एव नात्मपरिणाम इति मन्यन्त इत्यर्थः । एतन्मतस्योपनिषद्विरोधमाशङ्क्य निराकरोति । ऐकात्म्येति ।

त्यर्थः । ये च मुक्तानां क्षेत्रज्ञानामीश्वरेण सहैकत्ववादास्तेप्यत्यन्तसाम्याद् वैलक्षण्याऽभावाच्च । तथा च श्रुत्यन्तरम्—

"यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं
कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।
तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय
निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" ॥

इतीश्वरसादृश्यापत्तिमेव मुक्तस्य दर्शयति । तथा भगवता वासुदेवेनाप्युक्तम्—

"इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।
सर्गेपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च" (अ. १४ श्लो. २) इति ।

यत्तु—

"ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः" (अ. १५ श्लो. ७)

इति भगवद्वचनं तत् स्वामिभृत्यभावपरम्—यथा खल्वऽमात्या राज्ञोंऽशा व्यपदिश्यन्ते तथा जीवोऽपीश्वरांश इत्युच्यते, अन्यथा जीवत्वनाशात् सनातनत्वानुपपत्तिः । यान्यपि—

"विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।
आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति"

इत्यादीनि पुराणवचनानि तेषामयमेवार्थः-वैलक्षण्यमात्मनो ब्रह्मणश्चाऽत्यन्तमऽविद्यमानंमवाऽज्ञानानि-

---

अन्यथेति । परमार्थत इश्वराऽज्ञानेनाज्ञानकृतजीवत्वानाशात् अनित्यत्वापत्तिर्जीवस्येत्यर्थः । नचैवमिष्टम्, अजवाक्येन

मित्तमऽज्ञाने विनष्टे स्वयमेव विलीयते, इति। विस्पष्टं हि परापरपुरुषयोर्भेदो गीतादिषूपदर्शितः—

"उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः।"

"उपद्रष्टाऽनुमन्ता च कर्ता भोक्ता महेश्वरः।
परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः"

इति। अलमति दूरं गत्वा, तस्मात् प्रकृत्युपादानेयं प्रपञ्चसृष्टिरिति नाऽनुपादानोपालम्भः।

अत्राभिधीयते-कथं खल्वेकरूपा प्रकृतिर्नरपशुतिर्यग्भेदभिन्नं प्रपञ्चमारभते? न ह्यऽविलक्षणं कारणं विलक्षणं कार्यं निर्मातुमर्हति। क्षेत्रज्ञगतधर्माधर्मसहायवैचित्र्याद् वैचित्र्यमिति चेत्?, न, अन्तःकरणवृत्तित्वाद्धर्माधर्मयोः, अन्तःकरणस्य च कार्यवर्गान्तःपातित्वात् सर्वस्य महदादेः कार्यस्य प्राकृतप्रतिसञ्चरे प्रकृतौ विलीनत्वाद् धर्माऽधर्मावपि तस्यामवस्थायामऽविद्यमानावेवेति न तद्बलेन वैचित्र्यम्।

महदादिविकारारम्भे चास्याः किं कारणम्?, स्वरूपमेवेति चेत्? सर्वदाऽऽरम्भप्रसङ्गस्ततः प्रलया-

---

जीवस्य नित्यत्वप्रतिपादनात्। साङ्ख्यमतमुपसंहरति। तस्मादिति। अतो यदुक्तं सर्गादौ सर्वाभावे हि केनोपादानेन सर्वमिदमुपादेयमिति तत्परिहृतं प्रकृतेरुपादानत्वोपपादनादित्यर्थः।

समाधत्ते। अत्राभिधीयते इति। प्राकृतप्रतिसंचरे—प्रकृतौ सर्वेषां प्रलय इत्यस्मिन्पक्ष इत्यर्थः। एतेन प्रकृतिशक्तिवैचित्र्यात्कार्यवैचित्र्यमित्यपि निरस्तम्। शक्तिवैचित्र्यस्यापि प्रवृत्तिकार्यतया धर्माऽधर्मतुल्यत्वात्। दूषणान्तरमाह। महदादीति।

नुपपत्तिः । ईश्वरेच्छया विक्रियते इति चेत् ?, न, ईश्वरस्य समस्तक्लेशराहितस्याऽपास्तसमस्तकामस्येच्छाऽसम्भवात्, इच्छायाश्चाप्यन्तःकरणधर्मत्वात् तस्मिन् काले तदसम्भवात् ।

किं च प्राकृते प्रलये प्रकृतिमात्रमात्मानश्च केवलमवतिष्ठन्ते, सर्वे चात्मानो निर्विशेषाः सर्वेषां चैतन्यमात्ररूपत्वात्, न च धर्माधर्मकृतमपि वैलक्षण्यमात्मनां सम्भवति तयोरात्मधर्मत्वाभावात्, अन्तःकरणवृत्तित्वात्, तस्य च तदानीमभावात्, इत्युक्तम् । एवं च धर्माधर्मराहितेषु निर्विशेषेषु पुरुषेष्ववस्थितेषु सर्गकाले प्रकृतिः शरीरारम्भेणात्मनो बध्नाति चेत् ? ये पूर्वसृष्टौ मुक्ता ये चामुक्तास्तान् सर्वान् बध्नीयादऽविशेषात् । तथा येऽश्वमेधमनुष्ठाय फलमभुक्त्वा पूर्वसृष्टौ स्थिता ये च ब्रह्महत्याकारिणस्तेषां सर्वेषामैकविध्यमेव स्यात् पूर्वकृतयोर्धर्माऽधर्मयोर्नष्टत्वात् ।

ननु नाशो नाम नात्यन्ताभावः किं तु कारणे कार्याणां तिरोभावमात्रं विनाशः, उत्पत्तिरपि विद्यमानानामेव कारणे कार्याणामाविर्भावमात्रं, नह्यऽत्यन्ताऽसतामुत्पत्तिः सम्भवति शशविषाणस्याप्युत्पत्तिप्रसङ्गात्, असदुत्पत्तौ च सर्वत्र सर्वं स्यात्, नि-

---

लब्धावसरः शङ्कते । एवञ्चेति । अत्र साङ्ख्यः स्वसिद्धान्तावष्टम्भेन शङ्कते । नन्विति । एतदेवोपपादयति । नहीति । अ-

यमो न स्यात्—तन्तुभ्यः पटो मृत्तो घट इति । यथाहुः—

"असदऽकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसम्भवाभावात् ।
शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्यम् "
(सा. कारि. ९) इति ।

तथा—"नाऽसतो विद्यते भावो नाऽभावो विद्यते सतः " इति भगवद्वासुदेववचनम् । तस्मात् प्रलये धर्मादेः शक्त्यात्मनावास्थितत्वात् तद्वशेन युक्तं सृष्टिवैचित्र्यम् ।

नैतदेवम्— नहि मृत्पिण्डावस्थायां वा कपालावस्थायां वा घटरूपमस्ति दृश्यादर्शनविरोत् ।

यत्तु—" नाऽसतो विद्यते भावः " इति वचनं तदात्माभिप्रायम्, पूर्वत्र हि—

" न त्वेवाहं जातु नासं नत्त्वं नेमे जनाधिपाः ।
न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम्"(१ अ.श्लो.)

इत्याऽऽत्मनित्यत्वं प्रतिपादयितुमुपक्रान्तमेवानेनोच्यते—नाऽविद्यमानस्यात्मन उत्पत्तिर्न विद्यमानस्य विनाशः सर्वे एवात्मानोऽनुत्पत्तिविनाशधर्माणो नित्या इति, न पुनः कार्यजातस्य सर्वस्य नित्यत्त्वाभिप्रायम्, असर्वगतत्वादऽनुपलब्धिविरोधाच्चेत्युक्तम् ।

यदि परम्—उपादानोपादेययोरभेदमाश्रित्य मृ-

स्मिन्नर्थे संमतिमाह । यथाहुरिति । उक्तार्थं चैतत् । तदेतद्दूषयति । नैतदेवमिति । असङ्गतत्वादिति । कार्यजातस्य कृतक-

---

(१) असङ्गतत्वादिति टीकानुसारेणपाणेयुक्तः ।

दात्मनाऽऽदौ घटोऽवस्थित इत्युच्यते ?, न च तावता कार्यसिद्धिः—न हि मृदवस्थेन घटेनोदकाहरणं क्रियते तथा धर्माधर्मावपि स्वरूपेणाविद्यमानौ प्रकृत्यात्मना स्थितावपि न स्वकार्याय पर्याप्ताविति न तद्वशेन वैचित्र्यसम्भवः । प्रमाणमपि महदादिक्रमेण प्रकृतिपरिणामे किं चिन्नास्ति—पुरुषवचसां प्रमाणान्तराऽगोचरार्थे प्रमाणत्वासम्भवात्, वेदानामपि पौरुषेयत्वादितरपुरुषवचनवदप्रामाण्यात् ।

यदि तु सृष्टिप्रलयपरम्परामनादिमङ्गीकृत्य प्रतिसृष्टि—

"सर्वेषां चैव नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे" (मनुस्मृ.)

इत्यादिवचनैः ऋतुलिङ्गन्यायेन तुल्यनामप्रभावव्यवहारवस्तूत्पत्त्या शब्दानामनाद्यर्थसम्बन्धानां वेदानां च नित्यत्वमाश्रित्य प्रामाण्यमङ्गीक्रियते ?, तथाप्येकस्य प्रजापतेः सम्प्रदायप्रकर्तृत्वे कृतकाशङ्का स्यादेव । अथ पुनः—

त्वेनाऽनित्यत्वावधारणात् प्रमाणविरुद्धं नित्यत्वाभिधानमसङ्गतं स्यादित्यर्थः। मृदादौ कारणे च घटादिकार्यसत्त्वमनुपलब्धिविरुद्धमित्यर्थः। अथ तु वेदनित्यत्वाङ्गीकारेण समाधीयेत तथापि दोष इत्याह । यदि त्विति । यदितु वेदानां नित्यत्वमाश्रित्य प्रामाण्यमङ्गीक्रियते इति सम्बन्धः । अथेति । अथ पुनरेवं कृतका-

" अष्टाशीतिसहस्राणि संप्रदायप्रवर्तकाः " ।

इत्यादिवचनानुरोधेन बहूनां महर्षीणां सृष्ट्यन्तराधीतं वेदं स्मरतां सुप्तप्रतिबुद्धन्यायेन सम्प्रदायप्रवर्तकत्वमाश्रित्य कृतकाशङ्कां निरस्य नित्यता समर्थ्यंत ?, तथाप्यनुपादानं जगन्निर्माणमऽशक्यमभ्युपगन्तुम्, सृष्टिप्रलयवादाः पौराणिकाश्चाऽर्थवादतया नेतव्याः । भवतु वैवं तथापि नास्माकं काचित् क्षतिः सम्बन्धनित्यत्ववेदप्रामाण्ययोरविघातात् ।

॥ इति साङ्ख्यमतनिरासः ॥

वैशेषिकास्तु—पौरुषेयत्वमेव शब्दार्थसम्बन्धानां वेदानां चाङ्गीकुर्वन्तोऽनुमानेन सृष्टिप्रलयावीश्वरं च सिषाधयिषन्तः प्रयोगमारचयन्ति, त्रिविधं हि वस्तुजातम्—सम्प्रतिपन्नचेतनकर्तृकं घटादि, सम्प्रतिपन्नाऽतत्कर्तृकं व्योमादि, विप्रतिपन्नतत्कर्तृकं महीमहीधरदूर्वाङ्कुरादि, तत्रान्तिममऽधिकृत्योच्यते—'क्षित्यादिकं बुद्धिमत्कर्तृकं कार्यत्वाद् घटादिवत्, कार्यत्वं च क्षित्यादेः सावयवत्वाद् घटादिवत् ।

किं पुनः पृथिव्यादेः समवायिकारणम् ?, पार्थिवाऽऽप्यतैजसवायवीयपरमाणुजातं यथास्वं पृथिव्यप्ते-

---

शङ्कां व्युदस्य नित्यता समर्थ्येति सम्बन्धः । तथापि यत्पूर्वदूषणं सर्वाऽभावे हि नोपादानेन सर्वमिदमुपादेयमिति तन्न शक्यं परिहर्तु मित्यर्थः । यस्मात्प्रकृत्यादीनामुपादानत्वं निरस्त मतिरिक्तस्य चाऽसम्भव इति भावः । अभ्युपेत्यापि सृष्टिप्रलयौ स्वपक्षसिद्धिमाह । भवत्विति । उक्तं च " श्रुति-

जोवायूनां समवायिकारणम्, न हि प्रलये परमाणूनां
प्रलयोऽस्माकमस्ति सांख्यादिवत् । कार्यद्रव्याणि तु
द्व्यणुकादीनि सर्वाण्येवेश्वरेच्छया विश्लिष्टावयवानि
प्रलीयन्ते, परमाणवस्तु मिथोऽसंयुक्तास्तिष्ठन्ति व्यो-
माद्यश्च क्षेत्रज्ञाश्चात्मीयधर्माधर्मयुक्ता एवाऽवति-
ष्ठन्ते । सर्गकाले पुनरीश्वरेच्छां क्षेत्रज्ञाऽदृष्टं च नि-
मित्तमासाद्य परमाणुषु कर्माण्युत्पद्यन्ते तद्वशाच्च
मिथस्संयुक्ताश्चतुष्टयेपि परमाणवो द्व्यणुकादिक्रमेण
यथास्वं पृथिव्यादिकं भूतचतुष्टयमारभन्ते । निमि-
त्तभूतक्षेत्रज्ञाऽदृष्टवैचित्र्याच्च जरायुजाऽण्डजोद्भिज्ज-
स्वेदजभिन्नं शरीरभेदमीश्वरेच्छाकारितसंयोगाविशे-
षवशात् परमाणव आरभन्ते ।

नत्वेतदपि युक्तम्- नहीच्छामात्रेण प्रयत्नमन्त-
रेण परमाणुषु स्पन्दोत्पत्तिः सम्भवति, इच्छाकारि-
तप्रयत्नवशेन शरीरस्पन्दोत्पत्तिरऽद्यत्वेपि दृश्यते ।
ईश्वरोपि प्रयतत इति चेत् ?, न, अशरीरस्य प्रय-
त्नासम्भवात् । सर्वगता अपि ह्यात्मानः शरीरप्रदेश
एव प्रयत्नमारभन्ते न बहिः, अतः शरीरापेक्षः प्रय-

स्मृतिप्रामाण्यात्सर्गप्रलयावपीष्येत" इति ।

॥ इति साङ्ख्यमतनिरासः ॥

इदानीमौलूक्यमतेन सर्गप्रलयौ दूषयितु मनुवदति । वैशेषिका स्त्विति । चतुष्टयेऽपीति । पार्थिवाप्यतैजसवायवीया इत्यर्थः । एतदपि दूषयति नत्विति । इच्छामात्रेणैव भगवतो जगन्निष्पत्तिः किं प्रयत्नेनेति चेन्न । अशरीरस्येच्छाया अप्यसम्भवादित्यर्थः ।

त्नः । प्रलयकाले च सर्वकार्याणां प्रलयादीश्वरशरीरमपि प्रलीनमिति कथमशरीरः प्रयतेत ? । नचाऽशरीरस्येच्छापि सम्भवति मुक्तात्मनामिव । नापि ज्ञानं सम्भवति- इन्द्रियादेरभावात् ।

नित्यमस्य ज्ञानं नित्या चेच्छा नित्यश्च प्रयत्न इति चेत्, न, सर्वज्ञानेच्छाप्रयत्नानामनित्यत्वव्याप्तेः । शक्यते हि प्रयोक्तुम्-क्षित्यादिकं नाऽशरीरिचेतनकर्तृकं न नित्यप्रयत्ननित्येच्छानित्यज्ञानकर्तृकं कार्यत्वाद् घटवदिति ।

ननु घटस्यापीश्वरकर्तृकत्वमस्त्येवेति साध्यहीनो दृष्टान्तः ? । तथापि कुलालस्यापि कर्तृत्वान्न केवलेश्वरकर्तृकत्वं घटस्य, ततश्चैवं प्रयोक्तव्यम्- क्षित्यादिकं न केवलाऽशरीर्याऽऽत्मकर्तृकं कार्यत्वाद् घटवदिति, वस्तुत्वाद् व्योमवदिति । हेतुदृष्टान्तौ सर्वथापि निर्दोषौ । तथा क्षित्यादिकं न बुद्धिमत्कर्तृकं शरीरिकर्तृकत्वविरहाद् व्योमवदिति साक्षादेव प्रतिसाधनं कर्तव्यम् ।

अथेश्वरशरीरं नित्यमङ्गीकृत्य प्रलयेऽपि सशरीरमेवेश्वरमभ्युपगच्छेत ?, ततः सावयवत्वमीश्वरशरीरेऽनैकान्तिकं न क्षित्यादेः कार्यत्वं साधयेत्, स-

---

नचेति । केवलाशरीरात्मादीत्यादिशब्देन नित्यज्ञानेच्छाप्रयत्ना गृह्यन्ते । माऽस्त्वनित्यमीश्वरशरीरं ज्ञानादिवच्छरीरमपि तस्य नित्यं भविष्यतीत्याशङ्क्य निराकरोति । अथेति । क्षित्यादेः कार्यत्वसाधने यत्सावयवत्वं हेतूक्तं तदीश्वरशरीरे ऽनैकान्ति-

शरीरकर्तृकत्वं च दूर्वाङ्कुरादीनामनुपपन्नमनुपलब्धि-विरोधात् ।

किं च प्रतिकार्यं प्रयत्नभेदेन भवितव्यम्, अन्यो हि पादसञ्चरणे प्रयत्नः अन्यश्च बाहूद्धरणे, तथा सति यद्यपीश्वरे प्रयत्नो नित्यः स्यात् तथापि तस्यैकत्वान्न विचित्रकार्योदयहेतुत्वं सम्भवतीति व्यर्थ एवासौ। यदि त्वनन्तकार्यानुरूपा अनन्ता एव प्रयत्नाः सर्वदैवेश्वरेऽवतिष्ठेरन्, तथा सति प्रलयकालेप्यवस्थानात्, संयोजकस्य च सर्गहेतोः प्रलयकालेप्यवस्थानात् उभयोः परस्पराविघातान्न सृष्टिः स्यात् न प्रलयः ।

यच्च क्षेत्रज्ञादृष्टवैचित्र्यात् कार्यवैचित्र्योपपत्तिरिति ?, तदप्ययुक्तम्- नहि दृष्टकारणवैलक्षण्यमन्तरे-

---

कत्वान्न साध्यसाधनक्षममित्यर्थः । किञ्च सर्गाद्यकाले पृथिव्याद्यभावात् किंमयं तच्छरीरं स्यात् शरीरलक्षणाऽभावात् कथं शरीरमिति व्यवह्रियते। नह्यभोगायतनं शरीरं भवति। नापि हितकामस्येश्वरस्य दुःखप्रायजगत्सिसृक्षापि सम्भवति । न च साधनरहितस्य सृष्टिकर्तृत्वं सम्भवति । क्षेत्रज्ञगतौ धर्माऽधर्मौ साधनमिति चेत् । न । तयोरपि प्राक्सृष्टेरभावात् । कार्यापवर्गित्वात्तयोः सद्भाव इति चेन्न । विनाशे कार्यत्वस्यैव प्रयोजकत्वात् । नच धर्माधर्ममात्रेण कार्यसृष्टिः सम्भवति । लोके दृष्टमृत्तन्त्वादेरप्युपादानदर्शनात्। सृष्टेश्चानुकम्पाप्रयोज्यत्वे सुखमेव सृजेत् । अथ प्राणिगताऽशुभस्याप्यपेक्षणान्नैकरूपा सृष्टिस्तर्ह्यन्यदपेक्षमाणस्य स्वातन्त्र्यव्याघातः । जगत्सर्गे चास्य

णाऽदृष्टवैलक्षण्यमात्रात् कार्यवैलक्षण्यं सिध्यति, न-ह्यदृष्टशतेनापि तालबीजमन्तरेण तालवृक्षो निष्पद्यते । विनापि बीजमीश्वरमहिम्ना सर्वं सिध्यतीति चेत् ?, न, तत्रैव प्रमाणाभावात् । नित्यत्वे हि वेदानामऽवसिते तत्प्रामाण्यबलेनेश्वरस्याऽपरिच्छेद्यो महिमा सृष्टिप्रलयौ च ऋतुलिङ्गन्यायमाश्रित्य-सिध्येयुर्न वा । वेदांस्त्वनादृत्य दृष्टानुसारेण पर्वते

प्रयोजनमपि नास्ति आप्तकामत्वात् । नच तद्रहितस्य प्राकृतस्यापि प्रवृत्तिः सम्भवति । नाप्यनुकम्पया प्रवृत्तिः उक्तोत्तरत्वात् । यदि चानुकम्पानिमित्ता सिसृक्षा स्यात् सञ्जिहीर्षा तर्हि किं निमित्ता ? । साप्यनुकम्पानिमित्तेति चेत् । न । विरुद्धयोः सिसृक्षासञ्जिहीर्षयोरेकहेतुकत्वापत्तेः । अनुकम्प्याऽभावे चानुकम्पाया अपि तदानीमसम्भवात् । क्रीडार्था प्रवृत्तिरिति चेन्न । कृतार्थत्वव्याघातापत्तेः । यथाहुः —

" प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते ।
एवमेव प्रवृत्तिश्चेच्चैतन्येनास्य किं भवेत् ॥ ५५ ॥
क्रीडार्थायां प्रवृत्तौ च विहन्येत कृतार्थता ।
बहुव्यापारतायां च क्लेशो बहुतरो भवेत् " ॥ ५६ ॥
(श्लो. वा. सं.) इति ।

किञ्च सर्गवत्संहारोऽपि न बुद्धिकारिणः सम्भवति निष्प्रयोजनत्वात् । नित्यत्वे हीति । तन्मते वेदानां पौरुषेयत्वेनानाश्वासात् नार्थनिश्चय इति भावः । यथा पर्वते वह्न्यनुमानं न तथाऽत्यन्तमलौकिकेर्थेऽनुमानं सम्भवतीति भावः । ननु विमतः सम्बन्धः सकर्तृकः शब्दार्थसम्बन्धत्वात् डित्थिरा-

इवानुमानमत्यन्तालौकिकेर्थे प्रवर्तयतामुपेक्ष्यैवोक्त-
रमित्युपरम्यते। तस्मान्न सर्गादिकालेपि सम्बन्ध-
करणम्।

अशक्यं च कर्तुं सर्वशब्दानां सम्बन्धकरणम्-
यदा न कश्चिदपि शब्दः केनाप्यर्थेन सम्बद्ध आसी-
त् तदा कथं सम्बन्धः क्रियेत ?, सम्बन्धं हि कुर्वता-
ऽवश्यं केन चिद्वाक्येन स कर्तव्यः- गौः सास्नादि-
मानित्यादिना, न चाऽप्रसिद्धमर्थप्रतिपादकत्वेन सा-
स्नादिशब्दमर्थप्रतिपादनाय शक्नोति कर्त्तोच्चारयितु-
म्; तथा हस्तसञ्ज्ञादयोपि, प्रतिपादकत्वासिद्धेः।

नन्वेवमप्रसिद्धसम्बन्धस्य कथनमप्यनुपपन्नम्-य-
द्यपि हि तदा वक्तुः प्रसिद्धसम्बन्धत्वात् सम्बन्धक-
थनाय वाक्योच्चारणं सम्भवति तथापि श्रोतारोऽप्र-
सिद्धसमस्तपदार्था बालाः कथं वाक्येन सम्बन्धं प्र-
तिपद्येरन् ? तस्मात् करणवत् कथनमप्यनुपपन्नम्।
नैष दोषः-कथयितुस्तावन्न कर्तुरिवाऽशक्तिः- उपाय-
सम्भवात्, प्रतिपत्तारस्तूपायाभावान्न प्रतिपद्यन्त
इति दृष्टविरुद्धम्, दृश्यन्ते ह्यप्रसिद्धसमस्तपदार्था
बाला वृद्धेभ्यः सम्बन्धं प्रतिपद्यमानाः।

दैजित्यादिसम्बन्धवदित्यनुमानं भविष्यतीति चेन्न। सक-
र्तृकत्वस्य स्मर्यमाणकर्तृकत्वप्रयोज्यत्वेन त्वदुक्तहेतोरप्रयोजक-
त्वात्। नन्वगृहीतसम्बन्धाच्छब्दादर्थप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या
सम्बन्धकर्तृकल्पनेति चेत्। न। अनादिवृद्धव्यवहारहेतुकानादि-
सम्बन्धग्रहणापेक्षत्वेनान्यथानुपपद्यमानत्वात्। एतदेवाभिप्रेत्य

किं चास्त्युपायो बालानाम्— नाऽवश्यं सम्बन्धकथनवाक्येनैव वृद्धेभ्यो बालाः सम्बन्धं प्रतिपद्यन्ते, किं तु यदा वृद्धाः प्रसिद्धसम्बन्धाः स्वकार्यार्थेन व्यवहरन्ति तदा तेषामुपश्शृण्वन्तो बालाः सम्बन्धं प्रतिपद्यन्ते—यदा हि केनचित् 'गामानय, इत्युक्तः कश्चित् सास्नादिमन्तमानयति तदा समीपस्थो बालोऽवगच्छति——यस्मादयमेतद्वाक्यश्रवणानन्तरमस्मिन्नर्थे प्रवर्तते तस्मादऽस्माद्वाक्यादयमर्थः प्रत्यायित इत्येवं संमुग्धरूपेणावगतं प्रत्यायकत्वं पश्चाद्बहुषु प्रयोगेष्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां वाक्यभागानां पदानां पदभागानां च प्रकृतिप्रत्ययानां वाक्यार्थभागेषु पदार्थेषु वि-

---

निगमयति । तस्मादिति । नचेति । अर्थप्रतिपादकत्वेनाप्रसिद्धं सास्नादिशब्दमिति सम्बन्धः । विविच्यत इति । अत्र प्रत्यायकत्वमित्यनुषञ्जनीयम् । उपपादितमर्थं निगमयति । तस्मादिति । यथाह सूत्रकारः उपदेश इति । अनेन प्रत्यक्षं वृद्धव्यवहारमुपदिशति प्रत्यक्षा हि व्यवहर्तारः, कल्प्यश्च सम्बन्धकर्ता । अव्यतिरेकश्च यथास्मिन्देशे सास्नादिमति गोशब्द एवं देशान्तरेऽपि । न चैवमेकः कर्तुं शक्तः अनेके च सम्बन्धकर्तारः सर्वेषु दुर्गमेषु कथं सङ्गंस्यन्ते । अथवा अव्यतिरेकश्च । नहि सम्बन्धव्यतिरिक्तः कश्चित्कालोऽस्ति अतः सर्वत्र सम्बन्धस्याव्यतिरेकात् न कर्तृकल्पना । किञ्च प्रमाणान्तरेणानुपलब्धे देवदत्तादावर्थेऽनर्थकं संज्ञाकरणमशक्यञ्च, विशेषज्ञानार्थं हि संज्ञाः क्रियन्ते, नचाज्ञायमानेषु तेषु तत्संभवति । तस्मादपौरुषेयः शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः । अतः प्रमा-

विद्यते, तस्मान्न पौरुषेयः सम्बन्ध इति न तद्वशेन पुरुषापेक्षाऽस्तीति सिद्धमनपेक्षं वेदानां प्रामाण्यम् ॥

॥ इति सम्बन्धाक्षेपपरिहारः ॥

यच्चानन्तरफलानुपलब्ध्या चित्रादीनां न पश्वादिफलत्वमिति ?। स्यादेवं, यदि प्रत्यक्षादिपञ्चकमेव प्रमाणं स्यात् ?। तदा ह्यनन्तरफलोपलम्भादेव तत्साधनत्वं स्यात् नाऽन्यथा, शब्दस्यापि तु प्रमितिजनकतया प्रत्यक्षादिवत् प्रमाणत्वात्, तेन च चित्रादीनां पशुसाधनत्वाऽवगमादसत्यप्यनन्तरोपलम्भे सिध्यति तत्साधनत्वम्।

ननु प्रमाणान्तरविरोधादप्रामाण्यमित्युक्तम् ?। न,

णमग्निहोत्रादिवाक्यम्। पुरुषानपेक्षत्वात्। तस्माच्चोदनालक्षण एव धर्मो नान्यलक्षणः। बादरायणग्रहणमुक्तार्थम् ॥

इति सम्बन्धाक्षेपपरिहारः।

एवं तावत्सम्बन्धनित्यत्वोपपादनेन स्वपक्षं प्रसाध्य "नन्वेवमप्यनिमित्तं शब्दः कर्मकाले फलाऽदर्शनात् कालान्तरे च कर्मण एवाभावा" (शा. भा.) दित्याक्षेपमनूद्य परिहरति। यच्चेति। नन्वसौत्रश्चित्राक्षेपपरिहारोऽनुपपन्नः ?। नानुपपन्नः। अर्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणमित्यस्यात्रापि योजयितुं शक्यत्वात्। अत एव जैमिन्याशयाभिज्ञो भाष्यकारः परिहरतिस्म—

"सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वं यद्वृत्तौ यच्च वार्तिके"

इत्यभियुक्तोक्तेः। चोदयति। नन्विति। अनन्तरं फला-

तदऽभावात्, नहि शब्दः 'अनन्तरमेव चित्रा फलसाधनम्' इति ब्रूते येन विरोधः स्यात्, साधनत्वमेव प्रतिपन्नं तन्मात्रवचनात्, तस्य चापूर्वद्वारेण कालान्तरेपि तैलपानादिवत् फलसाधनत्वोपपत्तेः।

यत्तु प्रागनुष्ठानाच्छास्त्रार्थावधारणवेलायां नाऽपूर्वमन्तर्भावितमित्युक्तम्, यद्यप्येवं, तथापि पश्चादेवमवगच्छति-साधनत्वमात्रेपि शब्देनोक्ते भ्रान्त्या मया साक्षात्साधनत्वमेव प्रतिपन्नं, तच्चेदानीमन्यथा जातम्, अतो नूनमस्य केनापि द्वारेण कालान्तरे फलमिति।

प्रागपि च शक्यमेवाऽपूर्वमवगन्तुम्-अनेकेषामङ्गप्रधानकर्मणां क्षणिकानामपूर्वमन्तरेण यौगपद्याऽस-

---

नुपलब्ध्या साधनत्वबाधादित्यर्थः। परिहरति। नेति। विषयभेदेन प्रमाणान्तराविरोधाऽभाव इत्यर्थः। यथाहुः—

"प्रत्यक्षादिविसंवादो न शब्दे दोषमासजेत्।
आनन्तर्यविसंवादो नाविशेषप्रवर्तिनीम्॥
चोदनां बाधितुं शक्तः स्फुटाद्विषयभेदतः" (श्लो.वा.चित्रा.)

विरोधाभावं विवृणोति। नहीति। सामर्थ्यादानन्तर्यं चोदितमिति चेत्। न। अविशेषवृत्ते वाक्ये तदभावात्। कृष्यादिवत्कालान्तरेऽपि फलसम्भवात्। नन्वचोदितेऽप्यानन्तर्ये पाकादिवत्सम्भवात् किमित्यनन्तरमेव पशवो नभवन्ति ?। कर्मणां वैचित्र्यादितिब्रूमः। कानि चित्स्वत एव विप्रकृष्टफलानि। कानिचिद्देशकालापेक्षया विलम्बन्ते। कानिचिद्विरुद्धफलेन कर्मान्तरेणार्द्धभुक्तेन प्रतिबन्धात्स्वफलमददन्त्यवतिष्ठन्ते अतो नानन्त-

म्भवात्, पश्वादीनां च दृष्टकारणापेक्षत्वान्न क्षण-
मात्रेणोत्पत्तिः सम्भवतीत्यऽवश्यंभाव्यऽपूर्वम् । न
च पश्वाद्युत्पत्तिमात्रं फलम्, उपभोगस्य तु चिरका-
लत्वाद् यावदुपभोगमवस्थास्यमानेन केन चिद्भवि-
तव्यम्, न च क्रियायास्तावत्कालमवस्थानं सम्भ-

र्येनियम इति । अथ चित्राऽनन्तरफला क्रियात्वात् मर्दनवदिति
साध्येत ? तर्हि प्रत्यक्षाऽनुपलब्ध्या समानविषयया बाधः ।
उपसंहरति । इतीति । आनन्तर्याऽभावेऽप्यपूर्वद्वारेण चित्रादीनां
पश्वादिफलत्वं सम्भवतीत्यर्थः । अत्रेदं चिन्त्यते । किमिहैव
जन्मनि चित्रादीनां फलम् उतेह वा जन्मान्तरे वेत्यनियमः ।
केचित्त्विहैव मन्यन्ते तथा च योगसिद्ध्यधिकरणे वक्ष्यति ।
तन्न युक्तम् । इह जन्मनि चित्रादिकं विनापि यत्फलं दृश्यते
तस्य निर्निमित्तत्वापत्तेः चित्रादिफलस्यैकजन्मक्षीणत्वात् । न-
न्वामुष्मिकस्वर्गफलज्योतिष्टोमादिकर्मशेषेणेहाकृतकर्मणामपि प-
श्वादिफलं सेत्स्यति अतो न निर्मित्तत्वापत्तिः ? मैवम् ।
स्वर्गादिफलसाधनत्वेन चोदितस्य कर्मणः फलान्तरसाधन-
त्वासम्भवात् । तस्माद्यथाचोदनमविशेषितकालमेव फलं नत्वि-
हैवेति नियमः । उक्तञ्च—

"तस्मात्कालाऽविशेषेण चोदनार्थो यथास्थितः ।
स तथैवावगन्तव्यो नाधिको निष्प्रमाणकः" इति । २१

(श्लो.वा.चि.)

तार्किका अप्यैहिकफलत्वमेव चित्रादीनामभ्युपगच्छन्ति ।
यत्तु क्वचि त्तत्कारिणामनन्तरमेव फलं न भवति तत्कर्मवगुण्या-
दिति । तदप्यसत् । अकृतकर्मणां फलस्य निर्निमित्तत्वापत्तेः ।

वतीत्यऽपूर्वमङ्गीकर्तव्यमिति तद्द्वारेण युक्तं कर्म कालान्तरे फलदमिति नाऽनन्तरानुपलब्ध्या शास्त्रस्य बाधः ।

॥ इति चित्राऽऽक्षेपपरिहारः ॥

नन्वेवं स्वर्गस्यापि कालविशेषाश्रवणादनियमः स्यात् ? । न स्यात् षष्ठाद्ये तस्याऽऽमुष्मिकफलत्वसाधनात् । पश्वादीनामप्यैहिकत्वं योगसिद्ध्यधिकरणे वक्ष्यत इति चेत् ? । न । तत्राप्यामुष्मिकत्वमेवेति पूर्वपक्षं विधायैहिकत्वमप्यस्तीत्यनियमेनैव सिद्धान्तकरणात् । यथाहुः—

" यदा कदा चिद्भवदेतदिष्यते
फलं हि पश्वादि न साम्परायिकम् ।
तथा स्थितस्यैव च तस्य साधनं
विधीयते योऽपि भृशं त्वरान्वितः ॥ २४ ॥
साधारणं यत्तु फलं बहूनां
स्वभावतस्तादृशमेव चेष्टम् ।
सर्वस्य चासन्नतयैव काङ्क्षितं
वृष्ट्यादि तच्चैहिकमेव युक्तम् ॥ २५ ॥
कर्मिपदमविशिष्टं यद्यपि श्रूयते वा
भवति फलविशेषो नान्यथा काम्यते हि ।
फलति यदि न सर्वं तत्कदाचित्तदेव
ध्रुवमपरमभुक्तं कर्म शास्त्रीयमास्ते" ॥ २६ ॥ (श्लो.वा.)

इति चित्राक्षेपपरिहारः ॥

एवं तावच्चित्राक्षेपं परिहृत्य सम्प्रति वाक्यान्तरे दृष्टविरोधं

यत्तु प्रत्यक्षविरुद्धं वचनमुपन्यस्तम्—"स एष यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गं लोकं याति" इति—एतच्छब्देन प्रत्यक्षं शरीरं यज्ञायुधसंयुक्तमुपदिशतीति। तदभिधीयते—अर्थवादत्वादस्यान्यपरत्वान्न स्वार्थे प्रमाणान्तरविरोधो दोषः। न च विरोधोपि विद्यते न ह्यनेन शरीरस्य स्वर्गगमनमुच्यते। किं तर्हि? आत्मनो यस्यैतच्छरीरम्, सोपि हि शरीरशरीरिणोरभेदोपचारेण शरीरस्थेन यज्ञायुधित्वेन प्रत्यक्षत्वेन च व्यपदिश्यते। आत्मनो वा स्वर्गगमनं शरीरे उपचर्यते इति नास्ति विरोधः।

यजमानशब्दोपि तस्यैव यागस्वामित्वात् कर्तृत्वाच्च वाचकः। न च शक्यते तस्य कापिलवदऽकर्तृत्वं वक्तुं श्रुतिविरोधात्, सर्वत्र हि कर्तृभोक्तृशब्दयोः सामानाधिकरण्यं दृश्यते, यथात्रैव—'यजमानः स्वर्गं लोकं याति' इति। तथा "य एवं विद्वानग्निं चिनुते ऋध्नोत्येव" "य एवं विद्वान् द्विरात्रेण यजते स्वर्गमेव लोकमेति" तथोपनिषत्स्वपि "संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति" इति कर्तृत्वाभिधायिन्या षष्ठ्याऽऽत्मनः सङ्कल्पं प्रति कर्तृत्वमुक्तम्।

परिहर्तुमनुवदति। यत्त्विति। परिहरति। तदिति। अर्थवादस्य निरालम्बनस्यानुपपत्तिमाशङ्क्याह। नचेति। सोपि हि यज्ञायुधित्वेन शक्यते वक्तुमिति सम्बन्धः। तदुक्तं—

"साक्षाद्यद्यपि सम्बन्धो नात्मनो यज्ञसाधनैः।
तथापि लक्षणावृत्त्या शरीरद्वारको भवेत्" १ (श्लो. वा. आ.)

सम्भवति च सर्वगतस्याप्यात्मनो यागज्ञानप्रयत्नसङ्कल्पादिषु साक्षादेव कर्तृत्वम्, न हि वयं स्पन्दमेव क्रियामुपगच्छामो वैशेषिकवद् येनात्मनः कर्तृत्वं न स्यात्, धात्वर्थमात्रस्य क्रियात्वाद्। स्पन्देष्वपि प्रयोजकत्वेनास्य कर्तृत्वं सम्भवति, प्रयत्नेन ह्यसौ शरीरं स्पन्दे प्रयोजयति। साक्षात्तु न सम्भवति सर्वगते स्पन्दस्याऽसम्भवात्—इत्यनेनाभिप्रायेण पुराणेषूपनिषत्सु चाऽकर्तृत्ववादाः।

किं पुनः शरीरव्यतिरिक्तात्मसद्भावे प्रमाणम्?, प्राणनादि लिङ्गं सुखादयश्च—प्राणनादिशब्देन कोष्ठ्य-

---

ननु पुष्करपलाशवन्निर्लेपस्य कथं कर्तृत्वाद्युपपत्तिरत आह। नहीति। साङ्ख्यमत एवात्मनस्तथात्वं नास्माकं वेदप्रामाण्यवादिनामिति भावः। येनेति। व्यापकस्य स्पन्दाऽसम्भवादिति भावः। नन्वकर्तृत्वमात्मन उपनिषत्सु श्रूयते तत्राह। इतीति। किं पुनरिति। ननु यज्ञायुधवाक्यस्यादित्ययूपादिवाक्यवदर्थवादतयापि नेतुं शक्यत्वात् देहातिरिक्तात्मप्रतिपादनं व्यर्थम्?। सत्यम्। नैरात्म्ये हि साध्यसाधनसम्बन्धप्रतिपादकानां चोदनानामप्रामाण्यमापद्येत। तथाहि स्वर्गकामचोदनादिभिर्हि स्वर्गस्याऽऽमुष्मिकत्वाज्जन्मान्तरे फलोपभोगो बोध्यते, सोऽपि कर्तुरेव, नान्यस्य, तत्तस्य ज्ञानमात्रत्वे तेषां क्षणिकत्वात्कर्तृत्वभोक्तृत्वानुपपत्तेः शरीरचैतन्येऽपि तस्य विनिपातात् अतिरिक्तस्य च कस्य चिद्भोक्तुरनङ्गीकारात् इष्ट्यादेश्चादत्तफलत्वापातात् तद्वचनस्याऽप्रामाण्यं स्यादिति। यज्ञायुधिवाक्यसामर्थ्यच्छलेन देहातिरिक्तात्मप्रतिपादनं

स्य वायोरूर्ध्वाऽधोगमनवृत्तिविशेषस्य प्राणनादिश-ब्दवाच्यस्य हेतुभूतः प्रयत्न उच्यते, स च सुखादय-श्च न शरीरधर्माः सम्भवन्ति. अयावच्छरीरभावि-त्वात्। ये हि कार्यद्रव्यवर्तिनो विशेषगुणा रूपादय-स्ते विरोधिगुणान्तराद्वा द्रव्यविनाशाद्वा विनश्यन्ति, प्राणनादयस्तु तदभावेपि नश्यन्ति मृतावस्थायामि-ति न शरीरगुणाः।

तथा ज्ञानमप्यऽयावच्छरीरभावित्वादेव न शा-रीरधर्मः। तथा ये प्रत्यक्षविषयाः शरीरगुणास्ते स्व-यमिव परैरपि प्रत्यक्षेण गृह्यन्ते यथा रूपादयः, सु-खादयस्तु प्रत्यक्षा अपि सन्तो न परप्रत्यक्षग्राह्याः, त-स्मान्न शरीरगुणाः, तदिदमपि द्वयं सुखादीनां शरी-

---

तत्प्रामाण्यार्थमेवेति। यथाहुः—

"तस्माद्वेदप्रमाणार्थमात्माऽत्र प्रतिपाद्यते।
यद्यपि प्रकृतं वाक्यं व्याख्यायेतार्थवादतः"६(श्लो.वा.आ.)

यथाभाष्यं तावदाह। प्राणनादीति। योऽसौ प्राणित्य-पानिति उच्छसिति निमिषतीत्यादि चेष्टितवान् सोऽत्र शरीरे यज्ञायुधीत्यर्थः। युक्त्यन्तरमाह। सुखादीति। एतदेव विवृणोति। प्राणनादीति। कथं न सभवन्त्यत आह। अयावदिति। तद-भावेपीति। द्रव्यविनाशाऽभावे शरीरे सत्यपीत्यर्थः। युक्त्य-न्तरमाह। तथेति। तदिदमिति। अयावच्छरीरभावित्वं—परप्र-त्यक्षाऽग्राह्यत्वं चेतिद्वयमित्यर्थः। ननु कार्श्यादीनामपि देहगु-णानामयावद्देहभावित्वं दृष्टम्। कार्श्याद्यवस्थान्तरं तत्रास्तीति चेत्। न। अत्रापिमृत्युरेवावस्थान्तरमस्त्येवेति वक्तुं शक्य-

रगुणत्वं निवारयदऽन्यगुणतां सूचयति, योऽसावन्यः स आत्मा। किं च सर्वं एव विशेषगुणाः कारणेपि वर्तमाना एव कार्यद्रव्यगुणतां भजन्ते, न च शरीरकारणभूतेषु पार्थिवपरमाणुषु चैतन्यमस्तीति कथं शरीरगुणता चैतन्यस्य स्यात्?। तस्मादन्यश्चेतनः।

कश्चित् पुनराह—सर्वथा वित्तिषु तावद्वेत्ताऽवभासते अन्यथा स्वपरवेद्ययोरनतिशयप्रसङ्गात्। न च शरीरस्य करचरणाद्यवयवसंनिवेशविशिष्टस्यास्ति तथा ऽवभासः, अतोऽन्यः शरीरादात्मेति। तत्त्वऽयुक्तम्-संनिवेशाऽप्रतिभासेपि शरीरप्रतिभाससम्भवात्, न हि संनिवेश एव शरीरं शरीरधर्मो हि संनिवेशः,

---

त्वात्। अतो नाऽयावद्देहभावित्वेन शरीरगुणत्वनिवृत्तिरिति?। नैवम्। प्राणादीनां शरीरगुणत्वे तदपगमस्य निर्निमित्तत्वापत्तेः। तथाहि द्रव्यविनाशाद्गुणान्तरोपनिपाताद्वा गुणस्य विनाशो दृष्टः। न च प्राणाद्यपगमरूपस्य मृत्योरन्यतरदपि निमित्तमत्रास्तिपायमिति चेत्। न। तस्यात्मगुणत्वेन शरीरधर्मत्वाऽभावात्। अतो मृत्योः शरीरावस्थान्तरत्वाऽभावात्कार्श्यादितुल्यतेति। वस्तुतस्तु कार्श्यादीनां रूपादिवद्गुणत्वमेव नास्तीति। ननु कथं शरीरगुणत्वनिराकरणेनान्यगुणत्वसिद्धिरत आह। सूचयतीति। सुखादयः क्वचिदाश्रिताः गुणत्वाद्रसादिवत् यत्राश्रिताः स आत्मेति भावः। दूषणान्तरमाह। किञ्चेति। अत्रैव मतान्तरमाशङ्क्य निराकरोति। कश्चिदिति। अन्यथेति। वेदितुरनवभासे इत्यर्थः। न चेति। शरीरस्य तथावभासे तस्यैव वेत्तृत्वं स्यादिति भावः। नहीति। यदि सन्नि-

सम्भवति च धर्माऽप्रतिभासेपि धर्मिणः प्रतिभासः; अन्यथाऽऽत्मनोपि प्रतिभासो न स्यात् तद्धर्माणां सर्वगतत्वादीनामर्थवित्तिष्वऽप्रतिभानात्। न चैकान्तिकमऽर्थवित्तिषु वेत्तृभानम्, अर्थ एव हि तदा भासते न वेत्ता।

न च स्वपरवेद्ययोरनतिशयः नहि वेत्तृभासनकृतोयमऽतिशयः, किं तु कस्यचिदेव किं चिदाभासते नाऽन्यस्य—इत्येतावानऽतिशयो नान्यः, तस्मान्न ज्ञातृप्रतिभासेन शरीरविवेकसिद्धिः किं तु पूर्वोक्तादेव कारणात्—ज्ञानसुखादीनां शरीरगुणत्वाऽसम्भवात् ततोऽन्य एतेषामाऽऽश्रयः स एवात्मा।

सौगतास्त्वाहुः—

सिद्धे ज्ञानसुखादीनां गुणत्वे गुणिकल्पना।

न तु तत्सिद्धमस्माकं तावन्मात्रोपपत्तितः॥ १९॥

न ह्याश्रयमन्तरेण ज्ञानमात्रमनुपपन्नं स्वतन्त्रमेव ज्ञानं किं नेष्यते? सुखादयोपि ज्ञानविषयाः स्वतन्त्रा एव अन्यस्याश्रयस्यानुपलब्धेः। ज्ञानमेव च नीलमहं जानामीति ज्ञातृत्वेन विपर्यासितदर्शनैरध्यवसीयते नान्यः प्रमाणाभावात्।

वेश एव शरीरं स्यात् तदा तदप्रतिभासे शरीराप्रतिभासः स्यादितिभावः। न चेति। तत्प्रतिभासे अहमाकारोल्लेखः स्यादितिभावः। दूषणमुपसंहरति। तस्मादिति। मतान्तरमवतारयितुं स्वोक्तमर्थमनुवदति। पूर्वोक्तादिति। श्लोकचतुर्थपादं व्याचष्टे। नहीति। नन्वहं जानामीति नाश्रय उपलभ्यत

ननु ज्ञानस्य क्षणिकत्वात् कथं पूर्वेद्युरुपलब्धे ऽपरेद्युः स्मरणमिच्छा प्रत्यभिज्ञा च ? न हि स्वयमनुपलब्धे तानि सम्भवन्ति, न हि देवदत्तेनोपलब्धेऽर्थे यज्ञदत्तस्य स्मरणादीनि सम्भवन्ति ? । सत्यम्- न सम्भवन्ति सन्तानभेदे, समानायां तु सन्ततावेकेनोपलब्धेऽन्यस्य स्मरणाद्युपपन्नं दृष्टत्वात्, न ह्युपलब्धुः स्मर्तुश्चैकत्वं क्वचिदपि दृष्टम्, एकस्य स्थास्नोः पुरुषस्य क्वचिदप्यनुपलब्धत्वात्, तस्माज्ज्ञानमेव ज्ञातृ नान्यो ज्ञाताऽस्तीति ॥

अत्रोच्यते—

प्रत्याभिज्ञायते कर्ता यः पूर्वापरकालयोः ।
तस्य स्थास्नोः स्फुटो भेदो विज्ञानात्क्षणभङ्गुरात् ॥ २० ॥

विषयप्रत्यभिज्ञानानुपपत्तेर्ज्ञातुरेकत्वकल्पनायां स्यादप्येतदुत्तरम्-सन्तानैकत्वादेवोपपद्यत इति,

---

एव तत्राह । ज्ञानमेवेति । अत्राशङ्कते । नन्विति । पूर्वेद्युर्दृष्टे परेद्युरहमिदमदर्शमिति भवति प्रत्ययः स च प्रत्यगात्मन्येवोपपद्यते नान्यत्रेत्यर्थः । इच्छाप्युपलब्धिसमानकर्तृका सती ज्ञानातिरिक्तं स्थायिनमात्मानमुपकल्पयतीत्यर्थः । परिहरति । सत्यमिति । ननु योऽहमद्राक्षं स एवाहमनुपश्यामीत्युपलब्धुः स्मर्तुश्चैकत्वमिष्टमेव तत्राह । एकस्येति । संततत्यभेदेन तदुपपत्तिरिति भावः । यदुक्तं सन्तानैकत्वादेव तदुपपत्तिरिति तत्परिहरति । विषयेति । यदि विषयप्रत्यभिज्ञान्यथानुपपत्त्या ज्ञातुरेकत्वं कल्प्येत तदैतदुत्तरं स्यादित्यर्थः । प्रत्यभिज्ञास्वरूप-

यदा तु ज्ञातैवैकः पूर्वापरकालयोः प्रत्याभिज्ञायते-'योऽहं पूर्वमद्राक्षं स एवाहमनुपश्यामि' इति तदा प्रत्यभिज्ञयैव ज्ञातुरेकत्वावगमात्, विज्ञानस्य च क्षणिकत्वात् ततोऽन्यो ज्ञाता सिद्धो भवतीति।

किमहंप्रत्ययगोचरो ज्ञाता स्यात् ! तथा सति शरीरमेव जानामि कृशोहं स्थूलोहं गच्छाम्यहमिति काश्यादिबुद्धिसामानाधिकरण्यादऽहम्बुद्धेर्गोचरः,आत्मनश्च सर्वगतस्य काश्याद्यऽनुपपत्तेः।

उच्यते-ज्ञातृविषयस्तावदऽहंप्रत्यय इत्याविवादम्, यो हि परामृशति स स्वात्मानम्-'अहम्' इति

माह। योहमिति। योहमित्यादौ ज्ञातैवाहं प्रत्ययस्य विषयः। तद्यदाऽहंबुद्धिर्ज्ञात्रालम्बनी तदा ज्ञानातिरिक्तः एको ज्ञाता सिद्ध्यतीत्यर्थः। प्रयोगश्च-

ह्यस्तनाहंमतिग्राह्योज्ञाता ऽद्याप्यनुवर्तते।

अहं प्रत्ययगम्यत्वादिदानींतनबोद्धृवत्।

अत्र चोदयति। किमिति। शरीरमेवाहंबुद्धेर्गोचर इति सम्बन्धः। अतस्तस्यैवाहंबुद्धिगोचरत्वात् ज्ञातृत्वमापद्यत इति भावः। उक्तञ्च—

"अहं यामीत्यहं शब्दः शरीरार्थः प्रयुज्यते।

मन्तृत्वात्तस्य न ह्यात्मा गमनं प्रतिपद्यते" (१०८ श्लो. वा. आ.)॥

समाधत्ते। उच्यत इति। परानिदमिदमिति परामृशतीत्यनुषङ्गः। कथं तर्हि देहेऽहं प्रत्ययः? अज्ञातविवेकानां भ्रान्त्येति ब्रूमः। ज्ञातविवेकानां तु नास्त्येव। तेषामपि ज्ञातृ-

परामृशति, परान्-'इदम्' इति, तेन निस्संशयमऽस्य ज्ञातृगोचरत्वम्. शरीरस्य च ज्ञातृत्वं निराकृतम्, अतोऽत्यन्तसंसृष्टयोरेकत्वभ्रान्त्या सामानाधिकरण्य-प्रतीतिरुष्णतोयप्रतीतिवद् भास्वरायःपिण्डप्रतीतिवच्च ।

विषयकमहमिति जानामीति च ज्ञानमनुवर्तत एव । यथाहुः-

"जानाम्यहमितीदं तु ज्ञानं नैव निवर्तते ।
तन्निवृत्तौ न तेषां स्याद् ध्यानं शिष्योपदेशने" (१३३ श्लो. वा. आ.) ॥

समानबुद्धिधारणैव ध्यानं, न च स्वात्मन्यहं बुद्धेरन्या बुद्धिः सम्भवति अतोऽस्ति योगिनामप्यहंमानः । तथा जानामीत्येवमात्मानमनवगच्छतः कथं शिष्योपदेशे प्रवृत्तिः, दृश्यते च योगीश्वरस्यापि वासुदेवस्यार्जुनोपदेशे प्रवृत्तिरिति, अहंमानश्च-"अहं सर्वस्य जगत" इत्यादिभिरिति । फलितमाह । तेनेति । अस्य—अहं प्रत्ययस्येत्यर्थः । ननु शरीरमेवाहंप्रत्ययगोचरत्वात् ज्ञातृ? नेत्याह । शरीरस्येति । ज्ञानादिगुणत्वनिराकरणेन निराकृतमित्यर्थः । किञ्चैवं भूतचैतन्यवादी प्रष्टव्यः पञ्चभूतात्मके शरीरे किं सर्वाणि चेतयन्ते किं वैकमिति । आद्ये सर्वेषां समत्वात्परस्परमसम्बन्धापत्तिः । एकचैतन्ये तु इतरेण विनापि लोष्टादावपि पृथिव्यादिकस्य चैतन्यं स्यात् नहि तस्य चैतन्येऽन्यदपेक्षणीयमस्ति । प्रयोगश्च येयं शरीरगता भूतान्तरसंसृष्टा पृथिवी सा न चेतयते पृथिवीत्वात् लोष्टवत् । एवं जलादावपि दर्शयितव्यम् । ननु कार्श्यादिसामानाधिकरण्याद्देहविषयोऽहंप्रत्ययः स्यादत आह । अत इति । देहात्मनोरभेदभ्रमाद्देहगतं

दृश्यते–'ममेदं शरीरं कृशम्, इति षष्ठ्याऽस्मदर्थस्य शरीरव्यतिरेकात्,

तथा व्यतिरेकबुद्धिरपि शरीरस्य च परविषयेदङ्कारास्पदत्वात्, ततोऽस्माद्विवेकावभासात् पूर्वोक्तन्यायेन च शरीरस्याऽज्ञातृत्वात् अभेदावगमस्य च संसर्गदोषवशेन भ्रान्त्याऽप्युपपत्तेः, पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धेन च विना जातस्य हर्षभयशोकसम्प्रतिपत्त्यनुपपत्तेः। जातिस्मराश्च केचिदद्यत्वेपि देहान्तररहोवृत्तं वृत्तान्तं सम्बोधयन्त उपलभ्यन्त इत्युपलब्धिसिद्धः शरीरात्मनोर्भेदः।

कार्श्यादिकमात्मन्यध्यस्यत इति भावः। भ्रान्तित्वे कारणमाह। तथेति। एवमिन्द्रियाणामप्यस्मदर्थाद्भेदपरामर्शात्सिद्धमज्ञातृत्वम्। यथाहुः—

"इदं म ईदृशं चक्षुर्मनोमे भ्रान्तमित्यपि।
इन्द्रियेष्वपि भेदेन व्यवहारश्च दृश्यते" (१२८ श्लो. वा. आ.) इति।

ननु तुल्यत्वे कथमभेदप्रतीतिरेव भ्रान्तिः स्यादत आह। तत इति। उक्तन्यायेन शरीरस्याऽज्ञातृत्वसिद्धेः ज्ञातृगोचराहंप्रत्ययविषयत्वविरोधात् ज्ञातुर्भिन्नेऽपि शरीरे तत्संसर्गकृतोऽयमभेदभ्रम इत्यर्थः। ननु मम शरीरमितिवन्ममात्मेत्यपि भेदव्यपदेशोस्ति नायमर्थो ममात्मना ज्ञात इति, ततश्चात्मनोऽन्यदात्मान्तरं प्रसज्येत ?। नैष दोषः। ज्ञानस्यैवावस्थारूपेणात्मनोभिन्नत्वात् ममेति भेदव्यपदेशोपपत्तेः। नचेह ज्ञातृज्ञानशरीरातिरिक्तं वस्त्वन्तरं प्रतीयते येनात्मान्तरापत्तिः स्यात् भेदस्याज्ञानहेतुकत्वात्। ननु नैतावता घटपटयोरिव शरीरात्मनोर्भेदः सिद्ध्यत्यत

यद्यपि चानेन प्रकारेण शरीरात्मनोर्विस्पष्टो भेदो न सिध्येत् तथापि तावदऽभेदोपि न विस्पष्टः—मम शरीरमिति विवेकस्यापि प्रतिभासात्। तत्र संमुग्धे तत्त्वे श्रुतार्थापत्त्या साक्षात् श्रुत्या वा निर्णयः— स्वर्गकामादिश्रुतयो हि शरीरातिरिक्तं परलोकफलोपभोगयोग्यं कर्तारमन्तरेणाऽनुपपद्यमानास्तमाक्षिपन्ति ताभिश्चाक्षिप्तं साक्षादेवोपानिषदः समर्थयन्ति "अविनाशी वा अरेऽयमात्मा" इत्येवमादयः, इति सिद्धः शरीरातिरिक्तो मानसप्रत्यक्षरूपाऽहंप्रत्ययगम्यो ज्ञाता।

कथं पुनर्ज्ञातुर्ज्ञेयत्वम्! न ह्येकस्य कर्तृत्वं कर्मत्वं च स्वात्मनि क्रियाविरोधात् सम्भवति, तस्मान्ना-

---

आह। तथापीति। तत्र श्रुतार्थापत्तिं दर्शयति। स्वर्गेति। श्रुतिमुदाहरति। अविनाशीति। ननु नास्तिकान्प्रति श्रुत्युपन्यासोऽयुक्तः न ह्यनेन ते प्रतिबोधयितुं शक्यन्ते। सत्यम्। उक्तयुक्त्यैव तत्प्रतिबोधनात्। यस्तु वेदवादी शिष्यः यो वा "विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुपश्यति न प्रेत्यसंज्ञास्तीति" भूतचैतन्याभिधानाज्जातभ्रान्तिर्वेदविरोधमात्मनो मन्यते तत्प्रतिबोधनाय श्रुत्युपन्यास इति। विरोधपरिहारं च ग्रन्थकार एव 'यत्तु विज्ञानघन' इत्यादिना दर्शयिष्यति। गूढाभिसन्धिः पृच्छति। कथमिति। तत् किमात्मनो भानमेव नास्ति? अस्तीत्याह। घटादीति। विषयवद्भासते ननु ज्ञातृत्वेनेति भावः। प्रतिबन्द्या परिहरिष्यन् पृच्छति। कः पुनरिति। ननु विषयवद्भासत इत्युक्तमेव?। सत्यम्। तथापि तत्र संवित्तिक्रियाकर्तृ-

हंवित्तिर्नाम घटादिवित्तिव्यतिरेकेण काचिदस्ति, घटादिवित्तावेव तु विषयवदात्मा भासत इत्युक्तम्।

कः पुनरयं स्वात्मनि क्रियाविरोधो नाम!, यस्यां क्रियायां यः कर्ता न सा तस्मिन्नेव स्वफलं जनयतीत्यर्थः। किं पुनः संवित्तिक्रियायाः फलम्?, भासनम्। किमिदं कर्तरि न भवति!, ओमिति चेत्!, कथं तर्ह्यसौ भासते? न ह्यसति भासने भासते इति शक्यते वक्तुम्, तस्मादर्थवित्तिष्वप्यात्मनो भासनाभ्युपगमे स्वात्मनि क्रियाविरोधस्तुल्य एव। व्यवहारयोग्यतामात्रं संवित्तेः फलं नान्यदिति चेत्? भवत्वेवम्, अस्ति तावत्फलं तच्च विषयेष्विवात्मन्यपि संवित्तितो जायत इत्यङ्गीकृतं भवद्भिः, अतस्तुल्यो विरोधः।

यदि परमार्थविरोधमुद्भाव्य सत्यप्यात्मनः क्रियाजन्यफलभागित्वे कर्मसञ्ज्ञा कर्मविभक्तिश्च न भवतीत्युच्यते " परसमवायिक्रियाफलभागित्वं कर्मत्वम् " इत्यभिधानात्?। तच्चाऽयुक्तम्–शब्दसाधुत्वं हि प्रयोगतोऽवगन्तव्यम्, अस्ति चात्मनः

स्वेनैव भासते ऽतस्तुल्यो दोष इत्याह। तस्मादिति। चोदयति। व्यवहारेति। तच्च घटादिष्वेव सम्भवतीति भावः। परिहरति। भवत्विति। भासनरूपस्य फलस्य त्वयाऽप्यङ्गीकारात् तुल्यो विरोध इत्यर्थः। यदीति। परसमवेतक्रियाफलभागित्वं कर्मत्वं तच्चात्मनि ज्ञातरि विरुद्धमित्यभिप्रायः। एतदप्ययुक्तमित्याह।

स्वकर्तृकायामेव क्रियायां कर्मव्यवहारो लोके वेदे च—यथा तावद्भाष्य एव "स्वसंवेद्यः स भवति" इति कर्मवाचिकृत्यप्रत्ययप्रयोगः, वेदेपि—"आत्मानमुपासीत" "आत्मानं वेद" "आत्मा ज्ञातव्यः" इत्यनेकशः प्रयोगः।

न च गन्तुर्गमने कर्मत्वम्. प्रयोगाभावात् । शब्दसाधुत्वे हि प्रयोगपरवशा वयं न स्वयमीश्महे, यथा हि चलनार्थत्वे समाने गच्छतिः सकर्मकः चलतिश्चाकर्मकः प्रयोगस्य तथा दर्शनात्, एवं ज्ञातुः कर्मत्वं गन्तुश्चाकर्मत्वं भविष्यति । तस्मान्मानसाहंप्रत्ययगम्य आत्मा । तथा च श्रुतिः—"स मानसीन आत्मा जनानाम्" इति । तेन यद्यपि विषयवित्तिवेलायामेवाऽऽत्मावभासस्तथापि न विषयवित्तिकर्तृतयाऽवभासः किं तु मानसाहंप्रत्ययकर्मतयाऽवभासो न तद्वित्तिकर्मतयाऽव्याप्तेः ।

ननु शरीरवदात्मन्यप्यहमभिमानो भ्रान्तिरेव ?, न, बाधाभावात् । योगिनामस्ति बाध इति चेत् ?, न, प्रमाणाभावात् ।

तथा च येऽपि योगस्य परां काष्ठामुपागताः ।

तच्चेति । लोके तावदुदाहरति । यथेति । नचैवं गमनक्रियाकर्तुरपि कर्मत्त्वापत्तिरित्याशङ्क्य निराकरोति । नचेति । उपपादितमर्थं निगमयति । तस्मादिति । स—आत्मा । जनानां मानसीनो—मनोगम्य इत्यर्थः । तदिति । तस्य भासमानस्य वित्तिकर्मतयैवावभास इति व्याप्तेरित्यर्थः । अन्यथासिद्धिमाशङ्क्य

योगेश्वरेश्वरास्तेऽपि कुर्वन्त्यात्मन्यहंमतिम् ॥२१॥
" अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा । "
" तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप ! । "
" यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । "
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् । "
" मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् । "
एवमादावऽहंशब्दः परस्मिन् पुंसि हि ध्रुवम् ।

न हि महद्विकारोऽहङ्कारः कृत्स्नस्य प्रभवः, नापि क्षराऽक्षराभ्यामुत्तमः, नापि ब्रह्मशब्दवाच्ये प्रधाने गर्भं दधाति, पुरुषसंपर्ककृतत्वात् प्रकृतिक्षोभस्य । तथोपनिषत्स्वपि—" ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मि " इति, मन्त्रवर्णोऽपि—"अहं मनुरभवं सूर्यश्च " इति । तस्मादहंप्रत्ययगम्यत्वमात्मनोऽनिच्छन्तः श्रुतिविरोधादेवोपेक्षणीयाः ।

यत्तु निर्मुक्ताहङ्कारममकारवचनम्, तदपि पौर्वापर्येण परामृष्यमाणं नाहङ्कारस्वरूपनिषेधार्थं भवति, एवं हि तद्वचनम्—' नास्य कश्चित् नायं कस्यचित् निर्मुक्ताहङ्कारममकार एवायम् ' इति, तदयमर्थः— यस्मान्नास्य कश्चित् तस्मान्निर्मुक्तममकारः, यस्मान्नायं कस्यचित् तस्मान्निर्मुक्ताहङ्कार इति । यद्यहङ्कारस्वरूपनिषेधः स्यात्, न पूर्वेण सम्बध्येत—' यस्मान्नायं

निराकरोति । नन्विति । पुरुषेति । महद्विकारस्यैवंरूपगर्भधारणाऽसम्भवादिति भावः । स्वमते श्रुतिविरोधं परिहृति । यत्त्विति । असम्बन्धमेव विवृणोति । यस्मादिति । इदानीमिन्द्रिया-

कस्यचित् तस्मादस्मिन्नऽहंभावो भ्रान्तिः' इति किं केन सङ्गतम्?, तस्मान्नायमहन्तास्वरूपनिषेधः।

किं तर्हि?, जन्मसम्बन्धितयाऽऽत्मन्यहंमतिः—'अहमस्य पिता, अहमस्य पुत्रः' इत्यादि स भ्रम इत्येवं सङ्गतं भवति। अयमात्मा न कस्य चिदपि पुत्रादिरूपेण संबन्धी, जन्यजनकभावस्य शरीरविषयत्वात्, शरीरं हि शरीराज्जायते न त्वाऽऽत्माऽऽत्मान्तरात्, तस्मादन्यसम्बन्धितयाऽऽत्मन्यहंमतिः कृशादिमतिवच्छरीराद्विवेकमऽबुध्यमानानां भ्रान्तिरिति। तदिदमस्याऽन्यसम्बन्धित्वनिषेधेन पुत्रादिविषयस्नेहनिवर्तनेन वैराग्यजननार्थमुच्यते, नाहंकारस्वरूपस्याऽयं निषेधोऽनुपयोगादऽसङ्गतत्वात् प्रमाणान्तरविरोधात् "अहं ब्रह्मास्मि" इति वचनविरोधाच्च। तस्मादऽहंप्रत्ययगम्यो ज्ञाता शरीरातिरिक्त इन्द्रियव्यतिरिक्तश्च।

कथमिन्द्रियभेदः?, इन्द्रियाभावेऽपि ज्ञातुरेकस्य प्रत्यभिज्ञानात्—योऽहं रूपमद्राक्षं सोऽहं स्पृशामीति, योऽहमग्रहीषं सोहं स्मरामीति। मनस्तु प्रत्यक्षसिद्धस्य ज्ञातू रूपादिज्ञानेषु व्यतिरिक्तकरणाधीनत्वात् सुखादिज्ञानेषु भवितव्यं करणेनेत्येवं कल्प्यत इति नास्य ज्ञातृत्वमाशङ्कनीयम्।

तिरेकं प्रश्नपूर्वकमुपपादयति कथमिति। मनसोऽपीन्द्रियत्वेनैव कल्पनात् न ज्ञातृत्वशङ्काऽस्तीत्याह। मनस्त्विति। ननु क्लृप्तमेवास्ति चक्षुरादिकं किं मनसेत्यत उक्तम्। रूपादीति।

ये तु कर्तृतयैवात्मसिद्धिर्न कर्मतयेत्याहुः तेषा-मात्मनि स्मरणप्रत्यभिज्ञाने नोपपद्येयाताम्, तत्रापि हि पूर्वकालसंम्बन्धित्वेनात्मनः प्रतिभासोऽङ्गीकरणीयः, न च सांप्रते स्मरणे पूर्वकालसम्बान्धिनः कर्तृत्वं सम्भवतीति कथं कर्तृतया सिध्येत्? तस्मादऽहंप्रत्ययकर्मतयैवात्मनः सिद्धिरिति रमणीयम्।

अथ स्वप्रकाशत्वमात्मनः सुखादीनां च किं नेष्यते?, स्वप्रकाशस्य कस्य चिदप्यदर्शनात्, सर्वस्यैव हि वस्तुनः परप्रकाश्यत्वनियमात्। स्वप्रकाशत्वे चात्मा सुषुप्तावपि प्रकाशेत, न च प्रकाशते, यथोक्तम्–"अचेतयन्नेव सुषुप्त इत्युच्यते" इति।

ननु सुषुप्तावपि प्रकाशत एवात्मा स्वाभाविकपरमानन्दयुक्तः, अन्यथा कथम्–'सुखमहमस्वाप्सम्' इति प्रबोधे प्रतिसन्धानं स्यात्?, अर्थान्तरं तु न किंचिच्छरीरमिन्द्रियमन्यद्वा वस्तु प्रकाशत इत्येतावान् स्वप्नजागराभ्यां सुषुप्तेर्भेदः। नैतदेवम्–संविद्विरोधात्

सुखादिज्ञानार्थं तत्कल्पनमित्यर्थः। अत्रैव मतान्तरमाशङ्क्य निराकरोति। ये त्विति। अनुपपत्तिं विवृणोति। तत्रापीति। एतत्कालसम्बन्धिनि स्मरणे पूर्वकालसम्बन्धिनः कर्तृत्वं न सम्भवति अतः कर्मतयैव सिद्धिरित्याह। तस्मादिति। वेदान्तिमतमुत्थापयति। अथेति। ततश्च न कर्मकर्तृविरोधोभविष्यतीति भावः। परिहरति। स्वप्रकाशस्येति। अर्थान्तरमिति। जाग्रदवस्थायामर्थान्तरप्रकाशः सुषुप्त्यवस्थायां त्वात्मन एव केवलस्य प्रकाश इति भेद

न हि सुप्तानामात्मा सुखं वा प्रकाशते, नह्यऽभासमानं व्यवहारमात्रेण प्रकाशत इति शक्यमङ्गीकर्तुम् ।

किं च—

सुप्त्वापादुत्थिताश्चैवं निर्विद्यन्ते हि कामुकाः ॥
वृथेयमन्तरेणैव कामिनीं यामिनी गता ॥ २२ ॥
आश्लिष्टामप्यबुद्ध्वैनां मृतवच्छयितं मया ॥
भुक्त्वा च परमानन्दं तस्य च स्मरणादयम् ॥ २३ ॥
स्वल्पाल्पसुखहान्यैवं निर्वेदो नावकल्पते ॥
तत्सुखं विस्मृतं चेत् स्यात्‌!सुखमस्वाप्समित्ययम्॥२४॥
व्यवहारो न युज्येत, दुःखाननुभवे त्वियम् ॥

सुखव्यवहृतिस्तस्माद् गुणवृत्त्येति निश्चयः ॥२५॥

प्रबुद्धा हि सुषुप्तावऽवगतं किंचिदपि दुःखमसंस्मरन्तः स्मरणानुत्पत्त्यैव सुषुप्त्यऽवस्थायां मे न किंचिदपि दुःखमासीदित्यवगम्य तत्रैव सुखव्यवहारं गुणवृत्त्याकुर्वन्ति, तथा च व्यवहरन्ति—एतावन्तं कालमहमात्मानमप्यबुद्ध्वा शयितोस्मीति । तस्मात् सुषुप्तावप्रकाशान्नात्मनः स्वप्रकाशत्वम्, अतो मानसप्रत्यक्षगम्य एवायमिति स्थितम् ।

स पुनरयमात्मा- अणुः शरीरपरिमाणो विभुर्वेति

इत्यर्थः । निराकरोति । नैतदिति । सुषुप्त्यवस्थायां परमानन्दप्रकाशेऽल्पतरसुखभागी निर्वेदो न स्यादित्याह । भुक्त्वेति । ननु सुषुप्तावानन्दाप्रकाशे सुखमहमस्वाप्समिति व्यवहारः कथमत आह । दुःखेति । गुणवृत्तिमुपपादयति । प्रबुद्धा हीति । आत्मन्येव विचारान्तरमवतारयति । स पु-

चिन्तनीयम् । तत्राणुपरिमाणत्वे युगपच्छिरःपादयो-
र्वेदनानुपपत्तिः । अयौगपद्येऽप्यतिशैघ्र्याद् यौगपद्या-
वगातिरिति चेत् ?, स्यादेवं यद्यऽणुत्वं कुतश्चित् सिद्धं
स्यात्, तदसिद्धौ दृष्टानुसारादनणुत्वमेव युक्तम् ।
तत्र शरीरपरिमाणत्वे सावयवः स्यात्, द्विविधमेव
हि निरवयवद्रव्यम्—अणु विभु वा, तदसौ शरीरसं-
मितः सन् सावयवः स्यात्, तत्र बहूऽवयवकल्पना
तावतां चान्यूनानधिकानामवयवानां पुत्तिकाहस्ति-
देहयोरतिसङ्कोचविस्तारकल्पनं नातीव हृदयमनुर-
ञ्जयति, तस्माद्विभुत्वमेव युक्तम्, तथा च श्रुतिः—
"अनन्तमपारम्" इति, भगवद्गीतासु च वचनम्—

"नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोयं सनातनः"

इति । ये चोपनिषत्स्वऽणुत्ववादाः पुराणेषु च "अङ्गु-
ष्ठमात्रं पुरुषम्" इत्यादयस्ते सूक्ष्मग्रहणगोचरत्वा-
भिप्रायाः ।

ननु विभुत्वे सर्वशरीरेष्वेक एवात्माऽस्तु किं
नानात्मभिरभ्युपगतैः ?, नैवम्—एकत्वे सति यथा
करणभेदेपि कर्तुरेकत्वाच्चक्षुषा दृष्टमर्थं मनसा स्मरति
त्वचा च प्रत्याभिजानाति—यमहदर्शं तमहं स्पृशामी-
ति, तथा देवदत्तशरीरस्थेनात्मना दृष्टमर्थं यज्ञदत्तः
प्रत्यभिजानीयात्, शरीरभेदेऽप्यात्मनः प्रत्यभिज्ञातु-
रेकत्वात् । कर्तुरेकत्वेपि मनोभेदाद् व्यवस्थेति चेत् ?,

नरिति । ग्रन्थो निगदव्याख्यातः । नन्वेकमेवाद्वितीयमि-
त्यादिश्रुतिरेवाऽत्र प्रमाणमत आह । ये त्विति । ते नैकान्ततः

न, करणत्वान्मनसः, करणभेदस्य चक्षुरादेर्भेदव्यवस्थापकत्वाऽयोगादित्युक्तम् ।

चक्षुरादिकरणानामव्यवस्थापकत्वेपि मनः करणं व्यवस्थापकमिति चेत् ?, न, करणत्वाविशेषात् । स्यादप्येषा कल्पना यद्येकात्मत्वे दृढं प्रमाणं स्यात् ? न तु तदस्ति । ये त्वात्मैकत्ववादाः श्रुतिषु स्मृतिषु पुराणेषु वा ते “ निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ” “मम साधर्म्यमागताः ” “ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः ” इत्यादिभिरात्मभेदवचनैः प्रत्यक्षादिभिश्च विरोधान्नैकान्ततः शक्नुवन्त्यात्मैकत्वं निश्चाययितुम् ।

वचनानां हि मिथो विरोधे सिद्धवस्तुविषयत्वेन च विकल्पासम्भवे प्रमाणान्तरान्निर्णयः स्यात्, तच्च प्रमाणान्तरं भेद एव समर्थमित्यैकात्म्यवादानामवैलक्षण्यपरत्वं पूर्वोक्तन्यायेनावगन्तव्यम्,

विस्पष्टं चैतद्वायुदृष्टान्तोपादानात्—

“ वेणुरन्ध्रादिभेदेन भेदः षड्जादिसञ्ज्ञितः ।
अभेदव्यापिनो वायोस्तथा तस्य महात्मनः ”

इति ।

नहि वायुद्रव्यं सर्वत्रैकं व्यक्तिभेदस्य स्पष्टत्वात्, अविलक्षणस्वभावस्य तु वायोर्वेणुरन्ध्रकृतं षड्जादिवैलक्षण्यम्, एवमात्मनोपि पशुमनुष्यादिवैलक्षण्यं देहसम्बन्धकृतं न स्वाभाविकमित्ययमेवार्थः । वा-

---

शक्नुवन्त्यात्मैकत्वं निश्चाययितुमितिसम्बन्धः । दृष्टान्तमेवोपपादयति । वेण्विति । सामान्याभिप्रायं—अवैलक्षण्याभिप्रा-

योरिति तस्येति चैकवचनं सामान्याभिप्रायम्, तस्मात् प्रतिशरीरं भिन्ना एवात्मानः सर्वगता नित्याः। एवं च बद्धमुक्तव्यवस्थापि युक्ततरा भवति ।

॥ इति आत्मवादः ॥

कः पुनरयं मोक्षो नाम ?, विचित्रवासनावशेन विचित्रनीलपीतादिरूपेण प्रवहतो ज्ञानसन्तानस्य निरशेषवासनोच्छेदान्नीलपीतादिवैचित्र्यं हित्वा केवलं संविन्मात्रेणाऽवस्थानमिति केचित् ।

अपरे तु दीपसन्तानस्येव ज्ञानसन्तानस्योपरमम्।

उभयमप्येतद्बाह्यार्थाभावमूलमिति तत्सद्भावप्रतिपादनेनैव निराकृतम् ।

अपरे तु प्रपञ्चविलयमपवर्गमाहुः—अविद्यानिर्मितो हि प्रपञ्चः स्वप्नप्रपञ्चवत् प्रबोधेनैव ब्रह्मविद्ययाऽविद्यायां विलीनायां स्वयमेव विलीयते, तथा हि श्रुतिः—" यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाऽभूत् तत् केन कं पश्येत् " इति ।

तदिदमपि प्रपञ्चस्याऽविद्यानिर्मितत्वनिराकरणेन परमार्थत्वप्रतिपादनान्निरस्तमेवेति । " आत्मैवेदं सर्वम् " इति सर्वस्यात्मा भोक्तेत्यर्थः, यथा " यः कामयेत राष्ट्रं स्याम् " राष्ट्रस्य भोक्तेत्यर्थः, यथा—" यः कामयेत सर्वमिदं भवेयम् " इति सर्वस्य भोक्ता

यमित्यर्थः । प्रसङ्गान्मोक्षस्वरूपं निरूपयितुमारभते । कः पुनरि-

भवेयमित्यर्थः, तथा—'आत्मा सर्वम्' इति सर्वस्यात्मा भोक्तेत्यर्थः ।

यत्तु " यत्र हि द्वैतमिव भवति " इति द्वैतभावस्य भ्रान्तित्ववचनम्, तदौपचारिकम्— यथा खलु स्वप्नप्रपञ्चेन्द्रजालमृगतोयादिः कियन्तं चित्कालं दृष्टिपथमापन्नः पश्चाद्विलीनो भोग्यतामतिवर्तते तथाऽयं शरीरेन्द्रियविषयरूपप्रपञ्चोऽप्यस्यात्मनः कियन्तश्चित्कालमुपभोग्यः सन् पश्चाद्विनाशादनुपभोग्यो भवति- इत्यनेन सादृश्येन भ्रान्तिरित्युपचारेणोच्यते पुरुषाणां विषयभोगेष्वास्थानिवर्तनेन मुक्तावभिरुचिं जनयितुम् ।

यदपि—" यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् " इति मुक्तावाऽऽत्मनोऽद्वितीयत्ववचनं? तदपि न प्रपञ्चस्वरूपनिषेधार्थं, किं तु सत एव प्रपञ्चस्यात्मसम्बन्धनिषेधार्थम्, अस्येति वचनात् न ह्यत्रैतावदुच्यते-' यत्र सर्वमात्मैवाभूत् ' इति । किं तर्हि ?, " यत्र त्वस्य सर्वमात्मैव " इति, तेनास्यायमर्थः-यत्र=यस्यामवस्थायां मुक्तावित्यर्थः, अस्य=आत्मनो दृश्यत्वेन दर्शनसाधनत्वेन दर्शनायतनत्वेन वा न किं चिदन्यत् सम्बन्धि विद्यते, किं त्वात्मैवास्य सर्वं नान्यत् किं चित् तदा केन कं पश्येदिति । यथा लोके यस्य न किं चिदपि बान्धवो वित्तं वास्ति स एवं वदति-' न

ति । मतान्तरानिरूपणग्रन्थः स्पष्टार्थः । मतान्तरानिराकरणमुपसंहृत्य स्वमतमनुसन्धत्ते । किन्त्विति । मोक्षशब्दस्यान्व-

मे किंचिदस्ति अहमेव सर्वम्' तत्र सम्बध्यन्तरं न किंचिदस्तीत्येतावद्विवक्षितम्, एवं मुक्तावात्मै-वात्मनः सर्वमिति सम्बन्ध्यन्तराभावमात्रं विवक्षितं न प्रपञ्चस्वरूपाभावः, तस्मान्न प्रपञ्चविलयो मोक्षः किंतु प्रपञ्चसम्बन्धविलयः। त्रेधा हि प्रपञ्चः पुरुषं ब-ध्नाति-भोगायतनं शरीरम्, भोगसाधनानीन्द्रियाणि, भोग्याः शब्दादयो विषयाः, भोग इति च सुखदुः-खविषयोऽपरोक्षाऽनुभव उच्यते, तदस्य त्रिविधस्या-पि बन्धस्यात्यन्तिको विलयो मोक्षः।

किमिदमात्यन्तिकत्वम्?, पूर्वोत्पन्नानां शरीरे-न्द्रियविषयाणां विनाशः अनुत्पन्नानां चात्यन्तिको-ऽनुत्पादः। कथमत्यन्तानुत्पत्तिः?, उत्पादकयोर्धर्मा-धर्मयोर्निश्शेषयोः परिक्षयात्, सोयं प्रपञ्चसम्बन्धो बन्धस्तद्विमोक्षश्च मोक्षः।

नन्वेवमशेषधर्मक्षयान्मुक्तस्य न किंचित्सुखं स्यात् ततश्चाऽपुरुषार्थो मोक्षः स्यात्? नैष दोषः— न हि धर्मजन्यो मुक्तस्यानन्दः तथा सत्युत्पत्तिमत्त्वा-द् विनाशी स्यात् तत्राऽपुनरावृत्तिश्रुतेर्विरोधः स्यात्। स्वाभाविकस्त्वात्मानन्दः संसारेणाभिभूतः सन् नि-र्मुक्तसंसारस्याभिव्यक्तो भोग्यो भवति, स्वाभावि-कत्वे चानन्दस्य "आनन्दं ब्रह्म" इत्यादिश्रुतिस-हस्रं प्रमाणम्।

र्थतां दर्शयति। सोयमिति। आनन्दमोक्षवादिमतेन ताव-

ननु सुखाभावेऽपि श्रुतिरस्ति-"अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः" इति ?, सत्यम्- विषयसुखाभिप्रायं त्वेवञ्जातीयकम्, अन्यथाऽऽनन्दश्रुतिविरोधात् । अथ सुखाभाववचनबलेनाऽऽनन्दवचनमेव दुःखाभावाभिप्रायं किमिति न व्याख्यायते ?, सुखाभाववचनानामत्यल्पत्वात्तेषामेवान्यथाकरणं युक्तं न भूयसामानन्दवचनानाम् । किं चानन्दशब्दस्य दुःखाभावपरत्वेऽत्यन्तस्वार्थहानिः स्यात्, सुखशब्दस्य तु सामान्यवचनस्य विशेषव्याख्यानेऽपि नातीव स्वार्थहानिरिति तदेव युक्तम् ।

ननु विद्यमानोऽप्याऽऽनन्दोऽननुभूयमानोऽकिञ्चित्कर एव, न च मुक्तस्य सर्वकरणहीनस्यानन्दानुभवः सम्भवति । स्वप्रकाशोऽयमानन्द इति चेत् ?, न, संसारावस्थायामप्रकाशात् । ननु तत्राप्यानन्दस्वभावः पुरुषः प्रकाशत एव आत्मनि प्रेमोत्पत्तेः न ह्यसुखे प्रेमोत्पत्तिः सम्भवति नाप्यविज्ञाते सुखे ।

त्परिहरति । नैषइति । अत्र चोदयति । नन्विति । समाधत्ते । सत्यमिति । प्रियाप्रियशब्दयोर्विषयजन्यसुखदुःखयोरेव प्रयोगदर्शनादितिभावः । तेषामेवेति । "विप्रतिषिद्धसमवाये भूयसां स्यात्स्वधर्मत्व"मितिन्यायेनेत्यर्थः । इतश्चैवमित्याह । किञ्चेति । प्रकारान्तरेण शङ्कते । नन्विति । नहीति । उक्तञ्चाभियुक्तैः—

"प्रेमाऽनुपाधिरसुखात्मनि नोपलब्धः
स प्रत्यगात्मनि कृमेरपि नित्यसिद्ध" इति ॥

किमिदानीमस्माभिरात्मा सुखरूपोनुभूयते !, सत्य-मिति ब्रुवाणस्यातिसाहसिकस्य नोत्तरं वाच्यम् । यदि संसारिणोपि परमानन्दमनुभवेयुस्ततोमुक्तस्य न कश्चिदतिशय इति तदेवापुरुषार्थत्वं मोक्षस्यापद्येत, अतो बलादसुखरूपस्याप्यात्मनः प्रेमविषयत्वं दृष्ट-त्वादङ्गीकर्तव्यम् ।

अथ स्वप्रकाशोऽप्यानन्दः संसारावस्थायामभि-भूतो न प्रकाशते !। कोऽयं प्रकाशमानस्याऽभिभवो नाम !, प्रकाशनिवारणं ह्यभिभवः, न च प्रकाशमा-नस्याऽप्रकाशनं संभवति, यदि तु नैव प्रकाशते सं-सारावस्थायाम्!. तस्यामवस्थायामसतः प्रकाशस्य मु-क्तावस्थायामुत्पद्यमानस्य कारणं वक्तव्यम्, विज्ञान-मेव च प्रकाशाख्यस्य फलस्य कारणं तच्चेन्द्रियाधीन-म्, न च मुक्तस्येन्द्रियाणि संभवन्तीति कथमानन्दा-नुभवः स्यात् !।

उच्यते–बाह्येन्द्रियाण्येव मुक्तस्य निवर्तन्ते, म-नस्तु तस्यामवस्थायामनुवर्तते इत्यानन्दश्रुतिबलादे-वाध्यवसीयते । एवं ज्ञानं च "नहि विज्ञातुर्विज्ञाते-र्विपरिलोपो विद्यते" इतिश्रुतेः, विज्ञानघनश्रुतेश्च, ते-

---

अनुभवविरोधादुपहासेन परिहरति । किमिति । दूषणा-न्तरमाह । यदीति । अभ्युपेत्याह । यदि त्विति । कारणं वक्तव्यं तच्च वक्तुं न शक्यत इत्यभिप्रायः । अशक्तिमुपपादयति । वि-ज्ञानमेवेति । समाधत्ते। उच्यते इति । एवमिति । ज्ञानमपि सुषुप्त्यवस्थायां श्रुतिबलादेवाङ्गीक्रियत इत्यर्थः । अत्रमोक्षस्या-

स्मान्मुक्त्यवस्थायां मानसप्रत्यक्षेण परमानन्दमनुभव-न्नात्माऽवतिष्ठते । तदुक्तम्—

" निजं यत्त्वात्मचैतन्यमानन्दश्चेष्यते च यः ।
यच्च नित्यविभुत्वादि तैरात्मा नैव मुच्यते" इति ।
यत्तु—" तस्मात्कर्मक्षयादेव हेत्वभावेन मुच्यते ।
न ह्यभावात्मकं मुक्त्वा मोक्षनित्यत्वकारणम् "

(श्लो. वा. सं.)

ऽभावात्मत्वप्रतिवादनपरवार्त्तिकविरोधं परिहरति । यत्त्विति । अत्र साङ्ख्याभिमतं मोक्षस्वरूपं निराकर्तुं—

"सुखोपभोगरूपश्च यदि मोक्षः प्रकल्प्यते ।
स्वर्ग एव भवेदेष पर्यायेण क्षयी च सः ॥ १५ ॥
नहि कारणवत्किञ्चिदक्षयित्वेन गम्यते" (श्लो. वा. सं.)

इत्युक्त्वा "तस्मात्कर्मक्षयादेवे"त्यादिना मोक्षस्वरूपमुक्तम् । तथा—

"न च क्रियायाः कस्याश्चिदभावः फलमिष्यते ॥१०७॥
तत्र ज्ञातात्मतत्वानां भोगात्पूर्वक्रियाक्षये ॥
उत्तरप्रचयाऽसत्त्वाद्देहो नोत्पद्यते पुनः ॥ १०८ ॥
कर्मजन्योपभोगार्थं शरीरं नः प्रवर्त्तते ॥
तदभावे न कश्चिद्धि हेतुस्तत्रावतिष्ठते ॥ १०९ ॥
मोक्षार्थी न प्रवर्त्तेत तत्र काम्यनिषिद्धयोः ॥
नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायजिहासया ॥ ११० ॥
प्रार्थ्यमानं फलं ज्ञानं न चानिच्छोर्भविष्यति ॥
आत्मज्ञे चैतदस्तीति तज्ज्ञानमुपयुज्यते" । (श्लो. वा.सं.)

परमतमिति । परमतनिराकरणप्रसङ्गेनोक्तत्वादिति भावः ।

इतिवार्तिकं तत्परमतम्, इत्येवमानन्दमोक्षवादिनोमतम्।

अपरे त्वाहुः— अभावात्मकत्ववचनमेव स्वमतम् उपपत्त्यभिधानात्, आनन्दवचनं तूपन्यासमात्रत्वात् परमतम्, न हि मुक्तस्यानन्दानुभवः संभवति करणाभावात्। मनः स्यादिति चेत्?, न, अमनस्कत्वश्रुतेः–"अमनोऽवाक्" इति।

यत्तु–"न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते" इति, तज्ज्ञानशक्त्यभिप्रायम्, अन्यथा हि सुषुप्तावपि ज्ञानानुवृत्तिरुक्ता स्यात् सा च संविद्विरुद्धेत्युक्तम्। विस्पष्टं चास्य शक्त्यभिप्रायत्वम्, एवं हि श्रूयते "यद्वैतन्न पश्यति पश्यन् वैतन्न पश्यति, न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् "न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत् पश्येत्"।

एवमन्यान्यपि वाक्यानि– "जिघ्रन् वैतन्न जिघ्रति न हि घ्रातुर्घ्रातेर्विपरिलोपो विद्यते" "न श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यते" "न स्प्रष्टुः स्पृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते" "न ज्ञातुर्ज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते"

नन्वानन्दमोक्षस्य "स्वर्ग एव भवेदेषः" इत्यनेन दूषितत्वात्कथं वार्त्तिकानुसारि तन्मतं स्यात्। सत्यम्। मोक्षस्यानित्यत्वापत्तिरूपं दूषणमुक्तं तदुक्तरीत्या परिहर्तुं शक्यतेऽतो वार्त्तिकाभिमतमेवानन्दरूपत्वं मोक्षस्येति कस्य चिद्व्याख्यातुर्मतमित्यर्थः। स्वाभिमतं वार्तिकाभिप्रायमाह। अपरे त्विति। एतदनन्तरं मतान्तरानुपन्यासादत्र च युक्त्यभिधानात्तदेव वार्त्तिककृन्मत-

इति, तत्र तत्र दृष्टिघ्रातिश्रुतिस्पृष्टिशब्दाश्चक्षुर्घ्राण-श्रोत्रत्वगिन्द्रियजन्यानां रूपगन्धशब्दस्पर्शविषया-णां विज्ञानविशेषाणां वाचकाः नार्थान्तरविषयाणां, नापि विज्ञानसामान्यस्य । न चैषां ज्ञानविशेषाणां सुषुप्तौ मुक्तौ वा कथं चिदप्यऽपरिलोपः सम्भवति न हि तदानीमिन्द्रियाणि सन्ति नापि गन्धादयो ज्ञा-यन्ते । तदुभयाभावे च न श्रुत्यादिशब्दवाच्यज्ञानवि-शेषाः सम्भवन्ति ।

ननु यथा प्रकाश्यासन्निधावपि सवितुः प्रकाश-कत्वं नित्यम्, एवमिन्द्रियाभावेपि नित्यैव दृष्टिरिति चेत् ?, स्यादेवं यदि ज्ञानमात्रं दृष्ट्यादिशब्दानां वा-च्यं स्यात् न तु तथास्ति, लोकप्रसिद्ध्यभावात्, यथा-लोकं च शब्दार्थावधारणं, न यथेच्छम्, न हि लोके गन्धादन्यद् घ्राणं जिघ्रतीत्युच्यते, गन्धमपि यदा घ्राणादन्येनानुमानादिना जानाति तदा न जिघ्रती-त्युच्यते, तस्माद् घ्राणादीन्द्रियजन्यगन्धादिविषय-ज्ञानविशेषवाचिनो घ्रात्यादिशब्दाः, न च तेषां सु-षुप्तौ मुक्तौ वा सम्भवत्यऽपरिलोपः, तस्माद् घ्राणा-दिशक्तावेव प्ररोचनार्थं घ्राणाद्युपचारः, यथा " तेन ह्यन्नं क्रियते " इति शक्तिवर्तमानत्वेन प्ररोचनार्थं "क्रियते" इति वर्तमानत्वोपचारः, तस्मात् " न ज्ञा-

---

मित्यर्थः । एतस्यैव स्वमतत्वं स्थापयितुमानन्दमोक्षवादिमतं दूषयति । नहीत्यादिना । कथं न सम्भवत्यत आह । नही-ति । इन्द्रियविषययोरभावे च दृष्ट्यादिशब्दवाच्यानां ज्ञान-

तुर्ज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते" इत्येतदपि शक्त्यभिप्रायमेव ।

यत्त्वादित्यप्रकाशकत्ववदिति, किं तस्य प्रकाशकत्वमभिप्रेतम् ? यदि तिमिरोत्सारणम् ?, तन्नित्यमस्त्येव सर्वदा ह्यसावऽव्यवहितेषु देशेषु तिमिरमुत्सादयत्येव, न त्वेवमात्मा सर्वदा शृणोति सुषुप्तावऽश्रवणात् । अथ ज्ञानजनकत्वमादित्यस्य प्रकाशकत्वम् ? । न तन्नित्यम्, तत्सामर्थ्यमेव तत्रापि नित्यम्, तस्माज्ज्ञानशक्त्यभिप्रायमिदं नित्यत्वाभिधानम् ।

एषा ह्यत्र वचनव्यक्तिः–यदेतत् सुषुप्तौ मुक्तौ वाऽऽत्मा न पश्यति पश्यन्नेव=द्रष्टुं शक्नुवन्नेव न पश्यति नहि द्रष्टुरात्मनो या दर्शनशक्तिस्तस्याः कदाचिदपि लोपो विद्यते, सा ह्यविनाशिनीति, न द्रष्टुर्द्वितीयमन्यद्दर्शनसाधनं चक्षुर्व्यापाररूपं दृश्यं वा तस्यामवस्थायामस्ति यतो दर्शनं स्यात्, यद्यपि दृश्यं रूपादिकं स्वरूपतस्तस्यामवस्थायामस्ति तथापि दृश्यता=दर्शनयोग्यता तस्यामवस्थायां नास्तीति तेन रूपेणाऽभावाद् दृश्यं नास्तीत्युच्यते तस्मात्साधनान्तरवैकल्यात् तस्यामवस्थायां न पश्यति न शक्तिवैकल्यात्, शक्तिस्तु न कदा चिदपि लुप्यते इति।

विशेषाणामसम्भवात् " नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यत" इति यथाश्रुतमनुपपन्नं स्यात् अतो ज्ञानशक्त्यभिप्रायमेव व्याख्येयामितिभावः । उपपादितमर्थं निगमयति । तस्मादिति । ननु ज्ञानवाचकस्य दृष्ट्यादिशब्दस्य कथं शक्तिपरत्वमत आह ।एषा

एवमन्येषामपि वाक्यानां योजना । तथा ज्ञानशक्त्य-ऽपरिलोप एव ज्ञानाऽपरिलोप उच्यते, ज्ञातिशब्द-श्चात्रानुमानादिज्ञानपरः चक्षुरादिज्ञानानां स्वशब्दै-रुक्तत्वात् ।

एवम्—" विज्ञानं ब्रह्म " " विज्ञानघनः " इत्यादीनामपि शक्तिपरत्वं वेदितव्यम् । स्वयमेव श्रुत्या शक्तिपरत्वं व्याख्यातम्—" विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति " इति भूतेन्द्रियनाशादात्मापि प्रमाणागोचरत्वमापन्नो विनष्ट इव भवतीति । न तस्येतः प्रेतस्य=मुक्तस्य संज्ञास्तीति । एवं याज्ञवल्क्येनोक्ते मैत्रेयी चोदयति स्म—'अत्रैव भगवान् मा मोहितवान्—विज्ञानघन इति न चास्ति संज्ञेति विरुद्धाभिधानात्' इति । षष्ठाध्याये तु विनाशाविनाशविरोधश्चोदयिष्यत इति विवेकः । एवञ्चोदितो याज्ञवल्क्यः परिहारमाह—"न वा अरे अहं मोहम्=" परस्परविरुद्धं " ब्रवीमि " " अलं वा अरे इदं विज्ञानाय " अत्रात्मतत्त्वं सर्वास्वऽवस्थासु

हीति । वाक्यान्तरं योजयति । तथेति । "न ज्ञातुर्ज्ञातेर्विपरिलोपोविद्यत"इत्यस्याप्येवं योजनेत्यर्थः । नन्वस्तु नाम ज्ञात्यादिशब्दानां शक्तिपरत्वं विज्ञानं ब्रह्मेत्यादीनां तु कथमत आह । एवमिति । नन्वेवं श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गोऽत आह । स्वयमिति । श्रुतिकृतव्याख्याने नायं दोष इति भावः । एतदेव दर्शयति । विज्ञानेत्यादिना । षष्ठाध्याय इति । उपनिषद एव षष्ठाध्याय इत्यर्थः । श्रुतिकृतं व्याख्यानमुपसंहर-

विज्ञानाय समर्थमित्यर्थस्तेन विज्ञानघनत्वाभिधानं सामर्थ्याभिप्रायमिति व्याख्यातं भवति, सम्भवति च शक्तस्यापि ज्ञानाभाव इति नास्ति विरोध इत्यभिप्रायः, अनया श्रुत्या सर्वविज्ञानश्रुतयः शक्त्यभिप्राया व्याख्याताः ।

यदि शक्तिरस्ति तस्यामवस्थायां ततः केन ज्ञानानुत्पत्तिः ?, ज्ञानसाधनानामिन्द्रियाणां ज्ञेयानां च विषयाणामभावात्, तदाह–"यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत तत् केन कं पश्येत् ?" इत्यादि, तदेतत् प्रागेव व्याख्यानम् । एवमर्थान्तरज्ञाने साधनाभावान्निराकृते सति आत्मानमेव मुक्तावस्थायां जानात्वित्याशङ्क्याह–"विज्ञातारमरे केन विजानीयात्" इति, न ह्यात्मापि विना साधनेन ज्ञातुं शक्यते, मनसा खल्वसौ संसारावस्थायां ज्ञायते । न च मुक्तस्य मनस्सम्बन्धोस्ति । अतः 'केनात्मानं जानातु' इति व्यक्त एव मुक्तस्यात्मज्ञानाभावो ज्ञानशक्तिमात्रस्याऽवस्थानं श्रुत्या दर्शितम्, तस्मान्निःसम्बोधो निरानन्दश्च मोक्षः।

ननु नाऽऽत्मनोऽन्यद्विज्ञानमानन्दो वा, किं त्वात्मैव ज्ञानमानन्दश्च "विज्ञानं ब्रह्म" "आनन्दं ब्रह्म" इति श्रुतेः, आत्मा च सुषुप्तितुरीययोरपि भव-

---

ति । तेनेति । चोदयति । यदीति । परिहरति । ज्ञानेति । एवमिति । अर्थान्तरज्ञाने निराकृते सतीतिसम्बन्धः । निगमयति । तस्मादिति । वेदान्तिमतेन समाधातुं शङ्कते । नन्विति ।

तीति कथं विज्ञानस्य चानन्दस्य चाभावः ? । नैतदेवम्—यद्धि वस्त्वन्तरप्रकाशजननस्वभावं वस्तु=यस्मिन् सति किमप्यर्थान्तरं प्रकाशत एव तल्लोके विज्ञानशब्देनोच्यते, न चात्मनि सति किं चिदन्यत् प्रकाशत एव विद्यमानेऽपि तस्मिन् सुषुप्त्यवस्थायामर्थान्तरस्य कस्य चिदप्यदर्शनात्, अतो न ज्ञानमात्मा ।

ननु प्रकाशजननस्वभावोपि सहकारिवैकल्यान्न जनयेत् ? । सत्यं न जनयति, यस्मिंस्तु सहकारिसंनिधाने तत्कृते वाऽन्यस्मिन्नाऽऽगन्तुके सति नियमेन प्रकाशत एवार्थान्तरं तज्ज्ञानशब्दवाच्यम् । तथा गीतिश्रवण–प्रियालिङ्गन––चन्द्रदर्शन––मधुरास्वाद–सुराभिघ्राणादिजन्यमाऽऽल्हादमाऽऽनन्दसुखशब्दावऽभिदधाते । न चैवंरूपत्वमात्मनोस्ति, यथा ह्यन्यसुखेषु सुखरूपं प्रत्याभिज्ञायते नैवमात्मनि प्रत्यभिजानीमोयेनाऽऽनन्दशब्दस्याभिधेयः स्यात् ? ।

यदि पुनर्यदेवात्मरूपं प्रतीयते तस्यैव ज्ञानमिति चानन्दमिति च संज्ञेत्युच्यते ? न सा लौकिकी नापि वैदिकी । यदि परं वृद्ध्यादिवत् परिभाष्येत ? तदस्तु यथाकामम् । यत्तु " विज्ञानं ब्रह्म " " आनन्दं ब्रह्म "

निराकरोति । तदिति । यस्मिंस्त्विवति । यस्मिंस्तु सति प्रकाशते एवार्थान्तरं तत्तज्ज्ञानशब्दवाच्यं ज्ञायते ऽनेनेत्यर्थकरणात् । नचात्मनि सति किञ्चिदन्यत्प्रकाशते अतो न ज्ञानरूपत्वमात्मन इत्यर्थः । एवमानन्दरूपत्वमपि न सम्भवतीत्याह । तथेति । सामानाधिकरण्यानुपपत्त्याऽभेदमाशङ्क्य निराकरोति ।

इति च सामानाधिकरण्यं तदु धर्ममात्रवचनत्वेन धर्मधर्मिणोरभेदान्नीलोत्पलादिवदुपपन्नम् ।

नन्वानन्दादिशब्दा गुणमात्रनिष्ठा न नीलादिवद् गुणिनि वर्तन्ते ?, सत्यं, न बाहुल्येन वर्तन्ते कदाचित्तु गुणमात्रवचनानामपि गुणिनि प्रयोगो भवति यथा शीतो मधुरो रसः स्निग्धो गुरुश्चेति रसशब्दो द्रव्ये प्रयुज्यते, अन्यथा शीतादिशब्दसामानाधिकरण्याऽयोगात् । किं च "रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति" इति मत्वर्थीयनिर्देशादात्मानन्दयोर्भेदोऽवगम्यते । तथा "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्" "स एको ब्रह्मण आनन्दः" इति षष्ठ्याऽऽनन्दाद् ब्रह्म व्यतिरिच्यते ।

किं च 'न मे सांप्रतं किञ्चिदपि सुखं दुःखमेव तु सर्वात्मना मम' इति सुखाभावे दुःखानुभवे चानुसन्धीयमानस्यात्मनः कथमानन्दरूपता स्यात् ? । किं च स्वप्रकाशानन्दरूपमात्मानमभ्युपगच्छतामऽऽस्माकं चैतावदऽविवादम्—सुषुप्तितुल्या मुक्तिरिति, संसाराऽनुवृत्त्यऽननुवृत्तिमात्रं भिद्यमे अन्यत्सर्वं तुल्यम्, तथा च श्रुतिरपि—"ता एताः प्रजा अहरहर्ब्रह्मलोकं यन्ति अहरहरागच्छन्ति" इति सुषुप्तिं ब्रह्मलोकशब्देन वदन्ती तुल्यत्वमेतयोर्दर्शयति, सुषुप्तिश्चाऽस्माकमपि गोचरो न च तत्रानन्दानुभवोऽस्तीति व्यक्तमेतत्, तस्मान्निरानन्दो मोक्षः, दुःखपरिलोपाच्च-

---

यत्विति । दृष्टान्तवैषम्यं शङ्कते । नन्विति । इतश्च भेद इत्याह । किञ्चेति । युक्त्यन्तरमाह । किञ्चेति । अस्तुनाम सुषुप्तितुल्यता

पुरुषार्थत्वम् ।

सुखलोपादऽपुरुषार्थत्वमपीति चेत् ?,
नैवमल्पं हि संसारे सुखं तदपि सूरयः ।
बहुप्रयाससाध्यत्वाद् दुःखमेवानुजानते ॥ २६ ॥
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखान्यनुदिनं नृणाम् ।
स्वयमेव विना यत्नान्निपतन्ति सहस्रधा ॥ २७ ॥
विहिताऽकरणान्नित्यं प्रतिषिद्धनिषेवणात् ।
महदामुष्मिकं दुःखं यन्नरैर्नैव गम्यते ॥ २८ ॥
बहुदुःखपरिष्वक्तं यन्नाम स्वल्पकं सुखम् ।
सुरापानादिसुखवद्वर्जनीयं विवेकिनाम् ॥ २९ ॥
एवम्भूतेऽपि संसारे ये रक्ताः सुखतृष्णया ।
न तेषामधिकारोस्ति मुक्तिशास्त्रे कथं चन ॥३०॥
संसारादुद्विजन्ते ये दृष्टलोकपरावराः ।
त एव खलु मुच्यन्ते न तु यः प्राकृतो जनः ॥३१॥
तेषामेवापवर्गाख्यः पुरुषार्थो महात्मनाम् ।
तेषामेवाधिकारश्च मुक्तिशास्त्रे मनीषिणाम् ॥३२॥
तेनाऽभावात्मकत्वेपि मुक्तेर्नाऽपुरुषार्थता ।
सुखदुःखोपभोगो हि संसार इति शब्द्यते ॥३३॥
तयोरनुपभोगं तु मोक्षं मोक्षविदो विदुः ।
श्रुतिरप्येतमेवाह भेदं संसारमोक्षयोः ॥ ३४ ॥
न ह वै सशरीरस्य प्रियाऽप्रियविहीनता ।
अशरीरं वाव सन्तं स्पृशतो न प्रियाऽप्रिये ॥३५॥
आनन्दात्मकमात्मानं ये वदन्ति स्वयंप्रभम् ।
तन्मतेपि च संसारान्मुक्तेरेतावती भिदा ॥३६॥

ततः किमत आह । नचेति । एतावतीति । संसारे सुखदुःख-

संसारेपि प्रकाशते ।
आत्मा ह्यानन्दरूपोसौ संसारेपि प्रकाशते ।
तावानेव स मोक्षेपि नाधिक्यं तस्य किञ्चन॥३७॥
अथ संसारवेलायामानन्दो न प्रकाशते ? ।
न ह्यऽप्रकाशनं युक्तं स्वप्रकाशस्य वस्तुनः॥३८॥
यद्यसौ न प्रकाशेत किं तर्ह्यन्यत् प्रकाशते ? ।
आत्मस्वरूपमिति चेत्? ननु चानन्द एव तत्॥३९॥
तच्चेत् प्रकाशते नूनमानन्दोपि प्रकाशते ।
तेन शब्दादिविषयजन्ययोः सुखदुःखयोः–॥४०॥
निवृत्तिरेव संसारादपवर्ग इतीर्यते ॥.
ततश्च सुखलोपेन मुक्तेरऽपुरुषार्थता–॥ ४१ ॥
यद्यस्माकं भवेत्तर्हि तुल्यैषा भवतामपि ॥,
सुखहानिमतस्तस्य भूयोदुःखविवर्जनात्–॥ ४२ ॥
मोक्षस्य पुरुषार्थत्वमावयोरुभयोः समम् ॥,
सुखदुःखविहीनोऽतो मुक्तः स्वस्थोऽवतिष्ठते॥४३॥

किमिदं स्वस्थ इति ? । येऽस्यागमापायिनो धर्मा बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारास्तानऽपहाय यदस्य स्वं नैजं रूपं ज्ञानशक्तिसत्ताद्रव्यत्वादि तस्मिन्नवतिष्ठते इत्यर्थः । यदि तु संसारावस्थायामविद्यमानोप्यानन्दो मुक्तावस्थायां जन्यत

संस्पर्शः मोक्षेतु तदभाव इति । एवमनङ्गीकारे दोषमाह । आत्मा हीति । तस्मादेतदेव निष्कृष्टं मोक्षस्य रूपं वक्तव्यमित्याह । तेनेति । किमतो यद्येवमत आह । ततश्चेति । अथ सुखहानिमतोऽपि मोक्षस्य दुःखनिवृत्त्यैव पुरुषार्थत्वं तदस्माकमपि तुल्यमित्याह । तस्येति । उत्तरमाह । ये हीति । ये धर्मा बुद्ध्या-

इत्युच्यते ततो जनिमत्वादऽनित्यो मोक्षः स्यात् । केन चासावनुभाव्यः ? न हि स्वप्रकाशत्वं कस्य चित्सम्भवतीत्युक्तम् । न च मनसाऽनुभवः सम्भवति मुक्तस्य मनसोऽभावात् अमनस्कत्वश्रुतेरित्युक्तम् । अत एव 'नित्योप्यानन्दः संसारदशायामभिभूतत्वादननुभूतोपि मुक्तावऽभिभवे निवृत्ते मनसाऽनुभूयते' इत्येतदपि निरस्तम् ।

किं च सुखाविशिष्टात्मानुभवः पुरुषार्थो न सुखमात्रानुभवः, न च मुक्तावात्मानुभवः सम्भवति "विज्ञातारमरे केन विजानीयात्" इति कण्ठेनैव श्रुत्या निषिद्धत्वात्, "अलं वा अरे इदं विज्ञानाय" इति च श्रुत्या विज्ञानशब्दस्य शक्तिपरत्वं व्याचक्षाणया मुक्तौ शक्तिमात्रमवतिष्ठते न ज्ञानमिति व्यक्तमेवोक्तमिति श्रुतिविरुद्धं मुक्तस्य विज्ञानमशक्यमभ्युपगन्तुम्, न ह्यस्याः श्रुतेः प्रियाप्रियाऽस्पर्शश्रुतेश्च तत्वकथनं मुक्त्वा कथं चिदन्यपरत्वं सम्भवति । विज्ञानश्रुतयस्तु शक्तावेव विज्ञानोपचारं कुर्वन्ति प्ररोचनार्थतयेत्युपपन्नम् । एवमानन्दश्रुतयोपि पुरुषार्थत्वसामान्यात् सुखत्वोपचारेण प्ररोचनार्थ-

---

दिसंस्कारान्ताः तत्परित्यागेन स्वास्मिन्नवस्थानमित्यर्थः । इतोप्येवमित्याह । किञ्चेति । नन्वलंविज्ञानायेति ज्ञानसद्भावप्रतीतेर्न ज्ञानमवतिष्ठत इत्यनुपपन्नं तत्राह । न हीति । तत्कथनं ज्ञानाऽभावकथनम् । पुरुषार्थत्वसामान्यादिति । सुखदुःखाभावयोः पुरुषार्थत्वं समानमतो दुःखाऽभावे सुखत्वमुपचर्यत

उक्तं चैतत्—'वचनयोर्विरोधेऽन्यतो
तया प्रवृत्ताः । निर्णयः' इति । विरोधश्चात्रानन्दाप्रियाऽभाववचनयोः ।
न चाऽभाववचनं वैषयिकाभिप्रायम्. इतरत्तु स्वा-
भाविकाभिप्रायमिति शक्यं वक्तुम्, उभयत्रापि
सामान्योपादानात् अत्यन्तसमानविषयत्वात् । अतः
प्रमाणान्तरवशादाऽऽनन्दवचनं दुःखाभावपरम् इत-
रत्तु यथाश्रुतामिति न्याय्यम् । तस्मात् सुखदुःखादि-
समस्तवैशेषिकात्मगुणोच्छेदो मोक्षः । सुखदुःखो-
च्छेदश्च धर्माऽधर्मयोरुच्छेदात् । धर्माधर्मयोरुच्छेद-
श्चोत्पन्नानां धर्माधर्माणामुपभोगेन नित्यनैमित्तिक-
कर्मानुष्ठानेनात्मज्ञानेन च विरोधात्, उत्पाद्यानां च
काम्यानुष्ठाननिमित्तानां धर्माणां तदऽननुष्ठानेना-
ऽनुत्पादात् विहिताकरण—प्रतिषिद्धानुष्ठाननिमित्ता-
नां चाऽधर्माणां विहितानुष्ठानेन प्रतिषिद्धाऽकरणे-
न च परिहारात् असति शरीरारम्भे पूर्वशरीरनि-
पाते चाऽशरीरोऽवस्थितो मुक्तो भवति ।

नन्वात्मज्ञानं क्रत्वर्थम् ?, सत्यं, पुरुषार्थमपि तत्

इत्यर्थः । वाक्यान्तरविरोधे सत्येवमेव कल्पयितुं युक्तमिति वृद्धसंमत्या द्रढयति । उक्तमिति । बहुकृत्वोऽपि पथ्यं वदितव्यमिति न्यायेनोक्तमेवार्थं पुनराह । तस्मादिति । उत्पाद्यानां, धर्माणामित्यग्रिमेण सम्बन्धः । एतदर्थसंवादकं वार्त्तिकमस्माभिः पूर्वमेव लिखितम् । तदत्रानुसन्धेयम् । यदुक्तमात्मज्ञानेन विरोधादिति । तत्राशङ्कते । नन्विति । पुरुषार्थत्वे हि निःश्रेयसफलतया विरोधः स्यादितिभावः । क्रत्वर्थत्वे ताव-

संयोगभेदात् । यत्तावत्—" अविनाशी वा अरेऽय-
मात्मा " इत्यादिना शरीराद्यऽतिरिक्तनित्यात्मस्व-
रूपसद्भावज्ञानं तत्पारलौकिकफलकर्मानुष्ठानौपयि-
कत्वात् कर्मज्ञानवदेव सामर्थ्यतः क्रतुसंयोगात्
क्रत्वर्थम् । यथा हि ज्योतिष्टोमादिवाक्याध्ययनं दृष्टे-
नैवानुष्ठानौपयिकं ज्ञानं जनयतीति तदर्थतयैवाध्य-
यनविधिना विधीयते तथा " अविनाशी वा अरे-
ऽयमात्मा " इत्यादिवाक्यानामप्यध्ययनविधिरेव क-
र्मानुष्ठानोपयोग्याऽऽत्मज्ञानार्थतां विधत्ते, तद् यदि
प्रमाणान्तरेणात्मनः शरीरादिविवेको नैकान्ततः सि-
ध्यति ततो दृढविवेकप्रतिपादकानामुपनिषद्वाक्यानां
विस्पष्टमेव फलम्, यथोक्तम्—

"इत्याह नास्तिक्यनिराकरिष्णु-
रात्मास्तितां भाष्यकृदत्रयुक्त्या ।

त्संयोगं दर्शयति । यत्तावदित्यादिना तस्मादेतज्ज्ञानं दृष्टो-
पयोगित्वात्क्रत्वर्थमित्यन्तेन । यानि पुनरित्यादिना विवेक
इत्यन्तेन पुरुषार्थत्वप्रदर्शनम् । कर्मज्ञानवदितिदृष्टान्तार्थं विवृ-
णोति । यथाहीति । दार्ष्टान्तिके योजयति । तथेति । नन्वनु-
मानादिनाप्यात्मज्ञानं सिद्ध्यति किमनेनेत्यत आह । तद्यदी-
ति । अहं स्थूलोऽहं गच्छामीत्यादिशरीर एवाहंमानदर्शनात्
प्रमाणान्तरप्रप्रतिपादितोप्यात्मनः शरीरादिविवको न दृढरूपेण
हृदयेऽवतिष्ठत इति भावः । अत्र वार्त्तिककृत्संमति दर्शयति ।
यथोक्तमिति । नित्यात्मसत्तामात्रेणैव वेदप्रामाण्यसिद्धेस्तन्मा-
त्रमिह भाष्यकारेण प्रतिपादितं दार्ढ्यार्थार्थिभिस्तु वेदान्तावेहि-

दृढत्वमेतद्विषयः प्रबोधः

प्रयाति वेदान्तनिषेवणेन"(१४८ श्लो.वा.आ.)इति।

अथ त्वन्यतोपि सिध्यति ?, ततो यथैवान्यथापि क्रतुज्ञानसम्भवेऽध्ययनोपात्तवेदवाक्यावगतकर्मरूपाणामेव पुंसां कर्मस्वधिकारः तथैवाध्ययनोपात्तोपनिषद्वाक्यावगतात्मतत्त्वानामेवाऽधिकार इत्यध्ययनविधिबलादेव कल्प्यते।

यत्त्वात्मसद्भावप्रतिपादनोपक्रमे विधिसरूपं वाक्यम्—"आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः" इत्यादि तद्वक्ष्यमाणस्यार्थस्यातिगहनत्वान्महोपयोगत्वाच्च 'कथं हि नामालस्यं हित्वा श्रद्धाविशेषेण वक्ष्यमाणमर्थं प्रतिपद्येत' इत्येतावन्मात्रार्थम्। तस्मादेतज्ज्ञानं दृष्टोपयोगित्वात् क्रत्वर्थम्।

यानि पुनरितिकर्तव्यताविशेषयुक्तान्युपासना-

तेष्वेव श्रवणमननानिदिध्यासनादिषु यतितव्यमितिश्लोकतात्पर्यार्थः। एतेन भाष्यकारस्याप्ययमेवाशयोलक्ष्यते अत्र नित्यत्वमात्रप्रतिपादकवेदान्तवाक्योदाहरणात्। अकर्तृभोक्त्रात्मप्रतिपादकवाक्यानुदाहरणाच्च। तदुदाहरणे हि कर्मशरणानां कर्मणि शैथिल्यापत्तेरिति। नन्वात्मज्ञानं स्वतन्त्रमेव निश्रेयससाधनत्वेन विहितं कथं तस्य क्रत्वर्थत्वमत आह। यत्त्विति। उक्तं च—

"आत्मा ज्ञातव्य इत्येतन्मोक्षार्थं न च चोदितम्।

कर्मप्रवृत्तिहेतुत्वमात्मज्ञानस्य लक्ष्यते" (१०३ श्लो. वा.सं.)

विवेकज्ञानस्य पारलौकिकफलेषु ज्योतिष्टोमादिषु प्रवृत्तिहेतुत्वमेव प्रयोजनमित्यर्थः। पुरुषार्थरूपमात्मज्ञानमुदाहरति। या-

त्मकानि विधीयन्ते तेषां क्रतौ दृष्टोपयोगाभावाद-ऽदृष्टफलत्वम् । अदृष्टं च फलं वाक्यशेषाद् द्विविध-म्-अभ्युदयरूपं निःश्रेयसरूपं च, "सर्वान् कामानाप्नोति" "सोऽश्नुते सर्वान् कामान्" इत्याद्यभ्युदयफलम् । "न स पुनरावर्तते" इत्यादि निःश्रेयसफलमिति विवेकः ।

यत्तु "विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवाऽनुविनश्यति न प्रेत्य सञ्ज्ञास्ति" इत्यनेन ब्राह्मणेन भूतचैतन्यमुक्तमित्याशङ्क्यते तत् स्वयमेव-ब्राह्मणेनात्रैव 'मा भगवान् मोहान्तं प्रापितवान् पूर्वमऽजरामृतत्वमभिधायाधुना विनाशीत्यभिधाना-त्' इति पूर्वपक्षं चोद्यरूपमुक्त्वा सिद्धान्तपरिहार उक्तः-"अविनाशी वा अरे ऽयमात्मा अनुच्छित्ति-धर्मा" इत्युक्त्वा, कथं तर्हि विनाशवचनमित्याशङ्क्य "मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति" इत्युक्तम्, मात्राशब्देन भूतेन्द्रियाणि धर्माधर्मौ च विकारशब्दवाच्या उच्यन्ते ।

नि पुनरिति । उपासनात्मकस्य तु ज्ञानस्य कर्मणि पुरुषे वा दृष्टप्रयोजनाऽभावात् अदृष्टापेक्षायां श्रुत्याद्यभावेन च क्रत्वर्थत्वाऽसम्भवात् वाक्यशेषोपनीताऽभ्युदयनिःश्रेयसफलतया पुरुषार्थत्वमेवेति समस्तार्थः ।

युक्तिभिः श्रुतिभिश्चात्मनित्यत्वे प्रतिपादिते ।
वाक्यान्तरोत्थितभ्रान्तेः शङ्केदानीं निरस्यते ॥

यत्त्विति । तत्स्वयमेव ब्राह्मणेन परिहार उक्त इति सम्बन्धः । उक्तञ्च—

एतदुक्तं भवति-विज्ञानघनशब्देन ज्ञानशक्तिस्वभावस्यात्मनोऽभिधानं स ह्येतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय=मुक्तो भूत्वा तान्येवानुविनश्यति=भूतविनाशात् सोपि विनष्ट इव भवतीति, भूतस्थो ह्यसौ स्वयं प्रत्यक्षेण गृह्यते परैश्च शरीरचेष्टालिङ्गकेनानुमानेन, मुक्तस्तु प्रमाणपथातिवर्तनाद्विनष्ट इव भवतीति विनश्यतीत्युच्यते, तदनेन प्रकारेण मात्राणामेव विनाश इत्युच्यते नाऽऽत्मन इत्यविरोधः। तदुक्तम्-

"अविनाशी स्वरूपेण पुरुषः, या तु नाशिता।
मात्राणां साधिकाराणां, भूतादीनामऽसंज्ञिता"
(श्लो. १४७ वा. आ.)

इति।

किमिदम्-"भूतादीनामसंज्ञिता" इति ?। यदि तावत् "न प्रेत्य संज्ञास्ति" इत्यस्य व्याख्यानम् ?, तदयुक्तम्-न हि "न प्रेत्य संज्ञास्ति" इत्यनेन भूता-

---

"सदसन्नाश्यनाश्यात्मपरकीर्तनमूढया।
चोदितः पूर्वपक्षोयमितिसिद्धान्तमब्रवीत्" (१४६ श्लो. वा. आ.)

उक्तमेवार्थं स्पष्टयति। एतदिति। अत्रैव सिद्धान्तश्रुतिव्याख्यानपरवार्तिकमुदाहरति। तदुक्तमिति। अत्र पादत्रयेणैव सिद्धान्तश्रुतिव्याख्यानोपपत्तेश्चतुर्थपादानर्थक्यम्। तटस्थः शङ्कते। किमिति। प्रकरणार्थोपसंहारपरत्वमजानानस्य समाधानमाशङ्क्य निराकरोति। यदीति। स्वयं समाधत्ते। सत्यमिति।

दीनामसंज्ञित्वमुच्यते । किं तर्हि ? आत्मन एव मुक्तस्य संज्ञाऽभावोऽनेनोच्यते तस्यैवोपायाभावेन "तत्केन कं" इत्यन्तेन विज्ञानाभावोपपादनात् ? । सत्यं नेदमस्य व्याख्यानं प्रकरणार्थोपसंहारस्त्वयम्—य त एवं पूर्वोक्तेन न्यायेन भूतचैतन्यं न सम्भवति ब्राह्मणेनापि तथैवोक्तं तस्माद् भूतेन्द्रियाणामसंज्ञित्वमचैतन्यम्, अन्यस्तु तेभ्यो नित्यश्चेतनः, तस्य स्वर्गगमनसम्भवान्न "स्वर्गं लोकं याति" इत्यस्य प्रत्यक्षविरोधः ॥ ५ ॥

(इति पञ्चमाधिकरणं समाप्तम् ।)

स्वर्गं लोकं यातीत्यस्य न प्रत्यक्षविरोधइति सम्बन्धः । अत्र हेतुः नित्यस्य स्वर्गगमनसम्भवादिति । नन्वस्तु नाम नित्यत्वमात्मनस्तथापि मयैव कर्मकाले कृतस्यामुष्य कर्मणः फलमिदं मया भुज्यत इति अपरामृशतः कर्मण्यनुरागाऽभावात् नानुष्ठानं स्यात् । तथा स्वोपयोगे परोपयोगे वा न कश्चिद्विशेषः स्यात् योह्यस्य कर्मणः फलसाधनत्वं फलकालेऽनुसन्धास्यामीति निरूपयति स कर्मानुतिष्ठति नान्यः । एवं निषिद्धमपि न वर्जयेत् ततश्चानित्यपक्षवन्नित्यत्वपक्षेऽप्यात्मनः कृतनाशाऽकृतागमौ फलत इति । यथाहुः—

"नित्यः कर्तृत्वभोक्तृत्वे प्रतिपन्नोऽपि सन् यदा ।
न कर्मफलसम्बन्धं फलकाले च बुद्ध्यते ॥ ८ ॥
मया यद्यत्कृतं कर्म तस्येदं भुज्यते फलम् ।
शुभाशुभं मयैवेति तदा कोऽस्य रसो भवेत् ॥ ९ ॥

अपरामृश्यमाने हि स्वकर्मप्रत्यये फले ।
अपरात्मोपभोगयोः ॥ १० ॥
न विशेषो भवेत् कश्चित्स्वपरात्मोपभोगयोः ॥ १० ॥
कुर्वन्नप्यशुभं कर्म तेनैवं चिन्तयेन्नरः ।
न स्मरिष्यामि भोगेऽहमिति नैतत् विवर्जयेत् ॥ ११ ॥
तत्र नित्यत्वपक्षेऽपि कृतनाशाऽकृतागमौ ।
फलतस्तुल्यरूपौ चेद्वृथा तत्प्रातिपादनम्" ॥१२॥ (श्लो. वा. आ.)

नैष दोषः । भोगकालीनस्मृतेः कर्मणि प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा न कश्चिदुपयोगः, भोगस्य प्रवृत्त्युत्तरकालीनत्वात् । यस्तु प्रवृत्त्यङ्गभूतः शास्त्रतः फलसाधनत्वपरामर्शः स प्रवृत्तेः पूर्वमस्त्येव । भोगकालेऽपि विदुषामस्त्येव परामर्शः । अविदुषां तु तदभावेऽपि न दोषः । यथाहुः—

"नैष दोषो न भोगे हि स्मृतिर्न उपयुज्यते ।
न प्रवृत्ति र्निवृत्तिर्वा भोगकाले स्मृतेर्भवेत् ॥ १३ ॥
तदङ्गं यः परामर्शस्तदस्तित्त्वं च मृग्यते ।
प्राक् प्रवृत्तेश्च सोऽस्त्येव विदुषां शास्त्रतः स्फुटः ॥ १४ ॥
भोगकालेऽपि शास्त्रज्ञा विमृशन्त्येव केचन ।
तेषामेवाधिकारश्च माभूदविदुषां हि सः" (श्लो. वा. आ. १५) इति ।

इत्यात्मवादः ।

(इति पञ्चमाधिकरणं समाप्तम् ॥ ५ ॥

(षष्ठं शब्दनित्यताधिकरणम्)

कर्मैके तत्र दर्शनात् ॥ ६* ॥

*पूर्वाधिकरणे शब्दार्थयोः सम्बन्धो नित्य इत्युक्तं तच्च शब्दनित्यत्वाधीनमिति तत्सिषाधयिषुः प्रथमं शब्दाऽनित्यत्ववादिमतं पूर्वपक्षयति । सू० कर्मैके तत्र दर्शनात् ॥६॥ एके-नैयायिकाः कर्म-अनित्यं शब्दं वदन्ति तत्र शब्दविषयकप्रयत्नदर्शनात् यद्विषयः प्रयत्नः सोऽनित्य इति व्याप्तेः ॥ ६ ॥ सू०अस्थानात् ॥ ७ ॥ किं च अस्थानात्-अस्थिरत्वात् क्षणादूर्ध्वमनुपलब्धेरिति भावः ॥७५॥ सू० करोतिशब्दात् ॥ ६ ॥ किं च यथा घटं करोतीति तथा शब्दं करोतीति अनित्यव्यवहारात् ॥ ८ ॥ इतोऽप्यनित्य इत्याह-सू० सत्वान्तरे यौगपद्यात् ॥ ९ ॥ देशान्तर इत्यपि पूरणीयम् । तथाच देशान्तरे अन्यदेशस्थे सत्वान्तरे प्राण्यन्तरप्रत्यक्षे यौगपद्य-मेककालिकत्वं दृष्टम् अयंभावः यथा लाघवान्नित्यत्वं तथा तेनैव हेतुना शब्दे एकत्वमपि सेत्स्यति । इत्थञ्च एकस्य वस्तुनः अपकृष्टपरिमाणस्य सन्निकृष्टविप्रकृष्टपुरुषप्रत्यक्षं युगपद् भवति इदमेकत्वे नित्यत्वेऽनुपपन्नमतोऽनित्यः शब्दो नानाचेति ॥ ९ ॥ सू० प्रकृतिविकृत्योश्च ॥ १० ॥ दध्यत्रेति दधि अत्रेति प्रकृतिस्थितौ प्रकृतिभूतेकारस्थाने यकाररूपोविकारोभवति यस्याः प्रकृतेः विकारः सोऽनित्य इति व्याप्तिरिति भावः ॥ १० ॥ सू० वृद्धिश्च कर्तृभूम्नाऽस्य ॥ ११ ॥ कर्तृभूम्ना-कर्तृबाहुल्येनास्य-शब्दस्य वृद्धिः-महत्त्वं दृश्यते अतोऽप्यनित्यः । पुरुषप्रयत्नस्य शब्दव्यञ्जकत्वपक्षे व्यञ्जकसहस्रेणापि व्यङ्ग्यस्य वृद्धिर्न दृश्यते यथा दीपसहस्रेणापि घटस्य, अतो व्यञ्जकत्वपक्षोऽयुक्त इति भावः ॥ ११ ॥

सू० समन्तु तत्र दर्शनम् ॥ १२ ॥ एवं व्यञ्जकत्वे बहूनि दूषणान्युक्तानि क्रमेण परिहर्तुं प्रक्रमते सममिति । मतद्वय इति क्षणमिति च पदद्वयं पूरणीयम् । मतद्वये क्षणं क्षणमात्रं दर्शनं शब्दप्रत्यक्षं सममविवादम् ॥ १२ ॥ सू० सतः परमदर्शनं विषयाऽनागमात् ॥ १३ ॥ सतः सर्वदा विद्यमानस्य परं पूर्वोत्तरकालेऽदर्शनं प्रत्यक्षाभावः संस्कर्तुः व्यञ्जकस्य विषयं शब्दं प्रत्यनागमात् । अयं भावः स एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञानाद्

लाघवाच्च शब्दो नित्यः मुखोद्धूतवायुसंयोगविभागाः शब्दप्र-
त्यक्षप्रातबन्धकीभूतं स्तिमितवायुं दूरीकुर्वन्तीति ततः प्रत्यक्षमिति
अस्थानादित्यस्योत्तरम् ॥ १३ ॥ सू० प्रयोगस्य परम् ॥ १४ ॥ क-
रोतिशब्दादित्यस्योत्तरमाह-शब्दं करोतीत्यत्र करोतिपदं प्रयो-
गस्य उच्चारणस्य परं तत्तात्पर्यकम् ॥ १४ ॥ सू० आदित्यवद्यौगप-
द्यम् ॥ १५ ॥ सत्वान्तरे यौगपद्यादित्यस्योत्तरमाह-आदित्यवदिति ।
यथा एकः सूर्यः नानादेशस्थैर्युगपदीक्ष्यते तथा आदित्यवद् महान्
शब्दो न सूक्ष्म इति भावः ॥१५॥ सू० शब्दान्तरमविकारः॥१६॥प्रकृति-
विकृत्योश्चेत्यस्योत्तरमाह-शब्दान्तरमिति । इकारस्थाने यकारः श-
ब्दान्तरमन्यः शब्दः न इकारस्य विकारः तृणानां कट इव, तथासति
कटकर्त्ता नियमेन तृणसम्पादनवत् यकारं प्रयुञ्जानो नियमेन इ-
कारमादद्यात् इति भावः ॥ १६ ॥ सू० नादवृद्धिपरा ॥ १७ ॥ वृ-
द्धिश्चेत्यस्योत्तरमाह-नादेति, परा आतिशयिता शब्दवृद्धिरिति श्र-
मविषया नादवृद्धिः बहुभिर्भेरीमाघ्नद्भिर्वर्णात्मकशब्दमुच्चारयद्भि-
र्वा महान् शब्द इत्युपलभ्यते तत्र परमतं प्रतिपुरुषं शब्दावयवा
उत्पन्नाः सन्तः ते महत्वनच्छब्दे महत्त्वं सम्पादयन्तीति वक्तुमश-
क्यं परमते शब्दस्य गुणत्वेन निरवयवत्वादतोऽगत्या कर्णशष्कुली-
मण्डलस्य सर्वां सरणिं व्याप्नुवद्भिः संयोगविभागैः नैरन्तर्येण
असकृद्ग्रहणात् महानिवावयववानिव च प्रतीयते । संयोगविभागा
नादपदवाच्यास्तेषामेव वृद्धिरिति भावः ॥ १७ ॥

सू० सि० नित्यस्तु स्याद्दर्शनस्य परार्थत्वात् ॥ १८ ॥
एवं परप्रापितदूषणान्युद्धृत्य स्वमते साधकं वक्तुं प्रक्रम-
ते । नित्य इति । शब्दः नित्यः स्याद् दृश्यते व्यज्यते
शब्दोऽनेनेति दर्शनमुच्चारणं तस्य परार्थत्वात् अन्यस्यार्थ-
स्य प्रतिपत्त्यर्थत्वात् । अनित्यत्वे श्रोतुरर्थप्रतिपत्तिपर्यन्तं
न तिष्ठतीति प्रतिपत्तिर्नस्यात् कारणाभावादिति भावः । १८ ॥ सू०
सर्वत्र यौगपद्यात् ॥ १९ ॥ किञ्च सर्वत्र गोशब्दमात्रे यौगपद्यात्
अबाधितप्रत्यभिज्ञाया युगपदुत्पत्तेः सएवायं गकार इति युगप-
दनेकेषां भवति नह्यनेके युगपद्भ्रान्ता अभवन्निति भावः ॥ १९ ॥
सू० सङ्ख्याभावात् ॥ २० ॥ दशकृत्वः गोशब्दोच्चारं दशवारमुच्चा-
रितो गोशब्द इत्येव वदति नच दश गोशब्दा उच्चारिता इति ।

शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वं स्वाभाविकमिति यदुक्तं तदाक्षिप्यते–शब्दस्यानित्यत्वात्, न ह्यऽभिनवस्य शब्दस्य वृद्धव्यवहारपरम्परया स्वाभाविकं प्रत्यायकत्वं शक्यते ग्रहीतुम्, अगृहीतमपि चेत् स्वभाव-

---

नन्वौत्पत्तिकसूत्रोपक्षिप्तशब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वेन वेदप्रामाण्यसिद्धेरसङ्गतः शब्दाधिकरणारम्भः निष्प्रयोजनश्चायं विचारः असत्यपि नित्यत्वे वेदप्रामाण्यसिद्धेः अनित्यादपि शब्दादनित्यत्ववादिनामिवार्थप्रतीतिसंभवात् । शब्दव्यवहारानादितया च पुरुषानुप्रवेशाऽभावात् अनित्यत्वे संबन्धनित्यत्वं न सिद्ध्यतीति चेत् ? मा सैत्सीत् अनित्यत्वेऽपि तस्मिन्पुरुषस्वातन्त्र्याऽभावादेव प्रामाण्यसिद्धेरव्याहतत्वादित्याशङ्क्य सङ्गतिं तावत्करोति । शब्दस्येति । कथमनित्यत्वे प्रत्यायकत्वहानिरत आह । नहीति । नहि क्षणिकस्य सम्बन्धग्रहणं सम्भवति तद-

---

अतोपि शब्दः नित्य इत्याह सङ्ख्येति । शब्दे सङ्ख्याभावात् । स्पष्टम् ॥२०॥ सू० अनपेक्षत्वात् ॥ २१ ॥ इतोपि नित्य इत्याह अनपेक्षत्वादिति । अनपेक्षत्वात् शब्दनाशकारणस्य पामरादिसाधारण्येन ज्ञानाभावात् यथा घटपटादिदर्शनमात्रे असमवायिकारणादिनाशान्नाश इति निश्चिनोति तथा पामराणां शब्दे नाशकारणनिश्चयाभावान्नित्य इति भावः ॥ २१ ॥ सू० प्रख्याभावाच्च योग्यस्य ॥ २२ ॥ ननु शब्दो वायुपरमाणुप्रकृतिकः तदीयसंयोगैरुत्पन्नत्वात् तथा च शिक्षा "वायुरापद्यते शब्दता"मिति । वायुपरमाणुप्रकृतिकत्वादनित्य इत्याशङ्कायामाह प्रख्येति । योग्यस्य श्रोत्रेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविषयस्य शब्दस्य प्रख्याभावात् वायुविकारस्य श्रोत्रेन्द्रियाग्राह्यत्वादिति भावः ॥ १२ ॥ सू० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २३ ॥ "वाचाविरूपनित्यये"ति मन्त्रे नित्यया वाचेति लिङ्गम् ॥ २३ ॥ इति सुबोधिनी ।

अत्र षष्ठं शब्दनित्यत्वाधिकरणं सम्पूर्णम् । अत्र १८ सूत्राणि । आदितः २३ सूत्राणि ।

तश्चक्षुरादिवत् प्रत्याययेत्? प्रथमश्रवणेपि प्रत्याययेत्, तस्मादऽनित्यत्वे शब्दस्य देवदत्तादिशब्दवत् पुरुषकृतमेव प्रत्यायकत्वमापद्यते।

कथं पुनरनित्यत्वं शब्दस्य?, प्रयत्नाऽनभिव्यङ्ग्यत्वे सति तदनन्तरमुपलब्धेर्घटादिवत् तज्जन्यत्वमध्यवसीयते. अन्यथा किमिति तदनन्तरमेवोपलभ्यते न पूर्वम्, उपलब्धस्य च द्रागेव तिरोभावाद्विना-

---

नपेक्षायां च नेत्रादिवत्प्रथमश्रवणेऽपि प्रत्याययेत् अतः शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वाऽसंभवात् निर्निमित्तैव वेदादर्थप्रतीतिः स्यादितिभावः। कथं तर्हि लोके शब्दादर्थप्रतीतिः। निर्मूलैरपि विज्ञानैर्दृष्टार्थेषु गतिसंभवादिति ब्रूमः। शब्दैकसमाधिगम्ये धर्मे तदनुपपत्तेः व्यवहारानादित्वेनोपपत्तिरिति चेत्। न। शब्दस्यानित्यत्वे तदनुपपत्तेः। तदिहाधिकरणे पदात्मकः शब्द उदाहरणं स किमनित्यः किंवा नित्य इति सन्देहे पूर्वपक्षेऽनित्यत्वं प्रश्नपूर्वकमुपपादयति। कथमिति। नन्वभिव्यक्तावपि प्रयत्नानन्तर्योपपत्तेर्नैकान्ततोऽनित्यत्वसिद्धिरित्याशङ्कानिराकरणाय सत्यन्तम्। अयं च सूत्रार्थः कर्म जन्यत्वमेके—नैयायिकादयः शब्दस्य मन्यन्ते, कुतः तत्र दर्शनात्। तस्मिन्कर्मणि सति शब्ददर्शनात् अतः कृतकत्वादनित्यः शब्द इत्यवगच्छामः। एतत्सूचितमनुमानं तूक्तमेव। अभिव्यक्त्यैवान्यथासिद्धिरिति चेन्न। अभिव्यक्तेः प्राक् शब्दसद्भावे प्रमाणाऽभावात्। अस्थानादित्यनेन सूचितं हेत्वन्तरमाह। उपलब्धस्येति। उच्चारणानन्तरं मुहूर्तमप्यवस्थानाऽभावाद्विनष्टः शब्द इत्यवसीयत इत्यर्थः। किञ्च शब्दं कुरु शब्दं माकार्षीरित्यादिकरोतिशब्दव्यवहारादप्यनि-

शित्वमध्यवसीयते । न चाऽसिद्धमनभिव्यङ्ग्यत्वम्, अभिव्यक्त्यऽयोगात्, सा हि प्रतिबन्धकनिरासेन वा संस्कारविशेषाधानेन वा, न तावत् प्रतिबन्धनिरासः–प्रतिबन्धकानुपलब्धेः । स्तिमिता वायवः श्रोत्रमाच्छाद्यावस्थिताः शब्दोपलब्धिं प्रतिबध्नन्ति तेषु प्रयत्नोत्थापितैः कौष्ठ्यैर्वायुभिरुत्सारितेषूपलभ्यते शब्द इति चेत् ?, एवं तर्हि सर्वे शब्दाः सर्वगतत्वाच्छ्रोत्रं प्राप्याऽवस्थिताः प्रतिबन्धकेषूत्सारितेषु युगपच्छ्रूयेरन् ।

अथ संस्काराधानम् ? तत्रापि त्रैविध्यम्–शब्दस्य वा संस्कारमादध्युः कौष्ठ्या वायवः श्रोत्रस्य वोभयोर्वा । शब्दस्य चेत् ? तस्यैकत्वात् सर्वगतत्वादऽनवयवत्वेनाऽवयवसंस्कारायोगात् स्रुघ्नस्थैर्वायुभिः संस्कृतः शब्दः पाटलिपुत्रेऽप्युपलभ्येत, तदि-

---

त्यः शब्दः तदिदमुक्तं करोतिशब्दादिति । हेतुगतविशेषणाऽसिद्धिमाशङ्क्य निराकरोति । नचेति । शब्दसंस्कारपक्षे दूषणमाह । शब्दस्येति । नित्यत्वपक्षे सर्वगतोऽयं शब्दः तदयं संस्कृतः सर्वैः पुरुषैः श्रूयेत कृतकत्वे तु प्रादेशिकत्वान्नायं दोष इति भावः । ननु शब्दैकदेशो ध्वनिभिः संस्कृतः स दूरवर्तिनां श्रोत्रेणाप्राप्तः कथं ते शृणुयुरतआह । अनवयत्वेनेति । अत्र वार्त्तिककृत्संमतिमाह । तदिदमिति ।

"शब्दः संस्क्रियते यदि ।
निर्भागस्य विभोर्न स्यादेकदेशेऽपि संस्क्रिया"

इति श्लोकशेषः । नन्वाधारद्वारक एवास्य ध्वनिभिः सं-

दमुक्तम्-"तत्र सर्वैः प्रतीयेत" (श्लो. वा. श. ५२) इत्यादिना। श्रोत्रसंस्कारपक्षेऽप्ययमेव दोषः।

यदि काणाद-कापिल-वैदिकमतेनाऽऽकाशमश-महङ्कारो दिग्वा श्रोत्रं तस्यैकत्वात् सर्वगतत्वाद-नवयवत्वाच्च सर्वपुंसामेकमेव श्रोत्रं स्यात् तच्चैकदेश-स्थैरपि ध्वनिभिः संस्कृतमिति कः सर्वेषां शब्दोपल-

स्कारः अतो य एवाधारः संस्कृतस्तत्समीपगतैरेव पुरुषैर्गृह्यते न दूरस्थैः। नैवम्। व्योमात्मादिवच्छब्दस्य निराधारत्वात्। आकाश एवाधार इति चेन्न। तस्य निरवयत्वेन प्रदेशसंस्का-राऽसम्भवात्। श्रोत्रसंस्कारपक्षेऽप्युक्तमेव दोषमतिदिशति। श्रोत्रेति। काणादमते आकाशं श्रोत्रं साङ्ख्यमतेऽहङ्कारः ममीां-सकमते दिक् श्रोत्रं तत्राप्येकत्वादिकं समानं अतः सर्वेषां शब्दोपलब्धिः स्यादित्यर्थः। अनित्यत्ववादिमते तु कर्णशष्कु-ल्या एव श्रोत्रत्वान्नायं दोष इति भावः। अत्रापि सम्मतिमाह। तदिदमिति।

" विभुत्वात्प्राप्तितुल्यता ॥ ५६ ॥
दूरभावेऽपि शब्दानामिति ज्ञानं प्रसज्यते ॥
श्रोत्रस्य चैवमेकत्वं सर्वप्राणिभृतां भवेत् ॥ ५७ ॥
तेनैकश्रुतिवेलायां शृणुयुः सर्व एव ते ॥
तस्यानवयवत्वाच्च न धर्माधर्मसंस्कृतः ॥ ५८ ॥
नभोभागो भवेच्छ्रोत्रं व्यवस्थाद्वयसिद्धये ॥
वैशेषिकोक्तसिद्धान्तेष्वेवं तावत्प्रसज्यते ॥ ५९ ॥
कापिलेऽपि विभुत्वेन श्रोत्रादेरियमेव दिक् "

इतिग्रन्थशेषः।

न्धिं वारयेत् ? तदिदम्—"आकाशश्रोत्रपक्षे च" इत्यादिना "श्रोत्रादेरियमेवादिक्" (श्लो. वा. श. ५६-६०) इत्यन्तेन दर्शितम्। अस्मिंश्च पक्षे श्रोत्रस्य सर्वशब्दसाधारणत्वादेकशब्दोपलब्ध्यर्थमपि संस्कृतं श्रोत्रं प्रसङ्गात् सर्वान् शब्दान् घटार्थोन्मीलितमिव नेत्रं समानदेशस्थान् पटादीनवबोधयेत्, तदिदम्—" सकृच संस्कृतं श्रोत्रम् " (श्लो. वा. श. ६०) इत्यादिना दर्शितम्।

अयं च दोषः पूर्वोपक्षिप्तेऽपि शब्दसंस्कारपक्षे दर्शयितव्यः— सर्वे हि शब्दाः श्रोत्रदेशेऽवस्थितास्तत्रैकस्मिन् संस्क्रियमाणे बलादन्येषामपि संस्कारः स्यादेव, नहि समानदेशानां समानेन्द्रियग्राह्याणां कस्य चित्संस्कारः कस्यचिच्चाऽसंस्कार इति व्यवस्था सम्भवति घटादावदर्शनात्, तदिदमुक्तम्—" एत-

---

दूषणान्तरमपि श्रोत्रसंस्कारपक्षे दर्शयति। अस्मिंश्चेति। अत्रापि संमतिमाह। तदिदमिति।

" सर्वशब्दान्प्रबोधयेत्।
घटायोन्मीलितं चक्षुः पटं नहि न बुध्यते "

इति श्लोकशेषः। दूषणमेव दर्शयति। सर्वे हीति। अत्रापि संमतिमाह। तदिदमिति।

" विषयस्याऽपि संस्कृतौ।
समानदेशवृत्तित्वात्संस्काराद्यविशेषतः ॥ ६१ ॥
स्थिरवायुपनीत्या च संस्कारोऽस्य भवेन्न चेत्।
दृष्टं चावरणापाये तद्देशान्योपलम्भनम् ॥ ६२ ॥
संस्कृताऽसंस्कृतत्वे च शब्दैकत्वे न सिध्यतः।
एकावस्थाभ्युपेतौ सर्वैर्ज्ञायेत वा न वा" ॥ ६३ ॥

देव प्रसङ्ग्यम्” (श्लो. वा. श. ६१) इत्यादिना ।

उभयसंस्कारपक्षे तूभयेपि दोषाः समुच्चित्य दर्शि-
यितव्याः, तस्मान्न प्रयत्नाभिव्यङ्ग्यः शब्दः, तज्जन्य-
स्त्वसौ प्रादेशिकश्च, श्रोत्रं च कर्णशष्कुल्येव, त-
था सति हि कैश्चिदेव कश्चिदेव शब्दः श्रूयत इत्युपप-
द्यते, अन्यथा श्रोत्रव्यवस्था शब्दव्यवस्था चोभयम-
पि न स्यात् । किं च नानादेशस्थैश्च वक्तृभिरुच्चारितः
शब्दो युगपन्नानादेशेषूपलभ्यते “ तदेकस्य नित्यस्या-
नुपपन्नम्” इति (शा०) भाष्यं, तत्र नित्यस्यानुपपन्न-
मितिप्रतिज्ञा, एकस्येति हेतुः, नित्यो ह्यसावेकः स्यात्
एकस्य चानुपपन्नं नानादेशेषूपलम्भनमिति ।

इत्यादि शब्दगृहीतो ग्रन्थः । पूर्वपक्षमुपसंहरति । तस्मा-
दिति । यस्मान्नित्यत्वे विभुत्वे च शब्दस्य क्वचिदेव कस्यचि-
च्छ्रवणमिति व्यवस्था नावकल्पेत तस्मादित्यर्थः । अत्र “सत्त्वा-
न्तरेयौगपद्या”दिति हेत्वन्तराभिधानार्थं चतुर्थं पूर्वपक्षसूत्रं त-
द्व्याख्यानार्थं भाष्यं ‘ नानादेशेष्वित्यादि ’ तदनुसन्धत्ते । किं-
श्चेत्यादिना । तदनुसन्धानं च पूर्वपक्षौपयिकार्थविशेषप्रदर्शनार्थ-
म् । अत्र भाष्यपुस्तकेषु “ नानादेशेषु च युगपच्छब्दमुपल-
भामहे ” इति पाठः । ग्रन्थकारस्तु “ नानादेशैश्च वक्तृभि ”
रित्यादिना सोपस्करं पठितवानित्यदोषः । नानादेशेषु स-
त्त्वान्तरे यौगपद्यात् युगपदुपलभ्यमानत्वात् न ह्यकृतक एकोयु-
गपन्नानादेशेषूपलब्धुं शक्यते कृतकत्वे तु कारणायत्तत्वेन
सर्वमुपपद्यते इति सूत्रार्थः । भाष्यं व्याचष्टे । तत्रेति । अ-

ननु नावश्यं नित्यत्वे सत्येकत्वं भवति, अनेकान्येव हि गकारादीनि नित्यानि भवन्तु? इत्यत आह— "असति विशेषे नित्यस्य नानेकत्वम्" (शा.भा.) इति। एतदुक्तं भवति—प्रत्यभिज्ञाख्यविशेषप्रत्ययबलेन ह्यस्तनाऽद्यतनगकारयोरेकत्वावगमान्नित्यत्वमाऽऽश्रीयते अस्ति चासावऽविशेषप्रत्ययो युगपन्नानावक्तृभिरुच्चारितेपि गकारे, नहि तत्रापि प्रत्ययविशेषोस्ति, असति च विशेषे नित्यस्य नाऽनेकत्वं सम्भवति। अनेकत्वे हि प्रत्यभिज्ञाया अप्रामाण्यमस्माकमिव भवतोपि स्यात् तदप्रामाण्ये च नित्यत्वानुपपत्तिः, तस्मान्नित्यत्वे सत्येकत्वमङ्गीकर्तव्यम्, एकस्य चानुपपन्नं नानादेशोपलम्भनमिति।

वार्तिकेपि—

"यौगपद्योपलम्भाद्वा भेदो भेदाच्च कार्यता"

इति द्वयमुपाक्षिप्य यथा यौगपद्योपलम्भाद् भेदो भवति तथा दर्शितम्—"अविभुत्वे हि युगपत्" इत्या-

---

ग्रिमं भाष्यमवतारयति । नन्विति । भाष्यार्थमुपसंहरति । तस्मादिति । उपपादितमर्थं वार्त्तिकोक्तं करोति। वार्त्तिकेपीति । अविभुत्वेहीति । तत्रैव वार्त्तिकग्रन्थः ।

"अविभुत्वेऽपि युगपन्नैको नानावगम्यते ।
कार्त्स्न्येन चावगम्यत्वादेकदेशे घटादिवत् ॥ ११ ॥
शब्दस्याऽविभुता तस्मादन्यतास्य मुखान्तरे ।
एकः सन्नेकदेशस्थो यदैकत्रप्रयुज्यते ॥ १२ ॥
तदा वक्त्रान्तरे न स्यादेकवक्तृमुखादिवत् ।

दिना "स्फुटेऽन्यत्वेऽवकल्पते"(श्लो.वा. १३) इत्यन्ते-
न। यथा च भेदात्कार्यता भवति नाऽकार्यस्य नित्यस्य
भेदोऽवकल्पते तथा दर्शितम्-" नित्यत्वे त्वेकबुद्धिः
स्यात्" (श्लो. वा. श. १४) इति। नहि नित्यत्ववादिना
प्रत्यभिज्ञाया भ्रान्तित्वमिष्यते तथा च वक्ष्यते-"अपि
चैकरूप्ये सति देशभेदेन कामं देशा एव भिन्नाः स्युर्न
तु शब्दः"(शा.भा.) इति। न हि तदप्रामाण्ये नित्यत्वं
सिध्यति प्रमाणान्तराभावात्, अतो नित्यत्वे सत्येकत्वं
स्यात् तच्च नानादेशोपलम्भेन विरुध्यत इति, ततश्च
यौगपद्योपलम्भाद् भेदो भेदे च प्रत्यभिज्ञाया अप्रा-
माण्यं तदप्रामाण्ये च नित्यत्वाभावात् कार्यत्वम्-त-
देतदानुपूर्व्यं स्वतन्त्रसिद्धम्। दृष्टे चानित्यत्वे दीप-
वत् सादृश्यात् प्रत्यभिज्ञा भवति। तस्मादनित्यः श-

कार्यत्वे स्यात् क्रियाभेदात्फलभेदः प्रतिक्रियम् ॥ १३ ॥
तेनैकबुद्धिः सादृश्यात्स्फुटेऽन्यत्वेऽव कल्पते " इति ।
नित्यत्व इति ।
" न किञ्चिद्धाति कारणम् ।
कामं देशा इति न्यायात्तचैकत्वं विरुध्यते " इति
श्लोकशेषः । श्लोकार्थमाह । नहीत्यादिना । भाष्य-
कारोक्तं न्यायं विवृणोति । तथेति । अपि चेत्यादि-
नतुशब्द इत्यन्तोभाष्यग्रन्थः । तस्यार्थमाह । नहीत्यादिना ।
अस्त्वेवं कथमेतावता कार्यत्वसिद्धिरत आह । ततश्चेति ।
स्वतन्त्रसिद्धम्—अनित्यत्ववादिशास्त्रसिद्धमित्यर्थः । पूर्व-
पक्षं निगमयति । तस्मादिति । अत्रान्यदपि पूर्वपक्षसूत्रद्वयम् ।

ब्द इति प्राप्ते,

अभिधीयते—

प्रयत्नानन्तरं दृष्टेर्नैकान्त्यात् कार्यता ध्वनेः ।
तदभिव्यङ्ग्यपक्षेपि युज्यते तत्र दर्शनम् ॥ ४४ ॥

तद्यथा "प्रकृतिविकृत्योश्च"।अत्र दर्शनादिति शेषः।दध्यत्र इत्यत्र इकारः प्रकृतिः यकारोविकृतिः । न च नित्यत्वे प्रकृतिविकृतिभावः सम्भवति । यद्धि विक्रियते तदनित्यं अतः प्रकृतिविकृतिभावदर्शनाद्दानित्यः शब्द इति। तथा "वृद्धिश्च कर्तृभूम्नास्य"। कर्तृणां भूम्ना बहुत्वेन वृद्धिः महत्त्वमस्य शब्दस्योपलभ्यत इति शेषः । बहुषु शब्दमुच्चारयत्सु महाञ्छब्दः श्रूयते ।स यद्यभिव्यज्यते तदा बहुभिरल्पैश्चोच्चार्यमाणस्तावानेवोपलभ्येत बह्वल्पप्रदीपाभिव्यक्तघटादिवत् कृतकत्वेतूपचितावयवत्वेन सर्वमुपपद्यते । तस्मात्कृतकः शब्द इति । उक्तं च ।

" हेतुवृद्ध्यनुसारित्वात्कार्यतास्य घटादिवत् ।
नहि दीपसहस्रेऽपि व्यञ्जके वर्द्धते घटः"(श्लो. वा. १.८)॥
षड्भिः सूत्रैः पूर्वपक्षस्तावद्भिस्तन्निराकृतिः ।
पुनरन्यैस्तु सिद्धान्तः षड्भिरित्येष संग्रहः ॥ "

सिद्धान्तं प्रतिजानीते।इति प्राप्त इति । अत्र पूर्वपक्षनिराकरणसूत्रषट्कमध्ये "समं तु तत्र दर्शन"मित्याद्यसूत्रम् । तदभिप्रायेणाह । प्रयत्नानन्तरमिति । वक्ष्यमाणयुक्तिकलापेन शब्दनित्यत्वे सिद्धे प्रयत्नानन्तरीयकत्वस्याभिव्यञ्जकत्वेनान्यथासिद्धतया कृतकत्वाऽप्रयोजकत्वमित्यभिप्रायः । तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । तत्र प्रयत्नाख्ये कर्मणि सति यच्छशब्दस्याऽदर्शनं तदुत्पत्तिपक्षेऽभिव्यक्तिपक्षे च समं तुल्यमिति

यत्तु कथमभिव्यङ्ग्यत्वम्? इति, श्रोत्रसंस्कारे-
णेति ब्रूमः। यत्त्वाकाशस्याऽहङ्कारस्य वा श्रोत्रत्वे त-
त्संस्कारत्वे च सर्वत्र पुंसामुपलब्धिः स्यादित्युक्तम्,
तत्र ब्रूमः-यदि तयोः श्रोत्रत्वे भवेदयं दोषः? तत्
कर्णशष्कुली भवतु श्रोत्रं सा च प्रतिपुरुषं भिन्नेति
नातिप्रसङ्गः। यद्यपि चाऽऽकाशमेव श्रोत्रं तत्तु न सा-
क्षात् संस्क्रियते किं त्वऽधिष्ठानद्वारेण, ततश्च यद्यपि
श्रोत्रं सर्वेषामेकं तथाप्यधिष्ठानानां भिन्नत्वात्
तत्संस्कारव्यवस्थया श्रवणस्य व्यवस्था भविष्यति।

नन्वेकत्वे सतीन्द्रियस्य यद्यप्यधिष्ठानानि भिन्ना-
नि तथाप्येकेनाप्याधिष्ठानेन संस्कृतेनेन्द्रियस्य संस्कृ-
तत्वात् सर्वपुंसामिन्द्रियं संस्कृतमिति सर्वेषामुपल-
ब्धिः स्यादेव। तदुक्तम्-

"नन्वेकस्मिन्नधिष्ठाने लब्धसंस्कारमिन्द्रियम्।
बोधकं सर्वदेहेषु स्यादेकेन्द्रियवादिनः।" इति।
(श्लो. वा. श. ७१)

सर्वदेहवर्तिनां पुंसामित्यर्थः। अत्रोत्तरम्—

"पुंसां देहप्रदेशेषु विज्ञानोत्पत्तिरिष्यते।
तेन प्रधानवैदेश्याद् विगुणा सा तु संस्कृतिः।"
(श्लो. वा. ७२)

इति। अयमर्थः-स्वशरीरे एव भोगायतने सर्वपुंसा-

सूत्रार्थः। उक्तं दूषणमनूद्य परिहरति। यत्त्वित्यादिना। उक्ते-ऽर्थे वार्तिककृत्संमतिमाह। तदुक्तमिति। सर्वदेहेष्वितिपदं व्याचष्टे। सर्वेति। अत्रोत्तरवार्तिकं पठति। अत्रेति। वार्तिकं व्याचष्टे। अयमर्थ इति। प्रधानसमानदेशत्वस्य

मपि ज्ञानमुत्पद्यते नान्यत्र, शब्दज्ञानाङ्गं चायमधिष्ठानसंस्कारः प्रधानसमानदेशत्वं चाङ्गानां गुणस्तेन देहान्तरवर्तिनः पुरुषस्य यत् स्वदेहे निष्पादयितव्यं विज्ञानं तस्य तद्देहगत एव संस्कारो निष्पादको भवति न देहान्तरगतः स हि तत्प्रधानभूतेन ज्ञानेन विदेशत्वाद् विगुणः ।

ननु संस्कार्यस्यैकत्वात् तद्द्वारत्वाच्च संस्काराङ्गभावस्य देशभेदोऽकिंचित्कर एव यथा बर्हिरेकत्वात् तत्संस्काराणामातिथ्याकालानामप्युपसदऽग्नीषोमीयाङ्गत्वं न विहन्यते तद्वदत्रापि स्यात् ? । न, अदर्शनात्—न ह्येकस्मिन्नऽधिष्ठाने सर्वेषां ज्ञानमुपलभ्यते, अतः साधारणमऽपीन्द्रियं विज्ञानसमानदेशसंस्कारसचिवमेव ज्ञानमुत्पादयति नान्यथेति दर्शनबलादध्यवसीयते ततोनातिप्रसङ्गः ।

न ह्यावश्यमेकमेवेन्द्रियम्—यद्यप्याकाशमेकमनवयवं च तथापि तस्य प्रादेशिकैर्घटादिभिर्ये संयोगास्तेपि प्रादेशिकास्ततश्च कर्णशष्कुलीसंयोगानां प्रतिपुरुषं भिन्नत्वात् तदवच्छिन्नस्य चाकाशस्य श्रोत्रत्वात् सत्यपि स्वरूपैकत्वेऽवच्छिन्नरूपाणां भेदाद्

व्यभिचारं शङ्कते । नन्विति । परिहरति । नेति । लोके कर्मोपलक्षणमिति न्यायेनात्र दर्शनबलादेवमङ्गीक्रियते इति भावः। नन्वाकाशमिन्द्रियं तच्चैकमेवेति तत्राह । न हीति । अस्त्वेवं प्रकृते किमायातमत आह । ततश्चेति । नह्याकाशमात्रं श्रोत्रं, किं तर्हि ? धर्माधर्मोपगृहीतविशिष्टशक्त्युपेतकर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं

व्यवस्थासिद्धिः । एवमहङ्कारभागे दिग्भागे च श्रोत्रे द्रष्टव्यम् ।

यत्तु,

“ सकृच्च संस्कृतं श्रोत्रं सर्वशब्दान् प्रकाशयेत्”
(श्लो.वा.६०)इत्युक्तम्,तत्रोच्यते–ध्वनयो हि ताल्वादिस्थानविशेषसम्पर्काद् विजातीया विलक्षणसामर्थ्या निष्पद्यन्ते ततश्च कश्चिदेव ध्वनिः कस्य चिच्छब्दस्यानुगुणं संस्कारमाधत्ते न सर्वसाधारणमित्युपलब्धिव्यवस्था कल्प्यते । शब्दसंस्कारपक्षेपि कश्चिदेव ध्वनिः कश्चिच्छब्दं संस्करोति न सर्वः सर्वमिति युक्ततरैव व्यवस्था ।

दृष्टा च समानेन्द्रियग्राह्याणामप्यऽभिव्यञ्जकव्यवस्था–सावित्रं हि तेजो घटादीनामेवाऽभिव्यञ्जकं न

अतो यस्यैतादृशी कर्णशष्कुली नास्ति धर्माऽधर्मलोपेन वाताद्युपहतत्वात् तस्य सदप्याकाशं तदनवच्छिन्नत्वादयोग्यमिति स बधिरोभविष्यतीत्यपि व्यवस्था सिद्ध्यतीति भावः । ध्वनयोहीति । शब्दोपलब्धिव्यवस्थां दृष्ट्वा तद्बलेन प्रतिवर्णसंस्कारहेतुभूता ध्वनिजातिभेदाः कल्प्यन्ते तत्संयोग एव श्रोत्रस्य संस्कारो न स्थिरवाय्वपनयो येनातिप्रसङ्गः स्यादिति भावः । अथ ताल्वादिसंयोगाविभाग एव शब्दस्य कारणं न वायवीय इत्युच्येत ? तथापि तस्य विजातीयत्वाद्विलक्षणसामर्थ्याच्च व्यवस्थेति भावः । शब्दसंस्कारपक्षोक्तदूषणपरिहारोऽपि ध्वनिजातिभेदाश्रयणेन कर्तव्य इत्याह । शब्देति । ननु विजातीयानामेव प्रदीपादीनां घटव्यञ्जकत्वं दृष्टमत आह ।

नक्षत्राणाम्, निम्बत्वक् चन्दनगन्धस्यैवाभिव्यञ्जिका न गन्धान्तराणाम्, तस्माददोषः ।

न च शब्दसंस्कारे सर्वपुंसामुपलब्धिप्रसङ्गः– ध्वनीनां प्रादेशिकत्वात्, तद्देशे शब्दः संस्क्रियते न सर्वत्र, अतः संस्कृतेन शब्देन यस्येन्द्रियं सन्निकृष्टं स एव शृणोति नान्य इत्युपपन्नम् ।

युगपद्देशभेदश्च स्यादेकस्यापि सूर्यवत् ।
ये विन्ध्यनिलया ये च कामरूपे व्यवस्थिताः ॥४५॥
प्राग्भागे ह्यात्मनः सर्वैरुद्यन् भास्वान् निरीक्ष्यते ।
प्रत्यग्भागे तथाऽस्तं यन्, मध्याह्ने चोपरि स्थितः॥४६॥
भिन्नाश्च तेषां प्राग्भागास्तथा प्रत्यक् तथोपरि ।
तेष्वस्य दृश्यमानस्य विस्पष्टा भिन्नदेशता ॥ ४७ ॥

तथा यस्मिन् यावद्दूरे देशे कैश्चित्सूर्योदयो दृश्यते तद्देशवर्तिनोऽन्येपि ततः परस्तात् तावति पश्यन्ति ततोऽप्यस्ति देशभेदः । न च सूर्यनानात्वमाशङ्कनीयम्, न हि केचिद्भिन्नं सूर्यं पश्यन्ति ।

दृष्टेति । एतदेव विवृणोति । सावित्रमिति । अस्मिन्नेव पक्षे दूषणान्तरं परिहरति । नचेति । अत्र वैशेषिकादयः—"संयोगाद्वा विभागाद्वा शब्दाद्वा शब्दनिष्पत्ति"रित्याहुः–तथाहि प्रथमं भेरीदण्डसंयोगात् वेणुदलविभागाद्वा शब्दोनिष्पद्यते । स च वीचीसन्तानवत् समानजातीयान् शब्दान् सर्वतः तनोति तेषु च सन्तन्यमानेषु स्वदेशप्राप्तः शब्दः श्रोत्रेण गृह्यत इति ?। एतच्चायुक्तं लोकविरोधात् । लोकोहि एकमेव शब्दं परस्मै श्रावयितुं विवक्षति । नतु शब्दान्तरं श्रावयितुं

शब्दान्तरं विवक्षति तेनेयं विवक्षानुसारिणी शब्दश्रुतिः,
शब्दसन्तानपक्षेऽन्य एव शब्दोवक्त्रा विवक्ष्यते श्रोत्रा चान्यः
श्रूयत इति न विवक्षानुसारिणी शब्दश्रुतिः स्यात् । अदृष्ट-
चरशब्दानेकत्वकल्पने गौरवं च स्यात् । आरम्भकत्वं तु न
केवलमदृष्टं प्रमाणविरुद्धं च निष्क्रियत्वात् । देशान्तरकार्या-
रम्भश्च सुतराममूर्तस्याऽभिघातमकुर्वतोऽनुपपन्न एव । या चेय-
मारम्भणीयं प्रति नातिदूरमारभत इति देशेयत्ता नच तस्याः
किञ्चिन्निमित्तमस्ति अन्तिमोऽपि शब्दः शब्दान्तरमारभेतैवावि-
शेषात् । सदृशं सजातीयं वा करोतीत्येतदपि न दृष्टचरम् । यत्तु
वीचीसन्तानवदित्युक्तं तदनुपपन्नं ? तत्र सक्रियत्वादभिघातक-
रणाद्वेगवत्त्वाच्च यथाक्रममारम्भोपपत्तेः । यथाहुः—

"वेगवत्सक्रियत्वाभ्यां तरङ्गाणां च युज्यते ।
कार्यदेशान्तरारम्भो यावद्वेगं च तत्क्रिया" (श्लो. वा. ९५) इति ।

देशान्तरे कार्यारम्भो यावद्वेगं चेत्युपपन्नमित्यर्थः । प्रयो-
गश्च शब्दो न शब्दारम्भकः शब्दत्वादन्त्यशब्दवत् । एवं संयो-
गविभागावपि न शब्दारम्भकौ संयोगविभागत्वात् ता-
ल्वादिसंयोगविभागवदिति । अतो भाष्यकारोक्त एव
पक्षः साधीयान् । यदाह भाष्यकारः, " अभिघातेन हि प्रे-
रिता वायवः स्तिमितानि वाय्वन्तराणि प्रतिबाधमानाः सर्व-
तोदिक्कान्संयोगविभागानुत्पादयन्तो यावद्वेगमभिप्रतिष्ठन्ते तेन
वायोरप्रत्यक्षत्वात्संयोगविभागा नोपलभ्यन्ते । अनुपरतेष्वेव तेषु
शब्द उपलभ्यते नोपरतेषु अतो न दोषः अत एवानुवातं दूरादुप-
लभ्यते शब्दो न प्रतिवात"मिति(शा.भा.)। अभिघातेन हीत्यादिना
यदुक्तं तत्प्रत्यक्षसिद्धं न कल्पनीयम् । स च वायुः शब्दविशेषा-

भिव्यक्तौ ताल्वादिस्थान विशेषसंयोगमनुरुध्यते स्थानविशेषवशेन शब्दविशेषोपलम्भात् । यावद्वेगमभिप्रतिष्ठन्त इत्येतदपि वेगवत्वादेव वायूनां शरादिवत् क्लृप्तमेव । यदपि स्तिमितानि वाय्वन्तराणीत्याद्युक्तं तदपि सर्वं क्लृप्तमेव । न स्तैमित्यं स्थिरत्वमेव नचतद्वायोः सम्भवति सदागतित्वात् । सत्यम् । सूक्ष्मत्वात्पदार्थान्तरानचालयन् स्थिरवद्भवतीति स्थिराभिधानम् । अत्र वार्त्तिककारैर्ध्वनिजन्यः संस्कार एव श्रोत्रमित्यादिभर्तृमित्रमतम्—

"इममेव च संस्कारं शब्दग्रहणकारणम् ।
केचित्तु पण्डितम्मन्याः श्रोत्रमित्यभिमन्वते" (श्लो.वा.श.१३१)
इत्यादिना महता प्रबन्धेन दूषयित्वा—
"श्रोत्रमाकाशदेशं च भौतिकेन्द्रियवादिन" (श्लो.वा.१४६) ॥
इत्यादिना तन्त्रान्तरविराधश्च प्रदर्श्य—
"यदि चावश्यकर्तव्यस्तार्किकोक्तिविपर्ययः ॥ १४९ ॥
ततो वेदानुसारेण कार्या दिक्श्रोत्रतामतिः ॥
दिशः श्रोत्रमिति ह्येतत् प्रलयेष्वभिधीयते ॥ १५० ॥
तच्च प्रकृतिगामित्ववचनं चक्षुरादिवत् ॥
दिक् च सर्वगता चैका यावद्व्योमव्यवस्थिता ॥ १५१ ॥
कर्णच्छिद्रपरिच्छिन्ना श्रोत्रमाकाशदेशवत् ॥
यावांश्च कणभुग्न्यायो नभोभागप्रकल्पने ॥ १५३ ॥
दिग्भागेषु समस्तोसावागमात्तु विशिष्यते" (श्लो.वा.श.)

इत्याद्युक्तं तत्तत्रैवावगन्तव्यम् । अत्र ग्रन्थकारेणानुक्तः परिहारसूत्रद्वयार्थ उच्यते । तत्र अस्थानादित्यस्यस्य परिहारसूत्रम् "सतः परमदर्शनं विषयानागमा"दिति । यत्परं कारणमनित्यत्वे कथितम् अस्थानादिति, तत्र सतोविद्यमानस्यैव शब्दस्य

अदर्शनं परं न त्वभावः । कुतः । विषयानागमात् विषयं शब्दं प्रति अनागमात्— उच्चारयितृमुखोद्गतवायवीयसंयोगविभागानां स्तिमितसमीरणापसारणेन शब्दाभिव्यञ्जकानामभावात् । सतोऽपि शब्दस्याऽग्रहणं नतु स्वरूपाऽभाव इति सूत्रार्थः । वार्त्तिककारैस्त्वस्थानादित्यस्य हेतोरनैकान्तिकत्वप्रदर्शनार्थत्वेनैतत्सूत्रं व्याख्यातम् । यथाहुः—

"कूपपूरणयत्नेन खं तिरोधीयते यदा ॥ ३३ ॥
अस्थानादित्ययं हेतुस्तदानैकान्तिकोभवेत् ॥
आकाशधीप्रबन्धोहि तदा तस्मिन्न तिष्ठति ॥ ३४ ॥
तिरोहितानभिव्यक्तेः शब्दबुद्धिप्रबन्धवत्" (श्लो.वा.श.)

नन्वप्रत्यक्षस्याऽऽकाशस्य किमिदन्तिरोधानं नाम। नाऽप्रत्यक्षमाकाशमिति ब्रूमः अपरोक्षाऽवभासात्। अप्रत्यक्षस्य प्रमाणान्तराऽसम्भवेनाऽसिद्ध्यापत्तेश्च । शब्दलिङ्गकमनुमानमेव प्रमाणमिति चेन्न । गुणत्वाऽभावेन गुण्यनुमापकत्वासम्भवात् । गुणत्वे वा वायुगुणत्वात् प्रसिद्धस्य गुणिनोऽनुमानम् । वायौ हि श्रोत्रं प्राप्ते शब्द उपलभ्यते यथा चम्पकद्रव्ये घ्राणसन्निकृष्टे गृह्यमाणस्य गन्धस्य तद्गुणत्वम् । यद्वा वायुरेव ताल्वादिस्थानसंयोगात् तत्तच्छब्दगुणको निष्पद्यते तस्मिंश्च श्रोत्रं प्राप्ते संयुक्तसमवायसान्निकर्षेण श्रोत्रेण शब्दो गृह्यते । अनित्यवायुधर्मत्वे शब्दे कथं नित्यतेति चेत्? गोत्वशुक्लत्वादिगुणवच्चैतादितिब्रूमः नीरूपस्यापि चापरोक्षावभासान्नानुपन्नं प्रत्यक्षत्वम् । एवं दिक्कालयोरपि प्रत्यक्षता समर्थनीया । तयोरप्यपरोक्षावभासात्प्रमाणान्तराऽसम्भवाच्चेति दिक् । ननु नानुपलब्धत्त्वं हेतुः किन्त्वसत्वम्? । सत्यम् । तदप्यसिद्धत्वादसाधकम् । यथाहुः—

"अथ पूर्वापरासत्वं हेतुस्तत्राप्यसिद्धता ।
सन्नेव साधनाऽभावाच्छब्दोऽतो नोपलभ्यते"(श्लो.वा.४०)

हन्त तर्हि यदा व्यञ्जकं लब्धं तदा किन्न चिरमुपलभ्यते। उच्यते । वायवीया हि ध्वनयोऽभिव्यञ्जकाः तेच श्रोत्रं प्राप्यैवान्यतः प्रयाताः शब्दबुद्धिरपि तदनुवर्त्तिनी न चिरमनुवर्त्तते । यथा मेघान्धकारे विद्युज्जनिता घटादिबुद्धिरिति । तदुक्तं–

"क्षणिकं साधनं चास्य बुद्धिरप्यनुवर्त्तते ।
मेघान्धकारशर्वर्यां विद्युज्जनितदृष्टिवत् ॥ ४१ ॥
यथा घटादेर्दीपादिरभिव्यञ्जक इष्यते ।
चक्षुषोनुग्रहादेवं ध्वनिः स्याच्छोत्रसंस्कृतेः" (श्लो.वा.४२)

अत्रेदं चिन्त्यते किमिदं तमोद्रव्यान्तरमुतालोकाऽभाव इति। तत्र "द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्याद्भावस्तम" इति काश्यपीयास्तन्न युक्तिसहम् । नीलबुद्धेर्निर्निमित्तत्वापत्तेः । अभावस्य नीलिमाऽभावात् । न चासतो नीलिम्नः किञ्चिद्ग्राहकं स्मारकं वास्ति। भूगुणारोपस्य च सादृश्यं विनानुपपत्तेः। नेदं रजतमितिवद्बाधाभावाच्च । अभावत्वे तु प्रतियोगिविशेषोल्लेखश्च स्यात् आलोकादर्शनमात्रेण तु तद्भ्रमोभवन् तच्छून्यभागेऽपि स्यात् । अतो द्रव्यान्तरमिदं वायुवन्नीलिमगुणकम् । वायुररूपः स्पर्शवान् इदं चास्पर्शरूपवदित्येतावान्विशेषः। ननु रूपान्तरग्रहणवदेतद्ग्रहणे आलोकापेक्षया भवितव्यम्?। सत्यम्। अस्तु नामान्यत्र तथा एतन्नीलरूपग्रहणे त्वालोकापेक्षा नास्तीतिदर्शनबलादेवाभ्युपगम्यते निमीलितनेत्रस्याऽपि कानिचिच्चाक्षुषाणि तेजांसि निःसरन्त्येव यैर्नीलरूपं गृह्यते । वस्त्वन्तरमपि गृह्येतेति चेत्? एतावद्भिस्तद्ग्रहणाऽसम्भवात् । जात्यन्धानामुद्धृतनेत्राणां च यद्यन्धकारदर्शनमास्ति ततस्तेषामपि सन्ति कानिचित्तेजांसीति कार्यबलादेव

किं पुनरेकदेशस्थस्यैव सवितुर्नानादेशोपलम्भे कारणम्? उच्यते-अतिदूरवर्तिनोऽस्य यथावद्देशमविजानन्तः स्वसंनिधिमध्यस्यन्तो देशभेदं मन्यन्ते। स्पष्टं चैतत् तथाहि-योऽपराह्णे यस्मिन् यावद्दूरे देशे सूर्यं पश्यति—'अस्मिन् क्षेत्रेऽस्मिन् पर्वते सूर्यः' इति, स सवितारमीक्षमाण एव तद्देशे गतस्ततः पर-

---

कल्प्यते। अधिकन्तु टीकायामवगन्तव्यम्। भाष्यवार्त्तिककाराभ्यामनुपक्षेपात्प्रकृतविचारानुपयोगाच्चास्माभिर्न प्रपञ्चितम्। औलूक्यादीनान्त्वेतदेव विचारसर्वस्वमिति तैः प्रपञ्चितम्। ननु सजातीयानामेवाभिव्यञ्जकत्वं दृष्टं पार्थिवं घ्राणङ्गन्धेन गन्धानभिव्यनक्ति। आप्यं रसनं रसेन रसान्। न च वायवीयानां ध्वनीनां शब्देन साजात्यमस्ति। न च शब्दस्तेषां गुणोऽतः कथमभिव्यञ्जकत्वं स्यात्?। नैष दोषः। विजातीयानामप्यभिव्यञ्जकत्वदर्शनात्। दृश्यते हि तैजसः प्रदीपादिर्घटाद्यभिव्यञ्जकः।

यत्तु करोतिशब्दादित्युक्तं तस्यैतत्परिहारसूत्रं "प्रयोगस्य पर"मिति। यत्परं कारणमुक्तं कृतकत्वे शब्दं कुर्वित्यादि तत्प्रयोगस्य उच्चारणस्य नतूत्पत्तेः गोमयान् कुर्विति-समाहारेऽपि करोत्यभिधानदर्शनात्। यथापादौ कुरु अवकाशं कुरु तथा शब्दप्रयोगं कुर्विति सूत्रार्थः। "सत्वाऽन्तरे च यौगपद्या"दितियदुक्तन्तत्परिहारसूत्रम् "आदित्यवद्यौगपद्य"मिति। यथा एक एवादित्योनानादेशेष्वनेकैर्गृह्यते तथा शब्दोपीति सूत्रार्थः। एतदभिप्रायेणाह। युगपदिति। एतेनपूर्वपक्षोक्तहेतोरनैकान्तिकत्वमुक्तं भवति। अत्र चोदयति। किं पुनरिति। समाधत्ते। उच्यत इति। दूरस्थस्य स-

स्तात् तथैव तं पश्यन्ति, तेनावगम्यते सर्वेषां देशाना-मग्रतः स्थितोऽसौ संनिहितवदवभासत इति। ये चादित्यापेक्षया स्तोकदेशाः पर्वतास्तेपि द्वियोजन-स्थितानां त्रियोजनस्थितानां च पुरुषाणां तुल्यवदव-भासन्ते, तस्मादेकत्वेपि सम्भवति नानादेशोपल-म्भः। तथैकमेव मुखं भिन्नेष्वादर्शेषु युगपद् दृश्यते।

ननु प्रतिबिम्बं नामार्थान्तरं तत्र दृश्यते?। न, तस्याऽभावादनुपलम्भाच्च, न हि मूर्तमध्ये मूर्तान्तरं सम्भवति। किं च शरावस्थमुदकं भूमेरुपरि नाभि-दघ्ने धारयित्वा तस्योपरिष्टादरत्निदघ्ने स्वमुखं कुर्व-न्नुदकस्याधस्तादरत्निमात्रे मुखप्रतिबिम्बं पश्यति, त-स्मिंश्च देशे पार्श्वस्थाः पुरुषा न किंचिदपि पश्यन्ति तेन दृश्यादर्शननिरस्तः प्रतिबिम्बाख्योऽर्थो न श-क्योऽभ्युपगन्तुम्, तस्मादादर्शतेजसा जलेन च प्र-

---

न्निध्यध्यासकृतो नानादेशभ्रम इत्यर्थः। अस्य। सवितुः। निगमयति। तस्मादिति। न हि स देशोऽस्ति यत्रोच्च-रितः शब्दो न गृह्यते अतो देशानवच्छेदादाकाशवद्विभुत्वमि-ति भावः। विभोरपि न सर्वं व्यापितया ग्रहणं व्यञ्जकाधी-नत्वादितिभावः। नन्वस्तु नामैवं तथापि कथं देशभेदभ्रान्तिः? इत्थम्। व्यापको हि शब्दो यदा भिन्नदेशे युगपदुद्गतैर्ध्वनिभिर-भिव्यज्यते तदा शब्दोऽपि तत्तद्देशे ऽवगम्यते ध्वनीनां च पू-रितान्तरालत्वात् शब्दोऽप्यन्तराले ऽनवगम्यमानो विच्छिन्न इव भासते अतो ध्वनेरल्पदेशत्वाच्छब्देऽप्यविभुत्वभ्रान्तिरिति। उदाहरणान्तरमाह। तथेति।

तिहतं नायनं तेजः परावृत्त्य गृह्णातीति युक्तम् । तस्मादनैकान्तिको नानादेशोपलम्भो न नानात्वं शब्दस्य साधयति ।

शब्दो भिन्नदेशैर्ध्वनिभिः स्वे स्वे देशेऽभिव्यज्यमानो भिन्नदेशोऽवभासते, ध्वनयो हि श्रोत्रदेशमागत्यापि शब्दं व्यञ्जयन्तः स्वोत्पत्तिदेशमिव शब्दं भासयन्तीति दर्शनबलादभ्युपगम्यते ।

ननु प्राप्यकारि श्रोत्रं, न च ध्वन्युत्पत्तिदेशः श्रोत्रेण प्राप्यते इति कथं तस्य श्रोत्रेण ग्रहणम् ? तदग्रहे च कथं तद्विशिष्टशब्दग्रहः ? । उच्यते–नायं श्रोत्रतस्तद्देशविशिष्टशब्दप्रत्ययः । किं तु ? श्रोत्रं हि स्वदेशस्थितं शब्दं बोधयदपि न देशविशिष्टं बोधयति किं तु स्वरूपमात्रेण, यतस्तु दिश आगता ध्वन-

---

"जलपात्रेषु चैकेन नानेकः सवितेक्ष्यते ।
युगपन्न च भेदस्य प्रामाण्यं तुल्यवेदनात्" (श्लो.वा. १७९) ॥

दृष्टं च नेत्रप्रवृत्तिभेदादेकस्यापि चन्द्रा देरनेकधा दर्शनम् । यथाहुः—

"ईषन्निमीलितेऽङ्गुल्या यथा चक्षुषि दृश्यते ।
पृथगेकोऽपि भिन्नत्वाच्चक्षुर्वृत्तेस्तथैव न" (श्लो.वा. १८२) इति ।

अत्र ब्रूमो यदा तावज्जले सौरेण तेजसा स्फुरता चाक्षुषं तेजः प्रतिस्रोतः प्रवर्त्तितं स्वदेश एव गृह्णाति सवितार मनेकधेति । उपपादितं सूत्रार्थं निगमयति । तस्मादिति । अत्राशङ्कते । नन्विति । अस्तु नामाऽग्रहणं ततः किमत आह । तदिति । समाधत्ते । उच्यते इति । यदि ध्वन्युत्पत्तिदेशविशिष्ट

यस्तया विशिष्टं शब्दं बोधयन्ति, सा हि दिक् श्रोत्रप्राप्ता शक्यते श्रोत्रेण ग्रहीतुम्, यद्यपि न स्वातन्त्र्येण दिशः श्रोत्रग्राह्यत्वं तथापि शब्दे गृह्यमाणे तद्विशेषणतया दिगपि श्रोत्रेण गृह्यते इति दृष्टत्वादङ्गीक्रियते कालवत्। यथा हि कालो न स्वातन्त्र्येणेन्द्रियैर्गृह्यते अथ च विषयेषु स्वेषु गृह्यमाणेषु तद्विशेषणतया सर्वैरपीन्द्रियैर्गृह्यते तद्वत्। ततश्चास्यां दिशि शब्द इति विशिष्टग्रहणं तावत् सिद्धम्।

ध्वनयश्च क्रमेण मन्दीभवन्तः प्रत्यासन्नाद् दूराद् दूरतराच्च देशादागतास्तीव्रं मन्दं मन्दतरं च शब्दं बोधयन्ति। बोधविशेषाच्च ध्वन्युत्पत्तिदेशः प्रत्यासन्नदूरादिरूपेणाऽनुमानाद् हृदयदेशमागच्छति तत्र यः शब्दस्य परमार्थदेशः श्रोत्रदेशस्तस्याऽग्रहणाद् दिग्विशिष्टस्य शब्दस्वरूपस्य ध्वन्युत्पत्तिदेशस्य च ग्रहणात् तयोः संसर्गभ्रमादेवंविधः प्रत्ययो भवति-प्राच्यां दिश्येतावदन्तराले शब्द इति, तस्मादभि-

---

शब्दग्रहणं स्यात्तदाऽयं दोषः स्यान्न तु तथास्तीत्यर्थः। साहीति। यस्मात्सा दिक् श्रोत्रदेशाभवतीति भावः। दृष्टान्तार्थं विवृणोति। यथेति। उपपादितं विशिष्टग्रहणं निगमयति। ततश्चेति। भ्रान्त्या तद्विशिष्ट ग्रहणं संभवतीति भावः। भ्रान्तित्वमुपपादयितुं भूमिमारचयति। ध्वनयश्चेति। ध्वन्युत्पत्तिदेशोनुमानाद्धृदयमागच्छति नतु श्रोत्रेण गृह्यत इत्यभिप्रायः। कथमेतावता भ्रान्तित्वमत आह। तत्रेति। ग्रहणादित्यत्रानुमानेन

व्यञ्जकदेशभेदादुपपन्नं नित्यस्यापि नानादेशोपलम्भनमित्यदोषः ।

नन्वयं दोषो यदऽसतिबाधके भ्रान्तित्वम्, प्रत्यभिज्ञायां वा कः पक्षपातो येन सा भ्रान्तिर्न स्यात् ?।
अयमस्ति पक्षपातः—न ह्यऽसम्भवति तद्भ्रान्तित्वे भ्रान्तित्वमङ्गीकर्तुं युक्तम्, नानादेशोपलब्धेस्त्वऽपरिहार्यं भ्रान्तित्वम्—अनित्यत्वपक्षेपि श्रोत्रगत एव परमार्थतो गृह्यते श्रोत्रस्य प्राप्यकारित्वात् न च वक्तृमुखगतो येन तद्देशग्रहणस्याऽभ्रान्तित्वं स्यात् ।

यदपि सौगतोप्यऽप्राप्यकारित्वमेवाङ्गीकुर्वन्नऽभ्रान्तित्वं समर्थयते, तदयुक्तम्—अप्राप्यकारित्वे हि संनिकृष्टविप्रकृष्टस्थितौ युगपच्छब्दमुपलभेयाताम्, तयोस्तु क्रमेणोपलब्धिर्न कथंचिदप्यऽप्राप्यकारित्वे समर्थयितुं शक्या ।

किं च क्षणिको वा शब्दः स्यात् स्थायी वा ?।
यदि क्षणिकः ? ततः प्रत्यासन्नैर्गृहीतमात्रो नष्टः कथं विप्रकृष्टैः पश्चाद् ग्रहीतुं क्षमः । स्थायित्वं तु सौगतानामनभिमतमेव, । स्थायित्वे च प्रत्यासन्नानां

ग्रहणादिति ज्ञेयम् । चोदयति । नन्विति । बाधकप्रत्ययं विना भ्रान्तित्वे प्रत्यभिज्ञाया अपि भ्रान्तित्वं स्यादिति भावः। परिहरति । अयमिति । नन्वनित्यत्वपक्षे तत्र तत्र शब्दोत्पत्तिसंभवान्नानादेशोपलब्धेरभ्रान्तित्वमत आह । अनित्येति । अत्रैव मतान्तरमाशङ्क्य निराकरोति । यदपीति । दूषणान्तरमाह। किञ्चेति । तस्मादिति । यस्मात्स्थायित्वे क्षणिकत्वे वाऽप्राप्य

शब्दश्रवणं चिरकालमनुवर्तेत । तस्मादप्राप्यकारित्वासम्भवादवर्जनीयं नानादेशोपलब्धेर्भ्रान्तित्वम् । अस्मत्पक्षे तु ध्वनीनां क्रमेणाऽऽसन्नदूरगमनाद् गत्वरत्वेन चैकस्मिन् श्रोत्रे चिरमनवस्थानादुपपन्ना क्रमेणोपलब्धिश्चिरकालाननुवृत्तिश्च । तस्मान्नैकान्ततस्तावदनित्यत्वम् ।

कारित्वं न संभवति तस्मात्प्राप्यकारित्वमेव वाच्यं तदा च नानादेशोपलब्धेः भ्रान्तित्वमेव गतिरित्यर्थः । स्थायित्वपक्षोक्तं दूषणं स्वमते परिहरति । अस्मत्पक्ष इति । महाप्रकृतं निगमयति । तस्मादिति । अत्र ग्रन्थकारेण परिहारसूत्रद्वयं सिद्धान्तसूत्रं च परित्यक्तं तत्प्रसङ्गाद्व्याख्यायते । यदुक्तं यकारादिरूपेण विक्रियमाणत्वादिकारादेरनित्यत्वमिति । तस्यैतत्परिहार सूत्रम् "शब्दान्तरमविकार" इति । यस्त्वया दध्यत्रेत्यत्र इकारस्य यकारो विकार उक्तस्तच्छब्दान्तरमेव न विकारः । परमते शब्दस्य गुणत्वात् स्वमते च विभुत्वेन विकाराऽयोगात् । नन्विको यणचीति स्मृतिवशादिकारः प्रकृतिर्यकारो विकृतिरित्यवगम्यते ? । मैवम् । स्मृत्या प्रकृतिविकृतिभावप्रतिपादनात् । उक्तं हि शास्त्रादौ 'सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धेनियमार्थं व्याकरणम्' इति । प्रकृतिविकारभावं च ब्रुवता दध्यत्रपदमसिद्धमेव साधितं स्यात् । अतोऽयमभिप्रायः सूत्रकारस्य । अचि परतः संहितायामेव यणन्तानां साधुत्वमन्यत्र चेगन्तानामिति । एतेन संप्रसारणं व्याख्यातम् । नापि सादृश्यात्प्रकृतिविकारभावावगतिः । इकारयकारयोः सर्वात्मना सादृश्याऽभावात् । यदुक्तं 'वृद्धिश्च कर्तृभूम्नाऽस्येति'

तत्परिहारसूत्रम् नादवृद्धिपरेति। या त्वया शब्दस्य वृद्धिरु-
क्ता सा ध्वनिरूपस्य संयोगविभागात्मकस्य नादस्यैव न शब्द-
स्य निरवयवत्वात्। बहुषु ह्युच्चारयत्सु उत्पद्यमानाः संयोग-
विभागाः पृथक् पृथक् शब्दं व्यञ्जयन्तः स्वगतमुपचयं तत्रा-
रोपयन्तः शब्दे महत्त्वव्यवहारमुपजनयन्ति, न स्वतः शब्दे वृ-
द्धिरुपपद्यते निरवयवत्वात् एवं पदस्यापि। उक्तं च—

"वर्णोऽनवयवत्वात्तु वृद्धिह्रासौ न गच्छति।
व्योमादिवदतोऽसिद्धा वृद्धिरस्य स्वरूपतः" इति (श्लो. वा. २१२)

भाष्यकारोऽप्याह "वायवीयाः संयोगविभागा नैरन्त-
र्येण क्रियमाणाः शब्दमभिव्यञ्जन्तो नादशब्दवाच्याः। तेन
नादस्यैषा वृद्धिर्न शब्दस्येति"। ननु यदि वायवीयाः संयोग-
विभागा संयोगविभागविशिष्टो वायुरेव नादो न शब्दविशे-
षस्तर्हि वायोरश्रावणत्वात्तद्रूपस्य शङ्खादिनादस्य श्रवणं न
स्यात्?। अत्र केचित् वायुगुणभूताः ध्वन्याख्याः शब्दविशेषा
एव श्रोत्रेण गृह्यन्ते त एव च वायुना सह ताल्वादिभिः प्रेरिताः
श्रोत्रं संस्कुर्वन्तः शब्दस्य व्यञ्जका इत्याहुः। ननु वर्णोच्चा-
रणवेलायां ध्वनयो न श्रूयन्ते तत्कथं तेषां व्यञ्जकत्वम्। मै-
वम्। वर्णोच्चारणे ध्वन्युपलब्धेः सर्वजनीनत्वात्। तथा च
दूरादधीयानेषु वर्णानशृण्वन्तोपि ध्वनिमात्रं शृण्वन्ति। ते
च ताल्वादिसंयोगविशेषलाभे सति वर्णान्व्यञ्जन्ति स्वयं चो-
पलभ्यन्ते। भेर्यादिध्वनयस्तु केवलं स्वयमेवोपलभ्यन्ते। भा-
ष्योक्तवायवीयध्वनिपक्षे तु ध्वन्याख्यशब्दाभावेऽपि वायुना
नादेव शङ्खादिघोषश्रवणमुपपद्यते। अधिकं तु वार्त्तिकेऽवग-
न्तव्यम्। एवं तावत्षड्भिः सूत्रैः परपक्षं प्रतिक्षिप्य तावन्मात्रेण

अर्थप्रतिपत्त्यनुपपत्त्या तु नित्यत्वमेव युक्तम्, न हि प्रत्युच्चारणमन्यस्याऽन्यस्य क्रियमाणस्यार्थप्रत्याय-

---

स्वसिद्धान्ताऽसिद्धिं मन्यमान आह । 'नित्यस्तु स्याद्दर्शनस्य परार्थत्वादिति । सिद्धान्तसूत्रमेतत् । तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति नित्यः शब्दो भवितुमर्हति । कुतः । दर्शनस्य परार्थत्वात् दृश्यते शब्दोऽनेनेति दर्शनमुच्चारणं तस्य परार्थत्वात् अर्थप्रत्यायनार्थत्वात् । उच्चारितमात्रो विनश्यतीति चेच्छब्दः तदार्थावगत्यर्थं नोच्चार्येत । अगृहीतसङ्गतिकत्वेनार्थावबोधकत्वाऽसंभवात् । अर्थवत्सादृश्यादर्थावगम इति चेत् । नकश्चिदपि शब्दोऽर्थवान् सर्वेषामभिनवत्वात् । नन्वसिद्धोऽयं हेतुः पारार्थ्यस्य दर्शनधर्मत्वेन शब्दधर्मत्वाऽभावात्। स्वरूपेण सिद्धस्यापि पक्षधर्मत्वेनासिद्धिः। नैष दोषः। अर्थापत्तेरविवक्षितत्वात्। यथाहुः—

"अनुमानप्रयोगे हि वक्तुमित्यादि युज्यते ।
अर्थापत्तिरियं चोक्ता पक्षधर्मादिवर्जिता" इति (श्लो.वा.२३८)।

अर्थापत्तौ च द्वावेव दोषौ अन्यथा प्युपपत्तिरन्यथैवोपपत्तिः । तदिहापि यद्यनित्यत्वेप्यर्थप्रत्यायकत्वमुपपद्येत आनित्यत्व एव वा ततो दूषणं स्यादिति । अतोर्थप्रत्यायकत्वेन नित्यत्वमेवाङ्गीकर्तुं युक्तमिति सूत्रार्थः । ग्रन्थकारोप्येतत्सर्वमभिप्रेत्याह । अर्थप्रतिपत्त्यङ्गत्वाच्छब्दस्य नित्यत्यमेव युक्तमित्यर्थः । उक्तं च—

"फलवद्व्यवहाराङ्गभूतार्थप्रत्ययाङ्गता ।
निष्फलत्वेन शब्दस्य योग्यत्वादवधार्यते" इति (श्लो.वा.२३८)।

अनुपपत्तिमेवोपपादयति । नहीति । कथं न सम्भवती-

कत्वं सम्भवति, सम्बन्धग्रहणासम्भवादगृहीतस-
म्बन्धस्य चाऽप्रत्यायकत्वात् । न चान्यस्मिन् गृही-
तसम्बन्धेऽन्यस्य प्रत्यायकत्वं सम्भवति—न हि गो-
शब्दे गृहीतसम्बन्धेऽश्वशब्दः प्रत्याययति ।

सत्यम्—असदृशो हि न प्रत्याययति यस्त्वऽन्योऽ-
पि गृहीतसम्बन्धेनार्थवता शब्देन सदृशः शब्दः स
प्रत्याययतीति चेत् ?, न, तदसम्भवात्—नहि कश्चि-
दपि मुख्योऽर्थवान् सम्भवति सर्वेषां तुल्यत्वेन स-
म्बन्धाऽग्रहणात्, न हि द्विस्त्रिर्वाऽनुपलब्धस्य सम्ब-
न्धग्रहणं सम्भवति, अन्वयव्यतिरेकाऽभावात् ।

अथ व्युत्पत्तिसमये सदृशेषु शब्देषु द्वित्रेषूपल-
ब्धेषु पश्चाच्छ्रूयमाणः सम्बन्धग्रहणं लब्ध्वाऽर्थवान्

त्यत आह । सम्बन्धेति । अगृहीतसम्बन्धस्यचार्थप्रत्यायकत्वे-
ऽपूर्वोऽपि सर्वः शब्दः सर्वं प्रकाशयेदिति भावः । सम्बन्धज्ञानं
च न क्षणिकस्य सम्भवतीति भावः । ननु कश्चित्कालं शब्दो-
ऽवस्थास्यति यावत्सम्बन्धदर्शनं व्यवहारश्च सम्भवति नैता-
वताऽनित्यत्वसिद्धिः । सत्यमेतत् । यद्यवस्थानं स्यात् कश्चि-
त्कालमवस्थाने वा कालान्तरावस्थानं को निवारयेत् । यथाहुः—
"सम्बन्धदर्शनं चास्य नानित्यस्योपपद्यते ।
सम्बन्धज्ञानसिद्धिश्चेद्ध्रुवं कालान्तरेस्थितिः" (श्लो.वा.२४२)

शङ्कते । सत्यमिति । परिहरति । नेति । असम्भवमेवोपपा-
दयति । नहीति । तदुक्तं—

"कस्य चैकस्य सादृश्यात् कल्प्यतां वाचकोऽपरः ।
अदृष्टसङ्गतित्वेन सर्वेषां तुल्यता यतः" (श्लो.वा.२४८) ॥

भवति तदुत्तरकालास्तत्सादृश्यात् प्रत्याययन्तीत्युच्यते ? । तदयुक्तम्—य एवोपलब्धशब्दान्तरेण पश्चाच्छ्रूयमाणोऽर्थवान् निरूप्यते स एवाश्रुतशब्दान्तराणां पुरुषाणां प्रथमश्रुतोऽनर्थक इति विरोधापत्तेः, तदुक्तम्—

" अप्रतीतान्यशब्दानां तत्कालेऽसावऽनर्थकः ।
स एवान्यश्रुतीनां स्यादर्थवानितिविस्मयः " इति
(श्लो. वा. २६०)

अथाऽर्थवानेवायम्, अप्रतीतान्यशब्दास्त्वन्वयव्यतिरेकवैकल्यादर्थवत्त्वं न जानन्तीत्युच्यते ? । तथा सति तदुत्तरकालानामपि शब्दानामेवमऽर्थवत्त्वसम्भवात् किमिति सादृश्येन प्रत्यायकत्वम् । तदुक्तम्–"अथाऽस्य विद्यमानोपि" (श्लो. वा. २६१) इत्यादिना ।

अथोत्तरकालस्य शब्दस्य कांश्चिदगृहीतसम्बन्धान् प्रत्यऽप्रत्यायकत्वादानर्थक्यमेवाश्रीयते ?, ततो योऽसावऽर्थवत्त्वेनाभिमतः शब्दो यत्सादृश्यादुत्तरेषां प्रत्यायकत्वं सोपि केषां चिदऽप्रत्यायक इत्यन-

---

उक्तेऽर्थे वार्त्तिककृत्संमतिमाह । तदुक्तमिति । य एव हि कस्य चिच्छ्रुतशब्दान्तरस्य चरमश्रुतोऽर्थवान्स्यात् स एवाऽश्रुतशब्दान्तरस्यान्यस्य प्रथमश्रुतत्वादनर्थकः स्यादिति विरुद्धमापद्येतेति श्लोकार्थः । अत्रापि संमति माह । तदुक्तमिति ।

"कैश्चिदर्थो न गम्यते ।
तत्तुल्यमुत्तरस्येति किं सादृश्येन वाचकः" ।

इति श्लोकशेषः । तदुक्तमिति ।

र्थक एवेति सर्वेषामानर्थक्यं स्यात्,

तदुक्तम्—"अनर्थकत्वमस्य स्यात्"(श्लो.वा.२५२) इत्यादिना।

किं च व्युत्पत्तिकालवर्ती शब्दोऽर्थवान् उत्तरे तु व्यवहारकालवर्तिनस्तत्सादृश्यात् प्रत्याययन्तीति ब्रुवाणस्य विरुद्धमापद्यते—य एव हि केषां चित् व्युत्पत्तिकालवर्ती स एवान्येषां व्यवहारानुपातीत्येकस्यैवार्थवत्त्वं मुख्यं तत्सादृश्याद् गौणमिति विरोधः,

तदुक्तम्—"अर्थवत्सदृशत्वेन"(श्लो.वा.२५३)इति,

तस्मान्न सादृश्येन प्रत्यायकत्वमित्येकत्वमेव शब्दस्याऽऽश्रयितव्यम्।

अथ गत्वादिसामान्यमेकमाश्रित्य वाचकत्वं स-

"अथानन्यश्रुतीन्प्रति।

पूर्वस्मिन्नपि तत्सत्वात्सर्वानर्थकता भवेत्"

इतिशेषः। अन्यदप्युदाहरति। तदुक्तमिति।

"योवा श्रुत वतां तः।

मुख्योऽसावश्रुतीनां स्यात्तदेकत्वे न युज्यते"।

एक एव शब्दः श्रुतार्थवच्छब्दान्तरस्य गौणः अश्रुतार्थवच्छब्दस्य मुख्यः स्यात् नचैकस्य गौणत्वं मुख्यत्वं च युक्तमित्यर्थः। एतेच श्लोका ग्रन्थकारेणैव व्याख्यातप्रायाः। अत्रैव किञ्चिदाशङ्क्य निराकरोति। अथेति। व्यक्तीति। विवेकाऽग्रहणादेवात्र प्रत्यभिज्ञानव्यक्त्येकत्वमेवावगम्यत इति भावः। कथं निष्प्रमाणकमत आह। यत्रेति। अतोत्रेति। विवेकाग्रहणादेवात्र प्रत्यभिज्ञानव्यक्त्यैकत्वात् अतो भ्रान्तिरूपेत्यर्थः। किमिति नगृह्यत इति चेत्तत्राह। द्वेति। प्रकृतं निगमयति। अत इति।

मर्थयेत ?, तन्न, तदभावात्—व्यक्तिभेदे हि सामान्य-मात्मानं लभते नान्यथा ।

कश्चित् पुनराह—सत्यपि व्यक्तिभेदे निष्प्रमाण-कमेव सामान्यम्, यत्र हि भेदावगतौ सत्यामेवाऽ-भेदावगतिस्तत्र सामान्यम्, इह तु सन्नपि व्यक्ति-भेदो नावगम्यते, अतोऽत्र विवेकाग्रहणादेव प्रत्य-भिज्ञा भ्रान्तिरूपा नालं सामान्यं साधयितुमिति ।

तदत्वऽयुक्तम्—सति हि व्यक्तिभेदे कथमन्तरेण सामान्यं प्रत्यभिज्ञा स्यात् ? । विवेकाग्रहणादिति चेत् ?, कोयं विवेकाग्रहो नाम ?, ह्यस्तनाद् गकाराद-द्यतनस्य गकारस्य यद् व्यावृत्तं रूपं तन्न गृह्यते इत्य-र्थः । किं तर्हि गृह्यते ? अद्योच्चारितेपि गकारेऽवश्यं किंचिद्रूपं गृह्यते. व्यावृत्तं चेन्न गृह्यते व्यक्तमनुवृ-त्तग्रहणम्. अनुवृत्तं च सामान्यमित्युच्यते. तस्मात् सिध्यति सामान्यम् । न च सादृश्यादेव प्रत्यभिज्ञा-सिद्धेरलं सामान्येनेति वक्तव्यम्, अवयवसाम-न्ययोगात्मकत्वात् सादृश्यस्य, वर्णानां चाऽनवय-वत्वात् ।

ननु संबन्धिसामान्यमात्रं सादृश्यम्. अतोऽनव-यवानामपि ताल्वादिस्थानसामान्यं सादृश्यं भवि-ष्यति ? । न, अश्रावणत्वात्, श्रवणजन्या हीयं प्र-त्यभिज्ञा तदस्याः श्रवणग्राह्यमेवालम्बनं वक्तव्यम्, न च ताल्वादिसामान्यं श्रावणम्. अतो गत्वादि-सामान्यनिबन्धनेयं प्रत्यभिज्ञा सिध्यति । एवं सति

व्यक्तिभेदे सामान्यं तदभावात्तु नास्ति सामान्यमित्येव वक्तव्यम्, अतः सिद्धं प्रत्यभिज्ञया शब्दस्य नित्यत्वम् ।

किं पुनरिदं प्रत्यभिज्ञाख्यं प्रमाणम् ?, प्रत्यक्षमिति ब्रूमः पूर्वानुभवजनितसंस्कारसध्रीचीनेन्द्रियजन्यत्वाद् ग्रहणस्मरणरूपमिदमेकं ज्ञानम्, तत्र पूर्वानुभूतोंऽशः स्मर्यते स्मर्यमाणेन तु तेन सहैकत्वविशिष्टं वर्तमानं रूपं प्रत्यभिज्ञया प्रत्यक्षेण गृह्यत इति वेदितव्यम्, तस्मान्नित्यः शब्दः । प्रदीपे तु प्रभामण्डलस्याऽवयवविश्लेषमन्तरेणाऽत्यन्तानुपपत्तेर्विश्लिष्टावयवस्य चाऽवयाविनोऽवश्यम्भावी विनाशो विनष्टे च पूर्वस्मिन् प्रदीपे पश्चात्तनमऽवश्यं प्रदीपान्तरमेव भवति, दृढे च भेदे प्रत्यभिज्ञा सादृश्यनिमित्तेति कल्प्यते । शब्दे तु न किं चिद्भेदे प्रमाणमस्तीति विशेषः ।

ननु सर्वभावानां क्षणिकत्वात् कथं शब्दस्य नित्यता? । किं पुनः सर्वक्षणिकत्वे प्रमाणम्? प्रत्यक्षं तावत् तत्कालसत्तां बोधयति न कालान्तरानिषेधं करोति. नीलप्रत्यक्षमिव न पीतिमानं निषेधति । दृश्यादर्शनेन तु तस्य निषेधः, न च सम्प्रति कालान्तरं

ननु प्रदीपेऽपि स एवायमिति प्रत्यभिज्ञाऽस्त्येव नच तया प्रदीपस्य नित्यत्वमत आह । प्रदीपे त्विति । प्रदीपे तु प्रत्यक्षमेव भेदग्राहकं प्रमाणं, शब्दे तु न तादृशं किञ्चित्प्रमाणमस्तीति वैषम्यमित्यर्थः । प्रमाणाभावमेवोपपादयति । प्रत्य-

दृश्यं येन दृश्यादर्शनात् तन्निषेधः स्यात, न चान्यद‐
पि प्रमाणं पश्यामः ।

पश्यामः—स्वभावहेतुकं प्रमाणं सत्तामात्रानुबन्धि साध्याविषयत्वादिति । कथं पुनः सत्तामात्रानुबन्धसिद्धिः ?, क्षणिकतायाः विपक्षे बाधकप्रमाणप्रवृत्तेः—क्षणिकत्वविपक्षे ह्यक्षणिकत्वे व्यापकानुपलब्ध्या बाध्यमाना सत्ता क्षणिकत्वेन व्याप्यमाना तदनुमापयति ।

किं पुनः सत्ताया व्यापकम् ?, क्रमाऽक्रमाविति ब्रूमः, तथा हि—अर्थक्रियाकारितैव सत्ता नान्या. न हि स भावः सत्तां लभते यो न कां चिदर्थक्रियामारभते, यतः स्वज्ञानस्यापि सर्वे भावाः कारणम्, यदपि किंचिदज्ञायमानमपि सत्त्वेन सम्भाव्यते तदपि सर्वं विज्ञानं प्रत्याऽऽलम्बनत्वादर्थक्रियाकारि, तदऽर्थक्रियाकारितैव सत्ता, यदेवार्थक्रियाकारि तदेव प‐

क्षमिति । क्षणिकत्वे प्रमाणं शङ्कते । पश्याम इति । सतो वस्तुनः स्वभाव एव क्षणिकत्वे प्रमाणम् । कथमित्यपेक्षायामाह । सत्तेति । सत्तामात्रानुबन्धि यत्साध्यं क्षणिकत्वं तद्विषयत्वाद्वस्तुस्वभावस्य । यत्सद्वस्तु तत्क्षणिकमिति नियमादिति भावः । एतदेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति । कथमिति । अत्रोत्तरम् । विपक्ष इति । अक्षणिकत्वे सत्ताया बाधकप्रमाणप्रवृत्तेः सत्तानुबन्धसिद्धिरित्यर्थः । एतदेव विवृणोति । क्षणिकत्व इति । ननु स्थायित्वेऽपि सत्तोपपत्तेर्न क्षणिकत्वे सत्वं व्यापकत्वमित्यभिप्रायेण पृच्छति । किं पुनरिति । उक्तमर्थं विवृणोति । तथाहीति ।

रमार्थसदिति । सा च क्रमयौगपद्याभ्यां व्याप्ता, न चाऽक्षणिकत्वे ते संभवतः- स्थायी हि पदार्थो न तावदऽर्थक्रियाः सर्वा युगपत्कर्तुमर्हति तथा सति द्वितीये क्षणे कृत्याऽभावादऽर्थक्रियाकारित्वविरहादऽसल्लक्षणापत्तेः क्षणिकत्वमेव स्यात् । नापि क्रमः संभवति- स हि भावः सर्वार्थक्रियासमर्थः किमिति कां चिदेवारभते नाऽन्याम् ? समर्थस्य क्षेपायोगात् ।

सहकार्यऽपेक्षया विलम्बत इति चेत् ?, न, सहकारिणो ह्यऽकिंचित्करा अनपेक्ष्याः । किं चित्कराश्चेत् ? यत्तैः क्रियते तदेव कार्यसाधनं स्यात् तदनन्तरं कार्यनिष्पत्तेः. भावस्त्वऽकारणमेव स्यात्- न ह्यागन्तुकेऽतिशये कार्यमारभमाणे भावस्य कारणता संभवति भिन्नत्वात्. अभेदे वा भावोपि तत्कालजन्मा क्षणिक एव स्यात् भेदाऽभेदौ तु विरुद्धावेव, तस्मान्नाऽक्षणिकस्य सत्ता सम्भवतीति सिद्धं सन्मात्रानुबन्धित्वं क्षणिकतायाः ।

किं च कृतकानां भावानामवश्यम्भावी विनाशस्तेनापि क्षणिकत्वं घटादीनाम्, तथाहि—यद् येषां ध्रुवभावि न तत्र तेषां हेत्वन्तरापेक्षा, ध्रुवभावी च

अर्थक्रियां कुर्वत एव सत्तालाभ इति भावः । अस्त्वेवं कथमेतावता क्षणिकत्वसिद्धिरत आह । सा चेति । कथं न सम्भवतीत्यत आह । स्थायीति । युक्त्यन्तरमाह । किञ्चेति । येषां यद् ध्रुवभावि तेषां तत्र हेत्वन्तरापेक्षा नास्तीत्यर्थः । न्यायं प्रकृते योजयति । ध्रुवेति । विरुद्धव्याप्तोपलब्धिं विवृणोति ।

कृतकानां विनाश इति विरुद्धव्याप्तोपलब्धिः—ध्रुवभाविता हि निषिध्यमानहेत्वन्तरापेक्षित्वव्याप्ता अग्न्युष्णत्वादिषूपलब्धा स्वव्यापकमनपेक्षत्वमुपस्थापयन्ती तद्विरुद्धं सापेक्षत्वं प्रतिक्षिपति । अथ वा हेत्वन्तरापेक्षाणां वाससि रागादीनामऽध्रुवभावित्वव्याप्तेस्तद्विरुद्धं ध्रुवभावित्वं व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या विनाशस्य हेत्वन्तरापेक्षां निवारयति, निरपेक्षश्च विनाशः स्वाभाविको जन्मानन्तरमेव भवतीति सिद्धः क्षणभङ्गः ।

मुसलप्रहारादयस्तु विसदृशसन्तानहेतवो न विनाशस्य । प्रतिपत्तारस्तु सदृशपराऽपरोत्पत्त्या क्षणानां भेदमलक्षयन्तस्तत्त्वभ्रान्त्या विनाशमऽबुद्धा मुसलप्रहारानन्तरं विसदृशसन्तानदर्शिनस्तदैव विनाशं मन्यमाना मुसलादेर्विनाशहेतुतां मन्यन्ते । परमार्थतस्तु न केपि विनाशहेतवः, हेत्वन्तरजन्मा च विनाशो न तावद् भावादभिन्नो भवितुमर्हति हेतु-

---

ध्रुवभावितेति । निषिध्यमानं यद्धेत्वन्तरापेक्षित्वं तेन व्याप्ता यथाऽग्नेरुष्णत्वं ध्रुवभावित्वान्न हेत्वन्तरापेक्षं तथा नाशस्य ध्रुवभाविता हेत्वन्तरापेक्षां प्रतिक्षिपतीति सम्बन्धः । एवमन्वयमार्गेणोक्त्वा व्यतिरेकेणाह । अथवेति । रागादीनां हेत्वन्तरापेक्षित्वमध्रुवभावित्वेन व्याप्तं दृष्टमिति दृष्टान्तार्थः । फलितमाह । निरपेक्षश्चेति । विनाशस्य हेत्वपेक्षाऽस्तीति चेन्नेत्याह । मुसलेति । उत्तरग्रन्थो निगदव्याख्यातः । तदेतन्निराकर्तुमार-

भेदात्, भिन्नत्वे तु तस्मिन् जातेपि भावस्य पूर्ववदु-
पलब्धिः स्यात् पटजन्मनि घटवत्, तस्मात् स्वहेतुत
एव भावा विनाशस्वभावा जायन्ते इति क्षणभ-
ङ्गसिद्धिः।

किं च प्रयत्नरक्षितानामपि घटादीनां कियतापि
कालेनाऽवयवक्षयविश्लेषवशेन विनाशो दृश्यते वि-
नैव मुसलप्रहारादिभिः, सोयमुत्पत्तिप्रभृति किंचित्
किंचिदऽन्यथात्वमन्तरेण नोपपद्यते, प्रत्यक्षेणैव चा-
न्यथात्वमभिनवपुराणावस्थयोरऽज्ञातघटोत्पत्तिकालै-
रपि पुरुषैरुपलभ्यते, न चैकस्यैव घटस्य नानारूपत्वं
संभवति नानात्वैकत्वयोर्विरोधात्, तस्मात् प्रति-
क्षणमन्यत्वं घटादेः। प्रयोगश्च भवति—

विवादाध्यासिता भावाः सत्त्वात् क्षणविनाशिनः।
दीपवत्, प्रत्यभिज्ञापि स्यात् प्रदीपवदेव नः ॥४८॥

अत्राभिधीयते-न तावदर्थक्रियाकारितैव सत्ता
सतो ह्यऽर्थक्रियाकारिता न तु सैव सत्ता-न च स-
र्वस्य भावस्यार्थक्रियाकारितानियमः अतत्कारिणो-
पि संभवात्। न च ज्ञानकारणत्त्वमपि सर्वस्य नि-
यतम्-अज्ञायमानस्यापि स्वरूपसद्भावसंभवात्। न
च सर्वेषां विज्ञानं प्रत्यालम्बनहेतुताऽतीताऽनागतानां
भावानां संभवति, अविद्यमानानां हेतुत्वानुपपत्तेः।
हेतुत्वे वा सर्वज्ञाननिष्पत्तौ सर्वेषां व्यापृतत्वात् क्र-
मानभ्युपगमेन च पुनर्व्यापारानुपपत्तेः, तल्लक्षणत्वाच्च

भते। अत्रेति। यदुक्तं किञ्चित्कराश्चेदित्यादि तत्परिहरति।

सत्तायाः सर्वज्ञानानन्तरमेव समस्तस्य जगतः शू-
न्यताप्रसङ्ग इति यत् किंचिदेतत् ।

संभवति च भावानां क्रमेणार्थक्रियाकारणत्वम्, सहकारिव्यपेक्षया विलम्बोपपत्तेः। सहकारिणश्चाऽति शयमाऽऽगन्तुकं भावाद् भिन्नाभिन्नं भिन्नमेव वा कुर्वन्त्येव, यथा बीजस्य क्षितिसलिलसंयोगेऽतिशयः, तदलाभे स्थायिनोपि बीजस्य प्रागङ्कुरानारम्भः, लाभे चारम्भ इति न काचिदनुपपत्तिः ।

नन्वेवं संयोगस्यैव कारणत्वं स्यान्नतु बीजस्य? । नैवम्, संयोगमात्रात्तदुत्पत्त्यऽदर्शनात्—न हि क्षितिसलिलसंयोगोऽङ्कुरं जनयति । बीजविशिष्टस्य तु संयोगस्य कारणत्वे विशेषणीभूतस्य बीजस्यापि कारणत्वमङ्गीकार्यम् । यस्तु सहकार्यऽपेक्षां नानुमन्यते तस्य क्षितिसलिलसंयोगानपेक्षात् कुसूलस्थादेव बीजादङ्कुरो जायेत ।

नन्वन्त्यक्षणप्राप्तः समर्थ एव भावोऽनपेक्षो जनयितुम्, निरपेक्षोप्यसौ सहकारिभिर्विना नास्तीति तैर्विना न करोति, कुसूलस्थं हि बीजमन्यदेव, अ-

---

सहकारिणश्चेति । भावाद्भिन्नाऽभिन्नं भिन्नमेव वा भावनिष्ठमतिशयं कुर्वन्ति अतो भावस्यैव कारणता नतु तस्येति भावः । चोदयति। नन्विति । तदनन्तरं कार्योपलम्भादितिभावः । अत्रैव विशेषं शङ्कते । नन्विति । अनपेक्षश्चेत्कथं सहकारिणमपेक्षतेऽत आह । निपेरक्षोपीति । स्वरूपलाभार्थमेव तस्य सहकार्यपेक्षा न

न्यच्चेदं क्षितिसंयुक्तं यतोऽङ्कुरो जायते ? । सत्यम्, इदं त्वत्र वक्तव्यम्—यदिदमन्त्यक्षणप्राप्तं क्षितिसलिलसंयुक्तमङ्कुरजनकं तद् यदि कृषीवलप्रयत्नविरहात् कुसूलस्थमेव स्यात् तदापि किमङ्कुरं जनयति ?, ओमिति चेत् ? किमर्थं तर्हि कृषीवलस्य प्रेक्षापूर्वकारिणः प्रयासः, विदुषां च स्वर्गापवर्गार्थं चैत्यवन्दनादिप्रयासः, तदुपदेशश्च देशिकानामनर्थकः स्यात्—अन्त्यक्षणप्राप्ताद्विज्ञानादेव धर्माधर्मानपेक्षात् स्वर्गापवर्गसिद्धेः, तस्मात्सहकार्यऽपेक्षाऽङ्गीकर्तव्या, ततश्च सहकारिसंनिधिक्रमेण सम्भवति स्थायिनोपि भावस्य क्रमेणार्थक्रियाकरणमिति विपक्षे बाधकप्रमाणाभावादऽनियता क्षणिकत्वेन सत्ता नालं तदऽनुमापयितुम् । न च ध्रुवभावितया विनाशस्य हेत्वन्तरानपेक्षत्वम्—घटसन्ताने कपालसन्तानस्य ध्रुवभाविनो मुसलप्रहारादिहेत्वन्तरापेक्षादर्शनादऽनैकान्तिकत्वात् ।

ननु हेत्वन्तरेण भावाद् भिन्ने विनाशे जाते विनाशिनोपि भावस्य पूर्ववदुपलब्धिः स्यात् तस्मात् स्वाभाविको विनाशः । किमिदं स्वाभाविकम् ?

कार्यजननार्थमितिभावः । परिहरति । सत्यमिति । विपक्ष इति । क्षणिकत्वविपक्षे स्थायित्वपक्षे अर्थक्रियाकारित्वे बाधकप्रमाणाभावादित्यर्थः । ततः किमत आह । अनियतेति । प्रभायाः क्षणिकत्वव्यभिचारादगमकत्वमित्यर्थः । उक्तदूषणपरिहारो—न चेत्यादिना । न चेति प्रतिज्ञायां हेतुः घटसन्तान इति । क्रि-

इति । भावस्वभावादेव विनाशो जायते न हेत्वन्तरादित्यर्थः ।

ननु भावादपि जातो विनाशो भावाद् भिन्नश्चेत्? तुल्य एव दोषः—पूर्ववदुपलब्धिः स्यादिति । अथाऽभिन्न एव विनाशो भावात्? ततो विनाशस्याऽप्रत्यक्षत्वाद् भावोप्यऽप्रत्यक्षः स्यात् । अत्यन्तविपरीतस्वभावयोश्च भावाभावयोरेकत्वाभिधानं साहसमात्रम् ।

अथापि विनाशो नाम न किंचिद् भिन्नमभिन्नं वा तत्त्वं तुच्छत्वादिति? । ततो जातस्य भावस्यासति विनाशे नित्यत्वमेव स्यादिति सुसमर्थितः क्षणभङ्गः । तस्माद् भिन्नेनापि विनाशेन भावस्योपलब्ध्यादि निरस्यत इत्यऽकामेनाप्यभ्युपगन्तव्यम् ।

यत्तु प्रतिक्षणमवस्थाभेद इति, भवतु. नैतावताऽवस्थावतो भावस्य प्रतिक्षणं विनाशेन भवितव्यं प्रमाणाभावात्, नानाऽवस्थानामपि युगपदेकस्मिन्

मिदमितिसिद्धान्तिप्रश्नः । भावस्वभावादिति—क्षणभङ्गवादिन उत्तरम् । ननु भावादपीत्यादिःसिद्धान्तिग्रन्थः । दोषमेवाह । पूर्ववदिति । यथा विनाशात्पूर्वकाले उपलम्भस्तथा विनाशोत्तरकालेऽप्युपलम्भः घटजन्मनि पटस्येवेत्यर्थः । एतच्चाभ्युपेत्यवादेनोक्तम् । वस्तुतस्त्वभेदएव न सम्भवतीत्याह । अत्यन्तेति । अन्यदप्याशङ्क्य निराकरोति । अथापीति । नानेति । नानावस्थानामपि अविरुद्धानामेकस्मिन्धर्मिणि युगपत्सम्भवात् विरुद्धानां च क्रमेण सम्भवात् नावस्थाभेदमात्रेण क्ष-

धर्मिण्यऽविरुद्धानां क्रमेण विरुद्धानां च संभवात्, ततश्च नूतनाद्यवस्थाः क्रमेणानुभूय पुराणावस्थां प्राप्तस्य प्रयत्नरक्षितस्यापि युक्तोऽवयवविश्लेषाद्विनाशः। न च सत्तया दीपदृष्टान्तमात्रेण घटादेरपि क्षणिकत्वम्-सत्तायाः संदिग्धविपक्षव्यतिरेकादऽहेतुत्वात्। प्रतिज्ञायाश्च प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षविरोधात्।

न च सादृश्यात्तदुपपत्तिः-अवयवसामान्याऽसंभवात्, अनुवृत्तं हि सामान्यं भवति न च सर्वक्षणिकवादिनामनुवृत्तं किंचित्संभवति, सम्भवे वा न सर्वक्षणिकत्वम्, तस्मान्न सर्वभावानां क्षणिकत्वं न तरां शब्दस्य, तस्य ह्यन्तेपि विनाशो नास्ति यतः सूक्ष्मविनाशकल्पना स्यात्, तस्मान्नित्यः शब्दः। प्रयोगश्च भवति- नित्यः शब्दः श्रावणत्वाच्छब्दत्ववत्।

णिकत्वसिद्धिरिति तात्पर्यार्थः। विनाशस्तु युज्यत इत्याह। ततश्चेति। सत्ताया इति। विपक्षे स्थायित्वे सत्तायाः सम्भवाद्व्यभिचारेणाहेतुत्वमित्यर्थः। निराकरणमुपसंहरति। तस्मादिति। सूक्ष्मविनाशः प्रतिक्षणविनाशः। महाप्रकृतं निगमयति। तस्मादिति। युक्तिभिरुपपादितमर्थं प्रयोगेण द्रढयति। प्रयोगश्चेति। न चास्य वायुधर्मभूतैर्ध्वनिभिर्व्यभिचारस्तेषामपि श्रावणत्वादितिवाच्यम्। ध्वनिधर्मान्यत्वे सतीति विशेषणात्। यथाहुर्वृद्धाः—

"हेतुरेव त्वसौ स्पष्टो नित्यत्वस्योपलभ्यते।
भूतावयवधर्मान्यध्वन्यन्यत्वविशेषितः इति"।

न च शब्दत्वं नास्तीति भ्रमितव्यं प्रत्यभिज्ञानात्— अरण्ये हि गच्छन्तोऽश्रुतपूर्वं शब्दविशेषं श्रुत्वा कस्यायं प्राणिनः शब्द इति संदिहते, न च सामान्यदर्शनमन्तरेण विशेषसंशयो घटते । तथाऽवा-

---

अर्थापत्त्यभिप्रायेण वर्णितमपि सूत्रं प्रयोगाभिप्रायेण वर्णयितुं शङ्कते । न चेति ।

"अत्रोच्यते स्थिरः शब्दो धूमगोत्वादिजातिवत् ।
संबन्धानुभवापेक्षसामान्यार्थावबोधनात्" (श्लो.वा.श.३११)

यथा धूमत्वमग्नेर्गमकं गोत्वं च विषाणित्वस्येति दृष्टान्तार्थः । न चानित्यत्वानुमानेनास्य सत्प्रतिपक्षतेति वाच्यम् । तस्य दुष्टत्वात् । न तावत्कृतकत्वेन तत्साधनं कृतकत्वस्य परं प्रत्यसिद्धेः । नाप्यैन्द्रियकत्वं हेतुः आद्यमध्यमशब्दयोरैन्द्रियकत्वाऽसिद्धेः औलूक्यादिभिरन्त्यस्यैव तदङ्गीकारः । अथान्त्य एव पक्षोऽस्तु नैवं ? मीमांसकं प्रत्याश्रयाऽसिद्धेः तेनान्तिमशब्दानङ्गीकारात् । अविशेषेण तु सर्वशब्दपक्षीकरणे भागाऽसिद्धो हेतुः आद्यमध्यमेष्वव्याप्तेः । न च पक्षतावच्छेदकनानात्वे एव दूषणमिति वाच्यम् । एतस्य परिभाषामात्रत्वात् । आद्यमध्यमशब्दयोरनित्यत्वाऽसिद्धेः । किञ्चैन्द्रियकत्वस्य सामान्येष्वपि सत्त्वाद्व्यभिचारः । सामान्यवत्वेसतीति विशेषणेऽपि व्यभिचारः गोत्वादीनामपि सत्तासामान्ययोगित्वात् । व्यक्त्यतिरिक्तजात्यङ्गीकारे मीमांसकं प्रति तद्वत्वमसिद्धम् । अभेदाङ्गीकारेतु तार्किकं प्रत्यासिद्धिरिति दिक् । पक्षसाध्यहेत्वादिदूषणप्रपञ्चस्तु वार्त्तिके ऽवगन्तव्यः ।

प्रसङ्गादवान्तरसामान्यं साधयति । तथेति । अवा-

न्तरजातिरपि वर्गतृतीयगकारादिष्वनुवृत्ता ककारादिभ्यो व्यावृत्ता काचिदस्ति । तथा वर्गप्रथमेषु द्वितीयेषु चतुर्थेषु पञ्चमेषु च यथास्वमनुवृत्ताः सन्ति जातयः ।

कथमवगम्यते ? । प्रत्यभिज्ञानादेव, तथा हि–क्वियत्यपि दूरदेशे दकारमुच्चारितं श्रुतवतां गकारादिषु संशयो भवति, न चायं संशयो दत्वनिबन्धनो गकारादिष्वभावात्, अतोऽस्ति तृतीयादिष्वनुवृत्तमन्येभ्यो व्यावृत्तं रूपं यदुपलम्भादेष संशयः । तथा घकारोच्चारणे भकारादिषु संशयो नान्येषु, तेन चतुर्थेष्वप्यस्ति सामान्यम्, एवं प्रथमेषु द्वितीयेषु पञ्चमेषु च यथास्वं सामान्यानि, तैरेव दृष्टान्तैः शब्दस्य श्रावणत्वहेतुना नित्यत्वानुमानम् ।

ननु शङ्खादिनादानामनित्यत्वेऽपि श्रावणत्वादनैकान्तिको हेतुः ? । न, तेषामपि प्रत्यभिज्ञया नित्यत्वात् । यदि तेषु प्रत्यभिज्ञा नास्ति ततो, 'ध्वन्यऽन्यत्वे सति' इति विशेषणादव्यभिचारः । यदा चानित्यत्वं ध्वनीनां तदा कार्यस्याऽनाश्रितस्यानुपपत्ते-

---

न्तरसामान्यसाधनस्य प्रयोजनमाह । तैरेवेति । अत्र सांख्यानां सत्वरजस्तमःस्वभावः शब्दः आर्हतानां पुद्गलारब्धः औलूक्यानामाकाशगुणः । शिक्षाकारस्यार्थवाचकरूपेण शब्दात्मना परिणतोवायुरेव शब्दः । वैयाकरणानान्तु स्फोट एव शब्द इति । तदत्र नानामतातिरेकेण स्वमतं दर्शयितुमाह । यदा चेति । अस्त्वेकमेवाश्रयरूपं द्रव्यं तत्राह ।

शाश्रयभूतेन केनाचिद् द्रव्येण भवितव्यम्, तस्य चाऽनेकत्वे प्रमाणाभावादेकत्वे, द्रव्यस्यैकद्रव्याश्रितस्याऽभावाद् द्रव्यान्यत्वे, शब्दस्य संयोगविभागयोरनपेक्षकारणत्वाभावादऽकर्मत्वे सति पारिशेष्याद् गुणत्वमेव ध्वनीनां भवति ।

तत्र पार्थिवभेर्यादिगुणत्वे तरङ्गाद्याप्यद्रव्यगुणत्वे वा श्रवणप्राप्त्यऽसंभवान्न तद्ग्राह्यत्वं सिध्येत्, तस्मान्न पृथिव्यादिगुणत्वम् । वायुगुणत्वं तु युक्तम्—मुखशङ्खादिसंयोगाद् भेरीदण्डसंयोगादऽन्यतो वा निष्पद्यमाना वायवस्तच्छब्दविशेषगुणका निष्पन्नाः सर्वासु दिक्षु प्रविशमानाः श्रोत्रेण संयुज्यन्ते ततश्च संयुक्तसमवायात्तद्गतः शब्दः श्रोत्रेण गृह्यते । यस्मादेव वायुगुणः शब्दस्तस्मात् यत्कैश्चिदुच्यते—'शब्दलिङ्गमाकाशम्' इति तन्निरस्तम् । वर्णानां तु नित्यानां द्रव्यत्वमेवाङ्गी क्रियते ।

नन्वेषामपि शब्दत्वाद् ध्वनिवद् गुणत्वानुमानमिति चेत् ? । न, वर्णा न गुणा ध्वन्यऽन्यत्वे सति श्रावणत्वाच्छब्दत्ववद् दिग्वत् कालवच्चेति प्रतिसाधनसद्भावात् । यथा च दिक्कालयोः श्रावणत्वं तथा

एकत्व इति । द्रव्यत्वं त्वनेकद्रव्याश्रितमेव दृष्टं अत एकद्रव्याश्रितस्य द्रव्यत्वासम्भवात् नादस्य द्रव्यान्यत्वमित्यर्थः । कर्मत्वमपि न सम्भवति तल्लक्षणाऽभावादित्याह । शब्दस्येति । एवं गुणत्वे स्वमते वायुगुणत्वं वक्तुं परिशिनष्टि । तत्रेति । एवं शब्दमात्रस्य वायुगुणत्वे वर्णेषु विशेषमाह । वर्णानामिति ।

प्रागेवोक्तम् । यत्तु स्पर्शविरहितत्वे सत्येकेन्द्रियग्राह्यत्वाद्रूपादिवच्छब्दस्य गुणत्वमिष्यते, तस्यापि यथोक्तमेव प्रतिसाधनमित्यास्तां तावत् । तस्माद् ह्यस्तनाद्यतनयोः प्रत्यभिज्ञानाद्वर्णानां न तावत् प्रत्युच्चारणमन्यत्वम् । एवं चोच्चारणं शब्दस्य न कारणं किं त्वभिव्यञ्जकमिति सिद्धम् । न चोच्चारणादन्यत् कारणं संभवतीत्यऽकार्यत्वम्, अत एवाऽविनाशान्नित्यत्वसिद्धिः । इदमेव हि नित्यत्वम्–यत्स्वरूपसद्भावे सत्युत्पत्तिविनाशरहितत्वम् ॥

(इति षष्ठं शब्दनित्यताधिकरणं सम्पूर्णम् ।)

न तावदिति । अतो नोच्चारणं वर्णानां कारणमिति । एवं शब्दमात्रस्य वायुगुणतेतिभावः । कथं तर्हि तदनुविधानं वर्णानामतआह । एवमिति । ततश्च दर्शनस्य परार्थत्वादित्यस्य उच्चारणस्य शब्दाभिव्यक्त्यर्थत्वादित्यप्यर्थः सम्भवतीति भावः। अधिकरणार्थमुपसंहरति । अत इति । अत्र द्वितीयं सिद्धान्तसूत्रम् । सर्वत्र यौगपद्यादिति । इतोऽपि नित्यः शब्दः यतो गोशब्दात्सर्वत्र सर्वगवीषु युगपत्प्रत्ययो जायते । अत आकृतिवचनोऽयं नचाकृत्या शब्दस्य सम्बन्धः शक्यते कर्तुमिति सम्बन्धनित्यत्वद्वारा शब्दनित्यत्वं साध्यते । विनष्टे शब्दे तन्नित्यताया असम्भवात् । विनश्वराणामपि व्यक्तीनां जातिसम्बन्धोनित्यो दृष्ट इति चेत् । तत्र जात्याश्रयाणां व्यक्तीनामत्यन्तानुच्छेदात् सम्बन्धनित्यत्वम् । तर्ह्यनुच्छेदरूपेण सर्वथा सन्त्येव । गोशब्दानान्त्वनुच्छेदरूपेण स्थित्यभावात् । ननु सम्बन्धानित्यताया अभावात्कथं तद्द्वारा शब्दानित्यत्वासि-

द्धिः ? । नैषदोषः । सम्बन्धस्य कृत्रिमत्वेऽङ्गुल्या कञ्चिदेकमर्थं निर्दिश्य सम्बन्धः क्रियेत अनेकव्यक्तिष्वङ्गुलिनिर्देशाऽसम्भवात् ततश्चैकव्यक्तिनिष्ठः सम्बन्धोन सार्वत्रिकः स्यादिति न सर्वगवीषु प्रत्ययः सिध्येत् । जातिमेव निर्दिश्य सम्बन्धःक्रियत इति चेत् । न । बहुजातिसन्निधाने हि सकृच्छ्रुतस्य गोशब्दस्य गोत्वमात्रशक्तिनिर्धारणा न स्यात् । यथाहुः—

"पार्थिवद्रव्यसत्वादि लाङ्गुलत्वादिसङ्करात् ।
विनाप्रयोगभूयस्त्वान्न स्याद्गोत्वाऽवधारणा" (श्लो. वा. श. ३६०) इति ।

नित्ये तु गोशब्दे सति बहुकृत्व उच्चारितः श्रुतपूर्वस्यान्यासु गोव्यक्तिष्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामाकृतिवचनतामवगमयिष्यति । तस्मादपि नित्यः । प्रयोगश्चात्र वार्तिककारैर्दर्शितः—

"तस्यादकृत्रिमः शब्दोन कदाचिद्विनश्यति ।
नित्येन नित्यसम्बन्धादाकाशपरमाणुवत्" (श्लो.वा.श.३६१

अथ वा शब्दनित्यत्वमेवानेन सूत्रेणोच्यते न सम्बन्धनित्यत्वं नित्येत्यादिभाष्यपर्यालोचनयैवमर्थावगमात् । यथाहुः—

" बहुभिः श्रवणैरेष प्राणित्वादीनि वर्जयेत्
निकृष्टगोत्ववाचित्वं चिरेण प्रतिपद्यते" श्लो.वा.श.३६५)
तावत्कालं स्थिरं चैव कः पश्चान्नाशयिष्यति" ।

तथा परं सूत्रम् सङ्ख्याऽभावादिति । अष्टकृत्वो गोशब्द उच्चारित इति हि वदन्ति नाष्टौ गोशब्दा इति तेनैकत्वमवगम्यते भिन्नत्वे तु शब्दस्याष्टौ गोशब्दाइति सङ्ख्यया भाव्यं साच नास्ति अतः सएवायमिति प्रत्यभिज्ञानादेकत्वं शब्दस्य । सादृश्यात्प्रत्यभिज्ञानमिति चेत् । न । तादृश इति प्रतिपत्त्यभावात् कृत्वसुच् प्रत्ययानुपपत्तेश्च । योऽयं क्रियाभ्यावृत्तिगणनविहितकृत्वसुच्

प्रत्ययः स क्रियावतामभेदे भवति । तेन पूर्वोच्चारितस्यैव गोशब्दस्य पुनरुच्चारणक्रियैवानुवर्त्तत इत्यवगम्यते । तदुक्तम्—

" क्रियावतामभेदे हि क्रियावृत्तिषु कृत्वसुच् ।
तत्प्रयोगाद्ध्रुवं तस्य शब्दस्यावर्तते क्रिया"(श्लो.वा.श.३६७)

भुक्तवन्तोऽष्टकृत्वो ब्राह्मणा इति प्रयोगदर्शनाद् व्यभिचारी कृत्वसुच्प्रत्यय इति चेत् । नैषदोषः । कृत्वसुच्प्रत्ययेनाऽत्र प्रत्यभिज्ञानरूपप्रमाणान्तरोपस्थापनात् । नापि कृत्वसुचो व्यभिचारः एकब्राह्मणत्वाविवक्षयाऽत्र प्रयोगानिष्पत्तेः । "अत्र बुद्धिकर्मणी अपीत्यादिशङ्कापरिहारभाष्यं नहि ते प्रत्यक्षे, अथप्रत्यक्षे ? ते अपि नित्ये एवेति"। तदनुपपन्नमिव प्रत्यक्षत्वेन हि नित्यत्वं साधयतो घटादिभिर्व्यभिचारः स्यात् । अप्रत्यक्षत्वेन चानित्यत्वसाधने व्योमादेरप्यानित्यता स्यात् । ततः परिहारभाष्यस्यायमभिप्रायो वर्णनीयः नास्माभिः प्रत्यभिज्ञा शब्दस्य नित्यत्वे हेतुत्वेनोक्ता येनानैकान्तिकत्वमुच्येत । किन्त्वनित्यत्ववादिनं प्रति प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षविरोधोयमुक्तः । नच प्रत्यक्षस्यानैकान्तिकत्वं दूषणं स्यात् । अथवा लिङ्गत्वेऽपि प्रत्यभिज्ञाया नानैकान्तिकत्वं प्रत्यक्षत्वेन विशेषणात् न हि बुद्धिकर्मणोः प्रत्यक्षत्वमिति भाष्यार्थः । न च घटादिभिर्व्यभिचारः स्थायित्वमात्रसाधने तस्य दृष्टान्तत्वात् । नित्यत्वसाधनत्वे तु श्रौत्रप्रत्यक्षत्वमेव हेतुः शब्दत्वञ्च दृष्टान्त इति । ननु कर्मणः प्रत्यक्षत्वात्कथमप्रत्यक्षत्वाभिधानम् । नैषदोषः । परमाण्वाद्याश्रितकर्माभिप्रायत्वात् । प्रत्यक्षत्वाऽभिधानन्तु प्रत्यक्षद्रव्यवृत्तिकर्माभिप्रायं तस्य तु शब्दत्ववदेव प्रत्यक्षत्वान्नित्यत्वमिष्टमेवेति । यथाहुः—

" यत्कर्मातीन्द्रियाधारं तदप्रत्यक्षमिष्यते ।
प्रत्यक्षद्रव्यवर्त्तिन्यो दृश्यन्ते याः क्रियाः पुनः ॥
तासां वर्णवदेवेष्टं नित्यत्वं प्रत्यभिज्ञया" (श्लो. वा. श. ३९५

यदि नित्या एव ताः किमिति नित्यं नोपलभ्यन्ते ? । व्यञ्जकाऽभावादिति ब्रूमः । किं तदभिव्यञ्जकमिति चेत् ? कर्मोत्पादकत्वेन यत्त्वदभिमतं नोदनाभिघाताख्यं तदेवाभिव्यञ्जकमिति गृहाण । व्यञ्जकाऽभावाच्च सन्ततानुपलम्भः । यथाहुः—

" तव शब्दत्वकर्मत्वे नित्ये अपि सती यथा ।
न नित्यमुपलभ्येते तथा मे बुद्धिकर्मणी" (श्लो. वा. श. ३९७)॥

बुद्धेश्चैकत्वेऽपि प्रयत्नभेदाद्भेदः कर्मणश्च देवदत्तश्चलति यज्ञदत्तश्चलतीत्याश्रयभेदाद्भेद इति । ननु कर्मणः संयोगविभागाख्यकार्यनाश्यत्वात् कथं नित्यत्वसिद्धिः ? । सत्यम् । तत्तु कर्मणा द्रव्यसम्बन्धमेव नाशयति न कर्मस्वरूपम् । द्रव्यसम्बन्धनमेव वाभिव्यक्तिः । क्रिया हि जातिवदेव यस्मिन्द्रव्ये तादात्म्यं समवायं वा सम्बन्धं प्रतिपद्यते तत्रैव गृह्यते अतः सम्बन्धनमेव वाभिव्यक्तिः । बुद्धेश्चैतन्यरूपत्वादेव नित्यत्वम् । चैतन्यं चितिशक्तिः तच्च पुंसः स्वाभाविकत्वान्नित्यमेकं च । गोबुद्धिरश्वबुद्धिरित्यादिभेदस्तु विषयनानात्वात् । यथाहुः—

" बुद्धीनामपि चैतन्यस्वाभाव्यात्पुरुषस्य नः ।
नित्यत्वमेकता चेष्टा, भेदस्तु विषयाश्रयः" (श्लो. वा. श. ४०२)॥

ननु भाष्ये बुद्धेरेव नित्यत्वमुच्यते ननु तच्छक्तेः ? । सत्यम् । चैतन्यमेव भाष्ये बुद्धिशब्देनोच्यते तत्तु समर्थं शक्तियुक्तमिति यावत् । यदि चैतन्यः पुमान् किमिति सर्वं सर्वदा न जानाति । मैवम् । शक्तस्यापि सहकारिसन्निध्यपेक्षणात् । उक्तश्च

" स्वरूपेण यथा चाग्निर्नित्यं दहनकर्मकः ।
उपनीतं दहत्यर्थं दाह्यं नान्यत् न चान्यथा"(श्लो.वा.श४०८)॥

ननु विषयान्तरसञ्चारे पूर्वबुद्धेर्भङ्गित्वाऽवगमात्कथं नित्यत्वम् ?। सत्यमेतत् । विषयोपनेतृचक्षुरादिकरणव्यापारभङ्गात्तन्निमित्तोप्यात्मविकारो भज्यत इति भङ्गबुद्धिर्न चैतन्यभङ्गादिति। ननु बुद्धिश्चैतन्यं चितिशक्तिः तस्याश्चाप्रत्यक्षत्वात्कथं प्रत्यक्षत्ववचनम्। सत्यम् चितिशक्तिरप्रत्यक्षा, अत्र तु चैतन्यस्वभावः प्रमातैव लक्षणया बुद्धिशब्देनोच्यते स च प्रत्यक्षो नित्यश्च तस्य ज्ञानाख्योविकारोऽप्रत्यक्षोऽनित्यश्चेति तदभिप्रायं पूर्वभाष्यम्, तदेवं भाष्यार्थः—यत्पूर्वपक्षवादिना बुद्धिकर्मणोर्नित्यत्वप्रसञ्जनं कृतं तद्यदि ज्ञानस्वरूपविकाराभिप्रायं तदयुक्तं तस्याऽप्रत्यक्षत्वात्। अथ चिच्छक्तिस्वभावपुरुषाभिप्रायं ? सतु नित्य एवेति। एवं शुक्लादिगुणानामपि नित्यत्वैकत्वेऽवगन्तव्ये । भेदबुद्धिस्तु भिन्नाश्रयसंसर्गात् । स्वरूपैकत्वे च तत एव प्रत्यभिज्ञोपपत्तेर्न गुणत्वरूपत्वातिरेकेण शुक्लत्वादिजातिः कल्पनीया । योप्ययमतिशुक्लोयमीषच्छुक्लइति भेदः सोपि संसर्गभेदात् । तथाहि—केवलद्रव्यसंसर्गेऽतिशुक्लं नीलादिसंसर्गे त्वीषदिति। यदपि धूसरस्वच्छभासुरपार्थिवाप्यतैजसेषु द्रव्येषु शुक्लस्य वैलक्षण्यं तदपि भिन्नजातीयद्रव्यसंसर्गभेदेनावगन्तव्यम् । ज्वालादेः क्षणिकत्वेऽपि प्रत्यभिज्ञाऽस्तीति चेत् ?। सत्यम्। सा यदि सामान्यविषया न दोषः कैश्चित्तस्य नित्यत्वानङ्गीकारात्, व्यक्तिविषया तु तद्गताऽभेदबुद्ध्यैव बाधिता नालं नित्यत्वं साधयितुं, प्रत्यभिज्ञा तु ज्वालादीनां सादृश्यादपि सम्भवति, शब्देतु नैवं बाधकमस्तीतिदिक् ।

शब्दनित्यत्वे तु प्रयोगा वार्त्तिकेऽवगन्तव्याः। तथाऽपरं सूत्रम्-

"अनपेक्षत्वा"दिति। यथाऽभिनवं पटादिकं क्रियमाणमनुपलभ्यापि वर्तमानदशायां तन्त्वादिसंयोगापेक्षजन्मा पटादिरित्यध्यवसाय नूनमेतत्तन्त्वादिनाशात्तत्संयोगनाशाद्वा विनङ्क्ष्यतीत्यनित्यत्वमध्यवसीयते नैवं शब्दस्य किञ्चित्कारणमवगम्यते यद्विनाशाद्विनङ्क्ष्यतीत्यवधारणा भवति अतोऽवयवतत्संयोगादिकारणानपेक्षत्वादसम्भावितविनाशो नित्यएव शब्द इति सूत्रार्थः। ननु वायुरापद्यते शब्दतामिति शिक्षाकारवचनात्पटादिवदवयविद्रव्यविशेषः शब्दोऽतस्तद्वदेवावयवसंयोगविशेषविनाशात्सम्भवत्येवास्य विनाशइति शङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम् । प्रख्याऽभावाच्चयोगस्येति । प्रकृष्टा प्रत्यक्षाख्य प्रख्या प्रत्यभिज्ञेति यावत् । वायवीयावयवयोगस्य अन्वयस्य कार्ये शब्द प्रत्यभिज्ञाऽभावात् न तत्कारणकत्वं शब्दस्येति सूत्रार्थः। यदाह भाष्यकारः "वायवीयश्चेच्छब्दोभवेत् वायोः संनिवेशाविशेषः स्यात् । न च तानस्य वायवीयानवयवान् शब्दगतान् स्पृशामः तस्मान्न वायुकारणकः शब्दः अतोनित्यइति । वार्त्तिकं च—

"शब्दो यथा पौद्गलिको निषिद्धः स्याद्वायवीयस्य स एवमार्गः।
तस्मादनिर्धारितहेतुभागः सर्वत्र साक्षाद्भवतीति नित्यः"
(श्लो. वा. ४४४ श.)।

इतश्च नित्यः शब्द इत्याह। "लिङ्गदर्शनाच्च"। एतच्च वार्त्तिककारैः स्पष्टार्थत्वात्त्यक्तम् । अन्यपदं वाक्यमन्यार्थद्योतकं लिङ्गमित्युच्यते। तदत्र शब्दस्य नित्यत्वे दृश्यते "वाचा विरूपनित्ययेति"। रूपयतीति रूपं वाचः कर्त्ता तद्रहितत्वेन नित्या वेदवाक् विरूपनित्येत्युच्यते । तयेति श्रुत्यर्थः । इयं चाग्नि-

पदा ऋक् अतोऽत्रलिङ्गं तद्दर्शनान्नित्यः शब्द इति । उक्तं च—"अन्यपरं हीदं वाक्यं वाचोनित्यतामनुवदती"ति ।

भाष्य वार्त्तिकयोर्दृष्टमुपयुक्तं स्वदर्शने ।
ग्रन्थकारेण च त्यक्तं प्रमेयं लिख्यते मया ॥

नन्वस्तु नामैवं शब्दनित्यत्वं तथाप्यानुपूर्व्यनित्यत्वादनित्यत्वमापन्नं पदं हि वाचकमिष्टं तच्च क्रमाधीनं विशकलितानां वर्णानामवाचकत्वात् क्रमश्चानित्यः तथाहि देशतः कालतोवा क्रमोभवति। नच वर्णानां सर्वगतानां च स्वतः क्रमः सम्भवति । ध्वनयो हि क्रमवर्तिनः क्रमेण शब्दानाभिव्यञ्जयन्तः स्वीयं क्रमं वर्णेष्वपि दर्शयन्ति । क्रमरचना च पुरुषाधीना यथाविवक्षं तदुपपत्तेः अतः पुरुषपारतन्त्र्यादप्रामाण्यापत्तिः । अतो निष्फलमेव वर्णानां नित्यत्वप्रतिपादनम् । नहि तन्नित्यत्वे वाचकस्य पदस्य नित्यत्वं सिद्ध्यति । न हि परमाणूनां नित्यत्वादारब्धे घटादौ नित्यत्वं दृष्टम् । यथाहुः—

"वर्णाः सर्वगतत्वाद्धो न स्वतः क्रमवृत्तयः ।
अनित्यध्वनिकार्यत्वात्क्रमस्यातोविनाशिता ॥ २७९ ॥
पुरुषाधीनता चास्य तद्विवक्षावशाद्भवेत् ।
वर्णानां नित्यता तेन निष्फला परमाणुवत्" ॥ २८० ॥
(श्लो. वा. शब्द)

किञ्च क्रमं विना वर्णानां प्रतिपादकत्वाऽसम्भवात् क्रमस्य च वाचकत्वात्पदत्वं न क्रमविशिष्टानां वर्णानां तस्य चानित्यत्वाद्वाचकानित्यत्वमिति । अत्रोच्यते । न तावत्क्रमस्य पदत्वप्रसक्तिः वस्त्वन्तराधारस्य स्वतन्त्रस्य क्रमस्याऽदर्शनात् । अतोऽत्रगुणप्रधानभाव एव विचारणीयः किं क्रमविशिष्टा वर्णा

एव वाचकाः उत वर्णाश्रितः क्रम इति । एवञ्च सति क्रमवतां वर्णानामेव वाचकत्वं प्राधान्यात् न क्रमस्य । सर्वपदार्थाङ्गत्वेन तस्याऽवगमात् । न ह्यसौ स्वतन्त्र एव वस्त्वन्तरत्वेन क्वचिद्व्यवह्रियते अत एव विशिष्टा वर्णा एवास्माकं प्रतिपादकाः न क्रममात्रम् । नन्वस्तु नामैवं तथापि क्रमस्य पुरुषार्थत्वात्तद्विशिष्टवाचकस्यापि पौरुषेयत्वमापत्स्यते । तन्न । अत्राहुः—

"नच क्रमस्य कार्यत्वं पूर्वसिद्धपरिग्रहात् ॥ २८७ ॥
वक्ता न हि क्रमं कश्चित्स्वातन्त्र्येण प्रपद्यते ॥
यथैवास्य परैरुक्तिस्तथैवैनं विवक्षति ॥ २८८ ॥
परोप्येवमतश्चास्य सम्बन्धवदनादिता ॥
तेनैवं व्यवहारात्स्यादकौटस्थ्येऽपि नित्यता ॥ २८९ ॥
यत्नतः प्रतिषेध्या नः पुरुषाणां स्वतन्त्रता" (श्लो.वा.श.) इति ॥

ननु वर्णानामपि व्यवहारादेवानिदंप्रथमत्वरूपनित्यत्वमस्तु किं कूटस्थनित्यतयेति चेत् । नैवम् । वर्णानामनित्यत्वे व्यवहारस्यैवानुपपत्तेः । तथाहि—वर्णेषु नित्येषु सत्सु तानेवादाय प्रयोगविशेषेण शक्यते क्रमविशेषोनिष्पादयितुं परमाणुभिरिव घटादीनि । वर्णाऽभावेतु किं मूला रचना स्यात् । नहि निरुपादानं कार्यरचनं सम्भवति । न च नित्यविभूनां क्रमानुपपत्तिरिति वाच्यम् । ध्वनिवशात्तदुपपत्तेः । ताल्वादिसंयोगविभागक्रमवशेन तत्प्रेरितानां ध्वनीनामपि क्रमो भवति । ताल्वादयो ध्वनयश्च जात्याऽनित्याः । तेन गकारौकारविसर्जनीयानां क्रमामिच्छन् तदभिव्यञ्जकानां ध्वनिजातीयानां तदनुरूपेण क्रमेण प्रेरणं चिकीर्षन् ताल्वादिसजातीयानां स्था-

नानां संयोगविभागौ क्रमेणारभत इति तद्वशेन व्यापकानामपि वर्णानां क्रमग्रह इति ।

केचित्तु क्रमस्य कूटस्थत्वमेवाहुः—तथाहि पौर्वापर्यं क्रमः चिराक्षिप्रात्मकं च दीर्घादिरूपं, पूर्वापराचिरक्षिप्रप्रत्ययाश्च कालालम्बनास्तेन ध्वनिभिर्वर्णेषु पूर्वापरभागेन व्यज्यमानः काल एव क्रम इति । ननु काल एव चेत्क्रमः स चैको विभुर्नित्यश्च कथं पूर्वापरेण रूपेण विभक्तो भासते । उच्यते । यथा वर्णोनित्यः सर्वगतोऽपि दीर्घादिरूपेण विभक्तो भासते ध्वन्युपाधिवशात् तथा कालोऽपि स्वयमभिन्नोऽपि आदित्यगतिक्रियोपाधिवशाद्भिन्नोभासते उपाधयश्च विनष्टवर्तमानानागताः सूर्यादिक्रिया इति तद्वशेन कालेऽप्यतीतादिविभागः क्षिप्रत्वं चाल्पक्रियावच्छेदात् । बहुक्रियावच्छेदाच्चिरत्वमिति क्रमस्य नित्यत्वे पदस्यापि नित्यत्वं सिद्धम् ।यथाहुः—

"तस्मान्न पदधर्मोऽस्ति विनाशी कश्चिदीदृशः ।
तेन नित्यं पदं सिद्धं वर्णानित्यत्ववादिनाम्" ३०५ (श्लो. वा. श.) ॥

ननु ध्वनिधर्माः क्रमादयः कथं वर्णानामर्थं प्रत्याययतामङ्गं भवन्ति । अत्राहुः—

"परधर्मेऽपि चाङ्गत्वयुक्तमश्वगजादिवत्"(श्लो.वा.शब्द.)।

किं पुनः क्रमादीनां व्यवहारनित्यत्वे प्रमाणम् ? । अर्थापत्तिरेवेति ब्रूमः पूर्वोक्ता ह्यर्थापत्तिर्वाचकरूपस्यैव नित्यत्वं कल्पयति न वर्णस्वरूपमात्रस्येति ॥

॥ इति शब्दाधिकरणम् ॥

(सप्तमं वेदस्यार्थप्रत्यायकताधिकरणम्)

सू— *उत्पत्तौ वाऽवचनाः स्युरर्थ-स्याऽतन्निमित्तत्वात् ॥२४॥

यद्यपि पदपदार्थसंबन्धस्यापौरुषेयत्वाद् वृद्धव्य-

उत्पत्तौ वा ऽवचनाः स्युः । ननु पदपदार्थसम्बन्धस्य नि-

---

*एवं शब्दस्य शब्दार्थसम्बन्धस्य च नित्यत्वेऽपि चोदना धर्मे न प्रमाणमित्याक्षिपति । उत्पत्ताविति । उत्पत्तौ पदार्थज्ञानोत्पत्तौ सत्यां वाक्यवाक्यार्थयोः सम्बन्धा रचनाः पुरुषकल्पिताः स्युः अर्थस्य वाक्यार्थज्ञानस्य अतत्पदार्थज्ञानभिन्नं निमित्तं कारणं यस्य तत्त्वात् नहि पदार्थं एव वाक्यार्थः अतः पदस्य पदार्थे यथा शक्तिसम्बन्धः तथा पदसमूहरूप वाक्यस्य वाक्यार्थे न शक्तिसम्बन्धः किन्त्वन्यः स च पुरुषकल्पितः कृत्रिमः कथं धर्मे प्रमाणमिति पूर्वपक्षसूत्राभिप्रायः ॥ सिद्धान्तमाह—सू० तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायः । तेषु अग्नि होत्राद्यर्थेषु क्लृप्तानां प्रत्येकपदानां क्रियार्थेन—क्रियावाचिना पदेन सह समाम्नायः पठनं दृश्यते अतः क्रियावाचकपदघटितद्समूहादेव अपूर्वो वाक्यार्थग्रहः अर्थस्य वाक्यार्थ ज्ञानस्य तन्निमित्तत्वात् तत्पदार्थज्ञानं निमित्त कारणं यस्य तत्त्वात् । अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इत्यत्र च अग्निहोत्रनामकहोमेन स्वर्गं भावयेदिति वाक्यार्थ ज्ञानं न पदार्थो पस्थितिमन्तरा भवति किन्तु पदादुपस्थितानामर्थानां योग्यतया परस्परसम्बन्धज्ञानमेव वाक्यार्थज्ञानमिति भावः ॥ २५ ॥ सू० लोके सन्नियमात् प्रयोगसन्निकर्षः स्यात् ॥ २६ ॥ लोके-लौकिकशब्दे पदार्थं दृष्ट्वा पदार्थज्ञानपूर्वकं—सन्नियमात् प्रयोगाद्वेदेपि गुरुपरम्परया ज्ञानपूर्वकः प्रयोगस्य सन्निकर्षः—उपपत्तिः स्यात् ॥ २६ ॥ इति सुबोधिनी ।

अत्रसप्तमं वाक्याधिकरणं समाप्तम् । अत्र सूत्राणि ३ । आदितः अधिकरणानि ७—आदितः सूत्राणि २६ ।

१ सुबोधिनीकारेण रचना इति पाठः परिगृहीतः परन्तु भा-

वहारादेवार्थावगतिः सिध्यति तथापि वाक्यार्थरूपे धर्मे पुरुषसंकेतानपेक्षत्वान्न किं चिन्मूलं संभवतीत्यऽप्रामाण्यं धर्मे चोदनायाः—

तथा हि— प्रत्येकं वा पदानि वाक्यार्थमवगमयेयुस्तत्संघातो वाक्यं वा पदार्था वा ?, न तावत् प्रत्येकं पदेभ्यो वाक्यार्थप्रतीतिर्दृश्यते, न च पदानां वाक्यार्थविशेषैः संबन्धग्रहणमस्ति न च संभवत्यऽनन्तत्वाद्वाक्यार्थानाम्, । वेदार्थस्य च प्रमाणान्तरागोचरत्वात् तेन संबन्धग्रहणमत्यन्तासम्भाव्यम्, । अनन्तवाक्यार्थसाधारणत्वाच्च पदार्थानां प्रत्येकं वाक्यार्थविशेषप्र

त्यत्वे साधिते पुरुषानुप्रवेशाऽभावात्प्रतिज्ञातं चोदनाप्रामाण्यं सिद्धमेवेति किं वाक्यविचारेणेत्याशङ्क्याह । यद्यपीति । अनेन पूर्वोत्तरविचारयोराक्षेपसङ्गतिर्दर्शिता ।

अत्र कश्चिन्न तावत्पदार्थनित्यत्वं साधितमाकृतिग्रन्थे तत्सद्भावमात्रप्रतिपादनात् अतः पदपदार्थसम्बन्धानामपौरुषेयत्वानुभाषणमनुपपन्नम् ? । उच्यते । शब्दनित्यत्ववदाकृतेरपि नित्यत्वैकत्वे सिद्धे दृष्टैकगोव्यक्तेरपरदर्शनेन स एवायमितिनिश्चयात् यागादेर्हि स्वर्गादिफलसाधनत्वांशो धर्मः स च वाक्यार्थोनैकेन पदेनोच्यत इति सङ्केताऽग्रहणान्निर्मूलोवाक्यार्थप्रत्यय इत्यर्थः । निर्मूलत्वमेव दर्शयितुं यावत्सम्भवं मूलानि विकल्प्य निराकरोति । तथाहीति। ननु वाक्यस्य पदसङ्घातरूपत्वात्कथं पृथङ्निर्देशः ?।

ष्याद्या लोचने तु अवचना इत्येव पाठः ईक्ष्यते—शब्दार्थसम्बन्धाना मुत्पत्तौ—नित्यत्वेऽपि चोदनाः—अवचनाः स्युः धर्मस्य प्रतिपादकानस्पुरर्थस्य—वाक्यार्थस्य—अतन्निमित्तत्वात् पदार्थानां वाक्यार्थेनाऽसम्बन्धादित्यर्थः ॥

तिपादनमनुपपन्नम्, अगृहीतसम्बन्धत्वादेव च पद-संघातवाक्यपदार्थानामपि न सम्भवति प्रत्यायक-त्वम्। नचागृहीतसंबन्धः शब्दोऽर्थं प्रत्याययति—बा-लानामप्रतीतेः, प्रतीतौ व्युत्पत्तिवैयर्थ्याच्च।

यद्यपि पदमज्ञातसम्बन्धं न प्रत्यायकं तथापि प-दसंघातो वा पूर्वपूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितो वा-क्यान्त्यवर्णो वा निरवयवो वाक्यस्फोटो वा सम्ब-न्धग्रहणाऽनपेक्ष एव वाक्यार्थं प्रत्याययिष्यतीति चेत्? । न, अव्युत्पन्नानामपि प्रसङ्गात्, व्युत्पत्तिवैय-र्थ्यप्रसङ्गाच्चेत्युक्तम्। अथ पदार्थवेदनमपि वाक्यार्थ-प्रतीतावङ्गमऽतस्तद्रहितानामऽप्रतीतिर्न दोषः, व्यु-त्पत्तिश्च पदार्थानां नाऽनर्थिकेत्युच्यते?, तदयुक्तम्--यदि हि पदेभ्योऽर्थान्तरभूतं वाक्यं पदार्थव्यतिरिक्तं वाक्यार्थं साक्षादेव वाचकतया प्रतिपादयति कस्तदा पदार्थवेदनस्योपयोगः? तदनुपयोगे च पदार्थव्युत्प-

---

आकाङ्क्षादिमत्पदसङ्घातरूपत्वेन पृथङ्निर्देश इति ब्रूमः। इतो-ऽपि न सम्बन्धग्रहणमित्याह। वेदार्थस्येति। नन्वदृष्टसङ्गती-न्यपि चक्षुरादीन्यर्थं बोधयन्त्येव। सत्यम्। तेषां सत्तामात्रेणैव बोधकत्वं न तु शब्दस्य तथेत्याह। न चेति। अत्र चोदयति। यद्यपीति। अनन्तरोक्तदोषद्वयपरिहारं शङ्कते। अथेति। तद्र-हितानां—पदार्थावगतिरहितानाम्। वाक्यार्थस्य याऽप्रतीतिः अ-ङ्गवैकल्यात् सा दूषणमेव न भवतीत्यर्थः। दूषयति। तादिति। पदपदार्थव्यतिरेकेण वाक्यवाक्यार्थयोरर्थान्तरभूतयोरनवगमा-दिति भावः। असम्बन्धादिति। यथा पदपदार्थयोः सम्बन्धोऽस्ति

त्तिरनर्थिका वाक्यार्थं प्रतिपित्सताम्, न च पदार्था-
द्वाक्यार्थावगतिः–असम्बन्धात् ।

न तथा पदार्थवाक्यार्थयोः सम्बन्धोऽस्तीत्यर्थः । किञ्च पदा-
-र्थानां परस्परमप्यसम्बन्धाद्वाक्यार्थावगतिर्दुर्लभा । तथाहि–
जातिपदार्थपक्षे तावद्गोशब्देन गोत्वमात्रमभिहितं शुक्लपदन्तु
तदेकवाक्यभूतं तस्यैव शुक्लगुणानुरागं प्रतिपादयतीति सं-
सर्गो वाक्यार्थत्वाच्च पदानामेकवाक्यता । व्यक्तिपदार्थपक्षे
तु गोशब्देनैव शुक्लकृष्णादिव्यक्तिषु सर्वास्वभिहितासु शुक्ल-
पदं शुक्लसंसर्गं प्रतिपादयदपि तत्परत्वे सत्यानर्थक्यात्कृष्णा-
दिव्यवच्छेदेनैव विशेषणं भवतीति भेदो वाक्यार्थः । तत्राद्ये
पक्षे संसर्ग एव मुख्योवाक्यार्थः कृष्णादिव्यवच्छेदस्त्वार्थिकः
द्वितीयपक्षे तु शाब्द एव कृष्णादिव्यवच्छेदः । तत्र पदाभि-
धेययोर्जातिगुणयोर्मिथो ऽनुरागव्यवच्छेदाऽभावात् विशेषणवि-
शेष्यत्वमनुपपन्नं अनुरागाऽसम्भवे च तन्निबन्धनो व्यवच्छेदो-
प्यनुपपन्नः । यथाहुः–

"गोत्वेन नहि शुक्लत्वं गोत्वं वा तेन रज्यते ।
अन्योन्यात्मन्यसद्भावाद्व्यक्तिगत्वाद्द्वयोरपि"(श्लो.३१वा.वा.)॥

ननु मास्तु परस्परानुरागस्तथापि व्यक्तिरेव ताभ्यामनुर-
ज्यमाना वाक्यार्थोभविष्यति । मैवम् । तस्याः शब्देनाऽप्रतिप-
द्यमानाया वाक्यार्थत्वाऽसंभवात् । तदसम्भवाच्च न शब्दयोरप्ये-
कवाक्यतासिद्धिः । इतश्च न संसर्गभेदयोर्वाक्यार्थत्वम् । यथाहुः—

"संसर्गे वापि भेदे वा वाक्यार्थे परिकल्पिते ।
पदार्थव्यतिरेकश्च नास्ति संसर्गभेदयोः"॥४६॥ (श्लो.वा.वा.)॥

पदार्थैरेव संसर्गभेदानुगृहीतैर्वाक्यार्थो नाम वस्त्वन्तर-
मेवारभ्यत इति चेत् । न । जातिगुणयोर्वस्त्वन्तरानारम्भक-

त्वात् वाक्यार्थातिरिक्तस्य तस्य प्रमाणान्तरेणानुपलम्भात्। अत्र वैयाकरणै रुक्ता वाक्यविकल्पाः—

"आख्यातं शब्दसंघातो जातिः संघातवर्त्तिनी ।
एकोऽनवयवः शब्दः क्रमो बुद्ध्यनुसंहतिः ॥
पदमाद्यं पृथक् सर्वं पदं सापेक्षमित्यपि ।
वाक्यं प्रति मतिर्भिन्ना बहुधा न्यायदर्शिनाम् ॥"

तत्र तावदाद्यस्य पदस्यान्त्यस्य वा सर्वेषां वा प्रत्येकं मिथोऽनुग्रहापेक्षया संघातस्य वाक्यत्वकल्पनं । तदयुक्तम् । इतरेतरानुग्रहाऽसम्भवात् । तत्र न तावदाद्यस्येतरेतरैरनुग्रहः कश्चिद्दृश्यते नच सम्भवत्ययौगपद्यात् । किञ्चाद्यस्यैव सर्वैः संस्क्रियमाणस्य प्राधान्यात् वाक्यत्वं स्यात् । नाप्यन्त्यस्य सर्वेषां संहतानां पृथग्भूतानां वाऽनुग्रहः उक्तदोषात् अनुग्रहरहितानां च स्वतन्त्राणामेव वाक्यत्वे व्यस्तोच्चारितानां गौरश्व इत्यादीनां च वाक्यत्वं स्यात् । नाप्येकोनवयवः शब्दो जातिः संघातवर्तिनीति पक्षौ, पदस्फोटजातिनिराकरणेन निराकृतत्वात् । नापि क्रमो बुद्ध्यनुसंहतिरिति पक्षः क्रमस्य बुद्ध्या निष्कृष्योपसंहर्तुमशक्यत्वात् । यथा च वर्णक्रमस्य पदत्वं निराकृतं तथा पदक्रमस्य वाक्यत्वमपि निराकर्तव्यम् । किञ्च वर्णक्रमस्य पदत्वं युज्येतापि अर्थप्रतीत्यौपयिकत्वात् क्रमान्तरे चार्थप्रतीत्यभावात् पदक्रमस्य तु वाक्यार्थप्रत्ययानौपयिकस्य कथं वाक्यत्वम् । औपयिकत्वे वा क्रमभेदे सति वाक्यार्थभेदः स्यात् । अस्तु तर्ह्याख्यातपदमेव वाक्यं प्राधान्यात् पदान्तरस्य तदर्थत्वात् । प्राधान्यं चाख्यातस्य पदार्थान्तरानुरक्तप्रधानभूतभावनाप्रतिपादकत्वात् । एतदप्ययुक्तम् । तदाकारज्ञानोत्पत्ता-

वपि पदार्थानां परस्परं सङ्गत्यभावात् । कारकाणां क्रियाणां वा परस्परं सम्बन्धाऽप्रतीतेः । न तावद्द्रव्याणां परस्परं सम्बन्धः तादात्म्याऽद्यसंभवात् ।

यथाहुः—

"अत्यन्तभेदनिष्पन्नषष्ठ्यभावानपेक्षणैः ।

तृतीयाद्यपहारेण संनिधेरपि बाधनात् ॥"

हन्त तर्हि कारकविभक्तिश्रवणात् क्रिययैव सह द्रव्याणां सम्बन्धोऽस्तु ? । मैवम् । स्वरूपेण द्रव्याणां क्रियासम्बन्धाऽभावात् । न ह्यार्द्रैः काष्ठैः पाकक्रिया संभवति । शक्तिरेव कारकं न चार्द्राणां शक्तिरस्तीति चेत् । न । अमूर्तायास्तदसंभवात् । शक्तिविशिष्टं द्रव्यं कारकमिति चेत् । न, शक्तैरपि तैस्तिष्ठद्भिः पाकाऽसंभवात् । ज्वलनादिमुखेन तेषां पाकसंबन्ध इति चेन्न क्रिययोः परस्परान्वयाऽसंभवात् । काष्ठादीनां च ज्वलनोपक्षीणानां पाकसाधनत्वाऽसम्भवाच्चेतिदिक् । अत्राधिकं वार्त्तिकेऽवगन्तव्यम् । एवं धातुप्रत्ययवाच्ययोः क्रिययोरपि सङ्गतिर्न सम्भवति । भावनासंबन्धोहि साध्यतया साधनतया वा स्यात् । नोभयथापि सम्भवति साध्यसाधनवाचिन्योर्द्वितीयातृतीययोः पचतीत्यत्राश्रवणात् । नापि विध्यन्वयः संभवति सकृदुच्चरितस्य विधिप्रत्ययस्य श्रौतानेकव्यापाराऽसंभवात् । धात्वर्थान्वितभावनाविधानादर्थाद्धात्वर्थविधिरपि सेत्स्यतीति चेत् । न । धात्वर्थान्वयात्प्रागेव समानप्रत्ययोपादानलक्षणया प्रत्यासत्त्या केवलाया एव भावनाया विधानात् । मास्तु धात्वर्थविधानं तथापि पदश्रुत्या भावनायां विनियुक्तत्वात् तस्याप्यनुष्ठानं सेत्स्यति । मैवम् । विधिसम्बन्धं विना-

ऽनुष्ठानाऽसिद्धेः विध्यधीना हि प्रवृत्तिर्नाभिधानविनियोगमा-
त्राधीनेति । यदा च समानपदोपात्तस्यापि धात्वर्थस्याऽविधानं
तदा पदान्तरगतस्य सोमादेः कारकस्य वाक्यान्तरस्य च प्र-
याजादेर्विध्यन्तस्य दूरापास्तं विधानं विधिना त्वसंगतस्य प्र-
याजादेर्विध्यन्तसमाख्याऽपि निर्निमित्ता स्यात् । पदांशत्रयस्य
विध्यसम्बन्धाद्भावनैव विधातव्या तदा तस्यां केवलायां पुरुषं
प्रवर्त्तयितुमशक्यत्वात्तयाप्यन्वयासंभवात् निर्विषयत्वं विधेरि-
तिदिक् । ननु माभूद्भावनाद्वासंऽशानां विधिः साक्षादेव भविष्य-
तीतिचेन्नेति ब्रूमः । समानप्रत्ययोपात्तभावनाऽवरुद्धस्य विधेरन्य-
त्र गमनाऽसम्भवात् पुरुषव्यापाराविषयत्वाच्च विधेः कारकाणां
चातद्रूपत्वान्न साक्षाद्विधानमिति । एवमुपसर्गनिपातानामपि न
केन चित्सङ्गतिः । न तावत्परस्परमुपसर्गाणां सङ्गतिरसम्भवात् ।
न च कारकस्यापि विशेषणतया भविष्यति । नैवम् । अर्थान-
नुरञ्जकत्वात् । अननुरञ्जकत्वं च—

"आनर्थक्यान्यवाचित्वविपरीतप्रसाधनात्" ।

न च प्रलम्बतेऽयमित्यत्र कश्चिदतिरिक्तोऽर्थोऽस्ति ।
प्रासाद इत्यादौ चान्य एवार्थः । प्रतिष्ठते इत्यत्र च वि-
परीत एवार्थः । न चैवंरूपस्य विशेषणत्वं सम्भवति । यथाहुः—

"येन स्वार्थाविरोधेन विशेष उपजन्यते ।
विशेषणं तदेवेष्टं नतु यस्यार्थनाशकम् ॥"

नन्वागच्छत्युद्गच्छतीत्यादौ आभिमुख्यादौ विशेषोपज-
ननाद्विशेषणत्वं भाविष्यति । नैवम् । आभिमुख्यादेः कर्तृधर्मत्वे-
न धात्वर्थाङ्गत्वाऽभावात् । कर्तृसम्बन्धे चोपसर्गत्वविरोधात् ।
नापि भावनया सङ्गतिस्तदर्थानामंशत्रयानन्तर्भावात् । नञा-
दयस्तु निपातविशेषा येयेनैव सम्बन्धुमिष्यन्ते तस्यैवार्थं

ननु सामान्यं पदार्थो विशेषो वाक्यार्थः सम्बन्धश्च सामान्यविशेषलक्षणः ।। सत्यम् नियतविशेषावगति स्तु न सिध्यति सर्वविशेषसाधारणत्वात्सामान्यस्य, ततश्च गामानयेति पदावगतमानयनसामान्यं विशेषाक्षेपोन्मुखमपि न गोरेवानयनमाक्षिपेत्. ततश्च न गोरेवानयनं प्रतीयेत। न चाकाङ्क्षासं-

---

वित्तृण्वते न केन चित्सम्बन्धुमर्हतीति । किञ्च पदार्थपूर्वको वाक्यार्थो भवति। न चोपसर्गनिपातानां गवादिशब्दानामिव अयमस्यार्थ इति नियतः स्वातन्त्र्येण कश्चिदर्थोऽवगम्यते यद्द्वारेणैते वाक्यार्थान्वयं गच्छेयुरिति। स्यादेतत् । पदार्था एव वाक्यार्थः। न च गौरश्वः पुरुषोहस्तीत्यस्यापि वाक्यत्वप्रसङ्गः पदार्थमात्रस्य तदनङ्गीकारात् अर्थान्तरान्वितरूपविशेषस्यैव वाक्यार्थत्वाभ्युपगमात् । तथाहि—पदं केवलोच्चरितं पदार्थस्वरूपमेवाभिदध्यात्–पदान्तरसमभिव्याहृतं तु तदर्थान्तरान्वितरूपमिति । नैतदपि युक्तम् । यदि हि पदं केवलोच्चरितं किञ्चिदर्थस्वरूपमेवाभिदध्यात् । पदान्तरसमभिहारे चानयनान्वितं तदुज्झित्य-क्वचिद्बन्धनान्वितं क्वचिदप्याश्वासोन स्यात् । सर्वत्रान्वितमेवाभिधत्त इति चेत् । न। केवलोच्चारणे पदार्थस्वरूपमात्रावगमात् । अथ पदार्थाऽसङ्गत एवार्थे वाक्यं प्रवर्तत इत्युच्येत? तर्हि पदार्थज्ञानस्य तत्र दृष्टोपकारिता न स्यात् । अज्ञातपदार्थस्यापि वाक्यार्थविगतिप्रसङ्गादित्यलमतिप्रपञ्चेन ।

सम्बन्धमाशङ्कते । नन्विति । परिहरति । सत्यमिति । येन प्रतिनियतविशेषावगतिर्भवति स एव सम्बन्धो वाच्य इति भावः । अस्तु साधारण्यं किमेतावता स्यादिति तत्राह । ततश्चे-

निधियोग्यत्वैर्नियमः, सत्स्वपि तेष्वदर्शनात्, न हि प्रत्यक्षेण गामुपलभ्य 'कस्येयम्' इति जिज्ञासमानः संनिहितमपि देवदत्तं स्वामिनमध्यवस्यति, तस्मान्निर्मूलो वाक्यार्थः साङ्केतिकः । न च वेदे सङ्केतयितास्तीत्यऽप्रामाण्यम् ।

अथ वा वेदवाक्यानामपि पौरुषेयत्वमाश्रित्य पु-

ति । विशेषमात्राक्षेपेण तत्पर्यवसानसम्भवादितिभावः । सत्स्वपीति । एतच्च संनिधिमात्राभिप्रायेण दूषणं भवति । शाब्दसन्निधौ तु नैतद्दूषणं भवतीति चिन्त्यम् । उपपादितमर्थं निगमयति । तस्मादिति । ननु "चोदनालक्षणोर्थो धर्म" इत्युक्तं चोदना च वाक्यमेवातो वाक्यमेव वाक्यार्थप्रतीतेर्मूलमिति कथं निर्मूलत्वम् । सत्यम् । सदपि वाक्यमगृहीतसम्बन्धत्वान्न वाक्यार्थप्रतीतेर्मूलम् । सांकेतिकः—पारिभाषिकः । केचिद्वेदान्कृत्वाऽस्य वाक्यस्यायमर्थ इति संकेतः कृतो वृद्ध्यादिवत् । ततश्च वाक्यार्थावगतिः पुरुषाणामित्यर्थः । अयञ्च सूत्रार्थः उत्पत्तौ चेति चकारोऽप्यर्थे । शब्दार्थतत्सम्बन्धानामुत्पत्तौ औत्पत्तिकत्वेऽपि नित्यत्वेपीति यावत् न चोदनायाः प्रामाण्यं यतोऽवाचकाः शब्दा वाक्यार्थस्य, ते हि सामान्यमभिदधति वाक्यार्थश्च विशेषरूपः । ननु पदाभिहिताः पदार्था एव वाक्यार्थं बोधयन्तु तत्राह अर्थस्याऽतन्निमित्तत्वात् इति । अर्थस्य पदार्थस्य अतन्निमित्तत्वात् वाक्यार्थबोधनिमित्तत्वाऽभावात् पदार्थानां वाक्यार्थबोधकत्वेऽशाब्दतैव वाक्यार्थस्य स्यात् उपपत्यन्तरं तु ग्रन्थकारोक्तमेव ज्ञेयम् । अथवा शब्दार्थसम्बन्धानामौत्पत्तिकत्वेऽपि वेदवाक्यार्थस्य धर्मस्याऽवचनाः अप्रतिपा-

रुषप्रामाण्यादेव प्रामाण्यमङ्गीकर्तव्यम् । युक्तं च सर्ववाक्यानां पौरुषेयत्वदर्शनादेव वेदवाक्याना-मपि पौरुषेयत्वम् । अथ पुरुषाणामीदृशेर्थे प्रामाण्यं न संभवति ?, ततो ऽप्रामाण्यमेवास्तु न त्वनपेक्षं प्रामाण्यं सिध्यतीति पूर्वः पक्षः ।

अत्र केचिदाहुः—

वाक्येनैव हि वाक्यार्थः साक्षादेवाभिधीयते ।
उपलक्षणतश्चास्य सम्बन्धग्रहसम्भवः ॥ ४९ ॥
वाक्यं गोपदयुक्तं यत् तत्–सास्नादिमदन्वितम् ।
वाक्यार्थं वदतीत्येवं व्युत्पत्तिः सुकरैव हि ॥५०॥
सत्यम्–व्युत्पत्तिरेवं स्यात् तथापि तु न वाक्यतः ।
वाक्यार्थावगतिर्युक्ता तिरोभावेपि दर्शनात् ॥५१॥
पूर्वभागेषु वाक्यस्य विस्मृतेष्वपि दृश्यते ।
वाक्यार्थावगतिः पुंसां पदार्थस्मृतिशालिनाम् ॥५२॥

दकाः स्युः अप्रमाणमिति यावत् । न च पदार्थानां तन्निमि-त्तभावोऽसम्बन्धादिति सूत्रार्थः । असम्बन्धोपपत्तिश्च ग्रन्थो-क्तैवानुसन्धेया । ननूत्पत्तिशब्दस्य कथमौत्पत्तिकशब्दार्थ-त्वम् औत्पत्तिकशब्दलक्षकत्वेनेतिब्रूमः । यथा द्यावोरित्यस्य द्यावापृथिव्योरिति । वेदप्रस्थानाभ्यासवतोमहर्षेः प्रायेण सू-त्रेषु छान्दसपदप्रयोगएव भवतीति न दोषः कश्चित् । एकदेशिमतेन तावत्पूर्वपक्षं परिहर्तुमाह । अत्रेति । सम्ब-न्धग्रहमुपपादयति । वाक्यमिति । देतदर्द्धाङ्गीकारेण निराक-रोति । सत्यमिति । अस्त्वेवं तथापि त्वन्मते साक्षादेव वा-क्याद्वाक्यार्थावगतिर्न सम्भवतीत्यर्थः । कथं नयुक्तेत्यत आह ।

यथैव विस्मृतपूर्ववर्णानामन्तिमवर्णमात्रान्न पदार्थावगतिर्भवति तथैव वाक्यावयवेषु पूर्वपदेषु विस्मृतेषु वाक्यार्थावगतिर्न स्यात्। दृश्यते हि विस्मृतपूर्वपदानामपि दीर्घतमेषु वाक्येषु वाक्यार्थावगतिः। न च स्वरूपेण विस्मृतेपि स्मर्यमाणपदार्थवशादेव तद्वाचिपदयोगितां वाक्यस्यानुमाय ततो वाक्यार्थावगतिरिति वक्तुं युक्तम्, अस्यां प्रनाड्यां प्रमाणाभावात्। अनुसन्धीयमानैरेव हि पदार्थैः साक्षादेव हि वाक्यार्थप्रतीतिसम्भवे को नामेदृशीं कल्पनामवलम्बते। सम्भवति च पदार्थेभ्यो वाक्यार्थावगतिरिति वक्ष्यामः।

येप्याऽऽकाङ्क्षितसंनिहितयोग्यार्थान्तरान्वितस्वार्थाभिधायीनि पदान्येव वाक्यार्थप्रतीतिनिमित्तमिति ब्रुवते, तेषामपि विस्मृतेषु केषु चित्पदेषु वाक्यार्थावगतिर्न स्यादिति तुल्यमेव दूषणम्। किं चैवं वादिनां प्रतिपदं वाक्यभेदः स्यात् न क्वचिदेकवाक्यता सिध्ये-

---

तिरोभावेपीति। एतदेव विवृणोति। पूर्वेति। श्लोकं व्याचष्टे। यथैवेति। दृश्यत इति। यस्मादेवमतोन साक्षाद्वाक्यादेव वाक्यार्थावगतिः त्वन्मते सम्भवतीति भावः। अत्र परिहारमाशङ्क्य निराकरोति। नचेति। अगत्या प्रनाड्याश्रयणमिति चेत्?। न। सिद्धान्तनीत्या गतिसम्भवादित्याह। अन्विति। वक्ष्याम इति। स्वसिद्धान्तनिरूपणावसर इत्यर्थः। अन्विताभिधानमतमनूद्य प्रतिक्षिपति। येपीति। अस्मिन्नेव पक्षे दूषणान्तरमाह। किञ्चेति। ननु समभिव्याहृतयोः पदयोः स्पष्टमेवैकवाक्य-

त्-गामानयेति गोपदमानयनकर्मभूतां गां प्रतिपादयति तथाऽऽनयतिरपि गोकर्मकमानयनं तयोश्च भेदाद् भिन्न एव वाक्ये स्याताम् ।

अथान्वितभेदे सत्यप्येकस्यैवान्वितस्य प्रधानभूतत्वात् प्रयोजनैकत्ववशेन वाक्यैकत्वमुच्यते ? । तद्युक्तम्-नह्यनेकं विशिष्टं प्रतिपादयतां प्रयोजनैकत्वमात्रेणैकवाक्यता भवति, यदि स्यात् ? 'यजेत स्वर्गः फलं पशुर्हविरग्निर्देवता' इत्यत्राप्येकवाक्यता स्यात्- सर्वेषां द्रव्यदेवताफलविशिष्टयागानुष्ठानप्रयोजनत्वात् । तथा "दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत" इत्यस्य "समिधो यजति" इत्यादिभिरेकप्रयोजनत्वाद्वाक्यैकत्वं स्यात् ।

नन्विष्टमेवैकवाक्यत्वम्, यथा वक्ष्यति-"तद्वाक्यं हि तदर्थत्वात्"इति,(३अ.७पा.४सू.जै.)भाष्यकारोऽपि-"वाक्यं ह्येकं दर्शपूर्णमासाभ्यां सह धर्माणाम्"इति ? । सत्यम्, प्रकरणानुमेयं तु तत्रैकवाक्यत्वं न प्रत्यक्षम्, अन्यथा वाक्यविनियोज्यत्वापत्तेः । एवं गामानयेत्यत्रापि प्रत्यक्षैकवाक्यता साक्षान्न स्यात्. इष्यते

त्वं गम्यते ? सत्यम् । तथाप्यन्वितभेदाद्वाक्यभेदः स्यादित्याह । गामिति । नहीति । विशिष्टैकार्थप्रतिपादकत्वेनैवैकवाक्यत्वमितिभावः । अविदिताशयः चोदयति । नन्विति । अभिप्रायमुद्घाटयन्परिहरति । सत्यमिति । मया तु प्रत्यक्षमेकवाक्यत्वं तत्रापादितमित्यभिप्रायः । उक्तं दूषणं लौकिकवाक्येऽतिदिशति । एवमिति । भिन्नार्थे पर्यवसितत्वादितिभावः । दूषणमुपसंहरति ।

चासौ, तस्माद् यत्रैकवाक्यत्वं तत्राऽपर्यवसितव्यापाराणामेव पदानामेकस्मिन्नर्थे पर्यवसानं वक्तव्यम् ।

त्वन्मते चाऽऽनयतिर्गवान्वितानयनं प्रतिपाद्य पर्यवस्यति गोपदमपि गव्येवाऽऽनयनान्विते पर्यवसितमिति स्यादेव वाक्यभेदः । न हि गोपदस्यानयने गवान्विते पर्यवसानं येनैकवाक्यता स्यात् । अथ गोपदमप्यानयनमेव गवान्वितमभिदध्यात् ? अनेकार्थत्वं स्यात्—गोश्चानयनस्य चाभिधानात्, न हि गोरन्यतः सिद्धिर्यतस्तामनभिधाय तद्विशिष्टमानयनमेवाभिदध्यात् ।

किं च 'अतिशोभनो राजपुरुषः' इत्यत्रातिशयान्वितस्य शोभनगुणस्य राजान्वितस्य च पुरुषस्य पुनः परस्परान्वयो गम्यते—समासे हि परस्परान्वयपूर्वकः पदार्थान्तरान्वयः, तेनाऽन्वितयोरेवात्रान्वयः । न चाऽसावऽभिधानतः सि-

---

तस्मादिति । अनेकार्थत्वं विवृणोति । गोश्चेति । ननु प्रत्येकमभिधानेऽनेकार्थत्वापत्तिः न त्वेवं, किन्त्वेकहेलयैवानयनान्वितं स्वार्थमभिधत्तेऽतोनानेकार्थत्वमत आह । नहीति । गोशब्दाद्गोरुपस्थितौ सत्यामेव तद्विशिष्टानयनाभिधानमिति व्यापारभेदाद्वाक्यभेदः स्यादेवेति भावः । इतोप्येवमित्याह । किञ्चेति । नन्वत्र समभिव्याहारवशेन शोभनगुणान्वितस्यैव पुरुषस्य प्रतीतेरेक एवान्वयः सिध्यति तत्राह । समासे हीति । ततः किमत आह । न चेति । असौ—अन्वितान्वयः अभिधानतो न सिद्ध्यति समासपदयोर्मध्ये केनाऽपि पदेनानभिधानादित्यर्थः । एतदे-

ध्यति– पुरुषशब्दो हि पुरुषस्यैवाऽर्थान्तरान्वयम-भिधत्ते तस्यैव स्वार्थत्वात् अतो नाऽन्वितान्वयमल-मभिधातुम्, एवं शोभनशब्दोपि स्वार्थस्यैव शोभ-नत्वस्यान्वयमाह नाऽन्यान्वितस्य, अतोऽन्वितयो-रन्वयोऽवश्यं पदार्थनिबन्धन इत्यभ्युपगन्तव्यम् ।

किं च 'रूढिर्योगाद्बलीयसी शीघ्रप्रवृत्तित्वात्' इ-त्यविवादम्, अन्विताभिधाने च विपरीतं बलाबलं स्यात्–अश्वकर्ण इति समुदायो यावद् वृक्षजातिं स्मारयति तावदेवाऽश्वशब्दोपि वाजिनं कर्णशब्दो-प्यवयवं स्मारयत्येव, अतो न स्मृतिकाले तावद्विशे-षः, अभिधानं तु योगवृत्तौ पदान्तरमनपेक्ष्य स्वा-वयवाभ्यामेव शीघ्रं मिथो निवर्तते । रूढिस्तु प्रति-योगिसंनिधानलिप्सया पदान्तरमपेक्षमाणाऽभिधाने विलम्बत इति वैपरीत्यम् ।

स्वरूपमात्राभिधानपक्षे तु पदान्तरापेक्षाभावाद-

वोपपादयति । पुरुषेति । कथं तर्हि तदवगतिः सूत्रात् ? अतआह । अत इति । अन्वितानामपि पदार्थानां पुनराकाङ्क्षादिवशेन परस्परा-न्वय इत्यर्थः । इतोऽप्येवमित्याह । किञ्चेति । वैपरीत्यमेव विवृणो-ति । अश्वेति । ननु रूढेः शीघ्रप्रवृत्तित्वाद्वृक्षजातिरेवादौ स्म-र्यते तत्राह । अतइति । अलब्धात्मिकायास्तदसम्भवादिति भावः । नन्वेवं सति कथं योगस्य बलवत्त्वासिद्धिरित्याशङ्क्याvi-शेषमाह । अभिधानंत्विति । अस्मत्पक्षे तु नैष दोषो भवतीत्या-ह । स्वरूपेति । अन्विताभिधानपक्ष एव पदान्तरापेक्षा स्या-दिति भावः । रूढ्यर्थो यौगिकाद्बलवान् भवतीत्यर्थः । एत-

ऽक्षरश्रवणमात्रादेव रूढ्यर्थोऽभिधानसिद्धोऽवयवार्थलक्षिताद् यौगिकाद्वाक्यार्थस्थानीयाद्बलीयान् भवति । एवम्—'अतिमधुरं गोक्षीरम्' 'ईषन्मधुरमजाक्षीरम्' इति 'केतकीगन्धसमानः सर्पगन्धः' इत्यादि दर्शयितव्यम् । तस्मात्पदाभिहितैः पदार्थैर्लक्षणया वाक्यार्थः प्रतिपाद्यते । तत्र गामानयेत्यानयतिरानयनसामान्यमभिधाय तद्व्यक्तिं लक्षयति, गोपदमपि स्वार्थद्वारेणाऽऽनयनमेव गोकर्मकत्वाकारेण तत्संबन्धिस्वरूपेण लक्षणया प्रतिपादयति ।

दपि स्वरूपमात्राभिधानपक्षे सिध्यतीत्याह । एवमिति । यस्माद्वाक्यादेव वाक्यार्थप्रतीतिर्न संभवति तस्मादयमेव पक्षोऽङ्गीकार्य इत्याह । तस्मादिति । यद्यपि प्रत्येकं पदानि संहतानि वा न साक्षात् तन्मूलं तथापि पदार्थाः पदैः प्रतिपादिताः प्रत्यासत्यपेक्षायोग्यत्वसनाथाः मूलं भविष्यन्ति तद्भावे वाक्यार्थप्रत्ययस्य भावादित्यर्थः । पदार्थप्रतिपादने व्यापृतानां पदानां पुनर्वाक्यार्थेऽपि व्यापारान्तरे गौरवमदृष्टकल्पना दृष्टहानिश्च स्यात् । यथाहुः—

"पदार्थेषु प्रयुक्तानां पुनर्व्यापारकल्पना ।
पदार्थानां च सामर्थ्यं गम्यमानमपन्हुतम्" (श्लो.वा.वा.११४)॥

वर्णेभ्योहि पदार्थेषु प्रतीतेषु तदनन्तरमेव वाक्यार्थप्रतीतेर्जायमानत्वात्सामर्थ्यं गम्यत इत्यर्थः । अत्र कश्चित्संमुग्धमेव पदं पदार्थस्य वाचकं प्रकृतिप्रत्ययरूपावान्तरभेदस्तु प्रक्रियामात्रतया वैयाकरणैः कल्पित इत्याहुस्तदयुक्तम् । प्रत्यक्षेण प्रकृतिप्रत्ययतद्वाच्यानां भेदाऽवगमात् दृश्यते हि वृक्षं वृक्षेण-

एवं यत्र यत्र वाक्ये यो योऽर्थो विशेष्यत्वेन विवक्षितस्तमेव स्वपदेन सामान्यवाचिना लक्षितं सन्तमितराणि पदानि स्वार्थाभिधानद्वारेण तत्सम्बन्धिरूपेण लक्षयन्ति । यत्राप्यन्वितस्यैव पुनरन्वयान्तरं तत्रापि लक्षितलक्षणापरम्परया सर्वस्य तस्य सिद्धिरित्येषा दिक् ।

ननु कर्मत्वेनाभिहिता गौस्तत्कर्मिकां क्रियां लक्षयन्त्यपि कथमानयनमेव लक्षयति ?, तदेकवाक्यतयेति ब्रूमः—लक्षणा हि साधारण्येनैव प्रवृत्ताप्येकवाक्यतया नियम्यत इति दर्शनबलादङ्गीक्रियते । योऽपि ह्यऽन्विताभिधानमिच्छति तेनापि सामान्यतः प्रवृत्ता लक्षणा पदान्तरैकवाक्यत्वेन नियम्यत इत्येतदऽङ्गीकृतमेव । यथा हि युगपदधिकरणवाचितायां द्वन्द्वमिच्छन्ति तत्र धवखदिरावित्यत्र खदिरप्रातिपदिकं द्विवचनोपपत्तयेऽर्थान्तरं लक्षयदपि धवमेव लक्षयति नार्थान्तरं तत्पदसमभिव्याहारादेव तथा स-

---

त्यत्र प्रकृत्येकत्वेऽपि प्रत्ययभेदात्कर्मत्वकरणत्वरूपार्थभेदः । तथा वृक्षं घटं चेत्यत्र प्रकृतितदर्थभेदे प्रत्ययाऽभेदेन कर्मत्वरूपैकार्थत्वमिति दिक् । अस्मिन्पक्षेऽन्वितान्वयोऽपि सिध्यतीत्याह । यत्रापीति । लक्षणा हीति । क्रियामात्रलक्षकत्वेन प्रवृत्ताप्यानयनपदैकवाक्यतयाऽऽनयनमेव लक्षयतीत्यर्थः । अन्विताभिधानवादिनाप्येतदङ्गीकृतमित्याह । योपीति । एतदेव दृष्टान्तेनोपपादयति । यथा हीति । एतच्च शाब्दिकानां मतम् । अस्यार्थः । अधिक्रियत इत्यधिकरणं पदार्थस्तस्य युगपद्वाच्य-

वंत्रास्तु । यत एवायमऽन्वयविशेषोऽविनाभावाद्-ऽसिध्यन्नेकवाक्यतावशेनैव सिध्यति अत एव श-ब्दस्य प्रमाणान्तरत्वमनुमानात् ।

ननु प्रत्यक्षेण गवि देवदत्ते चाऽवगते सत्स्वप्या-काङ्क्षासंनिधियोग्यत्त्वेषु न परस्परान्वयप्रतीतिर्भवति तस्मान्न पदार्था वाक्यार्थं गमयन्तीति पदानामेवा-न्विताभिधानं युक्तम् ? । अन्विताभिधानेपि तुल्योयं दोषः—यौ तावदर्थौ प्रत्यक्षप्रतिपन्नौ तयोर्वाचकाव-पि शब्दौ तस्मिन् समये स्मृतिस्थौ भवतः न च तौ स्वार्थयोराकाङ्क्षादिसद्भावेप्यऽन्वयं प्रतिपादयतः ।

अथ यादृगवस्थितैः पदैरन्वयो वृद्धव्यवहारे दृ-श्यते तादृशान्येवान्वयं प्रतिपादयन्ति नान्यादृशा-नीत्युच्यते ? । तत् पदार्थेष्वपि तुल्यम्—तेऽपि हि प-दार्था एकैकविशिष्टार्थप्रतिपादनाय समाहृता वा-

---

तायां एकेन पदेन पदार्थद्वयस्यैकदोपस्थापनं तस्मिन्द्वन्द्वो भवती-त्यर्थः । एतन्निरूपणं चाधिकारलक्षणे करिष्यते । अत्रान्विता-भिधानवादी चोदयति । नन्विति । अतः पदार्थानां कारणत्वे व्यभिचारात् पदानामेवान्विताभिधानं युक्तमितिशङ्कार्थः । प्रति-बन्द्या परिहरति । अन्वितेति । तुल्यत्वं विवृणोति । याविति । यद्यपि तत्काले गोशब्ददेवदत्तशब्दौ स्मृतिस्थौ भवतः तथापि न तावदन्वयं प्रतिपादयत इति तुल्यो दोष इत्यर्थः । विशेषं शङ्कते । अथेति । यावदवस्थितैः—समभिव्याहृतैरित्यर्थः । साम्येन परिहरति । तदिति । साम्येन विवृणोति । तेपीति । ननु समाहारस्य पुरुषाधीनत्वादप्रामाण्यं स्यादत आह । तेषां

क्यार्थं प्रतिपादयन्तीति न दोषः । तेषां च समाहारे यत्र पुरुषस्य स्वातन्त्र्यं तत्र तद्बुद्ध्यधीनं प्रामाण्यम्, अस्वातन्त्र्ये चाऽनपेक्षम्, अतो न पदानामन्विते शक्तिः प्रमाणवती, निरस्तश्चायमन्विताभिधानवादो न्यायरत्नमालायामित्यास्तां तावत् ।

वाक्यस्फोटोपि पदस्फोटन्यायेनैव निरस्तः । वाक्यार्थस्य च निर्भागत्वं भागाऽवगमात् प्रसङ्गाद्यनुपपत्तेश्च निरसनीयम्-तथा हि—

प्रसङ्गतन्त्रबाधोहाऽतिदेशाधिक्रियाक्रमाः ।
प्रयुक्तिशेषभेदाश्च कथं निर्भागवादिनाम् ? ॥९३॥

यदा हि "अग्नीषोमीयं पशुमालभेत" इति नि-

चेति । वाक्यस्फोटनिरासोऽपि पदस्फोटनिरासवदवगन्तव्य इत्याह । वाक्येति । यथाऽनंशस्य पदस्य वैशद्यावैशद्ये न युज्येते तथाऽनंशस्य वाक्यस्याऽपि सामान्यविशेषतत्वानामनुभूयमानता वैशद्यं सामान्य तन्मात्रस्य वा वेदनमवैशद्यं नचैतन्निखिलसामान्यविशेषविरहिणः स्फोटस्य सम्भवति । तदारामन्यायेनचान्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थावगमादनंशताऽनुपपत्तिः । ननु यदि विभागेनैव प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामर्थद्वयाभिधानं तर्हि यत्र प्रकृतिमात्रं प्रयुज्यते अग्निचिदित्यादौ यत्र वा प्रत्ययमात्रं अधुनेति कथमत्रार्थद्वयाभिधानम् ? । तत्र प्रतीतिबलेन तन्मात्रस्यैव द्विशक्तत्वादिति ब्रूमः । शब्दस्वभावस्यान्यथाकर्तुमशक्यत्वात् । अत्रैकदेशानुमानेनोभयार्थत्वमिति केचित् । तन्न नहि केवलप्रत्ययस्य कदाचिदपि प्रयोगोऽस्ति यतस्तेन ज्ञातसाहचर्याच्चिनोतिस्तमनुमापयेत् । अधुनेति च इदंशब्देन वि-

भागस्य साङ्गप्रधानविधेरर्थो निर्भागः—न साध्यं न साधनं नाप्यङ्गानि तदा न पशुर्न प्रयाजा न पुरोडाशो न तदीयाः अनुयाजाः सन्तीति किं कुत्र प्रसज्जते? । एवं तन्त्रादिष्वपि दर्शयितव्यम् । तस्मादनेकपदार्थानुरक्तो वाक्यार्थः, स च पदार्थमूलो न निर्मूलो न च सङ्केतमूलः, तस्मान्नाऽप्रामाण्यं चोदनायाः । यत्तु वाक्यत्वात् पौरुषेयत्वमित्युक्तं तदुपरितनेऽधिकरणे निराकरिष्यामः ॥

इति सप्तमं वाक्याधिकरणं सम्पूर्णम् ।

नैव सर्वदा प्रयुज्यमानः कथमिदंशब्दमनुमापयेत् । नाप्यर्थैकदेशेन लक्षणया तत्प्रतीतिः लक्षणानुगतबुध्यभावात् क्विबन्तादिषु मुख्यत्वेनैव प्रतीतेः । दूषणान्तरं तुस्फोटवादोक्तमनुसन्धेयम् । अत्र स्फोटवादी पदतद्भागानामन्वयव्यतिरेकाऽसम्भवादानर्थक्यमाह । तथाहि—

"नामाख्यातादिसाकल्यवैकल्यानुगमे सति ॥
तदर्थानुगमो दृष्टः पदवाक्यान्तराश्रयः ॥ १६८ ॥
विप्राश्वः पचते यातं राजहस्तिन्यगादिति ॥
तथान्यरूपमन्यत्र राजा दध्यत्र गामिति" ॥ १६९ ॥

(श्लो. वा. वा.)

अस्यार्थः । पदवाक्यान्तराश्रय इति पदान्तराश्रयो वाक्यान्तराद‌र्थानुगमो दृष्टः । तत्र नामपदमाख्यातपदमित्यादिरूपेण पदान्तरत्वम् । पदभेदे च वाक्यान्तरत्वम् । तत्र साकल्यानुगमे तदर्थानुगमाऽभावादन्वयो नास्ति वैकल्यानुगमे तु सकलस्य वाचकरूपस्य व्यतिरेकेऽपि तदर्थसम्भवाद्व्यतिरेको-

ऽपि नास्ति । तत्रान्वयाऽभावोदाहरणं विप्रत्यादि । विप्रश-ब्दौतु स्वतन्त्रावुपसर्गार्थवाचिनौ दृष्टौ. तत्समुदायस्त्वन्यत्र-ब्राह्मणवाचकः ।

"अश्व इत्यपि नामेदमाख्यातं लुङि चेदृशम् ।
आख्यातं पचतेशब्दः पचते इति वा द्वयम्" ॥ १७१ ॥
स्त्रीद्वित्वं पुंबहुत्वं वा तेषष्ठयर्थचतुर्थ्यथ ।
पचते इति सर्वं वा चतुर्थ्यन्तं शतुः पदम् ॥ १७२ ॥
यातं लोण्मध्यमद्वित्वमयातं लङि वा भवेत् ।
कर्तृनिष्ठाद्वितीयान्तं प्रथमान्तं नपुंसकम्" ॥ (श्लो.वा.वा.)

अयातमित्यत्र यातशब्दस्य साकल्यानुगमे स्वार्थाऽसम्भवः । तथा यातमयातमितिद्वयोः पदयोः प्रत्येकमाख्यात-निष्ठाप्रथ-मान्तद्वितीयान्तत्वेन त्रेधा त्रेधा विभागे तत्तदर्थव्यभिचारः ।

" राजहस्ती समासो वा राजलोण्मध्यमोऽथवा ।
हस्तिनीत्यथसप्तम्यामथस्त्रीप्रत्ययान्तरम् ॥ १७४ ॥
अगादिति लुङन्तं स्यादगो वा पञ्चमीपरः । "

एवमेकरूपेऽपि पदे नानार्थविकल्पेन ततदर्थानुगमाऽभावः शब्दभेदानामपि पदानां न कश्चिदर्थो व्यवस्थितः शक्योनिश्चेतुं तदनिश्चये च तदधीनस्य वाक्यार्थस्याप्यनिश्चयः स्यात् । नि-र्भागवाक्यवादिनां तु प्रत्येकं वाक्यभेदात् वाऽस्ति व्यभिचा-रः । तथान्यरूपमिति तु व्यातिरेकव्यभिचारोदाहरणम् । रा-जेति शब्दो नृपवाचको दृष्टो, राज्ञेत्यत्र तच्छब्दव्यतिरेकेऽपि-नृपप्रतीतिर्भवति । तथा दध्यत्रेत्यत्र दधिशब्दव्यतिरेकेऽपि तदर्थप्रतीतिर्दृष्टा । गामित्यत्र गौरित्यस्य पदस्याऽभावेऽपि तदर्थप्रतीतिरिति व्यतिरेकव्यभिचारः । पूर्वपदव्यतिरेकेऽपि

पदान्तरादेवात्रार्थप्रतीतिर्भविष्यतीति चेन्न । पदान्तरस्य तत्र सङ्केतग्रहाऽभावात् । न च पदान्तरेऽपि व्यतिरेकग्रहोऽस्त्विति वाच्यम् । आनन्त्येन तत्र सङ्केतग्रहाऽसंभवात् । अत्राहुः—

"अत्रब्रूमः पदात्मा न सर्वेष्वेतेषु भिद्यते ।
केन चिद्धर्मभेदेन जरा राजादिवत्क्रमात् ॥"

केन पुनरुपायेनायं धर्मभेदोऽवगम्यते क्रमान्यत्वन्यूनत्वादिभिरिति ब्रूमः । यथाहुः—

"पदावधारणोपायान्बहूनिच्छन्ति सूरयः ।
क्रमन्यूनातिरिक्तत्वस्वर वाक्यश्रुतिस्मृतीः" ॥ १८३ ॥
(श्लो. वा. वा.)

नदीदीनेत्यत्र क्रमान्यत्वम् । शुनः शून इति न्यूनातिरिक्तत्वं शुनइति कर्मीभूतः शुनक उच्यते । शून इति च वृद्धिमापन्नः । तत्र क्रमान्यत्वे न्यूनत्वे वा विकलस्य वाचकत्वाऽभावादेवार्थानवगतिरित्यविवादम् । अतिरेकेच पदान्तरत्वमेव । स्वरस्तु बहुव्रीह्यादिनिर्णयोपायः । भोक्तुकामः पचत इति वाक्यवशेनाख्यातं निर्णीयते पचते दक्षिणान्देहीत्यत्र नाम धातोरेकवाक्यवशेन शत्रन्तम् । श्रुतिः सामानाधिकण्यं तत्र यातः पुनरायातीत्यत्राख्यातसामानाधिकरण्यादिति कर्तृनिष्ठा प्रथमान्तं नामपदं निर्णीयते । यातो देवदत्तयज्ञदत्तावित्यत्र द्विवचनान्तनामपदसामानाधिकरण्यादाख्यातमिति । शरणमत्र व्याकरणम् । यथा मातृपितृसम्बन्धानुभवनिमित्तस्मरणात् समानेऽपि मनुष्यत्वे ब्राह्मणत्वादिकं निर्णीयते तथा अश्वस्त्वं देदत्तेत्युक्ते ऽश्वपदं सङ्कीर्णमपि व्याकरणस्मृत्याऽऽख्यातमितिनिर्णीयते । एवमन्यदप्यूह्यम् । एतत्प्रपञ्चस्तु वार्तिके-

ऽवगन्तव्यः । नापि व्यतिरेकव्यभिचारः । दध्यत्रेत्यत्र दधिपदव्यतिरेकाभावेन प्रत्यभिज्ञया दधिशब्दार्थस्यैवावगमात् । कथं तर्हि वैलक्षण्यावगतिरिति चेत् ? आनन्तर्यदोषादिति ब्रूमः । इकारान्तमप्यकारेण परेण संहितादोषाद् यकारान्तमिव भ्रान्त्यावऽगम्यत इति । अथवा पदान्तरमेवेदं पारमार्थिक एवायं यकारः दधिशब्दार्थप्रतीतिस्तु तत्समानार्थत्वात् । इकोयणचीति सूत्रेण समानार्थत्वाऽवगमात् । अनेन हीकारस्य स्थाने यकारोच्चारणं संहितायां भवतीत्युच्यते तेनेकारान्तपदसमानार्थत्वमस्य कथितं भवति । प्रत्यभिज्ञया पदैकत्वमिति चेत् । न । प्रत्याभिज्ञाया अभावात् । पदैकत्वे ह्यनवगतसूत्रार्थः दधीत्यत्र व्युत्पन्नस्य दध्यत्रेत्यत्र तदर्थावबोधः स्यान्न त्वेवमास्ति । विकारानन्त्यात्सम्बन्धाऽग्रहणमिति चेत् । न । लक्षणेन तद्विदुक्तेर्वा सम्बन्धग्रहणसम्भवेनातिक्लेशाऽभावात् । ननु दध्यत्रेत्यत्राविभक्तस्याऽज्ञातावधेर्नार्थवत्त्वमतः कथं तदन्ताद्दध्यर्थप्रतीतिरिति ? । नैषदोषः । अवध्यग्रहणेऽप्येतस्मादेव पदान्तराद्दध्यर्थावगमेनार्थवत्त्वोपपत्तेः । अथवा ज्ञायत एवावधिर्नतु विच्छिद्योच्चार्यते तेन संहितायामेवास्य साधकत्वात् विभिद्यमानस्याऽसाधुत्वप्रसङ्गात् । यथा कुम्भकारादिसमासेन कदाचिदुत्तरपदं विच्छिद्योच्चार्यते एवमिहापि संहितायाम् । असंहितायां तु दाधिपदमेव नित्यं प्रयोक्तव्यमिति । यथाहुः—

"ज्ञायते चावधिस्तत्र व्यञ्जनान्तेन तूच्यते ।
दाधिशब्दावबोध्यत्वान्नित्यं नित्यसमासवत्" (श्लो. वा. वा. २२०) ॥ इति ।

एवं राजराजादिपदेष्वपि व्यतिरेकव्यभिचारः परिहर्तव्यः ।

तत्रापि पदान्तरस्थकिञ्चिदंशसमानस्य तदर्थप्रतिपादकत्वात् । या तु ब्राह्मणकम्बलादौ ब्राह्मणार्थावगतिस्तत्रावध्यन्तरत्वेन पदान्तरत्वात् । अवध्यन्तरत्वेऽपि तत्पदमविकलमस्त्येवेति कथं तदर्थोनावगम्यत इति चेत् ? । न । उत्सर्गस्यापवादेन बाधात् । अत्रहि प्राच्यस्य पदरूपस्यावध्यन्तरमेवापवादकम् । यदा त्ववध्यन्तरं दूरीकृत्य प्राच्यरूपेण पदान्तरमुच्चार्यते तदा तदर्थावगतिर्भवत्येवेति न दोषः कश्चित् । यत्राप्यश्वकर्णादावन्यूनानधिकमेव पदद्वयं तत्रापि वाजिकर्णयोरनभिधानम् । उत्सर्गरूपाया अवयवप्रसिद्धेरपवादरूपया समुदायप्रसिद्ध्या बाधात् । पूर्वमेव वृक्षाद्यर्थावगमात् अर्थप्रकरणाधीनेन श्रोत्रा बोधितस्वार्थयोरपि न सर्वदा तद्बाधः । तथाहि—अश्वमानय, कर्णं विध्यतीत्यादौ व्यस्तप्रयोगे तावन्नावयवार्थयोः किञ्चिद्बाधकमस्ति । समस्तप्रयोगेऽप्यश्वकर्णं परिमार्ष्टीत्यादौ प्रमाणान्तरवशेन समुदायार्थबाधादवयवार्थनिर्णयः सिध्यतीति । ननु पदानां स्वपदार्थमात्रप्रतिपादनावसितानां न विशिष्टरूपवाक्यार्थबोधनसामर्थ्यं कल्प्यम् । यथाहुः—

" न विमुञ्चन्ति सामर्थ्यं वाक्यार्थेपि पदानि नः ।
तन्मात्रावसितेष्वेषु पदार्थेभ्यः स गम्यते"(श्लो.वा.वा. २२९।)॥

हन्त तर्हि पदार्थेभ्योवगम्यमानो वाक्यार्थो न शब्दः स्यात् । नैष दोषः । पदार्थानां शाब्दत्वे तद्द्वारा वाक्यार्थस्यापि शब्दप्रतिपाद्यत्वसंभवाद् वाक्यार्थे हि शब्दानां तात्पर्यं न पदार्थेषु तेषां प्रमाणान्तरासिद्धत्वात् । अतो यद्यप्यभिधाव्यापारः पदार्थेष्वेव पर्यवसितस्तथापि तेषु तात्पर्याऽभावात् वाक्यार्थपर्यन्तत्वतात्पर्ये च शब्दस्य प्रामाण्यात् सिध्यति शब्दप्रमेयतया वाक्यार्थस्य शाब्दत्वमिति । नाप्यसम्बन्धोपालम्भः

अविनाभावरूपस्य सम्बन्धस्य सत्वात् । यथाहुः—

"सम्बद्धमेव चैतेऽर्थं गमयन्त्यविनाभुवम् ।

सामान्यं स्वविशेषेण विना नह्युपपद्यते"(श्लो.वा.वा. २२१)॥

हन्त तर्ह्यनुमानादेव वाक्यार्थावगतिरापद्येत ? । नैवम् । पक्षाद्यभावेनानुमानाऽसंभवात् । न तावत्पदार्था एव वाक्यार्थविशिष्टतया पक्षीक्रियन्ते त एव हेतवस्ततः प्रतिज्ञार्थैकदेशतेति । अथ वाक्यार्थमेव पक्षीकृत्य पदार्थानां हेतुत्वमुच्येत ? । तदप्यसत् । पूर्वमप्रतीतस्य पक्षत्वानुपपत्तेः पदार्थेभ्य एव हि तत्संसर्गात्मा वाक्यार्थोऽवगम्यते न ततः प्रागिति दिक् । एतद्दूषणप्रपञ्चस्तु वार्तिकेऽवगन्तव्यः । किञ्च त्रिलक्षणलिङ्गजन्या हि धीरनुमानं न चैवं तज्जन्या पदार्थैरेवागृहीतसम्बन्धैरियं जन्यते अतः प्रमाणान्तरमेव शाब्दमिति । अपि च ।

"भावनावचनस्तावत्तां स्मारयति लोकव"

दित्येतावदविवादम् । सा च यजते पचतीत्यादावाख्यातप्रत्ययान्वयेऽन्वयाद् यागपाकशब्दान्वयेवाख्यातव्यतिरेके व्यतिरेकात् आख्यातप्रत्ययार्थ इति केचित् । धातुरेवाख्यातप्रत्ययसन्निधानानुगृहीतशक्तिर्भावनां वक्तीत्यपरे । अन्येपुनर्धातुप्रत्यययोरन्यतराऽभावेऽपि भावनाया अप्रतीतेस्समुदायार्थो भावनेत्याहुः । अस्तु नाम यः कश्चित्पक्षो नचात्र निर्वेकेन प्रयोजनं किञ्चित् । प्रकृतमेव निरूपयामः । सा चेयं भावना स्वर्गकामो यजेतेत्याख्याताभिहिता साध्यसाधनेतिकर्तव्यतांशा सामान्येनाक्षिप्यान्यतो विशेषमपेक्षते । एवं स्वर्गोऽपि कमिकर्मतयावगतः सिद्धे कामनाया अभावात्साध्यतयावगतोभावनामपेक्षते । तयोश्चाकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्ववशेन परस्परान्वयोगम्यते क्रमसाध्यसम्बन्धा च भावना साधनमपे-

क्षते पदश्रुत्या च धात्वर्थ एव साधनत्वेनोपस्थाप्यते । गोदोहनादिद्रव्यस्यापि साधनत्वेन श्रवणात् कथं धात्वर्थस्यैव भावनान्वय इति चेत् । सत्यम् । तस्याप्यपूप्रणयनादिरूपधात्वर्थाश्रयेणैव तत्साधनत्वं न स्वरूपतः । निराश्रयस्य तदनुपपत्तेः । ननु धात्वर्थस्याप्यसिद्धत्वात् साध्यतयैवान्वयः किन्नस्यादिति चेत् । न । तस्यापुरुषार्थस्य विध्युपष्टब्धभावनया साध्यत्वेनाऽग्रहणात् । नन्वेवमपि तृतीयाऽभावात्कथं यागस्य करणत्वं ? स्वभावादेवेति ब्रूमः । नहि करणत्वं तृतीयया नियतं यतस्तन्निवृत्त्या निवर्तेत । सत्कदौ(?) तृतीयां विनापि करणत्वदर्शनात् । प्रयाजशेषे तृतीयासत्वेऽपि करणत्वाऽभावात् । कथं तर्हि यागेनेति तृतीयोपदर्श्यते स्वभावसिद्धमेव करणत्वसम्बन्धं स्पष्टीकर्तुमिति ब्रूमः । यथाहुः—

"न केवलं तृतीयैव करणत्वं नियच्छति ।
प्रमाणान्तरगम्येऽपि न किञ्चिद्विरुणद्धि सा" ॥ २५७ ॥

तथा—

"प्रत्यासत्तिनिमित्तोऽयं सम्बन्धः कल्प्यते नयोः ।
तं च विस्पष्टमाख्यातुं यागेनेति प्रयुज्यते ॥ २५५ ॥
यथौपगवशब्दार्थे तस्यापत्यमितीदृशात् ।
कथयन्ति नचैतस्मिन्षष्ठ्यन्तोपगुसम्भवः" ॥ २५६ ॥

किञ्च यथा यागशब्दात् तृतीया भवति नैवं यजेतेत्यत्र धातोरप्रातिपदिकत्वात् । अतस्तदर्थव्याख्यानार्थं यागेनेति तृतीयान्तस्य प्रयोगः । एवं च लब्धसाधनसम्बन्धा भावना करणोपकारसाधनमुपायमात्रमपेक्षते प्रयाजाद्युपायश्च भाव्यमात्रम् । तयोश्चाकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्वैर्मिथः सम्बन्धसिद्धिः । स चोपायः क्वचित्स्ववाक्यगतोलभ्यते । यथा रेवतीषु वारवन्तीयं कृत्वा यजेतेति । क्वचित्तु वाक्यान्तरगतो यथा प्रयाजादिः वाक्यान्तर-

गतस्याप्यपेक्षावशादन्वयः । उपायरहितानां करणानां फल-साधनत्वाऽसंभवात् प्रयाजानां च निष्प्रयोजनत्वापत्तेः । ननु-विश्वजिद्वत्स्वर्गप्रयोजनवत्वात् कथं प्रयाजादेर्न्निष्प्रयोजनत्वोपत्तिः । मैवम् । अपेक्षितसंन्निहितक्रतूपकाररूपदृष्टप्रयोजनलाभे सति प्रयोजनान्तरकल्पनानुपपत्तेः । नन्वंशानां भावनासम्बन्धेसति परस्परसम्बन्धानुपपात्तेः परस्परसम्बन्धे वा न भावनासम्बन्धः स्यात् सम्बन्धद्वयविधाने वा वाक्यभेदप्रसङ्गात् ।

अत्राहुः—

"एकभावनयोपात्तास्त्रयोप्यंशाः परस्परम् ।
उपकार्योपकारित्वं पश्चादनुभवन्ति ते ॥
भावनापेक्षमाणा हि साधनं किं फलस्य मे ।
साधनानुग्रहः कोवेत्यनुस्यूतमपेक्षते ।
आकाङ्क्षैवमविच्छेदे सिद्धा शुक्लगवादिषु ।
एकक्रियागृहीतेषु सम्बन्धश्च परस्परम् ॥
द्रव्यद्वारेण चैतेषां विशेषणविशेष्यता ।" इति ।

ततश्च भावनामेव विशिष्टां विदधत्ययोऽर्थाद्यागादीन्विदधाति न साक्षादिति । तदुक्तम्—

"एवं पदार्थवाक्यार्थसधातैरूपकल्पितां ।
विशिष्टां भावनां प्राप्य वृत्तिर्विधिनिषेधयोः ॥

यत्तु प्रत्यासत्तिवशात्केवले भावनात्मनि पर्यवासितो विधिर्न पश्चाद्यागादानशान् विधातुमसामित्युक्तन् । तत्र ब्रूमः । न तावत्केवले भावनात्मनिविधिपर्यवसान भवति । अशत्रयाऽपरिपूर्णापा भावनाया अनुष्ठातुमयोग्यतया चे तनप्रवर्त्तनात्मकविध्यन्वयाऽसम्भवात् याग्यताया अपिसम्बन्धकारणत्वात् अयमत्र क्रमः । प्रत्यासत्तिशेषाद्विधिभावनयोदन्वयेन

भवितव्यमित्येतावत्प्रथममवगम्यते । ईदृशी चावस्था विधिसंस्पर्शइति विधिप्रक्रम इति चोच्यते । तथाच भवितव्यं यथावगतभावनान्वयो विधिरयोग्यत्वात्तामविदधद्यावदंशत्रयं परिपूर्णं परीक्ष्य पश्चात्सर्वांशसम्पूर्णामंशान्तरानपेक्षिणीं विदधातीति । यथाहुः—

"यद्यप्यन्यैरसंस्पृष्टां विधिः स्पृशति भावनाम् ।
तथाप्यशक्तितो नासौ तन्मात्रे पर्यवस्यति ॥ २७४ ॥
अनुष्ठेये हि विषये विधिः पुंसां प्रवर्तकः ।
अंशत्रयेण चापूर्णां नानुतिष्ठति भावनाम् ॥ २७५ ॥
तस्मात्प्रक्रान्तरूपोऽपि विधिस्तावत्प्रतीक्षते ।
यावद्योग्यत्वमापन्ना भावनान्यानपेक्षिणी" ॥ २७६ ॥
(श्लो. वा. वा.) इति ॥

नन्वस्तु नामैवं नामाख्यातसम्बन्ध उपसर्गनिपातानां तु कथं गवादिवत्स्वतन्त्राणामर्थावधारणाभावात् । सत्यमेवम् । तथाप्यन्यसहितानामेव प्रयोगनियमात् तदागमन्यायेनार्थवत्वं सिध्यति चकरागमे हि समुच्चयोऽवगम्यते न ततः प्राक्, वाचकत्वद्योतकत्वाविवादस्तु नात्रोपयुज्यते द्वेधाऽपि वाक्यार्थोपयोगित्वसिद्धेः । तदुक्तम्—

"वाचकद्योतकत्वं तु नातीवात्रोपयुज्यते ।
तद्भावाद्वाचकत्वं वा परस्यानुग्रहोस्तु वा" ॥ २७८ ॥

यत्तु नैषां क्रियया नाम्ना वा सम्बन्धः सम्भवतीत्युक्तम् । तत्राप्याहुः—

"ईषदर्थादयस्तावत्साक्षान्नाम्नैव सङ्गताः ॥
अप्रयुक्तक्रियाद्वारा विशेषाऽधानतोऽपरे ॥ २७९ ॥

आपिङ्गः प्रवयाश्चेति द्वयस्यैतन्निदर्शनम् ॥
क्वचित्प्रकृष्टतादीनां भावनोपनिपातिनाम् ॥ २८० ॥
इतिकर्तव्यतात्वेन प्रतिपत्तिपरिग्रहौ" (श्लो॰ वा. वा.) ॥

नन्वाभिमुख्यस्य कर्तृधर्मत्वात् कथं क्रियया सम्बन्ध इति चेत् ? क्रियैकार्थसमवायसम्बन्धेनेति ब्रूमः । न हि कर्तृस्वरूपाङ्गमभिक्रमणमानर्थक्यात् धातुसम्बन्धे च णमुलो विधानात्, अतः क्रियाङ्गमेवेति । ननु प्रासादः प्रतिष्ठते इत्यादावन्यार्थविरुद्धार्थाश्चोपसर्गाः धातोः स्वार्थशक्तिं लोपयन्तः कथं धातुना सम्बध्यन्ते । उच्यते । वाचकत्ववादिमते तावन्नैते विशेषणं किन्तु धातुभाग एव । तथाहि—शब्दान्तरात्तिष्ठतेः सकाशात् प्रतिष्ठातिरश्वकर्णशब्दवत् समुदायशक्त्यैव गमने वर्त्तते । अभिदधातीत्यादावपि समुदायशक्तिः तथा प्रलम्बतिरपि लम्बतेः सकाशात् शब्दान्तरं समानार्थं नतु लम्बतेः प्रशब्दो विशेषणमिति । द्योतकत्ववादिनस्तु विशेषणत्वमेव मन्यन्ते । यथाहुः—

"प्रशब्देनोपसृष्टस्य तिष्ठतेर्गतिशक्तता ।
नहि प्रशब्दवेलायां गमने जायते मतिः" ॥ २८३ ॥

ननु तिष्ठतिमात्रेणापि न गमने मतिर्जन्यते ततः कुत एतत् तिष्ठतिर्वाचकः प्रशब्दोद्योतकइति विपरीतमेव किं न स्यात् । उच्यते । धातूनां तावत्सामान्येन क्रियामात्रे शक्तिः क्लृप्तैवातस्तिष्ठतेर्गमनाख्ये विशेषे एव शक्तिकल्पनं भवति प्रशब्दस्य तु सामान्ये विशेषे चोभयत्रापि अक्लृप्तैव शक्तिः कल्पनीयेति गौरवम् । अतो द्योतकत्वमेव प्रशब्दस्य न वाचकत्वमिति । कथमेतावता विशेषणत्वं प्रशब्दस्य ? । धातोरर्थान्तराविषयकशक्त्यन्तरोद्भावनेनैव विशेषणत्वमिति ब्रूमः । औपसंदानिकी श-

क्तिरेव द्योतनमिति हि प्रसिद्धिः। अयमत्र विवेकः। तिष्ठतेर्गतिनिवृत्तिर्गतिश्चेतिद्वावर्थौ दधातेरपि धारणमभिधानं च। तत्रानुपसृष्टयोगनिवृत्तौ धारणे च शक्तिराविर्भवति। प्राभ्युपसर्गौ तु तां शक्तिमपोह्य गतावभिधाने च शक्तिमाविर्भावयतः। उक्तश्च—

"तेन शक्त्यपवादोऽयं भवेदर्थापवादवत्" ॥ २८७ ॥

अयं च द्योतकत्ववादिनोऽभिप्रायः। वाचकत्वपक्षेतु समुदायशक्तिरेवेति। अत्र केनाचित्—कर्मणः कर्मसाध्यत्वान्न ज्ञानद्वारेण काष्ठपाकान्वय इत्युक्तं तन्निराकरणप्रसङ्गेन कर्तृत्वकरणत्वादिनिरूपणं वार्त्तिककारैर्महता प्रबन्धेन कृतं तत्तत्रैवावगन्तव्यम्। नन्वस्तु नामैवमुपसर्गाणां सम्बन्धः नञादेस्तु वस्तुस्वरूपविरुद्धप्रतिषेधविकल्पादिवाचकत्वात्कथं सम्बन्धः स्यात्। उक्तं च—

"स्वश्रुतेः प्रथमं वस्तु सद्भावेन निरूपितम्।
कथं नञादिभिः पश्चादभावमुपनीयते" इति॥

अत्रोच्यते। न तावन्नञा वस्त्वभावः क्रियते यतस्तस्य वस्तुना विरोधः स्यात्। किन्तु विद्यमानमेवाभावं वर्तमानमतीतमनागतं वाऽभिदधाति। त्रेधा हि नञो वृत्तिः पर्युदासाभावप्रतिषेधैः। तद्यत्र नाम्ना संयुज्यते अब्राह्मण इति तत्र ब्राह्मणवस्त्वन्तरपर्युदस्तं क्षत्रियाख्यवस्त्वेव नञा प्रतिपाद्यते। तथा नेक्षेतेत्यादौ धात्वर्थयोगेऽपक्षिणपर्युदस्तमनीक्षणसङ्कल्याख्यवस्त्वन्तरमेवोच्यते। तच्च वस्त्वन्तरपर्युदस्तत्वं वस्त्वन्तरस्याऽनुगुणमेव सर्ववस्तूनामितरेतराभावात्मकत्वात्। यत्राप्याख्यातसंयोगे नास्ति घटो नासीन्न च भविष्यतीति वा निवृत्तिः प्रतीय-

ते तत्रापि न वस्त्वभावोनञा क्रियते किं त्वज्ञानसंशयविपर्यय-मात्रनिवारणम् । यथाहुः—

"नामधात्वर्थयोगी च निषेधोऽन्यार्थभाग्भवेत् ॥ ३०१ ॥
तत्र वस्त्वन्तरोक्तं वस्त्वेवानुगुणं च तत् ॥
आख्यातप्रत्ययैर्योगे निवृत्त्यर्थः प्रतीयते ॥ ३०२ ॥
तत्र चाज्ञातसन्दिग्धाविपरीतार्थवारणम्" (श्लो. वा. वा.)

नन्वस्तु रूपाभाववाचकस्य कथं शब्दान्तरसमभिव्याहारः । मैवम् । अभावस्य वस्तुत्वप्रतिपादनात् तदभिधायिनोनञो घटा-दिवत्तदुपपत्तेः(?)। ननु प्राप्तिपूर्वको निषेधोभवति तद्यदि घटसत्ता प्राप्ता कथं निषिध्यते नहि विद्यमानस्याऽविद्यमानता सम्भव-ति ?। स्यादेवं यद्ययं प्रतिषेधः स्यात् नत्वेवं, न हन्यान्न पिबे-दित्यादाविव विधिसंयोगाऽभावात् । किन्त्वभावस्वरूपमात्र-कथनं, नच तत्प्राप्त्यपेक्षम् । हन्त तर्ह्यभाववाचिनो नञः कथं सद्भाववाचिना घटशब्देन समभिव्याहारः स्यात् अस्तिना-स्तिशब्दयोरिव विरुद्धार्थत्वात् ?। नैषदोषः। न ह्यत्र घटशब्देन घटस्य सत्वं बोध्यते किन्तु सदसत्वसाधारणं स्वरूपमात्रम्। तच्च प्रादेशिकत्वाद् घटस्य क्वचित्सद्भाववत् क्वचिच्चाऽसदिति न वि-रोधः सत्वबोधने तु पटोस्तीत्यस्तिशब्दप्रयोगः स्यात् । ननु मीमांसकानां मते जातिरेव शब्दार्थः तस्याश्च नित्यत्वात्कथं सत्व-साधारण्यम् । नैष दोषः। नास्तीत्यस्य व्यक्तिविशेषणत्वाङ्गीका-रात् शब्दार्थरूपाया जातेस्तदसम्भवात् । यथाहुः—

"जातेरस्तित्वनास्तित्वे न च कश्चिद्विवक्षति ।
नित्यत्वाल्लक्ष्यमाणाया व्यक्तेस्ते हि विशेषणे"(श्लो.वा.वा.२११)

नन्वेवमपि ब्राह्मणं न हन्यात् सुरां न पिबेदित्यादौ नञः प्रतिषेधवृत्तेरस्ति विरोधः—तथाहि—प्राप्तिपूर्वकः प्रतिषेधोभवति

यदि रागादिना पानं हननं वा तेनानुष्ठितं तदा कथं तस्या-ऽभावः कथ्यते यदि तु नानुष्ठास्यते ततः प्राप्त्यऽभावात्प्रतिषे-धानुपपत्तिरिति। उच्यते। नाऽत्र नञो ऽभावार्थत्वं किन्तु चिकीर्षिताद्व्यापारान्निरुन्धनम्। सम्भवति च पुंसः पानादौ-वैराग्यजननेन तदभावावस्थापनमित्यविरोधः। उक्तं च—

"विधिना युज्यते यत्र न हन्यान्नपिबेदिति।
तत्राभावार्थता नैव स्वयं पुंसो रुणद्धि हि" (श्लो. वा.
वा. १३९)॥

एतत्प्रपञ्चस्तु न्यायरत्नाकरेऽवगन्तव्यः। प्रकृतमनुसरामः। इतश्च वाक्यार्थस्य निर्भागत्वं निरसनीयमित्याह। प्रसङ्गादिति। यदिनिर्भागो वाक्यार्थः स्यात् तदा वाक्यार्थावयवपदार्थवि-षयः प्रासङ्गिकादिव्यवहारो न स्यादित्यर्थः। यथाहुः—

प्रासङ्गिकादि यत्कार्यं पदार्थोपनिबन्धनम्।
आकाङ्क्षाविदितप्रश्नौ यौ च दृष्टौ पिकादिषु।
असत्यं तदपोद्धृत्य न चैकं कल्पयिष्यति॥ ३३८॥
असत्यैर्गम्यमानेर्थे सत्यता नेत्युदाहृतम्।
स्वरूपेणासतोदृष्टं नोपायत्वं हि कस्यचित्" (श्लो. वा.
वा. ३४०) इति।

प्रसङ्गादित्यादिशब्दार्थं विवृणोति। तथाहीति। उक्तम-र्थमुपपादयति। यदा हीति। उपपादितमर्थं निगमयति। तस्मा-दिति। अत्र सिद्धान्तसूत्रम् 'तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायो-ऽर्थस्य तन्निमित्तत्वात्'। तद्भूतानां तेष्वेव पदार्थेषु भूतानां वर्त-मानानां पदानां क्रियार्थेन पदेन समाम्नायः समुच्चारणं नान-पेक्ष्य पदार्थान् पार्थगर्थ्येन वाक्यार्थम्। कुतः। अर्थस्य पदार्थस्य तन्निमित्तत्वात्—वाक्यार्थप्रत्ययनिमित्तत्वात्, पदानि तावत्स्वा-

र्थानभिदधति पश्चात्ते पदार्था आकाङ्क्षादिवशेन वाक्यार्थमवगमयन्तीति सूत्रार्थः। अथवा ग्रन्थकाराभिप्रेत एवं सूत्रार्थोवर्णनीयः। इह केचिद्वाक्यमेव वाक्यार्थस्य वाचकमिति मन्यन्ते केचित्तु निर्मूलमेव वाक्यार्थज्ञानमित्याहुस्तेषामपीदं सूत्रेण निराकरणम्–तथाहि लोकसिद्धेषु पदार्थेषु वर्तमानानां पदानामेव वाक्यार्थज्ञानोपायत्वात् न वाचकत्वम्।कुतः। अर्थस्य तन्निमित्तत्वात्–पदार्थानामेव तन्निमित्तत्वोपपत्तेर्निष्प्रमाणकं वाक्यस्य वाचकत्वमित्यर्थः। नापि निर्मूलं वाक्यार्थज्ञानं अर्थस्य पदार्थस्य तन्निमितत्वात्–तन्मूलत्वात्। न चैवं वाक्यार्थस्याशाब्दत्वापत्तिः। यतस्तेषां क्रियार्थेन समाम्नायः। ननु यदि पदार्थेषु पदानि वर्त्तन्ते पदार्थाश्च वाक्यार्थस्य क्रियायाः विशिष्टभावनाया निमित्तं ततः कथं पदानां क्रियार्थत्वेन समाम्नायः सिद्ध्येत्?। वाक्यार्थावगतावेव तात्पर्यादिति ब्रूमः तथाहि–पदार्थस्वरूपस्य प्रमाणं वाक्यार्थावगतावेव तात्पर्यमिति युक्तमेवोक्तं तेषां क्रियार्थेन समाम्नाय इति। यथाहुः—

"साक्षाद्यद्यपि कुर्वन्ति पदार्थप्रतिपादनम्।
वर्णास्तथापि नैतस्मिन्पर्यवस्यन्ति निष्फले॥
वाक्यार्थमितये तेषां प्रवृत्तौ नान्तरीयकम्।
पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम्" (श्लो. वा. वा. ३४३) इति।

नन्वेवमपि पदैरनभिधेया भावना कथमर्थ इत्युच्यते? प्रयोजनतयेति ब्रूमः। क्रियार्थेन समाम्नाय इत्यत्रार्थशब्दस्य प्रयोजनवचनत्वात्। यथाहुः—

"प्रयोजनतया चैषामर्थमिच्छन्ति भावनाम्।
क्रियार्थेनेति तेनेह समाम्नायप्रयोजनम्"(श्लो.वा.वा.३४४)॥

यत्रापि लोके शुक्लो गौरिति निष्क्रियमेव वाक्यं श्रुतं तत्राप्यानीयतामित्यध्याहर्त्तव्यम् । आख्यातवर्जितपदस्य प्रयोजनाऽक्षमत्वात् । किं चान्वयव्यतिरेकाभ्यामपि पदार्थानां निमित्तत्वमवसीयते उच्चारितेभ्योऽपि पदेभ्यः कदाचिन्मानसादपचारात्पदार्थाग्रहणे वाक्यार्थाऽग्रहणात् । वाक्यमप्यत्र न गृहीतमिति चेत् ? । न, पदोच्चारणं विनापि शौक्ल्यादिपदार्थावगममात्रेण शुक्लगुणकद्रव्यावगमदर्शनात् । तस्माद्वाक्यव्यतिरेकेऽपि पदार्थचयेन्वीयमानः पदार्थनिमित्त एव वाक्यार्थप्रत्ययः एवं च सति सिद्धे पदार्थनिमित्तत्वोपपत्तावपि मानसादपचारादग्रहणं तत्रापि पदार्थाऽग्रहणादेव वाक्यार्थाग्रहणम् । नतु वाक्यग्रहणादित्युत्तरं युक्तम् । संविद्विरोधात् । यथाहुः—

"पश्यतः श्वेतिमारूपं हेषाशब्दं च शृण्वतः ।
खुरनिक्षेपशब्दं च श्वेतोऽश्वो धावतीति धीः ॥ ३५८ ॥
दृष्टा वाक्यविनिर्मुक्ता न पदार्थैर्विना क्वचित् ।
मानसादित्यतो न स्याद्वाक्यग्रहणमुत्तरम् ॥ ३५९ ॥
मानसेनापराधेन पदार्थान् ये न गृह्णते ।
ते तु वाक्यं गृहीत्वापि नार्थं गृह्णन्ति कर्हिचित्" (श्लो. वा. वा. ३६०) ॥

प्रयोगास्तु वार्तिकेऽवगन्तव्या विस्तारभयान्नेह लिखिताः । नन्वेवमपि लौकिकवाक्यवद्वेदेऽप्यानुपूर्व्याः पौरुषेयत्वम्—दृश्यते च लोके—

"नीलोत्पलवनेष्वद्य चरन्तश्चारुसंरवाः ।
नीलकौशेयसंवीताः प्रणश्यन्तीव कादम्बा" इति ।

अतो वैदिका अपि पुरुषकृता इति । तन्निराकरणार्थमिदं सूत्रम् "लोकेसंनियमात्प्रयोगसन्निकर्षः स्यात्" । एतच्च व्य-

वहितावपरिणतानुषङ्गेण व्याख्येयम् । लोके सन्निकर्षात्-प्रमाणान्तरसम्बन्धात् प्रयोगसंनियमः स्यात् पुरुषाधी-नप्रयोगव्यवस्था युक्ता स्यात् न त्विह प्रमाणान्तराऽगोचरा-र्थविषयत्वादिति सूत्रार्थः ॥

इति सप्तमं वाक्याधिकरणम् ॥

सू० *वेदांश्चैके सन्निकर्षं पुरुषाख्याः । ननु पदपदार्थ-

---

*अष्टमं वेदस्यापौरुषेयत्वाधिकरणम्—

वेदस्यानित्यत्वात् पौरुषेयत्वाद्धर्मे न प्रामाण्यं पुरुषदोषसम्भ-वादिति पुनराक्षिपति. सू. पू. वेदांश्चैके सन्निकर्षं पुरुषाख्याः ॥ १ ॥ काठकं काथुममिति पुरुषघटिताः आख्याः नामानि अतः सन्नि-कर्षमाधुनिकं सादीन् एके-नैयायिका आहुः ॥ इतोऽप्यनित्य इ-त्याह-सू०-अनित्यदर्शनाच्च ॥ २ ॥ अनित्यानां जननमरणवतां पुरुषाणां "बबरः प्रावाहणिरकामयत कुसुरविन्द औद्दा-लकिरकामयत" इत्यादिवेदेषु दर्शनात् तेषां पुरुषाणां जननात् प्रागिमानि वाक्यानि नासन्निति सादित्वादनित्यत्वं पौरुषेयत्वं सिद्धम ॥ सिद्धान्तमाह । सि० सू० उक्तन्तु शब्दपूर्वत्वम् ॥ ३ ॥ शब्दे पूर्वत्वं नित्यत्त्वमुक्तं साधितं प्राक्. शब्दे नित्यत्वं सिद्धे वेदेऽपि नित्यत्वं वाचा विरूपनित्ययेत्यप्यु-क्तम् । ! सू० आख्या प्रवचनात् ॥ ४ ॥ आख्या समाख्या प्रव-चनाद् अध्ययनेन कठेनाधीतं काठकमित्युपपन्ना ॥ सू० परन्तु श्रु-तिसामान्यमात्रम् ॥ ५ ॥ यद्यपि बबरः प्रावाहणिरित्यस्ति परन्तु श्रुतिः प्रावाहण्यादिशब्दः सामान्यमन्यार्थस्यापि वाचकम् प्रे-त्यस्य उत्कर्षाश्रयः वहनशब्दस्य गतिः इकारस्य कर्ता तथा च उत्कृष्टगत्याश्रयः नापत्यार्थः प्रत्ययः तथा च वायुपरः सचानादिः बबर इति वायुशब्दानुकरणमिति नानुपपत्तिगन्धोपि ॥ ननु जरद्गवः कम्बलपादुकाभ्यां द्वारिस्थितो गायति मद्रकाणि । तं ब्राह्मणी पृ-च्छति पुत्रकामा राजन् रुमायां लशुनस्य कोऽर्थ" इति वद्वेदे "गावो वा एतत्सत्रमासत" इत्यादीनामसम्बद्धप्रलापानां सत्वात्

(अष्टमं वेदाऽपौरुषेयताधिकरणम्)

सू-वेदांश्चैके संनिकर्षं पुरुषाख्याः

सङ्केतानपेक्षैरेव पदैः पदार्थाः प्रतिपाद्यन्ते तैर-

सम्बन्धनित्यतया वाक्यार्थप्रामाण्य उपपादिते चोदनैव प्रमाणमित्यवधारणसिद्धेराग्रिमविचारानर्थक्यमित्याशङ्काक्षेपान्तरानिराकरणेनार्थवत्त्वमुपपादयितुं वृत्तमनुवदीत । सङ्केतानपेक्षैरिति । अत्र केचिदाहुः-- सम्बन्धनित्यत्वाद्युपपादनेन चोदनाप्रामाण्याक्षेपे परिहृतेऽपि कठादिसमाख्यया शाखानां पौरुषेयत्वाऽवगमात् तदवयवानां चोदनानां पुनः प्रामाण्यमाक्षिप्यते इति । तन्न युक्तम् । सामान्यप्राप्तौ सत्यां विशेषनियमार्था समाख्या भवति—यथर्त्विजां सामान्यतः पदार्थेष्वनियमेन कर्तृत्वे प्राप्ते आध्वर्यवादिसमाख्यया नियमः क्रियते । न चेह वेदानां सामान्येन कश्चित्कर्ता प्राप्तो यतः काठकादिसमाख्यया कठादयो नियम्येरन् ।प्रवचने-

---

कथं वेदः प्रमाणमत्राह-सू० कृते वा नियोगः स्यात्कर्मणः सम्बन्धात् ॥ ९ ॥ कर्मणः कर्मप्रतिपादकवाक्यस्य सम्बन्धात् परस्परसाकाङ्क्षपदघटितत्वात् गावो वा इत्यादीनामपि कृते कर्मणि स्तुतिद्वारा विनियोगः । अयं भावः "त एवं विद्वांसः संवत्सरमुपयन्त्यनार्त्ता" इति अनेन संवत्सरसाध्यसत्त्रयागः कार्य इत्युक्ते केनेत्युक्ते होमेनेति, कस्मै आर्तिनाशाय, कथमिति ज्योतिष्टोमो वैश्वानरोऽतिरात्र इत्यादिरीत्या सर्वं सम्बद्धम् । तत्समीपे गावः सत्त्रमासतेति न स्वार्थतात्पर्यकं किन्तु गवादयो जडा अपि कर्मानुष्ठानं चक्रुः किमुत विद्वांसोऽनुतिष्ठेरन्नित्यत्राऽसंशय इति स्तुतौ तात्पर्यं तस्मात्सर्वं सम्बद्धमिति । अस्मिन्नधिकरणे ९ सूत्राणि । आदितः सूत्राणि ३२ आदितोऽधिकरणानि ८ प्रथमपादोऽत्र समाप्तः प्रथमाऽध्यायस्य ।

प्यनपेक्षितसङ्केतैर्वाक्यार्थ इत्युक्तम् । इदानीं तु किं पौरुषेयाणि वेदवाक्यानि, उताऽपौरुषेयाणीति चिन्त्यते । पौरुषेयत्वे तु संजातस्यापि वाक्यार्थप्रत्ययस्य स्वतः प्राप्तमपि प्रामाण्यं पौरुषेयस्येदृशेऽर्थे मूलप्रमाणासंभवाद् विप्रलम्भभ्रान्त्यादिमूलतयाऽपोद्यते ।

तत्र—

वेदानां पौरुषेयत्वं वाक्यत्वाद् भारतादिवत् ।
काठकादिसमाख्यापि कृतकत्वे समर्थ्यते ॥ ९३ ॥

नन्वऽपूर्वात्मा वेदार्थोऽलौकिकः कथंचिदपि बुद्धावाऽऽरोपयितुमशक्यः, कथं तत्र पुरुषा वाक्यं रचयेयुः ? । भवानपि वा कथमीदृशे तस्मिंल्लिङ्गादेः श-

---

नापिच समाख्योपपत्तौ नैकान्ततस्तया काठकादिकर्तृत्वसिद्धिरतो वाक्यत्वादिवात्र पौरुषयत्वमाशङ्क्य निराक्रियते- इत्यभिप्रायवानाह। इदानीमिति । ननु पौरुषेयाणामप्याप्तप्रणीतानां इष्टमेव प्रामाण्यं कथं तेन चोदनाप्रामाण्याप वादोऽत आह । पौरुषेयत्व इति । ईदृशे, लौकिकप्रमाणाऽगोचरे । पूर्वपक्षमाह । तत्रेति। समाख्या त्वभ्युच्चयहेतुरत्रेत्याह। काठकादीति । नन्वेतदपि कर्तुरस्मरणादित्यनेन पूर्वमेव परिहृतम् । सत्यम् । अत्रत्यमेवानागतावेक्षणेन प्रसङ्गात्पूर्वमुक्तम् । इहैव- तु वेदानां पौरुषेयत्वं निराक्रियते । तेनात्रैवेदमुपन्यसनीयं निराकरणीयञ्चेति सर्वमनवद्यम् । किंच—

जायते वाक्यतापत्तिः पदानां रचनावशात् ।
नचसा पुरुषाऽभावे कथञ्चिदुपपद्यते । अतोऽवश्यमाश्रयणीयोवेदानां कर्त्तेतिसिद्धान्तिनः शङ्कामुपपादयति । नन्विति । प्रतिबन्द्या परिहरति । भवानपीति । यद्येवं

क्किं गृह्णीयात्? । अधिकारिनियोज्यान्वययोग्यं स्वर्गसाधनक्षमं कार्यरूपमित्यादिरूपेण कथं चिद् हृदयमानीय शक्तिग्रहणम्?। तथा वाक्यरचनाविधिः संभविष्यति, तस्माद्वाक्यत्वात् पौरुषेया वेदाः । तथा च काठकादिसमाख्या युज्यते, नहि प्रवचननिमित्ता समाख्या संभवति- प्रवचनस्यानेकपुरुषसाधारणत्वात् काठकविशेषणाऽसम्भवात्, कर्तृत्वं चैकस्यैवेति युक्तं विशेषणम् । किं पुनर्वाक्ये पुंसः कर्तृत्वम्? यः स्वातन्त्र्येण पदानि वाक्यत्वेन रचयति स कर्ता, स्वातन्त्र्यं चैकस्यैवेति युक्तं विशेषणम्। यस्तु यथैव पुरुषान्तरेणोच्चारितं तथैवोच्चारयामीत्येवमुच्चारयति नासौ कर्ता, तादृगुच्चारणं च बहूनामप्येकस्मिन् वाक्ये सम्भवतीति विशेषणानुपपत्तिः, तस्मात् कर्तृनिमित्तयमिति प्राप्ते,

---

शक्तिग्रहणं तर्हि वाक्यरचनाप्येवं भविष्यतीत्याह। अधिकारीति। श्लोकार्थमुपसंहरति। तस्मादिति। ननु प्रवचनेनापि समाख्योपपत्तौ नैकान्ततस्तत्कर्तृत्वसिद्धिरित्युक्तं तत्राह। नहीति। किं पुनरिदं कर्तृत्वं यदेकस्यैव संभवति न बहूनामित्यभिप्रायेण पृच्छति। किमिति। उत्तरमाह। य इति। पूर्वपक्षमुपसंहरति। तस्मादिति। अयञ्च सूत्रार्थः चकारस्तुशब्दार्थः। एके-वादिनः सन्निकर्षः सन्निकृष्टकालत्वं लक्षीकृत्य कृतकान् वेदान् मन्यन्ते यतस्ते पुरुषाख्याः। पुरुषेणाख्यायन्ते कठादिरूपेण 'अधिकृत्य कृते ग्रन्थ' इत्याभियुक्तस्मरणात् अतः समाख्यातः पौरुषयत्वं वेदानामिति। ननु सामान्यप्राप्तौ सत्यामेव विशेषनि-

अभिधीयते—

उक्तं तु शब्दपूर्वत्वमाऽऽख्याप्रवचनादिति ।
वाक्यत्वात् पौरुषेयत्वं दृश्यादर्शनबाधितम् ।
प्रतिहेतुविरुद्धश्च हेतुः, तस्मादऽकृत्रिमाः ॥ ५४ ॥

यदि वेदानां कर्त्ता कश्चिदऽभविष्यत ततोऽत्र-यमध्येतृपरम्परया बुद्धादिवदऽस्मरिष्यत् न ह्यस्य विस्मरणं सम्भवति—तत्प्रत्ययेन हि तदा सर्वपुंसां वेदार्थानुष्ठानं प्रमाणान्तराऽगोचरत्वात् फलसाधनत्वस्य, अतोऽर्वाचीनैः कथमसौ विस्मर्येत, यतः स कर्ताऽवश्यं स्मर्तव्यो न च स्मर्यते तेन स्मृतिरूपदर्शनयोग्यत्वे सत्यप्यदृश्यमानः कर्ता शशविषाणव-

---

यमे समाख्या व्याप्रियत इत्युक्तं ? सत्यम् । इहाप्यस्त्येव सामान्येप्राप्तिः लौकिकवाक्यसाधर्म्यपदसङ्घातत्वादिदर्शनात् । उक्तं च—

"वचनान्तरसाधर्म्यात्कर्तुः सामान्यसंप्लवे ।
समाख्यया विशेषोयं कठादिरवधार्यते" (श्लो.वा.वे.१) ॥

अनित्यदर्शनाच्च । जननमरणवन्तः तथा ऽनित्या एव वेदार्थाः श्रूयन्ते "बवरः प्रावाहणिरकामयत।कुसुरविन्दुरौद्दालकिरकामयते"त्यादि । अत एभ्यःप्राक् ते ग्रन्था नाभूवन्निति गम्यते अतोप्यनित्या वेदा इति। सिद्धान्तं प्रतिजानीते। इतिप्राप्त इति। "उक्तन्तु शब्दपूर्वत्वम्" "आख्या प्रवचनात्" इति च सिद्धान्तसूत्रद्वयं भाष्यकारेण पृथक् लिखित्वा व्याख्यातं ग्रन्थकारेण तु परिहारसौकर्यायतदेकीकृत्य पठितम् । श्लोकार्थमुपपादयति । यदीति । अनादराद्विस्मरणमिति चेत् न एतादृशेविषये ऽनाद-

दऽभावात्मनाऽध्यवसीयते।

येऽपि हि पौरुषेयतां मन्यन्ते तेऽपि नैव परम्परया तत्र कर्तृविशेषस्मरणं शक्नुवन्ति वदितुम्, सामान्यतो दृष्टेन कर्तारमनुमाय स्वाभिमतं कर्तारं तत्र निक्षिपन्ति—केचिदीश्वरम्, अन्ये हिरण्यगर्भम्, अपरे प्रजापतिम्, न चायं नानाविधो विवादः परम्परया कर्तरि मन्वादिवत् स्मर्यमाणे कथं चिदप्यवकल्पते, न हि मानवे भारते शाक्यग्रन्थे वा कर्तृविशेषं प्रति काश्चिद्विवदते, तस्मात् स्मर्तव्यत्वे सत्यऽस्मरणाद् दृश्यादर्शनबाधितं सामान्यतोदृष्टं न शक्नोति कर्तारमवसाययितुम्।

सप्रतिसाधनश्च हेतुः 'वाक्यत्वात्' इति, विवादाध्यासितं वेदाध्ययनं गुर्वऽध्ययनपूर्वकं वेदाध्ययनत्वादऽद्यतनाध्ययनवदिति, ॥

तदिदमाह सूत्रकारः—

"उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम्" इति,

शब्दशब्देनात्र शब्दजन्यमध्ययनम्, तदयमर्थः—सर्वपुंसामध्ययनमऽध्ययनान्तरपूर्वकम्, सर्वे हि य-

---

रानुपपत्तेरित्याह। तदिति। दृश्यादर्शनेति। अतः स्मर्तव्यस्य सतः सर्वथैवास्मरणात् असत्यां सामान्यतः कर्तुः प्राप्तौ न समाख्यया विशेषनियम इतिभावः। उक्तेऽर्थे सूत्रं योजयति। तदिदमिति। शब्देनाऽत्र शब्दाध्ययनमुच्यते उच्चारणमिति यावत्। तत्पूर्वकत्वमध्येतृणामौत्पत्तिकसूत्रादावुक्तमित्यर्थः। एतदेव विवृणोति। सर्वेति। सूत्रार्थमुपसंहरति। तस्मादिति। नन्व-

थैव गुरुणाऽधीतं तथैवाऽधिजिगांसन्ते, न पुनः स्वा-
तन्त्र्येण कश्चिदपि प्रथमोऽध्येता वेदानामस्ति यः
कर्ता स्यात्? तस्मादपौरुषेया वेदाः। समाख्यापि
योग्यानुपलब्धिनिराकृते कर्तरि तन्निमित्ता न सम्भ-
वतीति प्रवचननिमित्ताऽध्यवसीयते—प्रवचने एवाति-
शययोगेनाऽसाधारण्यं कठस्य सम्भवतीति न वि-
शेषणत्वानुपपत्तिः।

यद्वा नायं पुरुषविशेषवचनः कठशब्दः किं तु
नित्यस्य चरणविशेषस्यैवेयं संज्ञा तच्चरणैः पुरुषैः प-

प्राप्तस्यापि कर्तुः समाख्यैव मूलं कस्मान्न भवत्यत आह। स-
माख्या ऽपीति। समाख्यायाः प्रवचननिमितत्वेनाप्युपपद्य-
मानत्वात् न कर्तृकल्पनामूलत्वम् "तेन प्रोक्त"मित्यपि
स्मरणदर्शनात्। किञ्च दुर्बला हि समाख्या श्रुत्या-
द्यपेक्षया आदिमती च, कथं यथा श्रुत्यात्मकस्य शब्दरा-
शेः कर्त्रुपस्थापकत्वेनाऽप्रामाण्यमापादयितुं शक्यमतोऽपि प्रव-
चननिमित्तेयमिति। ननु प्रवचनस्यानेकपुरुषसाध्यत्वात्क-
ठस्य विशेषणत्वानुपपत्तिस्तत्राह। प्रवचन एवेति। प्रकर्ष-
वशादसाधारणोपपत्तेर्विशेषणत्वं स्यादित्यर्थः। यथाहुः—

"स्मर्यते च वैशंपायनः सर्वशाखाध्यायी, कठ.पुनरिमां केवलां
शाखामध्यापयांबभूव अतोऽन्यां शाखामनधीयानस्तस्यामसा-
धारण"इति। अथवा रूढिरेवेयमश्वकर्णादिशब्दवन्निर्निमित्ते-
त्याह। यद्वेति। यथाहुः—

"कामं वा निर्णिमित्तेयं शाखामेकां वदिष्यति।"

श्रुतेः शब्दस्यैवात्र साम्यमात्रं मत्वर्थः समानः नह्यत्र प्र-

रम्परयाऽधीयमाना शाखा काठकशब्देनाभिधीयते।

वाहणस्यापत्यं प्रावाहणिः किन्तु यः प्रवहणस्य कर्त्ता। यदाह—प्रशब्दः प्रकर्षे सिद्धो वहतिश्च प्रापणे। न त्वस्य समुदायः क्वचिद्वर्तते, इकारस्तु यथैवा ऽपत्यर्थे सिद्धस्तथा क्रियायामपि कर्त्तरि तस्माद्यः प्रवाहयति स प्रवाहणिरिति। बबर इति शब्दानुकरणम्। चापैण किदीविनेतिवत्। तेन योनित्योर्थो वा पुरुषस्तमेवैतौ शब्दौ वदिष्येते। एवमुदाहरणान्तरेप्यूह्यम्। ऋतुलिङ्गन्यायेन वा प्रतियुगमनुवर्त्तमाना बबरादयः प्रवाहनित्यतया न वेदस्यानित्यत्वमापा दयन्तीति। किञ्च अयं वेदो नित्यः स्यादनित्यो वा। आद्ये नित्यमर्थमसम्भवादेव वर्जयिष्यति। अन्त्ये त्वप्रमाणत्वादेव सुतरामिति। दर्शिता च नित्या कृत्यर्थता भाष्ये। यथाहुः—

"अनित्यार्थाभिधायित्वं स्वयमेवैष मुञ्चति।
नित्याऽनित्यविकल्पेन वेदस्तादर्थ्यवर्जनात्॥ १३॥
नित्यस्य नित्य एवार्थः कृतकस्याप्रमाणता।"इति।

ननु वनस्पतयः सत्रमासत' सर्पाः सत्रमासत गावो, वा एतत्सत्रमासते"त्यादीन्युन्मत्तबालप्रलापसदृशानि वाक्यानि श्रूयन्ते एतानि च जरद्गवादिवाक्यवदप्रमाणभूतानि कथमिव कृत्स्नस्य वेदस्याऽप्रामाण्यं नापादयेयुरिति। तन्निराकरणार्थमिदं सूत्रम्। कृते वा विनियोगः स्यात् कर्मणः सम्बन्धात्। वाशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः। वृत्ते कर्मणि सत्राख्ये प्रशंसाद्वारेण विनियोगोविधिः स्यात्, कुतः? कर्मणः सम्बन्धात्। विनियुक्तं हि दृश्यते परस्परेण सम्बन्धार्थम्। कथं? ज्योतिष्टोम इत्याभिधाय कर्त्तव्य इत्युच्यते केनेत्याकाङ्क्षिते सोमेनेति, किमर्थमिति

तस्मादपौरुषेयत्वाच्चोदनानां प्रमाणता ।
चोदनेति प्रतिज्ञार्थः पादेनानेन साधितः ॥ ९९ ॥

यद्धि (द्वयं हि) चोदनासूत्रे प्रतिज्ञातम्-भेदशेषप्रयुक्तिक्रमनियमाऽधिकाराऽतिदेशोहबाधतन्त्रप्रसङ्गसर्वविशेषणविशिष्टे धर्मस्वरूपे चोदनैव प्रमाणं प्रमाणमेव चोदनेति तत्र चोदनैवेत्यवधारणेन यच्चोदनानिरपेक्षाणां तया सह तुल्यकक्षतया स्पर्धमानानां प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं प्रतिज्ञातं तत् प्रत्यक्षसूत्रेण सा-

---

स्वर्गायेति, कथमितीत्थं अनयेतिकर्तव्यतयेति । एवं पदार्थैरेभिः संस्कृतं पिण्डितं वाक्यार्थमवगच्छन्तः कथमुन्मत्तबालवाक्यसदृशमिति वक्ष्यामः । ननु वनस्पतीनां सर्पाणां गवां वा सत्रकरणमनुपपन्नम् । मैवम् । स्तुतयो ह्येता सत्रस्य वनस्पतयो नामाऽचेतनाः त इदं सत्रमुपासितवन्तः किं पुनर्विद्वांसो ब्राह्मणा इति वक्ष्यति अप्राप्ता चानुपपत्तिरिति क्वचित् । सम्बन्धादित्यस्य स्थाने समत्वादिति पठित्वा व्याख्यातम् । कर्मणः अंशत्रयोपेतस्य सत्रभावनाख्यस्य ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादि कर्मणा समत्वादिति । तत्तु भाष्यविरोधादुपेक्षणीयम् । तदेवमुपपादितं चोदनाप्रामाण्यमुपसंहरति । तस्मादिति । ननु प्रमाणरूपस्य समाप्तत्वादनन्तरं विधिभेदविचार एवारब्धव्यः किं त्रिपाद्याऽर्थवादादिविचारेणेति तत्राह । चोदनेति । अनेन पादेन चोदनाया एव प्रामाण्यमुक्तम् । अर्थवादादीनां तु त्रिपाद्या साधयिष्यते । अतः पादत्रयमपि चोदनासूत्रवदेव जिज्ञासासूत्रोक्तया 'कोधर्म' इत्यनयैव प्रतिज्ञया सङ्गच्छत इति नाऽसङ्गतिः नापि प्रमाणलक्षणसमाप्तिरिति भावः । एतदेव विवृणोति । द्व-

धितम् । "औत्पत्तिकस्तु" इत्यादिना पादशेषेण प्रमाणमेवेत्ययमंशः साधितः । तदेवमस्मिन्नेव पादे चोदनासूत्रप्रतिज्ञातार्थविशेषे साधिते उपरितनं पादत्रयं चोदनासूत्रशेषतया न सङ्गच्छते, किं तु प्रथमे सूत्रे किं लक्षणो धर्म इति धर्मस्य प्रमाणं वक्तव्यत्वेन प्रतिज्ञातं तत्रानेन पादेन चोदनायाः प्रामाण्यमुक्त्वाऽर्थवादस्मृतिनामधेयानामुपरितनेन पादत्रयेण प्रामाण्यं प्रतिपाद्यते तेन चोदनासूत्रवदेव पादत्रयं जिज्ञासासूत्रोक्तया 'को धर्मः' इत्यनयैव प्रतिज्ञया सङ्गच्छते ।

न चार्थवादादीनां प्रामाण्ये चोदनैवेति प्रतिज्ञाव्याघातः स्यादिति वाच्यम्, तुल्यजातीयापेक्षत्वादवधारणस्य, यथा 'शुक्लः पटः' इत्युक्ते कृष्णादीनामेव निवृत्तिर्न द्रव्यत्वादीनाम्, एवं चोदनैवेत्यवधारणेन प्रत्यक्षादीनामेव चोदनावत् स्वातन्त्र्येण प्रमाणीबुभूषतां व्यावृत्तिर्न त्वऽर्थवादादीनां चोदनैकवाक्यतया चोदनामूलतया च प्रमाणीभवतां चोदनाविषयेणावधारणेन प्रामाण्यं निरस्तं नापि साधितम्,

---

यमिति । ततः किमत आह । तदेवमिति । त्रिपाद्या हि चोदनासूत्रशेषत्वे चोदनासूत्रप्रतिज्ञातार्थे साधिते तदर्थोऽपि साधित इति न पृथगारम्भः स्यादिति भावः । चोदनामूलतयेति स्मृत्याचाराभिप्रायम् । न त्वनेनावधारणेनार्थवादादीनां निरस्तं नापि साधितमिति सम्बन्धः । तत्किमप्रामाण्यमेव तेषामभिमतं

उपरितनेन तु पादत्रयेण तत्साधयिष्यते । यथाऽऽह—

"इति प्रमाणत्वमिदं प्रसिद्ध-
मुक्त्वेह धर्मं प्रति चोदनायाः ।
अतः परं तु प्रविभज्य वेदं
त्रेधा ततो वक्ष्यति तस्य योर्थः॥" (श्लो.वा.वे.)

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणमीमांसासाम्राज्यधुरन्धर-
महामहोपाध्यायविद्वद्वरश्रीमत्पार्थसारथिमिश्रप्रणीतायाः
शास्त्रदीपिकायाः प्रथमाध्यायस्य
प्रथमः पादः समाप्तः ।

नेत्याह । उपरितनेनेति । अस्मिन्नर्थे सम्मतिं दर्शयति । यथा-हेति । अतः परमित्यनेनैतदाह नेह प्रमाणलक्षणं समाप्तम् अर्थवादादिप्रामाण्याप्रतिपादनात् तेनाऽत्र सिद्धेऽपि चोदनाप्रामाण्ये तत्स्मरणं पादत्रयेण विध्यर्थवादमन्त्रात्मना वेदं त्रेधा विभज्य ततः स्तुत्यादिप्रयोजनप्रतिपादनं न तत्तद्वेदस्य धर्मं प्रति प्रामाण्यं प्रतिपादयिष्यत इति ।

नानाग्रन्थस्थितं सर्वं प्रमेयं फक्किकाश्च ताः ।
सङ्क्षिप्य लिखिता नात्र कल्पितं लिखितं मया ॥
येषामादर एव नास्ति विदुषां शास्त्रे न तेषामयं
ग्रन्थः क्वाऽप्युपयुज्यते जडधियां तन्त्रान्तराभ्यासिनाम् ।
येषां धर्मविचारणे सुकृतिनां श्रद्धादरौ तत्कृते
ग्रन्थोऽयं रचितो गभीरमनसां शास्त्रार्थकल्पद्रुमः ॥

इति श्रीमत्पराशरगोत्रसकलशास्त्रविशारदमाधवात्मजराम-कृष्णभट्टविरचितायां शास्त्रदीपिकाटीकायां युक्तिस्नेहप्रपूरण्यां सिद्धान्तचन्द्रिकाख्यायां प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ।

